

STUDIA CAROLIENSIA

STUDIA CAROLIENSIA

A KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM
2011-ES ÉVKÖNYVE

Károli Gáspár Református Egyetem • L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2012

Felelős kiadó: Prof. dr. Balla Péter, rektor

Szerkesztő: dr. Sepsi Enikő

A szerkesztőbizottság tagjai: dr. Antalóczy Péter, Prof. dr. Balla Péter,
dr. Bozsonyi Károly, dr. Csanády Márton, Prof. dr. Fabiny Tibor,
dr. Kendeffy Gábor, dr. Kovács Barnabás, Prof. dr. Miskolczi Bodnár Péter,
dr. Nagy István, dr. Sepsi Enikő, Prof. dr. Zsengellér József

Technikai és olvasószerkesztő: Kovács Krisztina

Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060
Fax: 455-9062

© Szerzők, szerkesztők, 2012

© Károli Gáspár Református Egyetem, 2012

© L'Harmattan Kiadó, 2012

ISSN 1419-1334

Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan Kiadó
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Budapest, Horánszky utca 20.
www.konyveslap.hu

A borítót Ujváry Jenő tervezte.
A tördelés Kállai Zsanett munkája.
A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte,
felelős vezető Kecskeméthy Péter.

TARTALOM

Rektori előszó (Balla Péter)	9
------------------------------------	---

IURA

OSZTOVITS ANDRÁS: A jogérvényesítés nehézségei Európában	13
SZABÓ ZSOLT: Uniós támogatások: támogatás-politikából befektetési politika? A magyar uniós elnökség tevékenysége a kohéziós politika területén	29
NÓTÁRI TAMÁS: További adalékok a Lex Baiuvariorum germán nyelvi elemeihez ..	41
SZUCHY RÓBERT: Az európai versenyszabályozás és versenypolitika, különös tekintettel a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés tilalmára	67
PALÁSTI GÁBOR: A magyar nemzetközi kollíziós magánjog kialakulásának feltételei az európai jogfejlődés áramában	77
TÓTH J. ZOLTÁN: A halálbüntetés abolíciója Európában	111
RIXER ÁDÁM: Az európai kulturális politika egyes kérdései	143

ARS

BÁNHEGYI MÁTYÁS: A politikai manipuláció fordítástudományi kutatása európai kontextusban: a fordításközpontú politikai tömegkommunikációs modell	177
BERTHA ZOLTÁN: Magyarország és Európa. Németh László eszmevilágáról	193
NAGY JUDIT: Európa mint identitás. A hovatartozás metaforái európai származású, Kanadában élő írók műveiben	211
CZEGLÉDY ANITA: Violafuttató szép esti szavak. Kalász Márton üzenete Európának	229

THEOLOGIA

SZETEY SZABOLCS: A kázus és a prédikáció viszonya. Magyar homiletikatörténeti áttekintés európai kontextusban	241
PAP FERENC: Istentiszteletünk kérdései és a közelmúlt liturgiai fejleményei Hollandiában	265

HISTORIA PAEDAGOGIAE

KÖVES GABRIELLA: Az európai matematikatanítási törekvések hatása a magyar elemiszám-tan-tanításra	279
SEPSI ENIKŐ: Beszámoló a Károli Gáspár Református Egyetemen futó TÁMOP-projekt előrehaladásáról	297
AZ EGYETEM VEZETŐI: A Károli Gáspár Református Egyetem 2011. évi eredményei	303

EURÓPA
TANULMÁNYOK

A Károli Gáspár Református Egyetem oktatóinak munkái

REKTORI ELŐSZÓ

A Károli Gáspár Református Egyetem *Studia Caroliensia* című folyóiratát megújult formában tartja kezében az Olvasó. A sok éven át negyedévenként megjelenő folyóirat az Egyetem Szenátusának döntése alapján 2011-től évkönyvként él tovább, azaz minden év végén, egy átfogó témába tartozóan jelennek meg benne Karaink oktatóinak tudományos írásai.

A 2011-es esztendőre évkönyvünknek az „Európa” témát adtuk. Több esemény vetette fel bennünk ezt az ötletet – itt csak néhányat hadd említsünk. 2011 első fél évében Magyarország töltötte be az Európai Unió soros elnöki tisztségét. Ebben az esztendőben ünnepeltük azt is, hogy 480 éve van jelen hazánkban református oktatási intézmény, és a Károli Gáspár Református Egyetem – hálásan az első református kollégiumok szellemi, erkölcsi, tudományos örökségéért – ebben az oktatási, kutatási, nevelési folyamatban kívánja magát megtartani, ezt az örökséget szeretné továbbvinni.

Oktatóinknak tág teret adtunk a témák megválasztásában – ez tükröződik a jelen évkönyv sokszínűségében. Együtt gondolkodva többek között ilyen kérdésekre keressük a választ: Melyek Európa keresztyén szellemi gyökerei? Mi tett egy adott történelmi kort jellegzetesen európai korszakká? A magyar sajátosságok hogyan illeszkednek az európai közösségbe – akár a teológia, kultúra, bölcsészet, jogtudomány, pedagógia területein? Reménységünk szerint a magyarság sok értéket adhat Európa közösségének, és Egyetemünk is részt vállalhat ezen értékteremtésben a tudomány, az oktatás és a nevelés terén. Az egyetemesség szép kifejezése, hogy a jelen kötetben megjelenő tanulmányok mind a négy fakultásunkat képviselik; sőt nemcsak oktatóink, hanem egy doktoranduszunk munkája is helyt kap e kötetben, jelezve a kutatás fontosságát, a jövő építése iránti elkötelezettségünket.

A *Studia Caroliensia* megjelenésének megújult formája annak is köszönhető, hogy új szerkesztőbizottság gondolzza, valamint kiadására az Egyetem és a L'Har-

mattan Kiadó közötti együttműködés keretében kerül sor – minden résztvevőt illessen köszönet gondos munkájáért!

Református Egyetemünk a Szentírás üzeneteit is befogadó és továbbadó közösség szeretne lenni. Ennek jegyében egy bibliai mondattal bocsátjuk útjára évkönyvünket: „A teljes Írás Istentől ihletett, és hasznos a tanításra, a feddésre, a megjobbításra, az igazságban való nevelésre; hogy tökéletes legyen az Isten embere, minden jó cselekedetre felkészített” (2Tim 3,16-17).

2011 Adventjében

Prof. Dr. Balla Péter
rektor

IURA

A JOGÉRVÉNYESÍTÉS NEHÉZSÉGEI EURÓPÁBAN

OSZTOVITS ANDRÁS

A jogászok hajlamosak arra, hogy minden kifejezéshez – lehetőleg pontos – meghatározást keressenek. Ezen megszokástól én sem vagyok mentes, ezért már a tanulmányom elején igyekszem definiálni azt, hogy mit értek „jogérvényesítés”, illetve „Európa” alatt. Az előbbi szó arra utal, hogy melyek azok az – egy társadalomban – elismert, intézményesített csatornák, amelyekeken keresztül a jogaiban megsértett személy – vagy éppen maga az adott társadalom – elégtételt kérhet és kaphat. Ezek pontos és kifinomult szabályozása garantálhatja a jogérvényesítés hatékonyságát, amely jellemző pedig azért fontos, hogy a társadalom tagjai ne más csatornákon – pl. önbíráskodáson – keresztül keressenek megoldást jogi problémáikra.

Nehezebb meghatározni az „Európa” kifejezést. Ezen feladat összetettségét jól példázza az a tény, hogy az Európai Unió – korábban Európai Közösség, illetve Közösségek – alapító, majd vezető államférfijai közül eddig senki nem vállalkozott erre. Ezért a mai napig nem tudjuk, hogy az unió szó előtti jelző pontosan milyen – földrajzi, történelmi vagy kulturális – szempontú önmeghatározást takar.

A tanulmányomban jelzett téma összetettsége miatt most csak arra vállalkozom, hogy Európát – földrajzilag, történelmileg és kulturális szempontból is – szinte teljes egészében lefedő Európai Unió tekintetében vizsgáljam azt a kérdést, hogy mennyire hatékony az EU és tagállamai közötti együttműködésen alapuló jogérvényesítés jelenlegi modellje.

I. TÖRTÉNETI KIINDULÓPONT

Az EU jelenlegi bírósági-jogvédelmi rendszerének megértéséhez szükséges felidézni az európai gazdasági integráció – II. világháború utáni – kezdeteit. A korszak legkiválóbb, európai dimenzióban gondolkodni tudó államférfijai – Robert Schuman, Jean Monnet, Konrad Adenauer, Walter Hallstein, Paul-Henri Spaak és mások – pontosan felismerték, hogy az európai történelem mérföldkőhöz

érkezett. A kontinens és annak népei nem élnének túl még egy világháborút, ezért meg kell találni azt az eszközt, ami képes a békét biztosítani. Zsenialitásuk abban rejlett, hogy erre rátaláltak: nem hangzatos politikai együttműködésben, hanem a jólétet is biztosító gazdasági integrációban. Jól látták azt is, hogy mindent csak elindítani lehet jogi aktussal, de megteremteni csak hosszú évek alatt, szerves fejlődés útján tudják. Nem forradalmi hevülettel, mindent leromboló, majd újjáépítő szándékkal láttak munkához, hanem bölcs körültekintéssel, az érintett országok társadalmi igényei közös pontjainak keresésével.

Közel hatvan év távlatából mindez talán magától értetődőnek tűnik, ami viszont csak azt erősíti meg, hogy nem csak a természet-, hanem a társadalomtudományok területén is gyakran a legegyszerűbb megoldás a legjobb. A siker azonban egyáltalán nem volt magától értetődő: az 1950-es évek elején még sokkal inkább gyanakvással mint megértéssel fogadták az egyes európai országok egymás közeledését, hiszen néhány évvel azelőtt még a frontvonal ellentétes oldalain harcoltak egymással. Ebben a politikai légkörben kellett az alapító atyáknak ügyesen egyensúlyozniuk a különböző sérelmek és érdekek között, meggyőzve saját döntéshozóikat a tervezett integráció szükségességéről. Az országok közötti gazdasági együttműködés elindítása érdekében így tehát csak a minimális, a részes tagállamok szuverenitását a legkisebb mértékben korlátozó megoldások kerülhettek szóba. A Párizsi, majd a Római Szerződésekre visszatekintve elmondható, hogy az alapító atyák kiváló politikai érzékkel hozták létre azt a vázlat, amely később alkalmasnak bizonyult a bővítésre és továbbfejlesztésre is.

II. A KÖZÖSSÉGI JOG ÉRVÉNYESÍTÉSÉNEK KEZDETI MODELLJE – AZ EURÓPAI KÖZÖSSÉGEK BÍRÓSÁGÁNAK SZERVEZETE ÉS HATÁSKÖRE

Döntő kérdésnek minősült az alapításkor az új jogforrás, a közösségi jogból eredő kötelezettségek érvényesítése. Ezzel kapcsolatban is csak minimum megoldás született: létrejött ugyan a közösségi jog értelmezési monopóliumával az Európai Közösségek Bírósága (a továbbiakban: EKB), de a jog alkalmazását a konkrét jogvitákban nemzeti bíróságoknak kellett elvégezni. Azaz, a jogalanyok a közösségi jogon alapuló igényeikkel fő szabály szerint a tagállami bíróságokhoz fordulhattak. Kétségtelen tény, hogy ez a modell a lehető legkisebb változtatást igényelte a már kialakult nemzeti jogérvényesítési modellekben, intézményi módosítás nélkül, és így a tagállamok féltett szuverenitását sem korlátozta.

Az EKB kezdetben – sokáig egyfokú bíróságként – elsősorban klasszikus alkotmánybírósági, közigazgatási legfelsőbb bírósági hatásköröket kapott, a

tagállami bíróságokkal való kapcsolattartás intézményi kereteit pedig az előzetes döntéshozatali eljárás jelentette. Az első, nem elhanyagolható változtatást az Egységes Európai Okmány jelentette. Az Európai Közösséget létrehozó szerződésbe (a továbbiakban: EKSz.) betoldott (ex)168a. cikk felhatalmazta a Tanácsot, hogy egyhangú határozattal az EKB-hoz kapcsoljon egy új intézményt, az Elsőfokú Bíróságot. A Tanács ennek az 1988. október 28-án hozott, 88/591/EGK határozatával tett eleget. Az új testület egy évvel később, 1989 novemberében látott munkához.

A kezdetben nagyon szűk hatáskört a Tanács 1993. június 8-i, 93/350/EK határozata kibővítette. Ennek alapján az elsőfokú testület minden természetes és jogi személynek a közösségi szervek intézkedései elleni keresetét tárgyalhatta. Így vált olyan meghatározó jogterületek döntési fórumává, mint pl. a kartelljog, az állami támogatásokkal kapcsolatos szabályozás, a dömpingellenes intézkedések, kártérítési keresetek, valamint a közösségi szervek alkalmazottainak munkaügyi jogvitái. Az új testület létrehozásának szükségessége mögött azonban az EKB ítélezési tevékenysége javításának gondolata is meghúzódott. Elsősorban az angol jogászok felől érkezett a luxemburgi testület tényfeltáró tevékenységével kapcsolatban erős kritika, s az Elsőfokú Bíróság felállításától azt is várták, hogy az pótolja ezt a hiányt eljárása során, és bonyolult tényállású, gazdasági vonatkozású ügyek szakértőjévé válik. E célból sokkal több és kiterjedtebb vizsgálati jogkört kapott, mint korábban az EKB.

Az Elsőfokú Bíróság határozatai ellen – kizárólag annak jogi alapját vitatva – az EKSz. 225. cikkének (1) bekezdése alapján jogorvoslattal lehetett élni az EKB-nál. Ez a jogosultság a peres feleken kívül a tagállamokat és a közösségi szerveket is megillette – a munkaügyi viták kivételével –, még abban az esetben is, ha addig nem léptek be az eljárásba. Amennyiben a jogorvoslat alapos volt, úgy az EKB – Eljárási Szabályzatának 54. cikke alapján – az elsőfokú határozatot hatályon kívül helyezte, és maga döntött a rendelkezésre álló adatok alapján, vagy visszautalta az ügyet az Elsőfokú Bíróságnak, amennyiben a jogvita még nem érett meg a döntésre.

Nem egészen két évvel a Nizzai Szerződés hatálybalépését követően a Tanács – élve új, az EKSz. 225a. cikkében biztosított felhatalmazásával – a Bizottság javaslatára, 2004. november 2-án elfogadott, 2004/752/EK számú, Euratom határozatával létrehozta az Elsőfokú Bíróság mellé rendelve az első bírói különtanácsot, az Európai Unió Közzszolgálati Törvényszéke elnevezéssel. Ez az új testület intézményi és szervezeti szinten a luxemburgi Bíróság intézményének szerves részét képezi, és tagjainak jogállása megegyezik az Elsőfokú Bíróság tagjaiéval. Székhelye az Elsőfokú Bíróság székhelyén található, hatáskörébe pedig a Közösség és alkalmazottai között felmerülő jogviták tartoznak.

Sajátos változtatást hozott a Nizzai Szerződéssel módosított EKSz. 225. cikk (3) bekezdése az EKB és az Elsőfokú Bíróság kapcsolatában. Eszerint ugyanis ez utóbbi testület az EKB Alapokmányában meghatározott egyes ügycsoportokra vonatkozólag hatáskörrel rendelkezik a 234. cikk szerinti előzetes döntéshozatalra előterjesztett kérdések elbírálására.

Nagy jelentőségű változtatás ez, nemcsak a két bíróság közötti viszonyt illetően, hanem az előzetes döntéshozatali eljárás jogintézménye kapcsán is. Ennek ugyanis legfontosabb célja – mint azt a későbbiekben részletesen is bemutatjuk – a közösségi jog egységes értelmezésének biztosítása. Amennyiben ez a jövőben nem egy, hanem két testület feladata lesz, elméleti szinten rögtön felmerül az esetleges eltérő joggyakorlat veszélye. Talán nem véletlen, hogy az Alapokmányt ez idáig erre való tekintettel nem módosították, így tehát egyelőre kizárólag az EKB ítélkezik az előzetes döntéshozatali eljárásban.

A Nizzai Szerződés megalkotói maguk is érzékelték a fent említett veszélyt, ezért az EKSz. 225. cikk (3) bekezdése mind az Elsőfokú Bíróságnak, mind az EKB-nak további jogokat biztosít a joggyakorlat egységességének megőrzése érdekében. Az előbbi testület, amennyiben úgy ítéli meg, hogy az adott ügyben olyan elvi döntés meghozatalára van szükség, amely a közösségi jog egységességét és koherenciáját befolyásolhatja, az ügyet döntés végett az EKB elé utalhatja. Az EKB pedig – az Alapokmányban megállapított feltételek mellett és korlátokon belül – kivételesen felülvizsgálhatja az Elsőfokú Bíróság előzetes döntéshozatalra előterjesztett kérdéseket eldöntő határozatait, ha fennáll a komoly veszélye annak, hogy a közösségi jog egységessége vagy koherenciája sérül.

III. AZ EU JOGVÉDELMI RENDSZERÉNEK TAGÁLLAMI DIMENZIÓJA

Az alapító szerződések egyik legfontosabb célkitűzése a közös piac megteremtése volt, melynek eszköze a négy gazdasági alapszabadság működésének biztosítása. Az áruk, a szolgáltatások, a munkaerő és a tőke tagállamok közötti szabad áramlása eredményeként szükségszerűen megnövekedett a „külföldi tényállású” jogviták száma, ami a tagállami bíróságok közötti ügymegosztás, azaz a joghatóság egységes szabályozását igényelte. Az EGKSz. 220. cikke kimondta, hogy a tagállamok kötelezettséget vállalnak arra, hogy biztosítják az alaki előírások egyszerűsítését a bírósági határozatok és választottbírósági ítéletek kölcsönös elismerése és végrehajtása céljából. Az EGK Bizottsága ennek a törekvésnek az élére állt, és ösztönzésére 1960-ban a tagállamok képviselőiből és megfigyelő státuszban lévő szakértőkből álló bizottság kezdte meg a működését. Ez a testület feladatául kapta egy nemzetközi jogi egyezmény szövegének kidolgozását.

A bizottság elnöke a német Bülow volt, míg a javaslat előadója a belga Jenard lett, akinek jelentése a mai napig az egyik legfontosabb kiindulási pontja a Brüsszeli Egyezmény értelmezésének.

A megbízott testület nagy körültekintéssel végzett munkájának eredményeként 1968. szeptember 27-én írták alá a tagállamok az egyezményt Brüsszelben, mely dokumentum a Polgári és kereskedelmi ügyekben irányadó bírósági joghatóságról és a bírósági határozatok végrehajtásáról címet viselte (a továbbiakban: Brüsszeli Egyezmény), s a ratifikációkat követően 1973. február 1-jén lépett hatályba.

A Brüsszeli Egyezmény szabályainak gyakorlati hatékonyságát az biztosította, hogy a joghatóság kérdését – polgári és kereskedelmi ügyekben – közvetlenül szabályozta. Amennyiben az adott polgári jogvita alperesének valamelyik szerződő állam felségterületén lakóhelye van, az Egyezmény szabályai alkalmazandók. Nem utolsósorban pedig leegyszerűsítette és felgyorsította a szerződő államok bírósági ítéleteinek elismerését és végrehajtását.

Az Egyezmény rendelkezéseinek a tagállamok bíróságainak joggyakorlatára történt jótékony hatására az EGK-n kívül is felfigyeltek. Az Európai Szabadkereskedelmi Társulás (EFTA) tagállamai közül először Svédország, majd Svájc kezdeményezésére 1982-ben létrejött egy szakértői bizottság, amely azt kapta feladatul, hogy dolgozzon ki a Brüsszeli Egyezmény mintájára egy olyan nemzetközi jogi egyezményt, amihez mind az EGK, mind az EFTA tagállamai csatlakozhatnak. A testület által előkészített anyagot 1988. szeptember 16-án írták alá a tagállamok Luganóban, mely dokumentum szintén a Polgári és kereskedelmi ügyekben irányadó bírósági joghatóságról és a bírósági határozatok végrehajtásáról címet viselte (a továbbiakban: Luganói Egyezmény), a ratifikációkat követően – a különböző tagállamokban eltérő időpontokban – 1992. január 1-je és 1996. szeptember 1-je között lépett hatályba.

A Luganói Egyezmény jelentősége, hogy hatálybalépésével az egész nyugat-európai gazdasági térség számára megteremtette az egységes joghatósági szabályokat és a részes tagállamok bírósági határozatainak kölcsönös elismerését.

A Luganói Egyezmény előkészítői azonban még a nyugat-európai gazdasági térségen is túl tekintettek, és lehetővé tették, hogy ahhoz más országok is csatlakozhassanak, ha valamelyik részes ország ezt az ő nevükben kéri¹ a letéteményes országtól, Svájcától. Az előírt közlések és nyilatkozatok megtétele utána a tagországok egyhangú döntése szükséges egy új tagállam meghívásához.

Magyarország is megkezdte a csatlakozáshoz szükséges diplomáciai és jogi lépéseket. Az Európai Unióhoz való csatlakozásunk felgyorsulása, valamint az

¹ 62. I. cikk b) pont.

Amszterdami Szerződés hatálybalépését követően megváltozó közösségi jogalkotás eredményeinek köszönhetően Magyarország végül nem csatlakozott a Luganói Egyezményhez. Ez a kelet-európai országok közül egyedül Lengyelországnak sikerült 2000. február 1-jei hatállyal.

Mindezek ellenére maradandó nyomot hagyott maga után a magyar jogrendszerben a Luganói Egyezmény. A magyar törvényalkotó ugyanis a 2000. évi CX. törvénnyel átfogóan módosította az Nmjt.-t – és részben a Pp.-t is – annak érdekében, hogy az megfeleljen az Egyezmény szövegének.

A Luganói Egyezmény jelenleg „másodvirágzását éli”. Az EK – saját nevében eljárva –, Dánia, valamint az Európai Szabadkereskedelmi Társulás államai közül Svájc, Norvégia és Izland 2007. október 30-án, Luganóban aláírták a polgári és kereskedelmi ügyekben a joghatóságról, valamint a határozatok elismeréséről és végrehajtásáról szóló egyezményt, amely bevallotta az időközben elfogadott közösségi jogi normának, a 44/2001/EK rendeletnek a szabályait kívánja kiterjeszteni a nem EK-tagállamokra is.

Ezzel párhuzamosan haladt az EU jogalkotási hatáskörének bővítése a polgári ügyekben folytatott igazságügyi együttműködés területén, melynek első lépcsőjeként – a Maastrichti Szerződés módosításának eredményeként – a kormányközi, harmadik pillérbe került ez a kérdéskör. Az Amszterdami Szerződés egyik legfontosabb vívmánya az volt, hogy mindez átkerült az I., más néven közösségi pillérbe, melynek eredményeként az EK szervei jogalkotási hatáskört kaptak ebben a kérdésben az EKSz. 61. cikk c) pontja és 65. cikke alapján. A Lisszaboni Szerződés is lényeges módosításokat eredményezett: az EKSz. vonatkozó 65–69. cikkeit, a polgári ügyekben folytatott igazságügyi együttműködést egyetlen, a 81. cikkbe sűrítette össze, megszüntetve így az EuB hatáskörének az EKSz. 68. cikkébe foglalt azon korlátozását, hogy az ezen politika területén meghozott közösségi jogi normák értelmezése iránti előzetes döntéshozatali eljárást csak azok a nemzeti bíróságok kezdeményezhetnek, amelyeknek határozatai ellen a nemzeti jog értelmében nincs jogorvoslati lehetőség.

A 2009. december 1-je óta hatályos EUMSZ. 81. cikke alapján egyértelműen bővült az EU hatásköre a polgári ügyekben folytatott igazságügyi együttműködés területén, de továbbra sem kapott felhatalmazást a polgári eljárásjog egészének átfogó szabályozására, és egy egységes – minden tagállamra kiterjedő – polgári perrendtartás megalkotására. Nem nyert hatáskört a tagállamok bírósági szervezetrendszerének egységesítésére sem, mindezek kizárólagos tagállami hatáskörben maradtak.

IV. KAPCSOLAT AZ EU JOGVÉDELMI RENDSZERÉNEK DIMENZIÓI KÖZÖTT

Az EU jogvédelmi mechanizmusának jelenlegi felépítése tehát decentralizált, a nemzeti bíróságok és az EuB sajátos egymás mellé rendeltségén alapuló rendszer. Az egyetlen összekötő kapocs, intézményesített csatorna közöttük az EUMSZ. 267. cikkében szabályozott előzetes döntéshozatali eljárás. Ez a sajátos, közbenső eljárás az EuB joggyakorlatának éltető forrása, ezért nem véletlen az sem, hogy a legnagyobb hatású, az uniós jogalkalmazást és jogalkotást meghatározó ítéletei is ezen eljárásban születtek. Figyelemmel arra, hogy ennek keretei között – éppen az eljárás közbenső jellege miatt – az EuB nem érdemben dönti el a jogvitát, hanem a nemzeti bíró által feltett jogértelmezési kérdéseket válaszolja meg, különösen is fontos ennek időtartama. Az EU folyamatos bővülésével, az egyre újabb tagállamokból is érkező előzetes döntéshozatali eljárás iránti kezdeményezésekkel az EuB ügyterhe is fokozatosan nőtt, aminek következményeként az eljárások időtartama is egyre hosszabb lett. A Nizzai Szerződés azon alapvető célkitűzésének megvalósítása érdekében, hogy a luxemburgi Bíróság ügyterhe csökkenjen, illetve eljárása gyorsuljon, az Eljárási Szabályzat 104/a. cikke alapján lehetőség van az ún. gyorsított előzetes döntéshozatali eljárásra. Ezt az előterjesztő nemzeti bíróság kérheti, s ennek alapján az EuB elnöke – az előadó bíró javaslatára és a főtanácsnok meghallgatását követően – kivételesen elrendelheti azt. Ebben az esetben az elnök azonnal kitzúzheti a tárgyalás időpontját, amelyről az alapeljárás feleit, valamint az Alapokmány 23. cikkében említett más érdekelteket az előzetes döntéshozatalra utalásról szóló határozat kézbesítésekor értesíteni kell. A felek és más érdekeltek az elnök által előírt legalább tizenöt napos határidőn belül beadványokat vagy írásbeli észrevételeket nyújthatnak be. Az elnök kérheti a feleket és a többi érdekeltet, hogy a beadványukban vagy írásbeli észrevételeikben felvetett kérdések az előzetes döntéshozatalra előterjesztett ügy lényeges jogkérdéseire korlátozódjanak.

Ettől meg kell különböztetni az ún. sürgősségi előzetes döntéshozatali eljárást, ami csak az EUMSZ. harmadik részének a szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló térségre vonatkozó V. címe által érintett kérdésekben alkalmazható. Az EuB határoz ezen eljárás lefolytatásáról, fő szabály szerint a kérdést előterjesztő nemzeti bíróság indokolással ellátott kérelme alapján. Az EuB – ha valószínűsíthető, hogy ezt az eljárást kell alkalmazni – kivételesen hivatalból is határozhat úgy, hogy az előzetes döntéshozatalra utalást sürgősségi eljárásban bírálja el.

A sürgősségi előzetes döntéshozatali eljárás egyszerűsíti az EuB előtti eljárás egyes szakaszait, de alkalmazása jelentős korlátokat támaszt az EuB, a felek és

az eljárásban részt vevő egyéb érdekeltek – különösen a tagállamok – számára, ezért azt csak olyan körülmények esetén lehet kérni, amikor feltétlenül szükséges, hogy az EuB az előzetes döntéshozatalra utalás tárgyában a legrövidebb határidőn belül döntsön.

A szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló térségre vonatkozó uniós szabályok változó jellegére és változatosságára tekintettel nincs taxatív listája annak, hogy a nemzeti bíróságok milyen esetekben fontolhatják meg sürgősségi előzetes döntéshozatali eljárás iránti kérelem benyújtását. Az EUMSZ. 267. cikke azonban két ilyen nevesít. Az egyik a negyedik bekezdésében említett, fogva tartott vagy szabadságától megfosztott személy esetében, ha a személy jogi helyzetének megítéléséhez meghatározó jelentőségű a feltett kérdésre adandó válasz. A másik, ha a szülői felügyeletre vagy gyermekelhelyezésre vonatkozó jogvita során az uniós jog alapján eljáró bíróság hatásköre az előzetes döntéshozatalra előterjesztett kérdésre adandó választól függ.

V. AZ UNIÓS JOG ÉRVÉNYESÜLÉSÉNEK GARANCIÁI

Az EU előbbiekben felvázolt jogvédelmi rendszerének egyik hiányossága, hogy csak közvetett módon szabályozza, illetve teszi lehetővé a jogalanyok számára az uniós jog tagállami alkalmazásának kikényszeríthetőségét.

Az EuB vonatkozó ítélete hiányában egyelőre csak feltételezés, hogy egy tagállami bíróság uniós jogba ütköző ítélete az EUMSZ. 258. és 259. cikke (korábban EKSz. 226–227. cikkek) szerinti, a tagállamok ellen indítható eljárás során megalapozná az adott tagállam felelősségét.

A Bizottság sokáig még attól is eltekintett, hogy közvetlenül az EuB-hoz forduljon egy tagállam ellen, nemzeti bíróságának közösségijog-ellenes joggyakorlata miatt. A probléma összetettségét mutatja, hogy nem teljesen egyértelmű, mennyiben lehet egy tagállamot magát egy önálló hatalmi ág mérlegelési jogkörében hozott döntéséért felelősségre vonni. 1990. augusztus 3-ig kellett várni arra, hogy a Bizottság története során először megindítsa az EKSz. 226. cikk alapján az eljárás első, informális szakaszát, amikor Németországban a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság (Bundesgerichtshof) elutasított egy felülvizsgálati eljárás iránti kérelmet, s így nem tette lehetővé, hogy az adott ügyben vitás közösségi jogi rendelkezés a luxemburgi Bíróság elé kerüljön értelmezésre. Az EuB elé azonban már nem került ez a konkrét eset.

Nem volt ennyire elnéző a Bizottság egy másik esetben, amikor az informális szakasz sikertelensége után, 2000. április 4-én végül is benyújtotta keresetlevelet az EuB-hoz az Olasz Köztársaság ellen. Ebben annak megállapítását kéri a

luxemburgi Bíróságtól, hogy a tagállam nem teljesítette az EK Sz. alapján fennálló kötelezettségeit, amikor nem módosította azon nemzeti eljárásjogi jogszabály rendelkezéseit, mely jogi norma lehetővé tette az azt értelmező és alkalmazó bíróságok és hatóságok számára: a közösségi jog megsértésével beszedett adók magánszemélyek részére történő visszatérítése olyan bizonyítási eljárást igényelt, mely ezen adók visszatérítését a befizető számára gyakorlatilag lehetetlenné, vagy legalábbis rendkívül nehézé tette. A luxemburgi Bíróság végül több mint három év elteltével, 2003. december 9. napján meghozott ítéletével a Bizottság keresetének teljes egészében helyt adott, és az Olasz Köztársaságot elmarasztalta. Az ítélet indokolásának érdekessége, hogy közvetve a nemzeti jogalkotót marasztalta el azért, hogy olyan jogszabályt hozott létre, amelynek értelmezése nem egyértelmű, és ez utóbbi szervet kötelezte a jogszabály módosításra. Ezáltal „végrehajthatóvá” vált ez a határozata, mivel nem az elmarasztalt Olasz Köztársaság független harmadik hatalmi ága számára írt elő kötelezettséget, hanem törvényalkotó szervének.

Az EuB az EK Sz. 10. cikkéhez fűződő, a tagállamok kárfelelősségének kereteit vizsgáló joggyakorlata során jutott el a C-224/01. számú Köbler-ügyben hozott ítéletében ahhoz a ponthoz, hogy kimondja: „az egyének meghatározott feltételek fennállása esetén kártérítést követelhetnek, ha jogaik egy tagállami, végső fokon eljáró bíróság döntése alapján a közösségi jogba ütköző módon sérülnek.”²

Az állami kárfelelősség megállapításának – korábbi joggyakorlatában már kidolgozott – hármas előfeltételét ebben az ügyben is megidézte a luxemburgi Bíróság: a megsértett közösségi jogi norma az egyén számára jogokat biztosítson, a sérelem megfelelően súlyos legyen, valamint a tagállami kötelezettségszegés és az érintett személynél bekövetkezett kár között közvetlen okozati összefüggés álljon fenn. Ezek közül a sérelem megfelelően súlyos volta az, amelynek vizsgálatakor figyelemmel kell lenni a bírói szerep sajátosságaira, valamint a jogbiztonság fontosságára. „Az állam az ilyen, közösségijog-ellenes döntésekért csak kivételes esetben felel, amikor a bíróság nyilvánvalóan megsértette a hatályos jogot. Annak eldöntésekor, hogy ez az előfeltétel teljesül-e, a kártérítési igényt elbíráló nemzeti bírónak az eset minden szempontjára figyelemmel kell lennie. Ilyen többek között a megsértett előírás pontosságának és egyértelműségének mértéke, a megsértés szándékossága, a jogi tévedés menthetősége, adott esetben közösségi szerv állásfoglalása az ügyben, csakúgy, mint az EK Sz. 234. cikk (3) bekezdés szerinti előterjesztési kötelezettségnek a szóban forgó bíróság általi megsértése. A közösségi jog megsértése mindenképp megfelelően súlyosnak minősül, ha a kérdéses döntés a Bíróság vonatkozó joggyakorlatát nyilvánvalóan

² C-224/01. számú Köbler-ügy, 33. pont.

figyelmen kívül hagyja.”³ Ezt a gondolatmenetét azzal zárta az EuB, hogy mindezek az előfeltételek nem zárják ki, hogy az állam a nemzeti jogi előírások szerinti kevésbé szigorú előfeltételek alapján feleljen.⁴

VI. AZ EU BÍRÓSÁGÁNAK KAPCSOLATA AZ EMBERI JOGOK EURÓPAI BÍRÓSÁGÁVAL

Az Alkotmányos Szerződést előkészítő Konvent munkája során az EuB nem kapott kitüntetett figyelmet, érdemi szervezeti átalakításokra nem dolgoztak ki koncepciókat. Az Alkotmányos Szerződésben végül csak kozmetikai jellegű finomítások történtek: az Elsőfokú Bíróságból Törvényszék, az Európai Községek Bíróságából pedig Európai Unió Bírósága lett. Ezeket a változtatásokat aztán a Lisszaboni Szerződés is átvette, tény, hogy az immár egységes uniós jog területén az EuB hatáskörét kiterjesztette. Megítélésem szerint azonban ez azért nem nevezhető érdemi változtatásnak, mert ténylegében csak az történt, hogy feloldottak bizonyos területek tekintetében – így különösen a büntetőügyekben folytatott igazságügyi együttműködésnél – meglévő korlátozásokat.

Közvetett módon az EuB szervezetrendszerét is érinti a Lisszaboni Szerződés azon változtatása, melynek eredményeként az EUSz. 6. cikk (2) bekezdésébe került: az EU csatlakozik az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló európai egyezményhez. Az Európa Tanács és az EU között még mindig folyamatban vannak a csatlakozás feltételeit kidolgozó tárgyalások. Ezek elhúzódásának egyik oka az, hogy az EU nem állam, hanem regionális integrációs szervezet, melynek eltérő sajátosságaira figyelemmel kell lenni, a másik az EUSz. 6. cikk (2) bekezdésének második mondatába foglalt korlátozás: a csatlakozás nem érinti az EU-nak az EUSz.-ben és az EUMSz.-ben meghatározott hatásköreit.

Mindehhez hozzá kell tennünk az EUSz. 19. cikk (1) bekezdését, mely szerint az EU igazságszolgáltatási rendszere keretében az EuB feladata, hogy biztosítsa a jog tiszteletben tartását az EUSz. és EUMSz. értelmezése és alkalmazása során. Az EU intézményeinek aktusai jogszerűségének felülvizsgálatára irányuló feladata révén egyedül az EuB rendelkezik hatáskörrel arra, hogy adott esetben megállapítsa az EU valamely aktusának érvénytelenségét. Az EuB következetes ítélkezési gyakorlata szerint ugyanis, bár minden nemzeti bíróság hatásköre kiterjed arra, hogy megvizsgálja az EU szervei által hozott aktusok érvényességét, a nemzeti bíróságok – függetlenül attól, hogy határozataikkal szemben van-e

³ Uo. 54–56. pontok.

⁴ Uo. 57. pont.

helye a belső jog szerinti jogorvoslatnak, vagy sem – nem rendelkeznek hatáskörrel arra, hogy maguk állapítsák meg ezen aktusok érvénytelenségét. Ennek megfelelően, annak érdekében, hogy megőrizhető legyen az uniós jog alkalmazásának egységessége, valamint biztosítani lehessen a bírói jogvédelem uniós rendszerének szükséges koherenciáját, kizárólag az EuB rendelkezik hatáskörrel annak megállapítására, hogy adott esetben érvénytelen az EU valamely aktusa. Az EuB ezen hatáskörét alapvetően kérdőjelezné meg, ha az Emberi Jogok Európai Bírósága (a továbbiakban: EJEB) anélkül dönthetne a jövőben az EU valamely aktusának az Emberi Jogok Európai Egyezményével (a továbbiakban: EJEE) való összeegyeztethetőségéről, hogy az EuB ezt megelőzően határozhatott volna a kérdésről.

VII. AZ EU JOGVÉDELMI RENDSZERÉNEK NEHÉZSÉGEI

1. Pertartam

Az EU jogvédelmi mechanizmusának előbb ismertetett rendszerével kapcsolatban a legtöbb kritika arra irányul, hogy a jogalanyok az EuB-hoz közvetlenül csak rendkívül szűk körben fordulhatnak, illetve az előzetes döntéshozatali eljárás keretei között sem az ő döntésük az EuB-hoz való fordulás. Ez utóbbi vonatkozásában meg kell erősítenünk azt, hogy a nemzeti bíróságok előtti polgári peres eljárások a felek akarat autonómiájának elvén alapulnak, amivel nehezen egyeztethető össze az, hogy meghatározott eljárási cselekmény, amely ráadásul a pertartamra is lényegesen kihat, az ő kérelmük, szándékuk ellenére is megtörténhet. Mint arra utaltunk, előzetes döntéshozatali eljárást az EUMSz. 267. cikke alapján a nemzeti bíróságok kezdeményezhetnek. Az EuB ezzel kapcsolatos joggyakorlata töretlen és egyértelmű: a peres feleknek semmilyen konkrét, kikényszeríthető jogosultságuk nincs ezen eljárás kezdeményezése tekintetében, az kizárólag a nemzeti bíróságok és az EuB közötti intézményesített párbeszéd eszköze.

Ebből egyértelműen következik, hogy az EuB partnerként, egyenértékű társ-jogalkalmazóként tekint a nemzeti bíróságokra. Ez a nyilvánvaló megtiszteltetés egyúttal óriási felelősség is, ami nem minden esetben és nem automatikusan egyeztethető össze a nemzeti eljárásjogi szabályokkal. Az olyan jogvitákban ugyanis, ahol a felperes az igényét uniós jogszabályra alapítja, és ennek értelmezése nem egyértelmű, szinte automatikusan felmerül az előzetes döntéshozatali eljárás kezdeményezésének szükségessége. A peres felek érdekei ezzel kapcsolatban azonban eltérőek: a felperes természetesen szeretné elérni azt, hogy a

bíróság helyt adjon a keresetének és a vonatkozó uniós jogi normát ennek megfelelően értelmezze és alkalmazza, az alperes pedig nyilván ennek ellenkezőjében érdekelt. Mégsem teljesen magától értetődő az, hogy ilyen esetekben a felperes egyértelmű érdeke az előzetes döntéshozatali eljárás kezdeményezésének indítványozása, mivel ez a közbenső eljárás jelenleg is átlagosan 17 hónapig tart. Ezért körülbelül másfél évvel meghosszabbodik a pertartam, ami elválasztja a felperest a jogerős és végrehajtható ítélet meghozatalától.

Ma a polgári eljárásjog területén mind a jogtudomány, mind a joggyakorlat képviselői a gyors és hatékony jogérvényesítés megoldásait keresik. Egy üzleti vállalkozás, de egy természetes személy sem engedheti meg a mai felgyorsult társadalmi-gazdasági körülmények között, hogy követelésének teljesítésére évekig kelljen várnia. A hosszú pertartam önmagában teheti feleslegessé a bírósági úton történő jogérvényesítést.

Az EU sokat dicsért jogvédelmi mechanizmusa, annak tartóoszlopa az előzetes döntéshozatali eljárás éppen ennek a követelménynek nem tud eleget tenni. Mindez tapasztalható a magyar bíróságok előtti eljárások során is: a felperesek, ha igényüket uniós jogszabályra alapítják gyakran mindent megtesznek azért, hogy az ügyükben eljáró bíró ne kezdeményezzen előzetes döntéshozatali eljárást, mert nem engedhetik meg maguknak a pertartam elhúzódását. Az eljárás lassításában érdekelt alperes viszont éppen ezen megfontolásból indítványozza a közbenső eljárás kezdeményezését, hiszen másfél év rengeteg mindenre, így különösen a végrehajtás alá vonható vagyontárgyak eltüntetésére is alkalmas.

2. Nyelvi sokszínűség

Az EU jogvédelmi mechanizmusának másik sokat vitatott, érezhetően gyenge pontja a nyelvi sokszínűség. Az EU-ban – ellentétben más nemzetközi jogi intézményekkel nem 1-2, hanem 23 hivatalos nyelv van. Ennek természetesen megvan az a jótékony hatása, hogy az egyes tagállamok polgárai könnyebben magukénak érezhetik ezt a közösséget, viszont megvan az a gyakorlati hátránya, hogy az állandó fordítási láncolatok során a legnagyobb odafigyelés mellett is megjelenhetnek hibák. E körben a legnagyobb nehézséget az okozza, hogy az egyes jogi terminus technicusok nem feltétlenül jelentik pontosan ugyanazt a különböző nyelveken. Ez szinte állandó bizonytalanságot szül, amit csak úgy lehet megoldani, ha egy-egy jogkérdés értelmezésekor az adott jogforrás legalább három-négy különböző nyelvi változatát vetik egybe. Ez a módszer azonban rendkívül időigényes, így a gyakorló jogászok számára nem minden esetben alkalmazható.

Az előzetes döntéshozatali eljárásnak a hivatalos nyelve mindig a kezdeményező bíróság nyelvéhez igazodik. A kezdeményező végzést szükségszerűen lefordítják az EuB számára, majd az eljárás végén hozott ítéletét visszafordítják a kezdeményező bíróság nyelvére. Teszik mindezt úgy, hogy a fordítóosztály munkamódszere alapján úgynevezett közvetítő nyelvek is közbeékelődnek, azaz konkrétan egy magyar bíróság által megküldött kezdeményező végzést először spanyolra fordítanak le, majd ezt franciára, ami természetesen még több esetleges hibalehetőséget hordoz magában. Az EuB, észlelve ezeket a nehézségeket, a joggyakorlatát úgy alakította, hogy a megküldött kérdéseket gyakran átfogalmazza, ezzel próbálva hatékony segítséget nyújtani a nemzeti bírácoknak. Bár ez valóban sokszor segít, és alátámasztja azt, hogy a luxemburgi testület partnerként kezeli a nemzeti bíróságokat, gyakran többet árt mint használ ez a módszer. Azaz bekövetkezhet, hogy nem arra a kérdésre kap választ a nemzeti bíró amit feltett, és így nem biztos, hogy az ügy érdekében hozott döntéséhez ténylegesen fel is tudja használni. Adódhatna mindebből az az intelem a nemzeti bíróságok felé, hogy minél pontosabban fogalmazzák meg a kérdéseiket, és végzésük indokolásából mindaz egyértelműen kiderüljön amire az EuB-nek a válaszadáshoz szüksége lehet, de éppen az említett nyelvi-terminológiai sokszínűség, fordítási nehézségek miatt ez sem eredményezne automatikusan sikert.

3. Specializálódás hiánya

Az Európai Unió jelenleg hatályos teljes joganyaga rendkívül szerteágazó, annak teljes terjedelmét és mélységét átfogni és átlátni egyetlen ember sem képes. Az EuB bírái között nincs semmilyen specializálódás, azaz minden uniós jogterülethez és jogkérdéshez érteniük kell. Ez már önmagában is megoldhatatlan feladat. De még inkább azzá válik ha hozzátesszük azt is, hogy egy-egy jogkérdés eldöntésénél – mint például: egy adott uniós irányelv harmonizációja megfelelő módon történt-e egy adott tagállam jogrendszerében – megköveteli az adott nemzeti jogrendszerben való elmélyülést, terminológiájának megismerését is. A ma már rendkívül összetett, részletes jogi szabályozások rendszerében minden nemzeti bírósági szervezet élén található fórumoknál megjelenik a specializálódás, azaz olyan szakemberek kerülnek oda és döntenek az adott jogvitákban, akiknek az a szűkebb szakterületükhöz tartozik. Meggyőződésem, hogy más gondolkodást, tapasztalatot igényel egy klasszikus polgári jog kérdés vagy egy közigazgatási jogi jogvita megítélése. Egymástól eltérő jogterületeken, jogágakban ma már képtelenség naprakésznek lenni, a legújabb jogszabályi módosításokat, elméleti, gyakorlati problémafelvetéseket megismerni.

Mindezek alapján szükségesnek tartom, hogy az EuB tagjainál is megjelenjen egyfajta specializálódás. Ennek több módja is elképzelhető. Az egyik, hogy adott tanácsok csak adott típusú ügyeket tárgyaljanak, a másik, hogy a bírói helyek megújításánál már kifejezetten egy-egy szakterületen jártas jogászt keressenek.

4. Kijelölő bíróság hiánya joghatósági összeütközés esetén

A perfüggőség uniós szintű szabályozása az EU jogvédelmi rendszere hiányosságainak a szükségszerű következménye: mivel minden tagállam összes nemzeti bírósága jogosult és köteles a nemzeti jogot alkalmazni, az ezen alapuló igények bárhol megindíthatók, a joghatósági szabályoknak megfelelően. Ily módon azonban fennáll annak a veszélye, hogy ugyanabban a jogvitában két különböző tagállami bíróság is eljárjon és hozzon egymással ellentétes ítéletet. A Brüsszel I. rendelet perfüggőségi szabályai lehetővé teszik, hogy egyszerű esetekben a nemzeti bírák gyorsan és hatékonyan elkerüljék az előbb említett nem kívánt helyzetet. Összetettebb, bonyolultabb kereseti kérelmek esetén azonban még az EuB vonatkozó joggyakorlatának fényében sem teljesen egyértelmű, hogy miként kell eljárnia helyesen az érintett nemzeti bíróságoknak. Ennek egyik legfőbb okai a tagállami nemzeti polgári eljárásjogi szabályokban, terminológiákban, gondolkodásban meglévő különbségek, illetve a rendelet ezen szabályainak autonóm értelmezési kötelezettsége. Az érintett nemzeti bíróság ilyenkor megteheti, hogy az EuB-hoz fordul előzetes döntéshozatali eljárást kezdeményezve, amely azonban időbe kerül. (A Lisszaboni Szerződés hatálybalépéséig ráadásul még ezt sem teheték meg az elsőfokú bíróságok az EK Sz. 68. cikkének korlátozása miatt.) A perfüggőség szabályainak helyes értelmezése és alkalmazása ráadásul még csak egy fontos előkérdés, a jogvita érdemi eldöntését nem érinti. Ugyanakkor nagyon fontos gyakorlati következményei lehetnek a peres felek számára: egyáltalán nem mindegy, hogy melyik ország bírósága előtt érvényesíthetik az igazukat: egy általuk jól ismert, esetleg hazai polgári eljárásjogi szabályok alapján, ahol nyelvi nehézségeik sincsenek, vagy egy teljesen ismeretlen jogi környezetben tehetik csak ezt meg.

ÖSSZEGZÉS

Az EU aktuális jogvédelmi rendszere megosztja a hatásköröket a tagállami bíróságok és az EuB között, mellyel kapcsolatban a legnagyobb kihívás az EU-jog egységes, és ezáltal hatékony érvényesülésének a biztosítása. Ennek elérését sok

objektív tényező akadályozza, így különösen a tagállamok eltérő jogrendszeri sajátosságai, a terminológiai eltérések, a különböző nemzeti bírósági szervezetrendszerek, a nyelvi sokszínűség. A kívánt cél megvalósításának legnagyobb gátja azonban a vonatkozó jogalkotási hatáskörök elaprózása: az EU – az EUMSZ. 81. cikke alapján – csak a határokon átnyúló vonatkozású polgári ügyek tekintetében alkothat jogot, az eljárásjogi szabályok többi részének kidolgozása a tagállamok hatáskörében van. Tény, hogy az EuB számos ítéletében, éppen az EU-jog hatékony érvényesülésére hivatkozva nyilvánított közvetve EU-jogba ütközőnek nemzeti eljárási szabályokat, mely ítéletekből a nemzeti jogalkotók általában le is vonták a helyes következtetést.

Meggyőződésem, hogy az uniós jog hatékony érvényesüléséhez a tagállamok területén az EuB intézményi-hatásköri átalakítása szükséges, mely gondolat jelenleg nem tartozik az uniós joggal kapcsolatos közgondolkodás fősodrába. Ez a hallgatás különösen is megfigyelhető volt az egész EU intézményi és jogrendszerét új alapokra helyezni kívánó Alkotmányos Szerződés, illetve a Reform Szerződés előkészítése során. Még inkább szembetűnő ez a változatlanlanság a többi intézmény, elsősorban az Európai Parlament üstökösszerű fejlődésével összehasonlítva.

Szükségeseznek tartom – a kívánt cél elérése érdekében – az EU jogalkotási hatáskörének kibővítését is a polgári eljárásjog további területeire. Lehetőséget kell biztosítani arra, hogy az olyan perek, ahol a vitássá tett jogosultság vagy kötelezettség uniós jogforráson alapul, egységes eljárási modell alapján kerüljenek minden tagállamban elbírálásra.

A középkori kolostorépítők annak biztos tudatában láttak munkához, hogy a végeredményt, a kész épületet biztosan nem látják majd. Könnyen lehet, hogy az általam az EU jogvédelmi rendszerének jobbítása érdekében megfogalmazott megoldási javaslatok nem nyerik el azonnal a jogászszakma egyhangú támogatását, de éppen az említett kolostorépítők példája utal arra, hogy az építkezést a jó cél érdekében akkor is érdemes elkezdni, ha a befejezés időpontja előre nem látható.

UNIÓS TÁMOGATÁSOK: TÁMOGATÁSPOLITIKÁBÓL BEFEKTETÉSI POLITIKA?

A MAGYAR UNIÓS ELNÖKSÉG TEVÉKENYSÉGE
A KOHÉZIÓS POLITIKA TERÜLETÉN

—◀▶—
SZABÓ ZSOLT

A kohéziós politika az Európai Unió belső fejlesztéspolitikája, amelynek célja az Unió egységes fejlődése, a társadalmi, gazdasági és területi kohézió megteremtése (Európai Unió Működéséről Szóló Szerződés 174. cikk). A kohéziós célú költés jelenleg az uniós költségvetés meghatározó részét, 35%-át, összesen közel 350 milliárd eurót teszi ki. Magyarország ebből – fejlettségi szintje, egyéb mutatói alapján – mintegy 24 milliárdra jogosult a jelenlegi, 2007–2013 közötti időszakban. Ez hazánk számára még akkor is jelentős összeg, ha a teljes uniós költségvetés mintegy egybillió eurónyi főösszege alig éri el az Unióban megtermelt GDP 1%-át. Ebből valósulnak meg az „uniós fejlesztések”, amelyek az uniós stratégiákkal összhangban álló célokat támogató beruházások, a környezetvédelemtől, a közlekedésen át a kis- és középvállalkozások támogatásáig, a humán beruházásokig (oktatás, foglalkoztatás, egészségügy). A szűkös költségvetési helyzetben ma Magyarországon fejlesztéseket szinte kizárólag uniós forrásokból lehet megvalósítani. Nem mindegy tehát, hogy a 2013 után mennyi forrás áll rendelkezésünkre. A szűkös belső költségvetési helyzet azonban nem csak nálunk jelent komoly gondot. A nettó befizető tagállamok (például Németország, Dánia, Ausztria, Hollandia), akik végül is „állják” a rászorultabb tagállamok fejlesztési költségeit, egyre kevésbé támogatóak az uniós szintű, rászorultsági alapú újraelosztás vonatkozásában. Ennek megfelelően a következő támogatási időszak vitája sem arról szól, hogy mennyivel növekedjenek a kohéziós célú pénzalapok, hanem sokkal inkább arról, hogy egyáltalán megőrizze-e jelenlegi szintjét a kohéziós politika, vagy csökkenjenek a forrásai.

A magyar elnökség ideje, 2011 első fél éve éppen a 2007–2013-as költségvetési időszak közepére esett. Ahogyan más uniós szakpolitikai területen is, a közös költségvetés egyharmadát lefedő kohéziós politikában is, általában már a végrehajtás felénél elindulnak a viták a következő, 2014–2020-ig tartó periódusról – egyelőre elvi szinten, konkrétumok nélkül. A kohéziós politika jövőjével kapcsolatban az első nagyobb követet a – már akkor sem „álló” – vízbe az Európai

Bizottság dobta be 2010 novemberében, éppen a magyar elnökség előestéjén, az Ötödik Kohéziós Jelentés következtetéseiben.¹ A továbbiakban az egyik legjelentősebb költségvetési hatású, és hazánk számára különösen fontos uniós politikáról lesz szó, bemutatjuk, hogy a magyar elnökség hogyan kezelte a témát, és milyen eredményre jutott, azaz hogyan tudta meghatározni, befolyásolni a jövő kohéziós politikáját.

BEVEZETÉS – AZ ELNÖKSÉGI CÉLKITŰZÉSEK

A magyar elnökség mottója az „Erős Európa” volt. Ez megfelelt annak a logikának, amely hazánk helyzetéből (az EU területének és lakosságának 2%-a) adódóan, a nagy tagállamok többségi döntésén – és alkuin – alapuló kormányközi megközelítéssel szemben inkább az uniós döntéshozatalt részesíti előnyben. Az erős Európa erős közös politikákat, és az uniós szintű újraelosztás minél magasabb arányát feltételezi (közös agrár- és kohéziós politika). Ez ugyanakkor együtt jár a szupranacionális szervek – főként az Európai Bizottság – erős hatásköreivel. Az elnökség, ezzel összefüggésben, a kohéziós politika terén kettős célkitűzést tűzött maga elé. Egyfelől arra törekedett, hogy a többi uniós politika között erősítse a kohéziós politika szerepét, másfelől arra, hogy annak tartalmát az abból részesedő tagállamok – így Magyarország – érdekeinek megfelelően alakítsa ki.

Az első cél érdekében újra kívánta pozicionálni a kohéziót, és a róla folytatott uniós vitákat minél magasabb politikai szintre kívánta emelni. Ez azért is indokolt volt, mert a téma a tagállamok minisztereiből álló Tanácsban saját formációval nem rendelkezik, egyes kérdései az Általános Ügyek Tanácsának (ÁÜT) napirendjén szerepelnek, így a tagállamok Európa- vagy külügyminiszterei tárgyalnak róla. Ez egyfelől kiemeli a témát a többi szakpolitika közül, másfelől átpolitizálja, hiszen nem szakminiszterek, hanem Európa-politikusok tárgyalnak róla, sok más fontos kérdés mellett. A magyar elnökség az ügy magas szintű kezelése jegyében 2011. február 21-én az ÁÜT-ön szakpolitikai vitát rendezett, amely során az érintett biztosok és tagállamok kifejhették véleményüket a 2013 utáni időszak legfontosabb kérdéseiről. Az ülésre előkészített tanácsi következtetések konszenzussal történő elfogadása elnökségünk egyik első komolyabb sikere volt. Ez volt a kohéziós politika 2013 utáni időszakáról szóló első ilyen szintű hivatalos dokumentum (Council conclusions, 3068th meeting). Fő célja az volt, hogy azonosítsa a tagállamok közti konszenzusos, illetve további vitát igénylő kérdéseket, ezáltal előkészítse a Tanács munkájának folytatását.

¹ COM(2010) 642.

A dokumentum – szándékosan – igazán új döntéseket nem tartalmaz, elfogadása mégis komoly elnökségi sikernek mondható, mert fő üzenete a kohéziós politika fennmaradása, jelenlegi súlyának megtartása melletti kiállás. Arra tekintettel, hogy korábban a politika jelenlegi formában történő fennmaradása is kérdéses volt, ez komoly eredmény. A dokumentumban a tagállamok a kohéziós politika jelentőségének hangsúlyozása mellett kifejezték elkötelezettségüket a hatékonyság növelése iránt – ennek eszköze lehet a beruházások korlátozott számú prioritásra koncentrálása, a fokozottabban integrált megközelítés, valamint az átlátható végrehajtási rendszer egyaránt. Ezek részleteiről azonban további vitát tartottak szükségesnek, amelyek a következőkben tárgyalandó fórumokon folytak le.

A magyar elnökség fontos törekvése volt az is, hogy a tagállami és uniós szintű felkészülés a következő időszakra időben elinduljon, tehát a viták ne húzódnak el, és a tárgyidőszak tervezéséhez szükséges jogszabályi keretek időben rendelkezésre álljanak, azaz az uniós források tagállami felhasználása késedelem nélkül elindulhasson. A 2007–2013-as évek jogszabályainak viszonylag késői elfogadása és hatálybalépése, és az előző időszak zárása miatti leterheltség következtében az időszak első éve gyakorlatilag elveszett. Ennek utólagos beismerését jelentette egyébként az – a válság miatt is szükségesé vált – módosítás, amely az uniós források felhasználása során irányadó úgynevezett n+2-es szabályt (az adott évre allokált források két éven belüli felhasználásának kötelezettségét) „eltörölte” a 2007-es év vonatkozásában, és a 2007-re jutó források hatodrésszével a többi év kereteit megnövelte. (A szabályt egyébként a Bizottság, későbbi javaslata szerint, a következő hétéves időszakra is alkalmazná). Ebből okulva a magyar elnökség az új szabályok minél korábbi hatálybalépése, ezzel összefüggésben pedig a Bizottság tervezeteinek minél hamarabbi megjelenése mellett érvelt. Reméltük, hogy még a staféta Lengyelországnak történő átadása előtt elkezdhetjük a jogszabálytervezetek tárgyalását, vagy legalább azok bemutatását napirendre tűzhetjük. A februári tanácsi következtetésekből a tagállamok által kért 2011. június végi időponthoz képest a tervezetek megjelenésére végül is október 6-ig kellett várni.

Áttérve a másik célkitűzésre, az elnökség azt is szorgalmazta, hogy a kohéziós politika tartalmát, költségvetési részesedését megőrizze – hiszen növelést, bővülést a válság és a szűkös tagállami költségvetési keretek idején nem lehet remélni – és a kohéziós államok számára pozitív irányba terelje a jövőről szóló vitát: az integrált, sok területet átfogó, és a tagállami szükségletek előtt nyitott fejlesztéspolitika felé. A Bizottság folyamatos szándéka ugyanis, az eredményesség maximalizálása jegyében az, hogy megakadályozza, hogy a tagállamok „pazarlóan” használják fel a támogatási pénzeket. Ennek érdekében – az Ötödik Kohéziós Jelentésben is megfogalmazott – célja, hogy közös prioritásokat

jelöljön ki, a forrásokat oda koncentrálja, és azok hasznosulását akár szankciókkal is kikényszerítse. Mivel a magyar elnökség jogszabálytervezetek hiányában a jogalkotási eljárást nem kezdhette el, szakpolitikai vitákat folytatott, igyekezve tisztázni fontos kérdéseket, ezzel is lerövidítse a soron következő jogalkotási eljárást. Kérdés, hogy mennyire lehet lerövidíteni konkrét jogszabályhelyekről szóló vitákat előzetes, tét nélküli általános megállapodásokkal. A Bizottság javaslata végül igazolta, hogy az ördög a részletekben rejlik, és konszenzust élvező elvi álláspontok konkrét megvalósítási módjai sok vitára adnak alkalmat. A magyar elnökség persze ezáltal törekedett a Bizottság álláspontjának befolyásolására, árnyalására is a formális javaslatétel előtt. Mint látjuk majd, ez csak korlátozottan volt sikeres, a Bizottság következetesen megmaradt az Ötödik Kohéziós Jelentés következtetéseiben kijelölt úton.

A VITA FOLYAMATA

A szakpolitikai viták egy része a hivatalos, tanácsi munkacsoporti keretek között zajlott, másik része az elnökséget adó Magyarország által szervezett magas szintű rendezvényeken, egy budapesti magas szintű konferencián (2011. március 31–április 1.), és a kohéziós politikáért felelős miniszterek gödöllői informális ülésén (2011. május 20.).

A tavaszi magas szintű találkozón a küldöttek elfogadták a tematikus koncentráció kettős célkitűzését, azaz az Európa 2020 Stratégiával történő összehangolás, és a kohéziós politika hatékonysága növelésének elvét, kiemelve azonban, hogy az utóbbi cél a fontosabb. Azt is hangsúlyozták, hogy a hatékony kohéziós politika érdekében rugalmasságot kell biztosítani a tagállamok és a régiók számára a források felhasználásában, mivel nincs olyan egységes megoldási sablon, amely mindenki számára kedvező lehet. A tagállamok támogatták az eredményorientált megközelítést a szabályosság és az abszorpció mellett. Arra a következtetésre jutottak, hogy az új feltételeknek korábbi tapasztalatokra kell épülniük, és nem növelhetik az adminisztratív terheket. Döntő fontosságúnak ítélték meg, hogy az eredményességet biztosító feltételek („kondicionalitások”) közvetlen kapcsolatban álljanak a kohéziós politika hatékonyságával, hogy azok teljesítése objektív módon mérhető legyen, és hogy az érintett szereplők rendelkezzenek a befolyásolásukhoz szükséges kompetenciával.

Fő elnökségi eseményünk a kohéziós politikáért felelős miniszterek májusi informális találkozója volt, melynek összefoglaló elnökségi következtetése szintén az eredményorientációt és a kohéziós politika versenyképességhez való hozzájárulását állították középpontba. A résztvevők támogatták azokat a feltételeket

és ösztönzőket, amelyek szorosan kötődnek a kohéziós politikához, és amelyek hozzájárulnak hatékonysága növeléséhez, egyetértettek azzal, hogy a Bizottság, a tagállamok és régiók egyetértésén alapuló sikertényezőket a költségek felmerülését megelőzően, ex-ante biztosítani kell. A résztvevők hangsúlyozták, hogy az előzetes feltételeknek olyan alapelvekre kell épülniük, mint a rugalmasság, a tulajdonosi szemlélet, az átláthatóság, az elszámoltathatóság, az arányosság és az egyszerűsítés. A miniszterek kiemelték, hogy a kohéziós politikának továbbra is kulcsfontosságú eszköznek kell lennie az Európa 2020 Stratégia végrehajtásában, és beruházásait korlátozott számú, közösen elfogadott tematikus célkitűzésre kell koncentrálnia.

A bizottsági javaslatcsomag a 2014–2020 közötti időszak kohéziós politikájáról, rendelettervezetek formájában 2011. október 6-án jelent meg.² A továbbiakban a magyar elnökség két legfontosabb témáját, a tematikus koncentrációt, és az eredményes, feltételekhez kötött forrásfelhasználás kérdését vizsgáljuk meg alaposabban, az elnökségi stratégia, és a tervezetek összevetésével.

A FORRÁSOK TEMATIKUS KONCENTRÁCIÓJA

A magyar elnökségi vitákban az egyik legfontosabb kérdés az volt, hogy hogyan lehet összebékíteni a gyengébb tagállamok sokrétű fejlesztési igényeit, és a valódi változást hozó kritikus tömeg eléréséhez szükséges fókuszálást és forráskoncentrációt, azaz a top-down és a bottom-up logikát. Előbbit az Európa 2020-as célok megvalósítása feltételezi, utóbbi a regionális politika sajátossága. A fókuszálás azt is jelentheti, hogy a tagállamoknak, a végső kedvezményezetteknek kisebb szabadságfoka lesz a fejlesztések megvalósításában. A Bizottság kezdettől fogva nyilvánvalóvá tette, hogy a fókuszálást az Európa 2020-as célok mentén képzele el. Ez a célrendszer – a kohéziós politikával némileg ellentétben – nem a felzárkóztatásra, és kiegyenlítésre koncentrál, hanem a versenyképességre. Nem mindegy tehát a kettő egymáshoz való viszonya. Elképzelhető egy olyan érvelés, amely a Bizottság, és a fejlett tagállamok által favorizált Európa 2020 stratégiával szemben, azzal versengő uniós célkitűzésként definiálja a jövő kohéziós politikáját, és megpróbálja kivonni azt az Európa 2020-as „ernyő” alól. A magyar elnökség végül az Európa 2020-as célok jelentőségét, és finanszírozási szükségletét nem megkérdőjelező, a kohéziós politika és az Európa 2020 összehangolását szorgalmazó érvelés mellett döntött. Nem hangsúlyozta, hogy az Európa 2020 nem fed le minden, a kohéziós politikában fontos területet, hanem úgy érveltünk,

² COM(2011) 615, 614, 612, 611, 610, 607.

hogyan az Európa 2020 elfogadható célrendszert ad, de végrehajtása során rugalmasságra van szükség, tekintettel kell lenni az eltérő helyi igényekre. A kohéziós politikát nem az Európa 2020 Stratégiával szemben kell megerősíteni, hanem éppen azért, mert e stratégiának fő pénzügyi eszközét jelenti. Fő érvünk szerint egy gazdaságilag kiegyensúlyozottabb, erős belső kohézióval rendelkező Európai Unió világosabban is versenyképesebb. A kohéziós politika pedig olyan integrált fejlesztési politika, amely hatékonyabban reagál az új, globális kihívásokra, ám kellően rugalmas marad a tagállami sajátosságok és helyi igények figyelembevételére. Ez különösen azért fontos, mert a kohéziós államokban több fejlesztési, felzárkóztatási igény van, mint a fejlettebb tagállamokban, és egy tematikusan kötött forrásfelhasználási rend ezek körét szűkítheti.

A Bizottság végül a rugalmassági elemet is tartalmazó, viszonylag erős tematikus koncentrációra tett javaslatot, 11 tematikus célkitűzést tartalmazó listával.³ A javaslat alapján tehát a jövőben a kohéziós politikába aligha fog „belefért” minden fejlesztési terület, a tagállamoknak szelektálniuk kell majd. A logika szerint a jövőben kevesebb prioritás alapján kevesebb projekt kaphatna a jelenleginél átlagban több pénzt, hogy a források kritikus tömege rendelkezésre álljon. Ezzel a politika integrált jellege csökkenne, hiszen kevesebb területen lehetne beavatkozni, és komplex fejlesztéseket nehezebb lenne kivitelezni.

A javaslat a különböző fejlettségű régiókban és különböző alapokban eltérő mértékben írja elő a források tematikus koncentrációját. A fejlett és átmeneti régiók az Európai Regionális Fejlesztési Alapból (ERFA) származó forrásaik 80%-át (!), a fejletlenebbeknek 50%-át kellene mindössze három célra fordítani (energiahatékonyság és megújuló energiaforrások, kkv-k versenyképessége, kutatás és innováció). A Közép-Magyarországi régió tehát 2014-től ERFA-forrásainak csupán 20%-áról dönthetne szabadon. Az Európai Szociális Alap (ESZA) 4 tematikus célkitűzéshez járulna hozzá (foglalkoztatás és munkaerő-mobilitás elősegítése; az oktatásba, képzésbe, élethosszig tartó tanulásba történő beruházások; társadalmi befogadás elősegítése és a szegénység elleni küzdelem; intézményi kapacitás erősítése és hatékony közigazgatás). A fejlettebb régióknak az egyes OP-ik

³ (1) kutatás, technológiafejlesztés és innováció erősítése; (2) információs és kommunikációs technológiákhoz való hozzáférés és ezek minőségének fejlesztése; (3) kis- és közepes vállalkozások, agrárszektor és halászati szektor versenyképességének fejlesztése, vízkultúrák támogatása; (4) az alacsony szén-dioxid-kibocsátású gazdaságra való átállás elősegítése minden ágazatban; (5) a klímaváltozáshoz való alkalmazkodás elősegítése és kockázatmegelőzés és -kezelés; (6) környezetvédelem és erőforrás-hatékonyság ösztönzése; (7) a fenntartható közlekedés terjesztése és a kulcs hálózati infrastruktúrák szűk keresztmetszeteinek feloldása; (8) a foglalkoztatás bővítése és a munkaerő mobilitásának támogatása; (9) a társadalmi befogadás segítése és a szegénység elleni harc; (10) befektetés az oktatásba, képességekbe és az élethosszig tartó tanulásba; (11) intézményi kapacitások fejlesztése és hatékony közigazgatás.

allokációjának 80%-át, a köztes kategóriába eső régióknak 70%-át, a legfejletlenebb régióknak 60%-át kellene a listában megadott beruházási kategóriák közül legfeljebb négyre koncentrálniuk. A tagállamoknak emellett ESZA-forrásaik legalább 20%-át kellene a társadalmi befogadás elősegítése, és a szegénység elleni küzdelem tematikus célra fordítaniuk.

A fókuszálást szolgálná a Bizottság által újraszabályozni javasolt stratégiai tervezés és programozás rendszere is. A javasolt folyamat elő lépéseként a Bizottság javaslatot tesz majd a Parlamentnek és a Tanácsnak a Közös Stratégiai Keretre (KSK), mint egy átfogó beruházási stratégia bevezetésére, amely az Európa 2020-as célokat beruházási prioritásokká transzformálja, magában foglalva az összes Strukturális Alapot, sőt a Kohéziós Alapot, az Európai Halászati Alapot, illetve az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapot is. A vidékfejlesztés és a halászat tehát újra „egy kézben” lenne a regionális forrásokkal. Ezt követően, a KSK alapján a Bizottság és a tagállam tárgyalásai alapján kialakított Partnerségi Szerződés (PSz) fogja lefedtetni az adott tagállam integrált (terület)fejlesztési stratégiáját, nemzeti és régiós szinten lebontani a források felhasználásának beruházási prioritásait, amelyek az Európa 2020 Stratégia prioritásaival lennének összekapcsolva. A PSz, amely a KSK alapokat (tehát nem csak a Strukturális Alapokat) fedné le, tartalmazná továbbá a prioritásokhoz tartozó, előre meghatározott, közös indikátorokat, a stratégiai beruházások listáját, illetőleg a végrehajtáshoz kapcsolódó feltételekre vonatkozó tagállami vállalásokat, amelyek előrehaladását a Bizottság az éves jelentésekben követné nyomon. Ebben kellene tehát bemutatni, hogy az egyes tematikus célok és kulcsakciók kapcsán milyen diszparitásokkal, fejlesztési igényekkel rendelkezik a tagállam, valamint azt meghatározni, hogy mely tematikus célokat választja, ezekhez milyen forrást tervez hozzárendelni, valamint, hogy az egyes alapok tekintetében milyen célok teljesülését várja a tagállam. A programozás alapidokumentumai továbbra is az operatív programok (OP) lennének, ezek prioritásai egy alapra és egy-egy tematikus célkitűzésre vonatkozhatnak, ezen belül azonban több, az adott tematikus célkitűzéshez tartozó beruházási prioritást tartalmazhatnak.

AZ EREDMÉNYESSÉG – ÉS AMI MÖGÖTTE VAN

A magyar elnökség másik izgalmas kérdése az volt, hogy meddig lehet elmenni az eredményesség biztosítása érdekében, szükség van-e ennek eléréséhez szankciókra és ösztönzőkre. Orbán Viktor miniszterelnök a 2010. februári brüsszeli kohéziós fórumon amellett állt ki, hogy „bátran kössék” feltételekhez a kohéziós

pénzekhez történő hozzájutást.⁴ „Abban kell érdekeltté tenni a tagországokat, hogy a versenyképesség, ne pedig az újraelosztás erősítését tekintsek kívánatosnak” – mutatott rá. Hasonlóan fogalmazott Fellegi Tamás miniszter az Európai Parlament regionális politikáért felelős szakbizottságának ülésén, amikor megjegyezte, hogy Magyarország a mostaninál erősebb feltételrendszert is fel tudna vállalni. A szakmai vitákban azonban Magyarország – a többi kohéziós országgal egyetértésben – hangsúlyozta, hogy csak a kohéziós politikával közvetlenül összefüggő feltételeket tud elfogadni, mert a források felhasználásáért felelős szervek csak azokra tudnak hatni.

A Bizottság ezen az úton járt, ám ismét messzebbre ment. Javaslatában jogot formált arra, hogy a támogatásokat előzetes feltételekhez kössék, továbbá, hogy az uniós szerveknek – igaz, csak ultima ratióként – utólag is legyen lehetőségük beavatkozni, és felfüggeszteni a támogatások kifizetését, ha – Hahn biztos a csomagot bemutató beszédében használt megfogalmazása szerint – „a gyenge adminisztratív kapacitás, illetve a fenntarthatatlan makro-költségvetési politika veszélyeztetheti az uniós beruházások növekedésre és munkahelyteremtésre gyakorolt hatását.” Az operatív programok előrehaladását a jövőben szigorúbban követnék nyomon, az egyes előre kitűzött mérföldkövek nem teljesítése utólagos forrásvesztéshez is vezethetne. Ami a makrogazdasági feltételeket illeti, ezek a jelenlegi időszakban csak a Kohéziós Alap szabályozásában jelennek meg. A javaslat szerint azonban ez a jövőben minden alapra kiterjedne, és a szankcionálás a jelenleginél automatikusabb lenne: ha egy tagállam letér a megfelelő makrogazdasági pályáról és a bizottság javaslatára sem végez korrekciót, akkor a testület automatikusan – mérlegelés nélkül – kezdeményezné az alapok zárolását. A „büntetésre” a Bizottság tehetne javaslatot, azonban a végleges intézkedéshez kell majd a tagállamok egyetértése is. A kohéziós politika és az európai gazdasági kormányzás (deficiteljárás, európai szemeszter stb.) közötti kapcsolat a feltételek által szorosabb lenne, és nemzeti szinten is összekapcsolná a hazai makrogazdasági politikát az uniós forrásból megvalósuló befektetésekkel. A tervezett rendszer formálisan a kormányzati szintet akarja büntetni, valójában azonban a kormányzati politikában teljesen vétlen – attól esetleg maga is szenvedő – helyi szintet fogja majd sújtani, hiszen általuk tervezett projektek megvalósítását állíthatja meg. A javaslatot kritikusan fogadó Danuta Hübner EP-bizottsági elnök szerint⁵ azt sem lehet kizárni, hogy valamely tagállam ilyen alapon a teljes regionális politikai részesedését elvesztheti – ehhez nem kell

⁴ Lásd a *Jogi Fórum* cikkét: Orbán kiállt a kohéziós politika mellett; <http://www.jogiforum.hu/hirek/24651> (2011. október 6.).

⁵ Lásd a *bruxinfo.hu* cikkét: Kohéziós forrásokat veszítenének a fegyelmetlenkedők (2011. október 6.).

más, mint hogy egy kisebbségben lévő kormány ne tudja keresztülvinni a nemzeti parlamentben a Bizottság által kért intézkedéseket. A szankciós javaslatot egyébként a regionális politikai főigazgatóság is ellenezte, ám a Bizottságon belül erős politikai támogatottságot élvezett – a Bizottság elnöke és a pénzügyi biztos határozottan kiállt mellette.

KONKLÚZIÓ

Összességében elmondhatjuk, hogy a magyar elnökség sikeresen tematizálta a szakmai közéletet, sikerrel mutatta be a tétet a kohéziós politikáról folytatott viták során. Ez hozzásegített számos kérdésben a közös értelmezés és fogalomhasználat kialakításához, a kockázatok és lehetőségek feltérképezéséhez. Az elnökség egységesen felsorakoztatta a tagállamokat a februári tanácsi következtetésekben a kohéziós politika mellett, ezáltal előkészítette a terepet a következő elnökségi trió számára a rendeletervezetek tárgyalásaihoz, és hozzájárult ahhoz, hogy a következő időszak fejlesztési programjai a tagállamokban, így hazánkban is, időben elindulhassanak. Ma már mértékadó hang nem kérdőjelezi meg a kohéziós politika létjogosultságát, így – legalább – a jelenlegihez hasonló jelentőségű, költségvetésű kohéziós politikát várhatunk a következő időszakban. Az Európai Bizottság álláspontját azonban a konkrét megvalósítás terén a magyar elnökség érdemben nem tudta befolyásolni. A tematikus koncentráció és a feltételek eredményességet biztosító rendszere, és az ezekhez kapcsolódó, több elemében keménynek mondható feltételrendszer a bizottsági jogszabálycsomag központi elemeként jelent meg. A brüsszeli testület a jogalkotási javaslatok megtételekor a tagállamok magyar elnökség alatt kifejtett álláspontját csak korlátozottan vette figyelembe. Ez hosszú tárgyalásokat vetít előre, hiszen az együtdöntési eljárás szabályai értelmében a Bizottság javaslatáról a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek együttesen kell megegyeznie – a javaslat sok tagállam számára a jelenleginél több feltételt, és kevesebb pénz jelentene. A megegyezés azonban – ha esetleg később is, mint kívánatos lenne – biztosan meglesz, a források rendelkezésre állása a tagállamok evidens érdeke. Az elnökség után „egyszerű” tagállammá visszavetődő, az Unióban 2%-ot képviselő Magyarország fő kérdése tehát a következő hónapok során ez lehet az uniós tárgyalóasztalnál: vagy kitarítani a végsőkhöz minden ponton, vagy kompromisszumot kötni, és mihamarabb lezárni a tárgyalásokat a források megnyílása érdekében.

BIBLIOGRÁFIA

European Commission: Conclusions of the fifth report on economic, social and territorial cohesion: the future of cohesion policy. *COM(2010) 642* Brussels, European Commission. Magyar változat : http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/cohesion5/pdf/conclu_5cr_part1_hu.pdf.

Council of the European Union: Council conclusions on the Fifth Report on economic, social and territorial cohesion. *3068th General Affairs Council meeting*. Brussels, Council of the European Union.
http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/genaff/119400.pdf.

The programme of the Hungarian Presidency of the Council of the European Union – Strong Europe
http://www.eu2011.hu/files/bveu/documents/HU_PRES_STRONG_EUROPE_EN_3.pdf.

Summary of the work of the Hungarian Presidency – cohesion policy
http://www.eu2011.hu/files/bveu/documents/Summary_HU_PRES_160603_full_FINAL.pdf.

European Commission: Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down common provisions on the European Regional Development Fund, the European Social Fund, the Cohesion Fund, the European Agricultural Fund for Rural Development and the European Maritime and Fisheries Fund covered by the Common Strategic Framework and laying down general provisions on the European Regional Development Fund, the European Social Fund and the Cohesion Fund and repealing Regulation (EC) No 1083/2006. *COM(2011) 615 final*. Brussels, European Commission.

European Commission: Proposal for a Regulation of the European Parliament and the Council on specific provisions concerning the European Regional Development Fund and the Investment for growth and jobs goal and repealing Regulation (EC) No 1080/2006. *COM(2011) 614 final*. Brussels, European Commission.

European Commission: Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the Cohesion Fund and repealing Council Regulation (EC) No 1084/2006. *COM(2011) 612 final*. Brussels, European Commission.

European Commission: Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the European Social Fund and repealing Regulation (EC) No 1081/2006. *COM(2011) 607 final*. Brussels, European Commission.

European Commission: Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on specific provisions for the support from the European Regional Development Fund to the European territorial cooperation goal. *COM(2011) 611 final*. Brussels, European Commission.

European Commission: Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council amending Regulation (EC) No 1082/2006 of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on a European grouping of territorial cooperation (EGTC) as regards the clarification, simplification and improvement of the establishment and implementation of such groupings. *COM(2011) 610 final*. Brussels, European Commission.

A hat rendelettervezetből álló kohéziós politikai javaslatcsomag elérhető:
http://ec.europa.eu/regional_policy/what/future/proposals_2014_2020_en.cfm.

TOVÁBBI ADALÉKOK A *LEX BAIUVARIORUM* GERMÁN NYELVI ELEMEIHEZ¹

—◀▶—
NÓTÁRI TAMÁS

Jelen írásunkban a 737 és 743 között keletkezett *Lex Baiuvariorum*,² vagyis az írásba foglalt bajor *Volksrecht*³ germán nyelvi elemeit kívánjuk vizsgálni filológiai szemszögből, illetve az így nyert eredményekből további, jogtörténetileg hasznosítható következtetéseket szándékozunk levonni.

E helyütt nem térünk ki a következő kérdésekre. Egyrészt a *Lex Baiuvariorum* germán kifejezéseinek általános jellemzőire. Másrészt azon kifejezésekre, amelyek esetében egyértelművé válik a *pluralis* első személyben álló aktív állítmányból, hogy a törvény megalkotásában közreműködő bajorok saját népnyelvük szavaként iktatták be a vonatkozó passzusokba. Harmadrészt azon fordulatokra, amelyek mellett többes szám harmadik személyű aktív, illetve egyes vagy többes szám harmadik személyű passzív állítmány áll, vagyis amelyek esetében a szöveg egyértelművé teszi, hogy e szavakat a bajorok használták az adott jelentés

¹ Jelen tanulmány a „K 78537” számú „*Lex Baiuvariorum – jogfelfogás és társadalomkép a kora középkorban*” című OTKA-pályázat támogatásával készült.

² *A Lex Baiuvariorum* magyar fordítását – latin–magyar bilingvis kiadásban – lásd Nótári Tamás.: *Lex Baiuvariorum – A bajorok törvénye*. Szeged, 2011, Lectum. A történelmi környezetehz a korabeli történetírás tükrében lásd Nótári Tamás: *Források Salzburg kora középkori történetéből*. Lectum, 2005, Szeged; Uő: *A salzburgi historiográfia kezdetei*. Szeged, 2007, Lectum; Uő: *Bavarian Historiography in Early Medieval Salzburg*. Passau, 2010, Schenk.

³ *A Lex Baiuvariorum* vonatkozásában bővebben lásd Beyerle, Konrad: *Lex Baiuvariorum. Lichtdruckwiedergabe der Ingolstädter Handschrift*. München, 1926, Hueber; Merkel, Johannes: *Das Bairische Volksrecht*. In *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 11. 1858, 533–687; Schwind, Ernst von: *Kritische Studien zur Lex Baiuvariorum III*. In *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 37. 1912, 415–451; Krusch, Bruno: *Die Lex Baiuvariorum*. Berlin, 1924, 38–163; Kottje, Raymond: *Die Lex Baiuvariorum – das Recht der Baiern*. In Mordek, Hubert (Hrsg.): *Überlieferung und Geltung normativer Texte des frühen und hohen Mittelalters*. Sigmaringen, 1986, Thorbecke, 9–23.; Eckhardt, Karl August: *Die Lex Baiuvariorum. Eine textkritische Studie*. Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte 38. Breslau, 1927, Marcus; Landau, Peter: *Die Lex Baiuvariorum: Entstehungszeit, Entstehungsort und Charakter von Bayerns ältester Rechts- und Geschichtsquelle*. München, 2004, Beck.

kifejezésére. Negyedrészt a bajor személynevekre, vagyis a *genealogiák* nevére. E kérdéseket egybeült már vizsgáltuk.⁴

Először a bajor törvényszövegben található, a *Lex Alamannorum* vonatkozó szöveghelyeivel egyezést, illetve átfedést mutató bajor-délnémet kifejezéseket vesszük górcső alá (I.), majd a további, csupán vélelem alapján bajor eredetűnek tekinthető fordulatokat (II.), végezetül pedig az egyértelműen nem bajor, ám germán – elsődlegesen frank – eredetű szavaknak szentelünk némi figyelmet. (III.) Mindezek fényében zárásul megkísérlünk néhány, a *Lex Baiuvariorum* nyelvhasználatára vonatkozó, immáron bizonyítékokkal alátámasztható, s a hipotézis szintjén túlmenő következtetést levonni.

I. A *LEX ALAMANNORUM*MAL EGYEZŐ BAJOR-DÉLNÉMET KIFEJEZÉSEK

Figyelmet érdemelnek azon kifejezések is, amelyeknek azonos, vagy hasonló alakban található meg a *Lex Alamannorumban* – ezek (a bajor alakot idézve) a következők: *hrevawunt*, *leithunt*, *lidiscart(i)*, *mar(a)ch*, *marchzand*, *palcprust*, *pulislac*, *taudregil*. E szavak tehát a *Lex Alamannorumból*, még hozzá annak korábbi verziójából, a *Chlotharianából* kerültek átvételre.⁵

A *hrevawunt* kifejezés háromszor fordul elő a *Lex Baiuvariorum* törvényszövegében.⁶ Az első tag nem az ófelnémet *hrêo*, vagyis *holttest* (*cadaver*) szóból ered, hanem a *test*, *altest* jelentésű, ófelnémet *href*, *ref*, az angolszász *hrif* és az ófríz (*med*)*ref* szavakkal áll kapcsolatban,⁷ amelyek etimológiailag is kapcsolódnak a latin *corpus* szóhoz.⁸ Megjegyzendő, hogy bizonyos kéziratok másolási hibáiból arra következtethetünk, hogy már a középkori másolók némelyike is a *cadaver* szóval rokonította gondolatban a bajor kifejezést, amint ezt a középfelnémet *ferchwunt* (*totdunt*) kifejezés is jelzi⁹ – a hiba többek között azért keletkezhetett, mert az ófelnémet *href* utolsó betűjét *u*-val, illetve *v*-vel írták át.¹⁰ Ugyanakkor bizonyos kéziratok *refvunt*, illetve *refauunt* írásmódjai egyértelműen jelzik

⁴ Nótári 2012.

⁵ Baesecke 1935, 18. sk.

⁶ *Lex Baiuvariorum* 4, 6. *Si cervella in capite appareat, vel in interiora membra plagatus fuerit, quod 'hrevawunt' dicunt...*; 5, 5. *Si quis eum percusserit, ut cervella eius appareat vel interiora membra vulneravit, quod 'hrevawunt' dicunt...*; 6, 5. *Si eum plagaverit, ut cervella appareat vel interiora membra vulneraverit, quod 'hrevawunt' vocant, et si eum tantum cederit et turnaverit, usque dum eum semivivum relinquat...*

⁷ Du Cange 1883, 256; Graff 1834, IV. 1153.

⁸ Walde–Hofmann 1954, I. 194.

⁹ Lexer 1872, III. 89.

¹⁰ Kralik 1913, 1–132. 87.

a szó helyes etimológiáját, hiszen a szövegben olvasható *interiora membra* nem feleltethető meg a *hrêo* (*cadaver*), csupán a *href* (*corpus*) szó jelentésének.¹¹ Érdekes továbbá párhuzamot vonni a *Lex Baiuvariorum* vonatkozó szöveghelyei és a *Pactus Alamannorum* azon helyei között, ahol a *revo* szó *latus*, vagyis *oldal* mellett *belső rész* értelemben szerepel a szövegben a *belső szervek sérülése* (*placatus in revo*) értelemben,¹² ami annál kevésbé jelenthet halálos, vagyis a *hrêo* szóhoz mint etimológiai alaphoz kapcsolódó, halálos sérülést, mivel az az után fizetendő összegnek jóval magasabbnak kellene lennie. A szó második tagja, a *wunt* (*wunt*) *participium*ként értelmezendő, vagyis a *belső részein megsebesült* értelemben.¹³ E kifejezéssel szorosan összefügg a *hrevawunti* szó, amely szintén háromszor fordul elő a törvénytöredékben.¹⁴ Ellentétben a fent említett alakokkal a *hrevawunti* a nőnemű főnév *dativusa*, képzésmódja megfelel több, a *Lex Baiuvariorum*ban olvasható tényállás megnevezésének (vö. *lidiscarti*, *adarcrati*), vagyis magát a *belső részek sérülését* jelöli.¹⁵

A *laitihunt* nem más, mint a *pórázon vezetett vadászkutya*,¹⁶ amint ezen kifejezésnek a *Lex Alamannorum*ban olvasható meghatározása is mutatja.¹⁷ A közönséges vadászkutyától (*spurihunt*) a *laitihunt*ot az különböztette meg, hogy értékeesebb vadak vadászatához használták.¹⁸

A *lidiscart(i)* kifejezés a füllevágással mint a külsőt eltorzító csonkítással összefüggésben jelenik meg a törvénytöredékben.¹⁹ A *Lex Alamannorum* a fél fül levágása kapcsán a *scardi* kifejezést használja.²⁰

A *mar(a)ch* a *Lex Baiuvariorum*ban egy bizonyos lófajtát jelölt,²¹ akárcsak a *Lex Alamannorum* két szöveghelye.²² A megnevezés megfelel a középfelnémet *marc*, *march* és *mar*, az angolszász *mearh*, valamint az óészaki *marr* szavaknak,

¹¹ Kralik 1913, 88.

¹² *Pactus Alamannorum* 11. *Si quis in revo placatus fuerit aut in latus...*; 12. *Si quis in latus alium transpunxerit, sic ut in revo placatus non sit...*

¹³ Kralik 1913, 88.

¹⁴ *Lex Baiuvariorum* 1, 6. *Et quanti homines ibi intus fuerint et inlaesi de incendio evaserint, unigue cum sua 'hrevavunti' conponat.*; 10, 1. *Et quanti liberi nudi evaserint de ipso incendio, unumquemque cum sua 'hrevavunti' conponat.*; 10, 4. *Si autem ignem posuerit in domu, ita ut flamma eructuat, et non perarserit, et a familiis liberate fuerit, unumquemque de liberis cum sua 'hrevavunti' conponat...*

¹⁵ Kralik 1913, 89.

¹⁶ *Lex Baiuvariorum* 20, 1. *Si quis canem seucem, quod 'laitihunt' dicunt, furaverit vel occiderit...*

¹⁷ *Lex Alamannorum* 78. [...] *illo doctore, qui hominem ducit, quod laitihunt dicunt...*

¹⁸ Heyne 1899, II. 222.; Kralik 1913, 91.

¹⁹ *Lex Baiuvariorum* 4, 14. *Si aurem maculaverit, ut exinde turpis appareat, quod 'lidiscart' vocant...*

²⁰ *Lex Alamannorum* 58. *Si enim medietatem auri abscederit quod scardi alamanni dicunt...*

²¹ *Lex Baiuvariorum* 14, 11. [...] *si equus est, quod 'march' dicunt...*

²² *Lex Alamannorum* 61, 2. [...] *et si talem involaverit equum, quod Alamanni marach dicunt...*; 63, 1. [...] *si equo, quod marach dicunt...*

és – legalábbis a *Lex Baiuvariorum*ban – az *értékes paripát* jelöli, mintegy a *wilz* és az *angargnago* ellentétéként.²³

A *marchzand* a *Lex Baiuvariorum*ban az őrlőfogat jelenti,²⁴ akárcsak a *Lex Alamannorum*ban.²⁵ A szó a *marcha* és *zand* összetételeként keletkezett, vagyis – szó szerinti fordításban – *határfogat* jelent,²⁶ s megfelel a középfelnémet *marczan* (*Backenzahn*) kifejezésnek.²⁷

A *palcprust* olyan *csonttörést* jelöl, amely nem nyílt, tehát bőrsérülés nélkül keletkezik.²⁸ A szöveg hely nyilvánvaló rokonságot mutat a *Lex Alamannorum*mal.²⁹ A kifejezés értelmezése során feltétlenül tekintetbe kell venni a *bőr*, *has* jelentésű, ófelnémet *balg* és a *vágás*, *metszés* jelentésű, ófelnémet *brust* szavakat.³⁰ Feltűnő ugyanakkor, hogy a *palcprust* nem jelenthet egyebet, mint *bőrsérülést* (*pellis fractio*), viszont a latin szöveg éppen azt hangsúlyozza, hogy a sérülés során csonttörés történt, bőrsérülés azonban nem. A szöveg hely érdekes analógiát mutat a *hraopant* említésével,³¹ nevezetesen mindkét esetben az adott tényállás negációja mellett szerepel a germán *terminus technicus*. Mind ez valószínűsíteni engedi, hogy a bajorok és az alemannok ismertek egy önálló, a bőrsérülést okozó testi sértést felölelő tényállást, a *palcprustot/balcbrustot*, ami annál is reálisabbnak látszik, mivel a *Lex Visigothorum*ban *expressis verbis* említésre kerül egy ilyen tényállás.³² A vizigót szöveg hely átvételére, illetve felhasználására utal több, a *Lex Baiuvariorum*ban mutatkozó egyezés. A „*si quis ingenuum quolibet hictu percusserit, pro libore*” szöveghellyel átfedést mutat az elemzett *locus*ban a „*si quis liberum per iram percusserit*”, a „*plaga usque ad ossum*” szöveghellyel a „*si talis plaga, quod tumens sit*”, valamint az „*osso fracto*” fordulattal a „*si ossa fregit*” megfogalmazás. A *Lex Visigothorum*ban szereplő „*cute rupta*” megfeleltethető a

²³ Palander 1899, 91.; Graff 1963, II. 844.

²⁴ *Lex Baiuvariorum* 4, 16. *Si quis alicui dentem maxillarem, quod 'marchzand' vocant, excusserit...*; 6, 10. *Si ei dentem maxillarem excusserit, quod 'marchzand' vocant...*

²⁵ *Lex Alamannorum* 67, 22. *Si autem dentem absciderit, quod marczan dicunt Alamanni...*

²⁶ Graff 1963, V. 683.; Kralik 1913, 92.

²⁷ Lexer 1872, I. 2044.

²⁸ *Lex Baiuvariorum* 4, 4. *Si in eum vena percusserit, ut sine igne stagnare non possit, quod 'adarcrati' dicunt, vel in capite testa appareant, quod 'kepolsceni' vocant, et si ossa fregit et pelle non fregit, quod 'palcprust' dicunt, et si talis plaga ei fuerit, quod tumens sit...*

²⁹ *Lex Alamannorum* 67. *Si enim brachium fregerit, ita ut pellem non rumpit, quod Alamanni balcbrust ante cubitum dicunt...*

³⁰ Graff 1963, III. 106. sk.; 275.

³¹ *Lex Baiuvariorum* 4, 8.

³² *Lex Visigothorum* 6, 4, 1. *Si quis ingenuum quolibet hictu in capite percusserit, pro libore det solidos V, pro cute rupta solidos X, pro plaga usque ad ossum solidos XX, pro osso fracto solidos C.*

Lex Baiuvariorum „*cutem fregit*” és a *Lex Alamannorum* „*pellem rupit*” fordulatának, csak éppen az utóbbi két törvényben a tényállás negációjával.³³

A *pulislac* szóval a törvény azon tényállást, illetve eredményt jelöli, amikor valaki egy szabad embert haragból, vagyis hirtelen felindulásból megüt, illetve megsebez.³⁴ E kifejezés megtalálható mind a *Lex Alamannorum*-ban,³⁵ mind az *Edictus Rotharibus*-ban, ahol szolga ütlegelését jelöli³⁶ mind a *Lex Ribuariában*,³⁷ amelyben *bulislege* alakban fordul elő, és szintén a szolga bántalmazásának tényállásában szerepel. Etimológiailag a kifejezés az ófelnémet *puilla*, *pùlla* és a *slac*,³⁸ valamint a középfelnémet *bùlslac* szavakkal kapcsolható össze,³⁹ vagyis olyan ütésként definiálható, amely nem okoz bénulást, s amelynél vér sem folyik, hanem amelynél fogva duzzanat, púp keletkezik a fejen.⁴⁰

A *taudregil* (*taudragil*) kifejezés a törvényszövegben kétszer fordul elő, s az első szöveghelyen latin magyarázatát is megtalálhatjuk: a testi sértéssel okozott sántaságnak azon formája, amikor az illető *lába a harmatot érinti*, vagyis *húzza a lábát*.⁴¹ A kifejezés ugyanezen értelemben és magyarázattal a *Lex Alamannorum*-ban is megtalálható.⁴² A szó első tagjának etimológiája egyértelmű: az ófelnémet *tau*, vagyis *harmat* szóval áll kapcsolatban.⁴³ A *dregil/dragil* tag a *futni* értelmű gót *þragian* igével hozható összefüggésbe, amint már Grimm rámutatott,⁴⁴ ugyanakkor az elemzett kifejezésben nagy valószínűséggel ezen igének ősi, a germán **þrag* **þrêg* gyökkel⁴⁵ szorosabb összefüggésben álló jelentése, a *húzni* (*trahere*) értelem szerepel.⁴⁶

³³ Kralik 1913, 94. sk.

³⁴ *Lex Baiuvariorum* 4, 1. *Si quis liberum per iram percusserit, quod 'pulislac' vocant...*; 5, 1. *Si quis eum percusserit, quod 'pulislac' vocant...*

³⁵ *Lex Alamannorum* 67. *Si quis alium per iram percusserit, quod Alamanni 'pulislac' vocant...*

³⁶ *Edictus Rothari* 125. *Si quis servum alienum rusticanum percusserit pro unam feritam id est pulslahi...*

³⁷ *Lex Ribuaribus* 19. *Si ingenuus servum ictu percusserit ut sanguis non exeat usque ternos colpos, quod nos dicimus bunislege...*

³⁸ Graff 1963, III. 96. sk.; Graff 1963, VI. 771.

³⁹ Lexer 1872, I. 381.

⁴⁰ Vö. *Beulenschlag*; Brunner 1887, II. 636.; Kralik 1913, 98.

⁴¹ *Lex Baiuvariorum* 4, 27. *Si quis aliquem plagaverit, ut exinde claudus fiat, sic ut pedes eius ros tangit, quod 'taudregil' vocant...*; 6, 11. *Si eum surdaverit vel sic eum plagaverit, ut claudus permaneat, quod 'taudregil' vocant...*

⁴² *Lex Alamannorum* 57, 62. *Si quis autem alium in genuculo placaverit, ita ut claudus permaneat, ut pes eius ros tangat, quod Alamanni taudragil dicunt...*

⁴³ Graff 1963, V. 346.

⁴⁴ Grimm 1922, II. 187.

⁴⁵ Fick 1890, III. 190.

⁴⁶ Kralik 1913, 111.

II. BAJORNAK VÉLELMEZHETŐ KIFEJEZÉSEK A *LEX BAIUVARIORUMBAN*

Az *adarcrati* kifejezés – vagyis az ütőér olyan megsebzése, amelynél csak égetéssel állítható el a vérzés – mellett a *dicunt* szerepel állítmányként a *Baiuvarii* alany nélkül.⁴⁷ A kifejezés első tagja az ófelnémet *adar* (ér) szóval hozható kapcsolatba,⁴⁸ a második tag azonban nem állítható közvetlen párhuzamba más szöveg helyekkel, noha bizton megállapítható, hogy nyelvtanilag a *marchifalli* kifejezéssel azonos képzésmóddal, absztrakt értelmű, nőnemű főnévvel van dolgunk.⁴⁹ Nem zárható ki, hogy a *-crati* tag a germán **gra*, **grê* szóval (*éles, durva*) hozható összefüggésbe, ami a *dörzsölni, keményen horzsolni* jelentésű, indogermán **ghrê*, **ghra* gyökkel kapcsolható össze.⁵⁰ Ebből ered a középfelnémet *grât* (hegy, szálka),⁵¹ s jó eséllyel a *szúrás*, illetve *szúrni* értelmű, ófelnémet *crâti*, illetve *crâtian*, s ennek megfelelően az *adarcrati* jelentése nem más, mint *venae percussio*.⁵²

A *camurdit* szó a szolga orvul történt meggyilkolásának (és a tetem elrejtésének) tényállását magyarázza,⁵³ amely egyértelműen a *gyilkosság* (vö. *Mord, ermorden*) jelentéshez kötődő, ófelnémet *murdrian*,⁵⁴ a középfelnémet *morderon, murderon, ermürdern*,⁵⁵ a gót *moúrþrian*, valamint a germán *murþra* és *murþa* szavakkal áll rokonságban.⁵⁶ A *Lex Ribuarica* (*de homine mordrito*) és a *Lex Frisonum* (*de mordrito*) is tartalmazza ugyanezen kifejezést, azonban latinizált *praeteritum perfectuma* mellől hiányzik a *ga-* *prae*fixum.⁵⁷

A *canshapuh* nem más, mint az a sólyom (szó szerint keselyű), amelyet kacsavadászatra használtak.⁵⁸ A kifejezés egyértelműen az ófelnémet *gans* (*liba*, illetve ezen kontextusban *kacsa*) és *habuch* (*keselyű*, illetve ebben az értelemben *só-*

⁴⁷ *Lex Baiuvariorum* 4, 4. *Si in eum vena percusserit, ut sine igne stagnare non possit, quod 'adarcrati' dicunt...*

⁴⁸ Graff 1963, I. 156.

⁴⁹ Kralik 1913, 48.

⁵⁰ Fick 1890, III. 138.

⁵¹ Lexer 1872, I. 1073.

⁵² Kralik 1913, 48.

⁵³ *Lex Baiuvariorum* 19, 3. *Si servus furtivo modo supradicto more occisus fuerit et ita absconsus, quad 'camurdrit' dicunt...*

⁵⁴ Graff 1963, II. 856.

⁵⁵ Kralik 1913, 67.

⁵⁶ Fick 1890, III. 311.

⁵⁷ *Lex Ribuarica* 15. *Si quis ingenuus ingenuum Ripuarium interfecerit et eum ramo cooperuerit vel in puteo seu in quocumque loco celare voluerit, quod dicitur mordritus...; Lex Frisonum* 20. *Si quis hominem occiderit et absconderit quod mordritum vocant...*

⁵⁸ *Lex Baiuvariorum* 21, 3. *De eo, qui dicitur 'canshapuh', qui anseres capit...*

lyom, ölyv) szavakkal áll rokonságban,⁵⁹ és kapcsolatot mutat mind az angolszász *góshafoc*,⁶⁰ mind az óészaki *gansar* szavakkal.⁶¹

A *c(h)ranohari*, vagyis a *vadászszólyom* megnevezése,⁶² nevezetesen az első tag rokonságot mutat egyfelől az ófelnémet *crahun* szóval,⁶³ másfelől az *-ari* tag kapcsolódik az ófelnémet *aro*,⁶⁴ az óészaki *ari* és a gót *ara* szavakhoz,⁶⁵ s nagy valószínűséggel az ófelnémet *sparwâri* (vö. *Sperber*) szóhoz hasonló képzésmóddal jött létre,⁶⁶ értelmileg pedig a középfelnémet *cranichhabich* összetételhez köthető.⁶⁷

Az *ezzis(c)zun*,⁶⁸ vagyis egy kerítésfajta megnevezésének első tagja rokon a *vetés* jelentésű, ófelnémet *ezzisc*,⁶⁹ valamint a *vetéstábla* jelentésű, középfelnémet *ezesch* és *esch*,⁷⁰ továbbá a gót *atisks* szóval.⁷¹ A második tag egyértelműen magyarázható a *kerítés* jelentésű, ófelnémet *zûn* szóval.⁷² A *tető lerombolása*, a *firstfalli* kifejezés⁷³ első tagja az ófelnémet, *tető* jelentésű *first* szóval rokon,⁷⁴ a *falli* tag pedig a *fallian*,⁷⁵ vagyis *ledobni* – jelen esetben *lerombolni* – ige származéka.⁷⁶ A *first* mint első tag része a *firstsul*,⁷⁷ vagyis a *tetőt tartó oszlop* szónak is,⁷⁸ amely a középfelnémetben *virstsüle* alakban maradt fenn.⁷⁹

A *frilaz*, vagyis a *szabadosok*, azaz a szabadságukat felszabadítás (*manumissio*) útján elnyert személyek megnevezése a törvény ötödik *titulus*ának címében fordul elő,⁸⁰ a *frilaza*, vagyis a *felszabadított nő* megnevezése pedig a nőkre vonat-

⁵⁹ Graff 1963, IV. 220. 754.

⁶⁰ Bosworth–Toller 1972, 485.

⁶¹ Suolahti 1909, 351., 361., 365.; Kralik 1913, 67.

⁶² *Lex Baiuvariorum* 21, 1. *Si accipitrem occident, quem 'cranohari' dicunt...*

⁶³ Graff 1963, IV. 613.; Suolahti 1909, 290.

⁶⁴ Graff 1963, I. 432.

⁶⁵ Kralik 1913, 71.

⁶⁶ Vö. Kluge 1899, 433.

⁶⁷ Kralik 1913, 71.

⁶⁸ *Lex Baiuvariorum* 10, 16. *Si illum sepem eruperit vel dissipaverit, quem 'ezziszun' vocant...*

⁶⁹ Graff 1963, I. 529.

⁷⁰ Lexer 1872, I. 720.

⁷¹ Feist 1909, 33.; Heyne 1899, II. 10.

⁷² Graff 1963, V. 678.

⁷³ *Lex Baiuvariorum* 10, 3. *Si quis desertaverit aut culmen eicerit, quod saepe contingit, aut incendio tradiderit uniuscuiusque, quod 'firstfalli' dicunt...* ; 10, 4. *De servorum vero 'firstfalli' uniuscuiusque...*

⁷⁴ Graff 1963, III. 698.

⁷⁵ Graff 1963, III. 465.

⁷⁶ Kralik 1913, 72.

⁷⁷ *Lex Baiuvariorum* 10, 7. *Si eam columnam, a qua culmen sustentatur, quam 'firstsul' vocant...*

⁷⁸ Vö. Graff 1963, VI. 187.

⁷⁹ Lexer 1872, III. 368.

⁸⁰ *Lex Baiuvariorum* 5. tit. *De liberis, qui per manum dimissi sunt liberi, quod 'frilaz' vocant*

kozó rendelkezések között.⁸¹ A kifejezés értelmezése kapcsán feltétlenül meg kell határozni annak viszonyát a *laz* szóhoz, tekintve, hogy az ófelnémet *laz* és a középholland *laet* kifejezések szintén *libertus* értelemben kerülnek alkalmazásra, vagyis nem különböznek érdemben az ófelnémet *frilaz* és a középholland *vrilæet* szavaktól.⁸² Ennek megfelelően a második tag nem választható el a *lâzan*, illetve *lâtan* igétől, amint a *hantlazza* kifejezés kapcsán egyértelműen megmutatkozik a *manumissi*, vagyis *kéz* (azaz *hatalom*) *alól elengedettek* (*die aus der Hand gelassenen*) értelem,⁸³ akárcsak abból, hogy a gót *fralêts* a görög *apeleuteros* megfelelőjeként nyer használatot – mindez kétségtelenné teszi az *elengedett* jelentésű, germán **lêt* és *elengedni* jelentésű **lêtan* szavakból történő származást.⁸⁴ A latinizált *lazzi* kifejezés Nithartnál *serviles* értelemben fordul elő,⁸⁵ valamint több oklevélben a *laz* mint *servus*, illetve *conductor agri* szerepel.⁸⁶ E kifejezés nem választható el a *jobbágy* jelentésű, ófelnémet *laz*, középfelnémet *la(z)ze*,⁸⁷ középholland *laet* és *late*⁸⁸ ófríz *let*⁸⁹ és angolszász *laet* szavaktól.⁹⁰ A *frilaza* szó egyszerűen a *frilaz femininum*aként fogható fel, ugyanakkor a bizonyos kéziratokban olvasható *frilazin* változat is teljességgel helytállónak tekinthető mint a *frilaz* nőnemű alakja, hiszen e képzési formához a *gutin*, *herizogin* és *mâgin* szavak megfelelő analógiát szolgáltatnak.⁹¹

A *vadászkutya*, vagyis a *hapuhhunt* megnevezése⁹² megfelel a *canis acceptorius* kifejezésnek.⁹³ Lexer a *hapuhhunt* kifejezést összekapcsolja a *vogelhunt* szóval, lévén hogy e kutyafajtának az lehetett a feladata, hogy a madarakat felverje, hogy azokat a sólymok elejthessék.⁹⁴

A *heimzuht*, vagyis a *hazavonulás*⁹⁵ kifejezés – amely a kevesebb, mint negyvenkét emberrel történő, ellenséges szándékú körülvétel tényállását egészíti ki

⁸¹ *Lex Baiuvariorum* 8, 10. *Si cum missamanu, quod 'frilaza' vocant, et maritum habet, concubueri...*

⁸² Graff 1963, II. 299.

⁸³ Grimm 1922, I. 459.

⁸⁴ Kralik 1913, 73.

⁸⁵ Nithart, *Historiarum libri* 4, 2. [...] *sunt inter illos (scil. Saxones) qui edhilingi, sunt qui frilingi, sunt qui lazzi ilbroum lingua dicuntur; Latina vero lingua vero hoc sunt: nobiles, ingenui atque serviles.*

⁸⁶ Vö. Grimm 1922, I. 425.

⁸⁷ Lexer 1872, I. 1844.

⁸⁸ Verwijs–Verdam 1885, IV. 43. skk.

⁸⁹ Richtofen 1840, 894.

⁹⁰ Bosworth–Toller 1972, 613.

⁹¹ Kralik 1913, 79. sk.

⁹² *Lex Baiuvariorum* 20, 6. *De eo cane, qui dicitur 'hapuhhunt'...*

⁹³ *Lex Frisonum* 4, 4. Graff 1963, IV. 754. 977.; Du Cange 1883, IIV. 165.

⁹⁴ Lexer 1872, III. 426.

⁹⁵ *Lex Baiuvariorum* 4, 24. *Si autem minus fuerint scuta, verum tamen ita per vim iniuste cinxerit, quod 'heimzuht' vocant...*

– első tagja az ófelnémet *heim* szóval rokon,⁹⁶ második tagja pedig az ófelnémet *zug*, illetve középfelnémet *zuc* és *zuht* szavakkal (vö. *Heimzug*).⁹⁷ Hasonló összetétel az angolszász *hãmfara* és az óészaki *heimferð*.⁹⁸

A *heiraita* kifejezés azon cselekményt világítja meg germán *terminus technicusszal*, amely a negyvenkét emberrel történő, ellenséges körülvétellel és a nyíl-kilövéssel, illetve dárdahajítással valósul meg.⁹⁹ A *heri* tag jelentése a *sereg* jelentésű (vö. *Heer*), azonos ófelnémet szóból könnyedén magyarázható,¹⁰⁰ az ófelnémet *raita* szó, amelyet Graff *kocsi* jelentésben említ,¹⁰¹ egyértelmű kapcsolatban áll a *hadjárat*, *támadás* jelentésű, középfelnémet *reite*,¹⁰² az *utazás*, *lovaglás*, *hadjárat* jelentésű, angolszász *râd* és a *lovascsapat*, *kocsi* jelentésű, óészaki *reid* szóval.¹⁰³ E szerkezethez hasonló összetételként említhető továbbá az ófelnémet *harizuht* és *herifart*,¹⁰⁴ valamint az angolszász *heresip* szó.¹⁰⁵ Az ófelnémet *heiraita* eredetileg nem jelent tehát egyebet, mint *hadjáratot*, ám a bajor jogi terminológiában a legalább negyvenkét ember segédletével megvalósított erőszakos cselekményt jelöli, míg az imént említett *heimzuht* kevesebb személlyel történik.¹⁰⁶ A *heiraita* megnevezés tehát átvitt értelemben az abban résztvevőkre is alkalmazható, amint ez a *Lex Ribuariában*¹⁰⁷ és a *Leges Henriciben*¹⁰⁸ is olvasható.¹⁰⁹

A *házőrző kutya* jelentésű *hovawart* szó¹¹⁰ jelentése szó szerint nem más, mint az udvart őrző kutya.¹¹¹

A *hraopant* kifejezés az erőszakkal történő, ám megkötözés nélküli foglyul ejtést jelöli.¹¹² Brunner az első tagot a *test (corpus)* jelentésű, ófelnémet *hrêo*, illetve angolszász *hrâw* szóval hozza összefüggésbe,¹¹³ Kralik azonban ezen értelmezést

⁹⁶ Graff 1963, IV. 947.

⁹⁷ Lexer 1872, III. 1170.

⁹⁸ Bosworth–Toller 1972, 507.

⁹⁹ *Lex Baiuvariorum* 4, 23. *Si quis liberum hominem hostile mane cinxerit, quod 'heiraita' dicunt, id est, cum XLII clyppeis, et sagittam in curte proiecerit aut cuiuscumque telarum genus...*

¹⁰⁰ Graff 1963, IV. 983.

¹⁰¹ Graff 1963, II. 478.

¹⁰² Lexer 1872, II. 398.

¹⁰³ Fick 1890, III. 334.

¹⁰⁴ Graff 1963, V. 584.

¹⁰⁵ Bosworth–Toller 1972, 533.

¹⁰⁶ Brunner 1887, II. 659.

¹⁰⁷ *Lex Ribuarica* 64. *Si quis hominem ad domum propriam cum hariraida interfecerit...*

¹⁰⁸ *Leges Henrici* 80. *Hamsocna est si quis alium in sua vel alterius domo cum haraido assailliaverit.*

¹⁰⁹ Kralik 1913, 81.

¹¹⁰ *Lex Baiuvariorum* 20, 2. *Si autem canem, qui curtem domini sui defendit, quad 'hovawart' dicunt...*

¹¹¹ *Hofhund*; Graff 1963, IV. 828. skk.; Palander 1899, 41.; Heyne 1899, II. 119.

¹¹² *Lex Baiuvariorum* 4, 8. *Si eum per vim implexaverit et non ligaverit; quod 'hraopant' dicunt...*

¹¹³ Brunner 1887, II. 484.

elfogadhatatlannak tartja, mivel a vonatkozó ófelnémet kifejezés *testet* jelöl ugyan, de *holttestet*, vagyis *tetemet*.¹¹⁴ Ugyanakkor a második *bant*, illetve *pant* tag esetében a *megkötözés (coniunctio, vinculum)* értelmezés teljességgel elfogadható, annál is inkább, mivel a latin szöveg állítmánya, a *ligaverit* is ezt támasztja alá. Jó eséllyel feltételezhetjük, hogy a *hraopant* mint tényállás-megnevezés csupán a megelőző rész utolsó szavára, vagyis a megkötözésre, nem pedig ennek tagadására vonatkozik, hiszen valamely deliktum negációjára önálló terminust megalkotni meglehetősen értelmetlennek látszanék.¹¹⁵ Az első tag az ófelnémet *hrao*, *rô*,¹¹⁶ valamint a középfelnémet *rou*, *rô*, *râ* szóval rokon,¹¹⁷ a *h* hang viszont csak az angolszász *hraew* és az óészaki *hrár* szavakban őrződött meg.¹¹⁸ Tehát a szóösszetétel *durva – erőszakkal történő – megkötözést (rohes Binden)* jelent,¹¹⁹ ami az azonos jelentésű, ófríz *nedbende* kifejezéssel állítható párhuzamba.¹²⁰

Az *infanc* kifejezés három alkalommal olvasható a törvény szövegében, minden esetben valamiféle *támadás, erőszakos cselekmény* értelemben.¹²¹ A *fanc* szó az ófelnémetben számos összetételben megtalálható, és *megragadást, fogást (vö. fangen)* jelent,¹²² s bizonyos *praefixum*okkal – így például a középholland *anvank* és a középfelnémet *vürvanc* – a peres eljárást, illetve annak megkezdését jelenti, amit a modern szakirodalom az *Anefang terminus technicusszal* jelölt.¹²³ Az *infanc* megnevezés tehát *erőszakos cselekményt* takar, akárcsak a *grif* (például a *horgrift* kifejezésben) és a *pant* (példának okáért a *hraopant* szóban). Hasonlóképpen erőszakos támadást jelent a *fanc* az angolszász *faexfang* és az ófríz *faxfang*, valamint az ófríz *berdfang* (*haj*, illetve *szakáll megragadása*, vagy – logikusan – *tépése*) összetételekben.¹²⁴ Az *in praefixum* az *infanc* kifejezésben a latin *intro* előtagnak felel meg, akárcsak az *inganc* (vö. *Eingang*) és az *infart* (vö. *Einfahrt*) szavakban.¹²⁵ *Terminus technicus*ként tehát az *infanc* megfeleltethető a *manus inicere in aliquem*, vagyis a *valakire kezét emelni, valaki ellen támadni* tényállásnak.¹²⁶

¹¹⁴ Vö. *hrevawunt*; Kralik 1913, 83.; Fick 1890, III. 101.

¹¹⁵ Kralik 1913, 83.

¹¹⁶ Graff 1963, II. 553. sk.

¹¹⁷ Lexer 1872, II. 510.

¹¹⁸ Fick 1890, III. 106.

¹¹⁹ Kralik 1913, 85.

¹²⁰ Richtoven 1840, 946.

¹²¹ *Lex Baiuvariorum* 4, 3. *Si in eum contra legem manus iniecerit, quod 'infanc' dicunt...*; 5, 3. *Si in eum contra legem manum iniecerit, quod 'infanc' dicunt...*; 6, 3. *Si in eum contra legem 'infanc' fecerit...*

¹²² Graff 1963, III. 411. sk.

¹²³ Lexer 1872, III. 617.

¹²⁴ Grimm 1922, II. 188.

¹²⁵ Graff 1963, IV. 101.; III. 582.

¹²⁶ Kralik 1913, 90.

A *kepolsceni* kifejezés azon sebesülést jelenti, amikor a koponyaacsont láthatóvá válik.¹²⁷ A kifejezés első tagja a *koponya* jelentésű, ófelnémet *gebal/kebul*¹²⁸ és középfelnémet *gebel* szavakkal.¹²⁹ A második tag a *megjelenni, láthatóvá válni* jelentésű, ófelnémet *scīnan, scein* szavakkal rokonítható,¹³⁰ s ennek megfelelően a kifejezés az *apparitio testae* (*Schädelschein*) fordulattal adható vissza.¹³¹

A *marcha* és a *commarcanus* (*conmarcanus*), vagyis a *határ* és *határszomszéd* jelentésű szavak egyszer,¹³² illetve háromszor¹³³ fordulnak elő a *Lex Baiuvariorum* szövegében. A *commarcanus* tehát nem szinonim a *vicinusszal*, hanem annak egy szűkebb értelemben vett fajtája, a közös *határral rendelkező szomszéd* megnevezése. Ugyanezen jelentést támasztják alá a szinte kivétel nélkül bajor területen született glosszák is, hiszen az öt közül csupán egy esetben szolgál a *commarcanus* – illetve nem latinizált formája, a *carmarchum* – a *vicinus* definiálására. A kivételt egy, a 8. század végéről származó bibliai glossza képezi, amelynek szerzője nem elégedett meg a bajor *carmarchum* és a latin *vicinus* azonosításával.¹³⁴ Ennek megfelelően a *vicinust confinisként* határozza meg, s ezzel világossá teszi, hogy ebben az esetben a szomszédságnak egy közelebbi, közös határt feltételező formájáról van szó.¹³⁵ A további glosszák még egyértelműbbé teszik a *határszomszéd* jelentést: *finitimi tui kimarchun dine*,¹³⁶ *conlimitant kamarchiun sint, kamarchun, kimarchont*,¹³⁷ *conlimitant gamarchun sint*,¹³⁸ *ad fines kamarchun*.¹³⁹ Mindezen példák – illetve a *commarcanus*nak és a *calasneónak* a *Lex Baiuvariorum*ban nem teljes szinonimaszerű használata – alapján megkérdőjelezhetővé válik von Kralik azon állítása, miszerint a *commarcanus* kifejezés eredetileg a hivatalos frank nyelvhasználatot tükrözi a *Lex Baiuvariorum*ban, és hogy a törvény keletkezése idején a határszomszéd

¹²⁷ *Lex Baiuvariorum* 4, 4. [...] *vel in capite testa appareant, quod 'kepolsceni' vocant...*

¹²⁸ Graff 1963, IV. 127.

¹²⁹ Lexer 1872, I. 749.

¹³⁰ Graff 1963, VI. 499. skk.

¹³¹ Kralik 1913, 91.

¹³² *Lex Baiuvariorum* 13, 9. *Si quis servum alienum ad fugiendum suaderit et foras terminum eum duxerit, hoc est foras marca, cum XII solidis componat et ipsum reducat.*

¹³³ *Lex Baiuvariorum* 12, 8. *Quotiens de conmarcanis contentio nascitur, ubi evidētia signa non apparent in arboribus aut in montibus nec in fluminibus...; 17, 2. Ille homo, qui hoc testificare voluerit, conmarcanus eius debet esse...; 22, 11. Pari modo de avibus sententia subiacetur, ut nullus de alterius silva, quamvis prius inveniatur, aves tollere praesumat, nisi eius conmarcanus fuerit, quem 'calasneo' dicimus.*

¹³⁴ Bergmann 1973, 106. Nr. 895.

¹³⁵ Olberg 1991, 143.

¹³⁶ Bergmann 1973, 38. Nr. 296.

¹³⁷ Bergmann 1973, 72. Nr. 611.; 78. Nr. 655.; Nr. 663.; 69. Nr. 581.

¹³⁸ Bergmann 1973, 75. Nr. 637.

¹³⁹ Bergmann 1973, 72. Nr. 611.

megnevezése a *calasneo*, nem pedig a *gamarco* volt.¹⁴⁰ Hasonló értelemben használják a kifejezést a freisingi oklevelek is,¹⁴¹ a Monte Cassinó-i szerzetes Erchempertus 9. századi *Historia Langobardorum*a pedig *commarcanus*nak nevezi a határterület lakóját (*incola confinii*),¹⁴² amely határ immáron nem a településen belül, hanem népek között húzódik.¹⁴³ A latinizált *commarca* és *marca* kifejezéseknek megfelel az ófelnémetben a *Glossa Salomonis*ban olvasható bajor *gamarcha*¹⁴⁴ és a frank zoltárookban és Notkernél olvasható *gimerchi*.¹⁴⁵ A *commarca* alatt a regensburgi oklevelek¹⁴⁶ nem annyira egy falu határát értik,¹⁴⁷ vagyis nem valamiféle vonalat, hanem sokkal inkább egy változó szélességű, ám művelés alá nem volt sávot, például egy erdőt.¹⁴⁸ A *commarcanus* és *commarca* kifejezések forráshelyei Erchempertus *Historia Langobardorum*át kivéve nagyobbrészt bajor, illetve alemann-frank területen születtek.¹⁴⁹ A *marca* szót jogi terminusként legkorábban a *Lex Ribuarica* használta a földterület jogellenes birtokbavételének tényállásában,¹⁵⁰ s a kapcsolódó rendelkezések¹⁵¹ elemzésével megállapítható, hogy a *marca* a latin *terminatio* szinonimájaként szerepel a szövegben, amely legtöbbször az *elhatárolást*, olykor pedig magát az *elhatárolt területet*, illetve a *határt* jelenti.¹⁵² Szintén a *Lex Ribuarica* rendelkezik arról, hogy aki lovat, embert (szolgát) vagy valamely más dolgot talált, illetve rablóktól elvett, azt *per tres marchas* fel kell mutatnia, s a királyi törvényszéknek át kell adnia, egyébként maga is tolvajnak számít.¹⁵³ Ebben a kontextusban a *marcha* nem határt, hanem valamiféle – a *Leges Visigothorum*¹⁵⁴ és a *Leges*

¹⁴⁰ Kralik 1913, 32. sk.; vö. Olberg 1991, 143.

¹⁴¹ *Traditio Frisingensis* I. Nr. 142; II. Nr. 446.

¹⁴² *Erchemperti historia* 32.

¹⁴³ Lásd Wattenbach–Levison–Löwe 1963, IV. 438.

¹⁴⁴ Bergmann 1973, 66. Nr. 558.; 80. Nr. 681.

¹⁴⁵ Schmidt-Wiegand 1979, 74–91., 89.

¹⁴⁶ *Die Traditionen des Hochstifts Regensburg und des Klosters S. Emmeram*. Quellen und Erörterungen zur Bayerischen Geschichte, Neue Folge VIII. München, 1943. Nr. 11; 16.

¹⁴⁷ Schmidt-Wiegand 1977, 408–443., 423. sk.

¹⁴⁸ Hoke 1971, 1801–1804., 1802.

¹⁴⁹ Olberg 1991, 144.

¹⁵⁰ *Lex Ribuarica* 58b *Quod si extra marca in sortrem alterius fuerit ingressus, iudicium (superius) comprehensum compellatur adimplere.*

¹⁵¹ *Lex Ribuarica* 59, 2. *Si autem ibidem infra terminatione aliqua indicia seu sarte vel bundinas aut mudule facte extiterint, ad sacramentum non admitteatur, sed in praesenti, cum legis beneficium cogatur restituere.*

¹⁵² Schmidt-Wiegand 1979, 77. sk.

¹⁵³ *Lex Ribuarica* 78. *Si quis caballum, hominem vel qualibet rem in via propriiserit, aut eum secutus fuerit, per tres marchas ipsum ostendat, et sic postea ad regies stapulum. Sin autem aliter agerit, fur iudicandus est. Quod si quis latronem aliquod tulerit, similiter faciat.*

¹⁵⁴ *Leges Visigothorum* 8, 5. 6.

*Burgundionum*¹⁵⁵ hasonló tartalmú, ám a *marcha* szót nem tartalmazó rendelkezéseivel párhuzamba hozható – közigazgatási egységet jelent.¹⁵⁶ A *Pactus Alamannorum* és a *Lex Alamannorum* szövege *marcha* alatt nem a település, hanem a tartomány határait érti,¹⁵⁷ így például szabad embernek az alemann területen, vagyis határon kívüli eladásának szankcionálása kapcsán.¹⁵⁸ A *Leges Langobardorum*ból Ratchis 746-os rendelkezéséből arról értesülhetünk, hogy a langobard király hatalma alá tartozó terület határait meg kell védelmezni az ellenséggel szemben.¹⁵⁹ A 799-es *Capitulare Saxonicum*ban a *marca* mint *birodalmi határ* szerepel az *infra sua regna* szinonimájaként *in marcu* formában.¹⁶⁰ Mindezen szöveghelyeken egyértelműen politikai, illetve közjogi határként fordul elő a *marca* kifejezés és annak változatai, nem pedig a *Lex Baiuvariorum* paraszti településeinek élethelyzeteit szabályozó *marca*- és *commarcanus*-helyeivel azonos értelemben.¹⁶¹ A *marca* kifejezés kapcsán tehát leszögezhetjük, hogy jelentése a kora középkori jogi forrásokban annyiban helyzetfüggő, hogy jelölheti akár egy nagyobb politikai egység, akár egy falu, illetve település határát. Tekintettel arra, hogy ekkoriban határ alatt nem egy vonalat, hanem egy köztes területet értettek, a *marca* esetében a *határ* jelentés mellett legtöbbször figyelembe jön a *határterület* jelentés is.¹⁶² A falu, illetve falu jellegű település határaként az okleveles anyagban – így I. és II. Lothar, Pippin, Nagy Károly és Jámbor Lajos okleveleiben – a *marca* mellett a *commarca* is előfordul.¹⁶³ A *marca* ugyanakkor nem jelent közösen használt területet,¹⁶⁴ amint ezt a kifejezés szótörténeti eredete és továbbélése is mutatja. A *marca* ugyanis sokkal inkább az *elválasztás*, mintsem a *közös használat* jelentésben élt és él tovább, amint ezt a latin *margo*, az ófelnémet *mark*, a gót *marka*, a középfelnémet *marke* és az angolszász *mearc* is jelzik.¹⁶⁵

¹⁵⁵ *Leges Burgundionum* 85.

¹⁵⁶ Schmidt-Wiegand 1979, 79.; Olberg 1991, 145.

¹⁵⁷ Schmidt-Wiegand 1979, 81.; Olberg 1991, 146.

¹⁵⁸ *Pactus Alamannorum* 39, 1. *Si quis alterum ligat et foris marcha eum vindit, ipsum ad locum revocet et 40 solidos componat.*

¹⁵⁹ *Leges Langobardorum* Ra. 13. [...] *ut marchas nostras Christo custodiente sic debeat fieri ordinates et vigilatas, ut inimici nostri et gentes nostrae non possint per eas sculcas mittere aut fugacis exientes suscipere, sed nullus homo per eas introire possint sine signo aut epistola regis...*

¹⁶⁰ *Capitulare Saxonicum* 10. [...] *ipsum malefactorum cum uxore et familia et omnia sua foris patriam facere et infra sua regna aut in marcu ubi sua fuerit voluntas collocare et habeant ipsum quasi mortuum.*

¹⁶¹ Schmidt-Wiegand 1979, 77. skk.; Olberg 1991, 147.

¹⁶² Olberg 1991, 148.

¹⁶³ Tiefenbach 1973, 75.

¹⁶⁴ Lásd Dopsch 1933.

¹⁶⁵ Schmidt-Wiegand 1979, 75.

A *piparhunt*, vagyis – a törvényszöveg meghatározása szerint – azon kutya, amely *a föld alatt vadászik*,¹⁶⁶ nem más, mint – szó szerint – „*hódkutya*” (*Bieberhund*), vagyis az üregekben élő állatok vadászata során alkalmazott eb.¹⁶⁷

A *plotruns*, nem jelent egyebet, mint *vérző sebet, vérfolyást*.¹⁶⁸ Etimológiailag az ófelnémet *blôt*, *bluot*¹⁶⁹ valamint a *runs*, *runst*¹⁷⁰ továbbá a középfelnémet *bluot-runs* és *blôtruns* szavakkal hozható összefüggésbe.¹⁷¹ Ezeken felül rokonság fedezhető fel a középholland *blotrunn/blotrenn*,¹⁷² az ófríz *blodrene* és *blodrinse*,¹⁷³ az angolszász *blôdryne*,¹⁷⁴ valamint az óészaki *blôðrás* szavakkal, vagyis azon sebet jelöli, amelynél vér folyik ugyan, ám amelynek folyamányaként bénulás nem áll be.¹⁷⁵

A *spanga* szó a házfalak külső tartóoszlopait jelöli,¹⁷⁶ s egyértelműen az ófelnémet *spanga* kifejezéssel rokonítható.¹⁷⁷

A *spurihunt* nem más a törvény szerint, mint pórázon vezetett *nyomkövető vadászkutya*,¹⁷⁸ s a kifejezés a középfelnémet *spurihunt* (vö. *Spürhund*) szóval mutat közvetlen rokonságot.¹⁷⁹ Nagy valószínűséggel e kutyaajtát a nagyvad nyomának felkutatására használták.¹⁸⁰

A medvék és bölények vadászata kapcsán gyűjtőnévként említett *swarzwind*¹⁸¹ kifejezés értelmezése, amely a középfelnémetben is megtalálható,¹⁸² nem okoz nehézséget, hiszen a megnevezés az állatok színéből ered, vagyis *fekete vadat* jelent.¹⁸³

A *suezholi*, illetve *sweizcholi* kifejezés az állatokban okozott károkkal foglalkozó fejezetben fordul elő, nevezetesen a más tehenében okozott kár kapcsán.¹⁸⁴

¹⁶⁶ *Lex Baiuvariorum* 20, 4. *De his canibus, quos 'piparhunt' vocant, qui sup terra venatur...*

¹⁶⁷ Graff 1963, III. 22.; IV. 977.; Palander 1899, 38.

¹⁶⁸ *Lex Baiuvariorum* 4, 2. *Si in eum sanguinem fuderit, quod 'plotruns' dicunt...*

¹⁶⁹ Graff 1963, III. 252.

¹⁷⁰ Graff 1963, II. 519.

¹⁷¹ Lexer 1872, I. 318.

¹⁷² Schiller-Lübben 1888, I. 365.

¹⁷³ Richthofen 1840, 655.

¹⁷⁴ Bosworth-Toller 1972, 112.

¹⁷⁵ Brunner 1887, II. 636.; Kralik 1913, 98.

¹⁷⁶ *Lex Baiuvariorum* 10, 13. *Exteriores vero, quos 'spanga' vocant, eo quod ordinem continent parietum...*

¹⁷⁷ Graff 1963, VI. 349.

¹⁷⁸ *Lex Baiuvariorum* 20, 3. *Si autem seucem, qui in ligamine vestigium tenet, quod 'spurihunt' dicunt...*

¹⁷⁹ Graff 1963, IV. 977.; VI. 356.

¹⁸⁰ Palander 1899, 35.; Heyne 1899, II. 222.; Kralik 1913, 100.

¹⁸¹ *Lex Baiuvariorum* 20, 7. *De his canibus, qui ursis vel bubulis, id est maioris feris, quod 'swarzwild' dicimus, persecuntur...*

¹⁸² Graff 1963, I. 806.; VI. 899.

¹⁸³ Palander 1899, 17.; Heyne 1899, II. 230.

¹⁸⁴ *Lex Baiuvariorum* 14, 15. *Et si unam earum contra legem minaverit, quod 'suezholi' dicunt...*

Teljes pontossággal nem definiálható ugyan a *suezholi* tényállása, minthogy azonban a törvény előző passzusa más tehene fülének vagy farkának levágását szankcionálja két *saica* büntetéssel,¹⁸⁵ igen valószínű, hogy e *delictum* az állat megriasztásával abban okozott kárt jelöli.¹⁸⁶ A szóösszetétel második tagja a *kín* (vö. *Qual*) jelentésű, ófelnémet *choli* és *coli*,¹⁸⁷ valamint a középfelnémet *köle* és *quäle* szavakkal hozható összefüggésbe.¹⁸⁸ Az első tag a *vér*, illetve *veríték* jelentésű, ófelnémet *sweiz* (*suueiz*), a középfelnémet *sweiz*,¹⁸⁹ az angolszász *swât*¹⁹⁰ és az óészaki *sveiti* szavakkal kapcsolható össze, tehát a tényállás talán azt takarja, hogy valaki más tehenét a megengedettnél gyorsabban, erőszakosabban hajtja, s így az állatot kiveri a véres veríték (vö. *Schweißqual*).¹⁹¹

A *sviron*¹⁹² (*suuiron*) és a *farsvirotos*¹⁹³ kifejezések a megállapodások, szerződés megerősítése, igazolása kapcsán fordulnak elő a *Lex Baiuvariorum*-ban, s az ófelnémet *suuirôn* (*firmare*, *megerősíteni*, *igazolni*) és *farsuuirôn* (*iniuste firmare*, *jogellenesen megerősíteni*, *jogellenesen igazolni*) szavak segítségével lehet jelentésükhöz közelebb jutni.¹⁹⁴ A *firmatio*, illetve *firmare* jelentősége egyfelől a tulajdonát ruházó ügyletek megerősítésében, másfelől az elperlése esetén a jogelőd által az evikciós szavatossági igény keretében adandó, bizonyos rituális aktusokhoz kötött igazolásban állott.¹⁹⁵ A *suuirôn* ige etimológiáját Grimm a *sverian* (*iurare*) és *svar* (*responsum*) szavakkal hozza összefüggésbe, s Graff és Schade is ezen értelmezést veszi át.¹⁹⁶

A *triphunt* a kiképzett vadászkutyát jelenti a szövegben,¹⁹⁷ amint ezt a szó középfelnémet *tribhunt* alakja is mutatja,¹⁹⁸ s szó szerint *hajtókutyát* jelöl.¹⁹⁹

Az *untprunt* kifejezés a törvénytöredékben a méhraj kapcsán az *elvévelt*, *elvitelt*, illetve visszakövetelést jelöli,²⁰⁰ s etimológiailag az *elvenni* jelentésű, ófelnémet

¹⁸⁵ *Lex Baiuvariorum* 14, 14. *Si vaccam alterius huiusmodi lederit, cum duos saicas conponat.*

¹⁸⁶ Kralik 1913, 107.

¹⁸⁷ Graff 1963, IV. 654.

¹⁸⁸ Lexer 1872, II. 314.

¹⁸⁹ Lexer 1872, II. 1355.

¹⁹⁰ Bosworth-Toller 1972, 944.

¹⁹¹ Kralik 1913, 107.

¹⁹² *Lex Baiuvariorum* 16, 12. *Si se firmare promiserit emptori, id est 'suiron'...*

¹⁹³ *Lex Baiuvariorum* 16, 17. *Iniuste territorium meum alteri firmasti, id est 'farsvirotos'...*

¹⁹⁴ Kralik 1913, 108.

¹⁹⁵ Brunner 1887, II. 510.

¹⁹⁶ Grimm 1922, I. 160.; Graff 1963, VI. 893.; Schade 1882, 917.

¹⁹⁷ *Lex Baiuvariorum* 20, 2. *Si autem seucem doctum, quod 'triphunt' vocant...*

¹⁹⁸ Lexer 1872, II. 1510.

¹⁹⁹ Heyne 1899, II. 222; Palander 1899, 35. sk.; Kralik 1913, 112.

²⁰⁰ *Lex Baiuvariorum* 22, 10. *Si autem dominum arboris vel vasculi non interpellaverit et sine illius conscientiam eiectum domini restituerit et ille, cuius vasculus fuerat, eum compellaverit, ut ex suo opere vel arbore retulisset et restituendi compellaverit, quod 'untprunt' dicunt...*

antprettun és az *elvinni*, *elragadni* jelentésű, angolszász *ôpbregdan* szavakkal hozható kapcsolatba, s ezekből levezethető az *antprunt* vagy *untprunt* ófelnémet – *elvétel* értelmű – főnév.²⁰¹ Tekintettel arra, hogy a *Lex Baiuvariorum*ban az *untprunt* szó közvetlenül a „*restituendi compellaverit*” passzust követi, vagyis az *untprunt* sem más, mint *restituendi compellatio*, azaz a *visszaadás követelése*: a szó tehát nem a tényleges, fizikai elvonást jelenti e kontextusban, hanem a *követelést*, *visszaperlést*.²⁰² Ezzel egybecseng az ósvéd jogi terminológia nyújtotta adalék is, amely nyilvánvalóan egyezik etimológiailag az ófelnémet *untprunt* jogi terminussal: az *Anefang*, vagyis a perkezdő *vindicatio* neve *klanad*, illetve *brigð*, ami az ósvéd perrendben megfelel a *restituendi compellatio*val. E perbeli cselekményt, vagyis – az eredetileg tényleges, majd utóbb perbeli – *elvonást* a germán **bregdan* szó jelölhette.²⁰³

A *winchisul* kifejezés az épület *sarokoszlopát* jelenti,²⁰⁴ amint ezt a *sarok* jelentésű, ófelnémet *winkil* (*angulu*);²⁰⁵ és az *oszlop* jelentésű *sûl* (*columna*)²⁰⁶ is alátámasztja; a kifejezés *winkelsûl* alakban élt tovább a középelnémetben.²⁰⁷

III. EGYÉB GERMÁN KIFEJEZÉSEK A TÖRVÉNYSZÖVEGBEN

Az *alodem* kifejezés a *Lex Baiuvariorum* négy szöveghelyén – az első titulus kezdőmondatában²⁰⁸ és három további helyen – fordul elő.²⁰⁹ A Grimm által felvetett magyarázat, nevezetesen a szónak az *al* (*totus*, *integer*) és *ôd* (*bonum*) tagokból levezetett összetétele, illetve az *al* tagnak a *proprium*mal történő összekapcsolása

²⁰¹ Kralik 1913, 112.

²⁰² Kralik 1913, 117.

²⁰³ Kralik 1913, 118.

²⁰⁴ *Lex Baiuvariorum* 10, 8. *Si interiores aedificii illam columnam eicerit, quam 'winchisul' vocant...*

²⁰⁵ Graff 1963, I. 720.

²⁰⁶ Graff 1963, VI. 187.

²⁰⁷ Lexer 1872, III. 907.

²⁰⁸ *Lex Baiuvariorum* (tit.) 1, 1. *Ut si quis liber Baiuvarius vel quicumque alodem suam ad ecclesiam vel quamque rem donare voluerit, liberam habeat potestatem.*

²⁰⁹ *Lex Baiuvariorum* 1, 1. *Ut nullus liber Baiuvarius alodem aut vitam sine capitale crimine perdat...; 12, 8. Huc usque antecessores mei tenuerunt et in alodem mihi reliquerunt...; 16, 7. De his, qui propriam alodem vendunt vel quascumque res, et ab emptore alter abstrahere voluerit et sibi sociare in patrimonium. Tunc dicat emptor ad venditorem: 'Terram' – aut quascumque fuerit res – 'abstrahere mihi vult vicinus meus', – aut quis fuerit. Et iste respondit: 'Ego, quod tibi donavi, cum lege integra et verbis testificatione firmare volo'. Super VII noctes fiat constitutum. Si dicit, cum utriusque partes conveniunt: 'Cur invadere conaris territorium meum, quam ego iuste iure hereditatis donavi?' Et ille alius econtra: 'Cur meum donare debuisti, quia mei antecessores antea tenuerunt?' Iste vero dicit: 'Non ita, sed mei antecessores tenuerunt et mihi in alodem reliquerunt, et vestita est illius manu, cui tradidi, et firmare volo cum lege'...*

helytállóan látszik.²¹⁰ A szó a bajor törvényben kétségkívül nem bajor eredetű kifejezésként jelenik meg, amit a *d* hang eltolódásának hiánya is jelez, vagyis jó eséllyel feltételezhető, hogy a szó a különféle népjogokba frank hatás alapján került át – érdemes további párhuzamként megemlíteni a nyugati gót szövegek azonos jelentésű *alauedes* kifejezését.²¹¹

A *feidosus* kifejezés a törvénszövegben már eleve latinizált alakban olvasható,²¹² akárcsak – példának okáért – a *Lex Salicában*²¹³ és a *Lex Frisonumban*.²¹⁴ A *Lex Salicában* az alapfőnév *faidus* alakban fordul elő,²¹⁵ méghozzá a *fredus* ellentétéként, amiből következik, hogy a *béke* ellentétéként *ellenségességet* jelent. Jó eséllyel e szavak eredete a **fri* (*szeretni*) és **fi* (*gyűlölni*) gyökökre megy vissza,²¹⁶ amint ezt a gót *frijon–fijan*, *frijonds–fijands*, *frijaþwa–fijaþwa* ellentétpárok is mutatják.²¹⁷ A germán népjogokban előforduló alakok ugyanakkor nem rokonítandók a germán **faiha*, az angolszász *fāch* és ófelnémet *gifēh* szavakkal;²¹⁸ a germán **faihiþō* (vö. *Feindschaft*) szóra megy vissza az angolszász *fæhp*, a középholland *vête*, a középalnémet *vede* és *veide*, az ófelnémet *fēhida* és a középfelnémet *vēhede* alakok – ám ezek Graff és Schade²¹⁹ felfogásával ellentétben Kralik szerint nem képezhetik a *Volksrecht*ekben előforduló kifejezések alapját, tekintettel arra, hogy a ránk hagyományozott változatokban a *h* hang sehol sem fordul elő.²²⁰ Mindezek alapján a szó eredete nem tekinthető kellően tisztázottnak.

A *fredo* – illetve bizonyos kéziratokban a *freto* – hat szöveghelyen található meg a *Lex Baiuvariorum*-ban.²²¹ Azon tény, hogy az *e* hang minden kéziratban

²¹⁰ Grimm 1922, II. 3.

²¹¹ Kralik 1913, 16.

²¹² *Lex Baiuvariorum* 2, 8. *Si quis hominem per iussionem regis vel duci suo, qui illam provinciam in potestatem habet, occiderit, non requiratur ei nec feidosus sit, quia iussio de domino suo fuit et non potuit contradicere iussionem; sed dux defendat eum et filios eos pro eo.*

²¹³ *Lex Salica* 19.

²¹⁴ *Lex Frisonum* 2, 7.

²¹⁵ *Lex Salica* 10.

²¹⁶ Fick 1890, III. 246. 240.

²¹⁷ Bruckner 1895, 98.

²¹⁸ Fick 1890, III. 241; Kralik 1913, 18.

²¹⁹ Graff 1963, III. 384.; Schade 1882, 174.

²²⁰ Kralik 1913, 18.

²²¹ *Lex Baiuvariorum* 1, 6. *Et quisquis de res ecclesiae furtivis probatus fuerit, ad partem fisci pro fredo praebeat fideiussorem et donet wadium de XL solidis, et tantum solvet, quantum iudex iusserit.;* 1, 9. *Et pro freto in puplico solvat solidos XLX, ut exinde sit reverentia sacerdotum.;* 2, 14. *De omni causa, quae componenda sunt, qui contra legem facit, componat, sicut lex habet, et donet wadium comiti illo de fredo, sicut lex est.;* 9, 15. *Si furtivum praesumpserit emere et exinde probatus fuerit, et scienter hoc fecit, tunc similem rem donet illi, cui pecunia comparavit, et in fisco pro fredo XII solidos sit culpabilis.;* 23, 2. *...postea respondeat secundum legem et faciat iustitiam, sicut lex habet.*

megtalálható, arra utal, hogy a másolók nem asszociáltak a szó eredetére, tekintettel arra, hogy a tőhang tekintetében az ófelnémet *fridu* szóhoz közel álló alakot kellett volna alkalmazniuk – a szó eredetének homályára utal az is, hogy a *fredus* és *fredum* alakok mellett a *freda* alak is megtalálható a forrásokban.²²² A *Volksrechte* vonatkozó kifejezésétől némiképp eltér a „béke megtörését a kincstárnak fizetendő békepénz” jelentés is,²²³ ami nem igazolható az angolszász *frid*, az ófelnémet *fridu* és az óészaki *fīrðr* tekintetében.²²⁴

A *leuda* kifejezés²²⁵ értelmezése vitatott ugyan, így például Ducange a *praestatio*, illetve *tributum* szavakkal hozza összefüggésbe,²²⁶ ugyanakkor kielégítőbbnek tűnik Brunner azon interpretációja, amellyel a szót az angolszász *leod* kifejezéssel kapcsolja össze, és ennek fényében a *nemzetség* jelentéshez hozza közel.²²⁷ Mindez annál is valószínűbbnek látszik, mivel a „*cum ... sacramentalibus iuret*” fordulat a *Lex Baiuvariorum*ban fellelhető egyik előfordulási helyén a „*sacramentales de suo genere nominatos*”²²⁸ formában olvasható.²²⁹ Ennek értelmében a *leuda* a *genealogiá*val állítható párhuzamba, vagyis azon személycsoportot jelöli az adott helyen, amelynek tagjaival mint eskütársakkal együtt a jogvitában érintettnek esküt kell tennie. Így tehát a már említett angolszász *leod* kifejezésen kívül az óészaki *lypr* és az ófelnémet *liut* szavakkal is kapcsolatban áll,²³⁰ azonban e szavak nem *nemzetséget*, hanem *népet* jelölnek, akárcsak a többes számban álló angolszász *leode*, ófelnémet *liuti* és latinizált alakban ránk maradt száli frank *leodes*, *leudes* és *leudi*.²³¹ Ugyanakkor az utóbb említett alakok olykor a törzs szabad tagjait jelölik, tehát a *Lex Baiuvariorum*ban olvasható *leuda* verzió eredetileg *nép*-, illetve *törzstársat* jelenthetett, ami idővel jelentésszűkülésen ment át, hiszen az eskütársakat nemcsak a törzsből, hanem a szomszédságból is lehetett választani.²³² A szó kétségkívül nem bajor eredetű, ám a száli frank forrásokban

Duci vero XL solidos pro fredo.; 23, 3. Si quis aliquem contra legem pignoraverit sine iussione iudicis, pignus sine laesione reddat et alium similem addat; duci vero pro fredo XL solidos. ... Duci vero pro fredo XL solidos.

²²² Kralik 1913, 19.

²²³ Grimm 1922, II. 233.

²²⁴ Kralik 1913, 20.

²²⁵ *Lex Baiuvariorum* 9, 3. *Et si maiorem pecuniam furatus fuerit, hoc est XII solidorum valentem vel amplius, aut equum totidem pretii, vel mancipium, et negare voluerit: cum XII sacramentales iuret de leuda sua, vel duo campiones proinde pugnent.*

²²⁶ Du Cange 1883, V. 74. sk.

²²⁷ Brunner 1887, I. 166.

²²⁸ *Lex Baiuvariorum* 8, 15.

²²⁹ A fordulat egyébként számos helyen megtalálható még a törvénytövegekben – vö. *Lex Baiuvariorum* 9, 16; 16, 9; 21, 4.

²³⁰ Fick 1890, III. 375.

²³¹ Kralik 1913, 22.

²³² Brunner 1887, II. 382.

nem találkozhatni a kifejezés nőnemű alakjával – nagy valószínűséggel korábbi, mára elveszett forrásokból került át a kifejezés a bajor törvénybe, s igen hamar elavulttá vált, amint ezt a kéziratok írásmódbeli bizonytalansága is jelzi.²³³

A *mallare* igéből származó, *megidézni, törvény elé idézni* jelentésű *mallet* alak a *Lex Baiuvariorum* mellett²³⁴ számos egyéb népjogban megtalálható,²³⁵ ugyanakkor jó eséllyel feltehető, hogy a kifejezés elsősorban a száli frank területen terjedt el, és innen ment át idegen testként a bajor terminológiába, mert pontosan ilyen ófelnémet kifejezéssel nem találkozhatni,²³⁶ ugyanis az ófelnémetben a *mahal* és a *mahalôn* alakok bukkannak fel.²³⁷ A szó a *mall* és *mallon* alakokra megy vissza, ugyanakkor azon tény, hogy a bajor forrásban csak a latinizált alak található meg, arra enged következtetni, hogy nem élő, hanem írott nyelvi hatásra került átvételre.²³⁸

A *csűr* jelentésű *scurias*,²³⁹ illetve *scuria*²⁴⁰ kifejezések már a *Lex Salicában*²⁴¹ és a *Lex Alamannorum*²⁴² is megtalálhatók, ugyanakkor a latinizálás előtti germán – az ófelnémet *scûra* és *sciura*²⁴³ a középfelnémet *schiuere*, *schiuur*, *schûre* és *schur*²⁴⁴ alakokkal is találkozhatni a forrásokban. Azon tény, hogy nem *ex asse* bajor kifejezéssel van dolgunk, bizonyítja, hogy bizonyos glosszák a *scurias* szót a *stadala* bajor fordulattal magyarázzák.²⁴⁵

A *karvalyokra* vonatkozó szabályozást bevezető *sparawari* (*sparauuari*) szóval²⁴⁶ a *Lex Salicában* is találkozhatni.²⁴⁷ Ófelnémet alakja *sparuuâri*,²⁴⁸ a közép-

²³³ Kralik 1913, 23.

²³⁴ *Lex Baiuvariorum* 1, 10. *Et si episcopus contra aliquem culpabilis apparet, non praesumat eum occidere, quia summus pontifex est, sed mallet eum ante regem vel ducem aut ante plebem suam.;* 13, 2. 2. *Si quis alicui liber liberum, qui eum mallet de quaecumque rem, non dignaverit iustitiam facere, ille qui querit causam suam, habeat ibi testes II vel III, qui audiant et videant, qualiter ille respondeat, ut possint ante iudicem testes esse.*

²³⁵ Lásd Du Cange 1883, V. 200.

²³⁶ Kralik 1913, 23.

²³⁷ Graff 1963, II. 650.

²³⁸ Kralik 1913, 24.

²³⁹ *Lex Baiuvariorum* 2, 4. *Solet enim propter pabula equorum vel propter scurias, ubi foenum vel granum inveniunt.*

²⁴⁰ *Lex Baiuvariorum* 10, 2. *De scuria vero liberis, si conclusa parietibus et pessulis cum clave munita fuerit...*

²⁴¹ *Lex Salica* 16, 3.

²⁴² *Lex Alamannorum* 27, 1; 141, 1. 10.

²⁴³ Graff 1963, VI. 536.

²⁴⁴ Lexer 1872, VI. 762.

²⁴⁵ Graff 1963, VI. 653; Kralik 1913, 24.

²⁴⁶ *Lex Baiuvariorum* 21, 4. *De sparawari vero pari sententia subiaceat...*

²⁴⁷ *Lex Salica* 7, 4. Egyéb szöveghelyekhez lásd Du Cange 1883, VII. 542.

²⁴⁸ Graff 1963, VI. 364.

felnémet pedig *sperwære* (vö. *Sperber*).²⁴⁹ Nagy valószínűséggel elfogadható, hogy e kifejezés az írott források hatására került be a *Lex Baiuvariorumba*, mivel a többi, a 21. és 22. *titulus*ban szereplő állatnév tisztán germán, míg ez latinizált alakban szerepel.²⁵⁰

A kerítés jelentésű *tuninum* szó²⁵¹ megjelenik a forrásokban *tunimum* alakban is,²⁵² s nagy valószínűséggel az angolszász *tûn* és az ófelnémet *zûn* szavakkal (vö. *Zaun*) hozható összefüggésbe.²⁵³ A kifejezés irodalmi úton történő átvételét bizonyítja a hangeltolódás nélkül szereplő *t* hang is.²⁵⁴

A *werageldo*,²⁵⁵ *weragelti* (*weragelt*),²⁵⁶ *werageld*²⁵⁷ és *wir(n)geldo*²⁵⁸ kifejezések nagyon nagy valószínűséggel ugyanazon szó különféle alakváltozataiként jelennek meg a törvénytövegekben.²⁵⁹ A középlatinná módosult szó leggyakrabban a langobard törvényekben jelenik meg *wergild*, *wirgild*, *wirigild*, *widrigild* és *guidrigild* formában.²⁶⁰ A Meroving-kor jogforrásaiban, *capitularé*iben *weregildum*, *widrigildum*, *wedregildum*, *weregild*, *wirgild*, *wirigild* és *guergildum* alakban bukkan fel,²⁶¹ a későbbi frank forrásokban kiszorította a *leudis/leudis* szó, ám a két kifejezés tartalmi azonosságát a 803-as *Capitulare de villis* gloszszája is igazolja.²⁶² A kifejezésnek a *Lex Baiuvariorumban* olvasható előfordulásai egyértelműen bizonyítják, hogy a szó nem bajor népnyelvi elemként, hanem az írott frank források hatására vonult be a használatba, minthogy a szókezdő *g* hang egyetlen kézirati változatban sem mutatja a *k* hang felé történő, tipikusan

²⁴⁹ Lexer 1872, II. 1083.; Suolahti 1909, 362.

²⁵⁰ Kralik 1913, 25.

²⁵¹ *Lex Baiuvariorum* 1, 13. *Ad casas dominicas stabilire, fenile, granica vel tunino recuperanda petituras rationabiles accipiant...*

²⁵² Du Cange 1883, VIII. 208.

²⁵³ Kralik 1913, 25.

²⁵⁴ Vö. Brunner 1887, I. 457.

²⁵⁵ *Lex Baiuvariorum* 8, 1. *Si quis cum uxore alterius concubuerit libera, si repertus fuerit, cum werageldo illius uxoris contra maritum conponat.*; 16, 5. *Et si eum vel illam vendiderit, et illum reducere non poterit, tunc cum werageldo conponat...*; 19, 2. [...] *postea vero cum suo werageldo conponat.*

²⁵⁶ *Lex Baiuvariorum* 8, 2. *Si servus hoc fecerit et interfectus cum libera in extranea fuerit thoro, XX solidos in suo damno minuetur ipsius coniugis weragelti...*

²⁵⁷ *Lex Baiuvariorum* 9, 4. *Et si eum revocare non potuerit, tunc ipse fur perdat libertatem suam pro eo, quod conlibertum servitio tradidit, si solvere non valet werageld parentibus; et amplius non requiratur.*

²⁵⁸ *Lex Baiuvariorum* 8, 19. *Si autem tantum partus extinguitur, si adhuc partus vivus non fuit, XX solidos conponat; si autem iam vivens fuit, wirngeldo persolvat.*

²⁵⁹ Kralik 1913, 26.

²⁶⁰ Bruckner 1895, 213.

²⁶¹ MGH Capit. II. 718. (index).

²⁶² MGH Cap. I. 91, 10. *Leudus eius iacet finitus is est weregildus.*

bajor hangeltolódás nyomát. A *wir(n)gildum* alak szintén az írott nyelv hatását jelzi, mivel a *wirgildum* alak szintén kizárólag az írott (száli) frank és langobard szövegekben fordul elő.²⁶³ Említést érdemel ugyanakkor, hogy a *-geldo* tag népnyelvi módosulása nyomon érhető az eredeti *-gildo* taghoz képest, ahogy a *-gelt(i)* változat is jellegzetesen bajor hangalakot tükröz, ami az ófelnémet *geld/kelt* szavakkal hozható összefüggésbe, amelyek a népnyelvben általánosan elterjedtek voltak.²⁶⁴ Tényként fogadható el viszont, hogy a kifejezést sohasem érezte a bajor népnyelv teljességgel sajátjának, illetve nem vette át a köznapi, hanem csak a jogi használat szintjén, mivel a *werakelt* – vagyis az *ex asse* bajornak tekinthető verzióval – a forrásokban nem találkozhatni.²⁶⁵

A *kilencszeres váltságot* jelentő *niungeldo* szó háromszor,²⁶⁶ a *háromszor kilencszeres conpositiōt* jelentő *triniungeldo* pedig szintén háromszor fordul elő a törvénytöredékben.²⁶⁷ Érdemes felfigyelni e szóalkotás kapcsán a burgund és alemann forrásokban megjelenő *novigildo* és *novigildum* alakokhoz képest²⁶⁸ az első tag latinus alakjának germanizálására – Kralik feltételezi, hogy a szó nyugati gót hatásra került a bajor törvénytöredékbe és jogi nyelvbe.²⁶⁹ A *triniungeldo* szó latinizált alakja, a *trinovigildus* szó nem mutatható ki közvetlenül a jogi forrástöredékekben,²⁷⁰ a *Lex Alamannorum* a *tres novigeldos* és a *ter novigeldos*,²⁷¹ a *Lex Burgundiorum* pedig a *tripla novigildi solutione* forulatot tartalmazza.²⁷² Egyebütt, vagyis más germán jogforrásban nem található utalás a háromszor kilencszeres *conpositiō*ra.²⁷³ Kiemelendő, hogy a *Lex Baiuvariorum* e kifejezése jó eséllyel a burgund jogi terminológiából került átvételre, mivel a *Lex Gundobadi*

²⁶³ Kralik 1913, 27.

²⁶⁴ Graff 1963, IV. 191. skk.

²⁶⁵ Kralik 1913, 28.

²⁶⁶ *Lex Baiuvariorum* 1, 3. *Si quis res aeclesiae furaverit et exinde probatus fuerit, de quaecumque rem 'niungeldo' solvat, id est IX capita restituat.*; 2, 12. *Servus vero 'niungeldo' solvat aut manus perdat.*; 9, 1. *Si quis liber aliquid furaverit quaecumque re, niungeldo conponat, hoc est nove capita restituat.*

²⁶⁷ *Lex Baiuvariorum* 1, 3. *Si autem de ministerio ecclesiae aliquid furaverit, id est calicem aut patenam vel pallam aut quaecumque re de infra ecclesia furaverit et probatus fuerit, 'triuniungeldo' solvat, hoc est ter nove restituat.*; 2, 12. *Si quis infra curte ducis aliquid involaverit, quia domus ducis domus publica est, 'triuniungeld' conponat, hoc est ter nove conponat liber homo.*; 9, 2. *Et si in ecclesiam vel infra curte ducis, vel in fabrica, vel in molino aliquid furaverit, triuniungeldo conponat, hoc est ter nove reddat...*

²⁶⁸ Graff 1963, IV. 193; Du Cange 1883, V. 616.

²⁶⁹ Kralik 1913, 30.

²⁷⁰ Vö. Du Cange 1883, VIII. 183.

²⁷¹ *Lex Alamannorum* 8, 13.

²⁷² *Lex Burgundiorum* 76, 2.

²⁷³ Vö. Grimm 1922, II. 221.

tartalmazza a *trigildum* szót,²⁷⁴ vagyis feltehető, hogy a *triuniungeldo* összetétel szintén burgund eredetű.²⁷⁵

A *lugas* jelentésű *kaheio* szó²⁷⁶ alakját tekintve bajor ugyan (vö. *Gehai, Kai*);²⁷⁷ ám *gahagio, gahaio* és *gaaio* alakban az *Edictus Rotharibus* is megtalálható.²⁷⁸ A törvénytöredékben olvasható „*in quacumque*” fordulat, vagyis hogy a névmás nő-, míg a főnév semleges nemben áll, tehát egyeztetés nélkül, valószínűsíteni engedi, hogy eredetileg az azonos jelentésű közélatin – nőnemű – *haga/haia* szó szerepelhetett a szövegben, ám e kifejezés inkább frank területen volt elterjedt, s ezért cserélték (grammatikai egyeztetés nélkül) a bajor főnévre.²⁷⁹

KONKLÚZIÓ

A *Lex Baiuvariorum* germán kifejezéseinek nagyobb része ősi, roppant markáns szóösszetételként jelenik meg a szövegben egyrészt a latin szöveget magyarázzák, illetve egészítik ki, másrészt adják vissza a latin, rendszerint önálló mondatrészt képező tényállás-megjelöléseket egy-egy germán *terminus technicus*szal, harmadrészt szerepelnek önálló kifejezésként latin magyarázattal, vagy anélkül. Néhány kifejezés nem nélkülözi a nyelvi humort sem, így például az értéktelen „fúpusztító”, az *angarnago*,²⁸⁰ vagy a „harmaton járó” sánta, a *taudregil*.²⁸¹

A germán kifejezések eloszlása meglehetősen egyenetlen a szövegben: elsődlegesen a 2., a 4., a 8., a 10., a 12., a 14., a 19., a 21. és a 22., másodlagosan az 1., az 5., a 6., a 13., a 16. és a 20. *titulus*ban találkozhatni ezekkel. A 15. és – alapvetően – a 16. *titulus*ból hiányoznak a germán elemek, tekintve hogy ezen utóbbi kettő előképül elsődlegesen a *Lex Wisigothorum* szolgált, amelyben nem olvashatunk germán *terminus*okat.²⁸² Hasonlóképp nem található számottevő germán elemet a 3., a 7., a 11. és a 18. *titulus*ban, amelyeket utólagos betoldásokként is szoktak értékelni a törzsszövegbe – ám e problémakörre e helyütt nincsen módunk kitérni, igen valószínű azonban, hogy a germán kifejezések hiánya nem lehet véletlen sem a szerző, sem a keletkezés ideje, helye és módja kérdésének szemszögéből. Érdemes ugyanakkor kiemelni, hogy – noha a 20., a 21. és a 22. *titulus* bővelkedik

²⁷⁴ *Lex Gundobadi* 63.

²⁷⁵ Kralik 1913, 32.

²⁷⁶ *Lex Baiuvariorum* 22, 6. *Si vero de minuti silvis, de luco vel quacumque kaheio, vegitam reciderit...*

²⁷⁷ Vö. Grimm 1922, II. 136.

²⁷⁸ *Edictus Rothari* 319., 320.

²⁷⁹ Kralik 1913, 33. sk.

²⁸⁰ *Lex Baiuvariorum* 14, 12.

²⁸¹ *Lex Baiuvariorum* 7, 24.

²⁸² Baesecke 1935, 21.

a germán szavakban – azok (az *untprunt*²⁸³ kifejezés kivételével) nem tényállási, hanem dologmegnevezések.²⁸⁴

A nem bajor eredetű germán kifejezések tekintetében megállapítható egyfelől, hogy számos átvételre került sor a *Lex Alamannorum*ból – nevezetesen a *scuria*,²⁸⁵ a *wadium*²⁸⁶ és a *wergeldo*²⁸⁷ szavak tekintetében, ugyanakkor viszont több kifejezés, így az *alodis*,²⁸⁸ a *fredum*²⁸⁹ és a *saiga/saica*²⁹⁰ szavak megtalálhatók ugyan a *Lex Alamannorum*ban, azonban más kontextusban, illetve értelemben tehát ezek esetében nem átvételről lehet szó.²⁹¹ Az *alodis* és a *fredum* szavak megtalálhatók a *Lex Salicá*ban is, ugyanakkor kiemelendő, hogy több száli frank kifejezés olvasható a *Lex Baiuvariorum*ban, amely nem szerepel a *Lex Salicá*ban, tehát későbbi törvények, *capitularék* ismeretének eredményeként kerülhetett a bajor törvényszövegbe – így a *commarcanus*,²⁹² a *feidosus*,²⁹³ a *leuda*²⁹⁴ és a *tuninum* szavak.²⁹⁵

Az *Edictus Rothari* és a *Lex Baiuvariorum* közti nyelvi kapcsolatot szintén számos szó esetében kimutatható: ilyen a – jelentését tekintve némiképp különböző – *kaheio*,²⁹⁶ az *ezziszun*,²⁹⁷ és az *etorcartea*.²⁹⁸ Ugyanakkor számos szó esetében az átfedés csupán felerészben található meg, nevezetesen a *horcrist*²⁹⁹ (vö. langobard *anagrip/anagrif*³⁰⁰), a *waluraupa*³⁰¹ (vö. langobard *rairup*³⁰²), valamint a *marchfalli*³⁰³ (vö. langobard *marchworfin*³⁰⁴), viszont a *pulislac*³⁰⁵ (vö. langobard

²⁸³ *Lex Baiuvariorum* 22, 10.

²⁸⁴ Vö. Baesecke 1935, 22.

²⁸⁵ *Lex Baiuvariorum* 10, 2.

²⁸⁶ *Lex Baiuvariorum* 2, 14.

²⁸⁷ *Lex Baiuvariorum* 16, 5.

²⁸⁸ *Lex Baiuvariorum* 2, 1.

²⁸⁹ *Lex Baiuvariorum* 1, 6.

²⁹⁰ *Lex Baiuvariorum* 1, 3. *Si interiores aedificii illam columnam eicerit, quam 'winchilsul' vocant...*

²⁹¹ Baesecke 1935, 23.

²⁹² *Lex Baiuvariorum* 12, 8.

²⁹³ *Lex Baiuvariorum* 2, 8.

²⁹⁴ *Lex Baiuvariorum* 9, 3.

²⁹⁵ *Lex Baiuvariorum* 1, 13.

²⁹⁶ *Lex Baiuvariorum* 22, 6.

²⁹⁷ *Lex Baiuvariorum* 10, 16.

²⁹⁸ *Lex Baiuvariorum* 10, 17.

²⁹⁹ *Lex Baiuvariorum* 8, 3.

³⁰⁰ *Edictus Rothari* 190. 214.

³⁰¹ *Lex Baiuvariorum* 19, 4.

³⁰² *Edictus Rothari* 16.

³⁰³ *Lex Baiuvariorum* 4, 18.

³⁰⁴ *Edictus Rothari* 30.

³⁰⁵ *Lex Baiuvariorum* 4, 1; 5, 1.

*pulslahi*³⁰⁶) esetében a teljes egyezés ellenére eltérő jelentés ragadható meg.³⁰⁷ Kérdés marad természetesen, hogy ezen egyezések és különbözőségek aránya mellett merre billenjük a mérleg: az átvétel, vagy a közös germán gyökerekből fakadó átfedések felé.

BIBLIOGRÁFIA

- Baesecke, Georg 1935. Die deutschen Worte der germanischen Gesetze. In *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 59.
- Bergmann, R. 1973. *Verzeichnis der althochdeutschen und altsächsischen Glosenhandschriften. Mit Bibliographie der Gloseneditionen, der Handschriftenbeschreibungen und der Dialektbestimmungen*. Arbeiten zur Frühmittelalterforschung der Universität Münster 6. Berlin – New York, De Gruyter.
- Beyerle, Konrad 1926. *Lex Baiuvariorum. Lichtdruckwiedergabe der Ingolstädter Handschrift*. München, Hueber.
- Bosworth, J. – Toller, Th. N. 1972. *Anglo-saxon dictionary*. Oxford, Oxford Univ. Press.
- Bruckner, W. 1895. *Die Sprache der Langobarden*. Straßburg, De Gruyter.
- Brunner, H. 1887. *Deutsche echtsgeschichte, I–II*. Leipzig, 1887–1892, Duncker & Humblot.
- Dopsch, A. 1933. *Die freien Marken in Deutschland. Ein Beitrag zur Agrar- und Sozialgeschichte Deutschlands*. Baden, Rohrer.
- Du Cange, Charles du Fresne 1883. *Glossarium mediae et infimae Latinitatis, I–X*. Niort, 1883–1887, Favre.
- Eckhardt, Karl August 1927. *Die Lex Baiuvariorum. Eine textkritische Studie*. Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte 38. Breslau, Marcus.
- Feist, S. 1909. *Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache*. Halle, Niemayer.
- Fick, A. 1890. *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, I–III*. Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1890–1909.
- Graff, E. G. 1963. *Althochdeutscher Sprachschatz oder Wörterbuch der althochdeutschen Sprache, I–VI*. Berlin, 1834–1842. (Neudruck: Hildesheim, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.)
- Grimm, J. 1922. *Deutsche rechtsalterthümer, I–II*. Leipzig, Akademie.

³⁰⁶ *Edictus Rothari* 125.

³⁰⁷ Baesecke 1935, 23.

- Heyne, M. 1899. *Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer, I–III*. Leipzig, 1899–1903, Hirzel.
- Hoke, R. 1971. Grenze. In *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, I. Berlin, Schmidt.
- Kluge, Fr. 1899. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Straßburg, Trübner.
- Kottje, Raymond 1986. Die Lex Baiuvariorum – das Recht der Baiern. In Mordek, Hubert (Hrsg.): *Überlieferung und Geltung normativer Texte des frühen und hohen Mittelalters*. Sigmaringen, Thorbecke.
- Kralik, D. V. 1913. Die deutschen Bestandteile der Lex Baiuvariorum. In *Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde* 38.
- Krusch, Bruno 1924. *Die lex bajuvariorum*. Berlin.
- Landau, Peter 2004. *Die Lex Baiuvariorum: Entstehungszeit, Entstehungsort und Charakter von Bayerns ältester Rechts- und Geschichtsquelle*. München, Beck.
- Lexer, M. V. 1872. *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch, I–III*. Stuttgart, 1872–1878, Hirzel.
- Merkel, Johannes 1858. Das Bairische Volksrecht. In *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 11.
- Nótári Tamás 2005. *Források Salzburg kora középkori történetéből*. Szeged, Lectum.
- Nótári Tamás 2007. *A salzburgi historiográfia kezdetei*. Szeged, Lectum.
- Nótári Tamás 2010. *Bavarian Historiography in Early Medieval Salzburg*. Passau, Schenk.
- Nótári Tamás. 2011. *Lex Baiuvariorum – A bajorok törvénye*. Szeged, Lectum.
- Nótári Tamás 2012. Bajor kifejezések a Lex Baiuvariorumban. In Kiss A. (szerk.): *Középkortörténeti Tanulmányok*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, (megjelenés alatt)
- Olberg, G. V. 1991. *Die Bezeichnungen für soziale Stände, Schichten und Gruppen in den Leges Barbarorum*. Arbeiten zur Frühmittelalterforschung 11. Berlin – New York, De Gruyter, 143.
- Palander, H. 1899. *Die althochdeutschen Tiernamen*. Darmstadt, Otto.
- Richthofen, K. V. 1840. *Altfriesisches Wörterbuch*. Göttingen, Dieterich.
- Schade, O. 1882. *Altdeutsches Wörterbuch*. Waisenhauses, Verlag der Buchhandlung des Halle.
- Schiller, K. – Lübben, A. 1888. A.: *Mittelniederdeutsches handwörterbuch, I–II*. Norden, Soltau.
- Schmidt-Wiegand, R. 1977. Dorf nach den Stammesrechten des Kontinents. In Jankuhn, H. – Schützeichel, R. – Schwind, F. (Hrsg.): *Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters. Siedlungsform – wirtschaftliche Funktion*

- *soziale Struktur*. Bericht über die Kolloquien der Kommission für Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in den Jahren 1973 und 1976. Abh. Der Akad. Der Wiss. In Göttingen, Phil.-Hist. Kl., 3. Folge, Nr. 101. Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht.
- Schmidt-Wiegand, R. 1979. Marca. Zu den Begriffen 'Mark' und 'Gemarkung' in den Leges barbarorum. In Beck, H. – Denecke, D. – Jankuhn, H. (Hrsg.): *Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung*. Bericht über die Kolloquien der Kommission für Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in den Jahren 1975 und 1976. Teil 1. Abh. Der Akad. Der Wiss. In Göttingen, Phil.-Hist. Kl., 3. Folge, Nr. 115. Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht.
- Schwind, Ernst von 1912. Kritische Studien zur Lex Baiuvariorum III. In *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 37.
- Suolahti, H. 1909. *Die deutschen Vogelnamen*. Straßburg, Trübner.
- Tiefenbach, H. 1973. *Studien zu Wörtern volkssprachiger Herkunft in karolingischen Königsurkunden. Ein Beitrag zum Wortschatz der Diplome Lothars I. Und Lothars II.* Münstersche Mittelalter-Schriften 15. München, Tiefenbach.
- Verwijs, E. – Verdam, J. 1885. *Middelnederlandsch woordenboek, I–IX*. Gravenhage, 1885–1929, Nijhoff.
- Walde, A. – Hofmann, J. B. 1954. *Lateinisches etymologisches wörterbuch, I–II*. Heidelberg, Winter.
- Wattenbach, W. – Levison, W. – Löwe, H. 1963. *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger IV: Die Karolinger von Vertrag von Verdun bis zum Herrschaftsantritt der Herrscher aus dem sächsischen Hause, Italien und das Papsttum*. Weimar, Böhlau.

AZ EURÓPAI VERSENYSZABÁLYOZÁS ÉS VERSENYPOLITIKA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A GAZDASÁGI ERŐFÖLÉNNYEL VALÓ VISSZAÉLÉS TILALMÁRA

SZUCHY RÓBERT

I. BEVEZETÉS – A VERSENYPOLITIKA CÉLJAINAK VÁLTOZÁSAI

A versenypolitika céljai helytől és időtől függően változhatnak. Ilyen célok lehetnek a fogyasztói jólét növelése, a kisebb vállalatok védelme, a piaci integráció elősegítése, a gazdasági szabadság védelme, az infláció elleni harc elősegítése, vagy éppen a tisztességesség és méltányosság érvényre juttatása.¹ Természetesen e célok országonként és gazdasági fejlettségtől függően eltérően alakulhatnak. Az Európai Unión belül a szabályozás keretrendszerét és főbb szabályait a közösségi jog határozza meg. A versenyjog egyik legfontosabb célja a fogyasztói jólét, vagy közgazdasági kifejezéssel élve a fogyasztói többlet növelése. A társadalmi jólétet csökkentő eljárások (például a kartellek) csökkentik a fogyasztói jólétet. Fordítva viszont nem igaz, mert például monopóliumok esetén a társadalmi jólét nő, ám a fogyasztói jólét csökken, mivel a fogyasztók a maximális árat kénytelenek fizetni a termékekért vagy szolgáltatásokért. Gazdasági társaságok összefonódása esetén a társadalmi jólét nőhet (például a vállalkozások a fúziók révén a fix költségeiket csökkenteni tudják), ugyanakkor a fogyasztói jólét csökkenhet.

Érdekes a közgazdasági értelemben vett jólét, vagy más néven a teljes társadalmi többlet oldaláról megközelítenünk az erőfölény kérdését. A többlet meghatározhatjuk, mint a fogyasztói értékelés (fizetési hajlandóság) és a ténylegesen megfizetett ár közötti különbséget. A teljes társadalmi többlet az összes fogyasztó egyéni többletének az összessége. A termelői többlet pedig az ágazat összes termelőjének együttes nyeresége. Ebből az következik, hogy monopóliumok esetén a legalacsonyabb a jólét, és akkor a legmagasabb, ha az ár egyenlő a termelési határköltséggel.

A versenyjog további célja a gazdasági szabadság biztosítása, éppen ezért tiltja vagy korlátok közé szorítja a különböző vertikális korlátozásokat (pl. viszonttel-

¹ Lásd bővebben: Motta, M. 2007, 39.

adói árak megkötése), mivel ezek a vállalkozások gazdasági szabadságát, önálló döntési lehetőségeiket korlátozzák.

Egyes szerzők szerint a versenyjog szintén jó eszköz lehet az infláció elleni harc vonatkozásában is, a kartellek elleni fellépés egyik indokaként, azonban kétséges, hogy valóban a versenypolitika a leghatékonyabb eszköz az infláció mérsékléséhez. Az államoknak számos más eszközük van az infláció elleni harcban (gazdaságpolitika, jegybankok kamatpolitikája), azonban a versenyjog – ha kis mértékben is – hozzájárulhat e célok eléréséhez.

A tisztességesség és méltányosság kérdéskörének a vizsgálata is mindig felmerül, ha a versenypolitika céljait próbáljuk meghatározni. A kisebb, gyengébb piaci szereplők védelme ebbe a kategóriába tartozik, azonban a méltányosság kérdésköre gyakran szembekerülhet a hatékonysági érveléssel, például a nem hatékonyan vagy méretgazdaságosan működő kisebb boltok megóvása a nagy áruházakkal szemben (például ha a nagyobb áruházak nyitva tartását korlátozzuk), ugyanakkor a tisztességesség és a méltányosság a hatékonysági érv mellett is szólhat (például a kizorító magatartások elleni fellépés esetén). E kérdéskörben kell megemlíteni a „*megérdemelt piaci hatalom*” kérdését is, azaz ha egy vállalkozás megérdemelt piaci hatalom (például saját kutatás és fejlesztés, hatékony marketing- vagy üzleti stratégiája) révén erősítette meg piaci pozícióit, akkor nemigen szól érv amellett, hogy szabályozási eszközökkel kikényszerítsük, hogy kedvezményeket adjanak olyan fogyasztóknak, akik hajlandóak lennének magasabb összeget is megfizetni az adott vállalkozás termékeiért vagy szolgáltatásaiért.

II. AZ ERŐFÖLÉNNYEL VALÓ VISSZAÉLÉS TILALMA

Az erőfölénnyel való visszaélés tilalmát az EUMSz. 102. cikke tartalmazza² (korábbi EK Sz. 82. cikk), amely szerint „*A belső piaccal összeegyeztethetetlen és tilos egy vagy több vállalkozásnak a belső piacon vagy annak jelentős részén meglévő erőfölényével való visszaélése, amennyiben ez hatással lehet a tagállamok közötti kereskedelemre.*” Így tilalmazza – többek között – a tisztességtelen beszerzési vagy eladási árak, illetve egyéb tisztességtelen üzleti feltételek közvetlen vagy közvetett kikötését, a termelés, az értékesítés vagy a műszaki fejlesztés korlátozását a fogyasztók kárára, egyenértékű ügyletek esetén eltérő feltételek alkalmazását az üzletfelekkel szemben, ami által azok hátrányos versenyhelyzetbe kerülnek, továbbá a szerződések megkötésének függővé tételét olyan kiegészítő

² Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata (HL C 83, 2010.03.30.).

kötelezettségeknek a másik fél részéről történő vállalásától, amelyek sem természetüknél fogva, sem a kereskedelmi szokások szerint nem tartoznak a szerződés tárgyához.

III. A KÖZÖSSÉGI JOGNÁL SZIGORÚBB TAGÁLLAMI VERSENYSZABÁLYOK KIALAKÍTÁSA

1. Felhatalmazás szigorúbb szabályok alkalmazására

A közösségi versenyszabályok végrehajtására született rendelet preambuluma értelmében *„nem lehet a tagállamokat meggátolni abban, hogy területükön olyan szigorúbb nemzeti versenyjogot alkossanak és alkalmazzanak, amelyek tiltják vagy szankcionálják a vállalkozások egyoldalú magatartását. E szigorúbb nemzeti jogszabályok tartalmazhatnak olyan rendelkezéseket, amelyek a gazdaságilag függő vállalkozások irányában tanúsított visszaélő jellegű magatartást tiltják vagy szankcionálják.”*³ Tehát már a rendelet céljai között, a rendelet preambulumban is meghatározásra került, hogy az erőfölényben lévő vállalkozásokkal szemben a tagállamok szigorúbb szabályokat alkalmazhatnak, de ezen túlmenően a rendelet kimondja azt is, hogy *„e rendelet alapján a tagállamok nem akadályozhatók meg abban, hogy a saját területükön szigorúbb nemzeti jogszabályokat alkalmazzanak a vállalkozások által folytatott egyoldalú magatartás tilalmára vagy szankcionálására”*. Ebből következően a tagállamok nemzeti jogszabályokkal megtilthatnak olyan, erőfölényben nem lévő vagy erőfölényével nem visszaélő vállalati magatartást, amely egyébként az EUMSz. 102. cikke alapján nem tiltott. Tehát a tagállamok nem akadályozhatók meg abban, hogy a saját területükön szigorúbb nemzeti jogszabályokat alkalmazzanak a vállalkozások által folytatott egyoldalú magatartásainak szabályozására.

Ha megvizsgáljuk az Európai Unión belül az egyes tagállamok jogrendszerét, arra a következtetésre juthatunk, hogy egyes tagállamok szigorúbb szabályokat alkalmaznak, mint az EUMSz. 102. cikke. Az eltérések három fő csoportra oszthatóak: Először is, még ha a nemzeti szabályok megegyeznek a közösségi versenyjogi szabályokkal, a határon átnyúló kereskedelemben részt vevő vállalkozások mégis különböző problémákkal szembesülhetnek nemzeti szinten, mivel az erőfölény meghatározására vagy az erőfölény következményére vonatkozóan a tagállamok szigorúbb feltételeket alkalmaznak. Másodsorban egyes

³ A Szerződés 81. és 82. cikkében meghatározott versenyszabályok végrehajtásáról szóló 1/2003/EK tanácsi rendelet (HL L 1., 2003.1.4., 1.) (8) Premb.

tagállamok szabályozása – bizonyos feltételek fennállása esetén – erőfölényben nem lévő cégekre is kiterjeszti a szabályok alkalmazását. Harmadsorban egyes tagállamok megtiltanak bizonyos egyoldalú magatartásokat, függetlenül attól, hogy az adott vállalat erőfölényben van vagy sem. (Ilyen például az árukapcsolás tilalma, vagy a beszerzési ár alatt történő értékesítés általános tilalma.)

2. Az eltérések tipikus esetei az egyes tagállamokban

A következőkben tekintsük át, hogy az Európai Unió egyes tagállamaiban milyen speciális szabályozással találkozhatunk.

2.1. Beszerzési ár alatt történő értékesítés

A beszerzési ár alatti értékesítés szintén egy tipikus egyoldalú magatartás a vállalkozások részéről. E magatartások egy részének a célja az úgynevezett „*felfaló árazás*”, amelyet általában az a szándék vezérel, hogy a versenytársat tönkretegy, illetve kiszorítsa a piacról. E magatartásokat általában a tagállamok joga megtiltja, még abban az esetben is, ha a vállalkozás nincsen erőfölényes helyzetben. Az elmúlt években azonban több tagállam hatályon kívül helyezte ezeket a rendelkezéseket, mint például Írország, Olaszország vagy éppen az Egyesült Királyság. Jelenleg Németországban, Franciaországban, Spanyolországban és Portugáliában találhatunk olyan szabályokat, amelyek tiltják ezt a magatartást.

Franciaországban a *Code de Commerce*⁴ tartalmaz olyan szabályozást, amely megtiltja, hogy árajánlatokban olyan „*túlzottan alacsony*” ár szerepeljen, amelynek a célja vagy a hatása az, hogy egy másik vállalkozást a piacról kiszorítson. Ez a szabályozás alapvetően nagyban hasonlít a *felfaló árazásra* vonatkozó szabályokra, de két dologban különbözik: egyrészt kizárólag a fogyasztói árakra vonatkozik, másrészt – és ez egy lényeges különbség – nem előfeltétele, hogy a vállalkozás erőfölényben legyen.

A luxemburgi Versenytörvény⁵ bizonyos kereskedelmi gyakorlatokat az ellenőrzése alá von és általánosságban tiltja a tisztességtelen versenyt. Tisztességtelennek minősíti a beszerzési ár alatt történő értékesítést még abban az esetben is, ha az ilyen magatartást folytató vállalkozás nincsen erőfölényes gazdasági helyzetben.

⁴ Code de Commerce, Article L.420-5.

⁵ Loi du 17 mai 2004 relative à la concurrence (Mémorial A n° 76 du 26.05.2004), elérhető: <http://www.legilux.public.lu/leg/a/archives/2004/0076/a076.pdf#page=2>.

2.2. Az erőfölény vélelmezése

Másik fontos kérdéskör az erőfölény fogalmának meghatározása. Vizsgáljuk meg, hogy milyen speciális szabályokkal találkozhatunk. Először is vegyünk górcső alá egy kis tagállamot. Litvániában például meglehetősen szigorú szabályozással találkozhatunk az erőfölény meghatározása szempontjából. A litván versenyjog a „*jelentős befolyásolás*” fogalmát használja. Ennek alapján, ha egy vállalkozásnak 25%-os piaci részesedése van, akkor azt erőfölényben lévőnek, a litván szóhasználattal „*jelentősen befolyásolónak*” kell tekinteni, függetlenül attól, hogy a piaci erő meghatározása esetén bármilyen más, egyéb tényezőt is figyelembe kellene venni. Ezen túlmenően a litván jog a jelentős erőfölénnyel való visszaélésnek tekinti a szerződő felek közötti felelősségvállalás egyenlőtlen elosztását, a tisztességtelenül hosszú fizetési határidők megállapítását vagy éppen a tisztességtelen vagy megalapozatlan (ésszerűen nem indokolható) fizetési feltételek kialakítását.

Magyarországon a kereskedelemről szóló 2005. évi CLXIV. törvény (a továbbiakban: Kereskedelmi törvény) preambuluma leszögezi: „*a kereskedelem a nemzetgazdaság meghatározó ága és a mindennapi élethez nyújt szolgáltatásokat, fontosnak tartja, hogy a kereskedelmi tevékenység gyakorlásának szabadságát megtartva, a hatékony működésre képes mikro-, kis- és középvállalkozások fennmaradását és fejlődését előtérbe helyezve a tevékenység folytatásának alapelveit és feltételeit szabályozza, különös tekintettel a gazdasági környezet, a kereskedők és a vásárlók érdekeire*”, tehát a kis- és középvállalkozások (a továbbiakban: kkv) védelmét fontos célnak tekinti e törvény. A Kereskedelmi törvény a fogalom meghatározásai között definiálja a jelentős piaci erő fogalmát. E szerint a „*jelentős piaci erő egy olyan piaci helyzet, amelynek következtében a kereskedő a beszállító számára termékeinek, illetve szolgáltatásainak a vásárlókhöz való eljuttatása során ésszerűen megkerülhetetlen szerződéses partnerré válik, illetve vált, és forgalmi részesedésének mértéke miatt képes egy termék, termékcsoport piacra jutását regionálisan vagy országosan befolyásolni*”.⁶ E jogszabály külön szabályokat tartalmaz a jelentős piaci erővel rendelkező vállalkozásokra vonatkozóan. Kimondja, hogy a beszállítóval szemben a jelentős piaci erővel visszaélni tilos. Ez a szabályozás önmagában összhangban van a tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról szóló 1996. évi LVII. törvény (a továbbiakban: Versenytörvény) 21. §-ával. A Kereskedelmi törvény példálózó jelleggel felsorol olyan eseteket, amelyeket kifejezetten tilalmaz. E tilalmak jelentős része önmagában a Versenytörvényben is megtalálhatóak, illetve abból levezethetőek, mint például a „*beszállító*

⁶ Kereskedelmi törvény 2. § 7. pontja.

indokolatlan megkülönböztetése” vagy a *„beszállító értékesítési lehetőséghez való hozzáféréseinek indokolatlan korlátozása*”. De találhatunk kifejezetten a kereskedelemre vonatkozó specifikus szabályokat is, mint például azt, hogy tisztességtelennek tekinti a kereskedő számára egyoldalúan előnyös kockázatmegosztást eredményező feltételek előírását a beszállítóval szemben, különösen a kereskedő üzleti érdekeit is szolgáló – így raktározási, reklámozási, marketing- és más – költségek aránytalan áthárítása a beszállítóra, vagy éppen a kereskedő beszállítóinak listájára vagy árukészletébe való bekerülésért történő díj felszámolását.

Azonban egy meglehetősen furcsa szabályozással találkozhatjuk szembe magunkat a Kereskedelmi törvényben, ugyanis ez a jogszabály egyébként nem feltétlenül erőfölényben lévő vállalkozásokra vonatkozóan is szigorú, kötelező érvényű rendelkezéseket ír elő. Az egyedüli szempont, amely alapján a jelentős piaci erő „megvalósul”, az kizárólag a vállalkozás árbevételétől függ. *„A jelentős piaci erő fennáll a beszállítóval szemben, ha az adott vállalatcsoport – ideértve a számvitelről szóló 2000. évi C. törvény szerinti anya- és leányvállalatok összességét, közös beszerzés esetén pedig a beszerzési szövetséget alkotó vállalkozások összességét – kereskedelmi tevékenységéből származó előző évi konszolidált nettó árbevétele (a továbbiakban: konszolidált nettó árbevétel) meghaladja a 100 milliárd forintot.”*⁷ Ezáltal egy olyan, egyébként megdönthetetlen vélelmet állít fel a jogszabály, amely a közösségi joggal történő összeegyeztethetőség kérdést is felveti. A szabályozás azonban túlmegegyeztetettség kérdést is felveti. A hatóságok mérlegelésétől függővé téve – kiterjeszti a *„jelentős piaci erővel”* rendelkező vállalkozásokra is. *„[A]kkor is fennáll a kereskedő jelentős piaci ereje, ha a piac struktúrája, a piacra lépési korlátok léte, a vállalkozás piaci részesedése, pénzügyi ereje és egyéb erőforrásai, kereskedelmi hálózatának kiterjedtsége, üzleteinek mérete és elhelyezkedése, kereskedelmi és egyéb tevékenységeinek összessége alapján a kereskedő vállalkozás, vállalatcsoport, illetve beszerzési szövetség a beszállítóval szemben egyoldalúan előnyös alkupozícióban van vagy abba kerül.”* Azonban a szabályozás még itt sem áll meg, ugyanis a jelentős piaci erővel bíró vállalkozásokra további kötelezettségeket is ró a jogalkotó, ugyanis ezen vállalkozások *„a beszállítókkal való kapcsolataikban a tisztességes piaci magatartásra vonatkozó önszabályozó etikai kódex megalkotására, valamint az abban foglaltak megsértése esetén alkalmazandó eljárásrend kialakítására kötelesek.”*⁸ Ez a szabályozás túlmutat azon, amit az EUMSZ. 102. cikke előír. A vevői erőfölényt kizárólag a vállalkozás árbevétele alapján határozza meg, szigorú kötelezettségeket ír elő a vállalkozások számára és nincsen tekintettel semmilyen más tényezőre, mint például a beszállítók

⁷ Kereskedelmi törvény 7. § (3) bek.

⁸ Kereskedelmi törvény 7. § (5) bek.

piaci erejére (ugyanaz a szabály vonatkozik a kkv-körbe tartozó beszállítókra és a nagyvállalati beszállítókra is), valamint figyelmen kívül hagyja az adott termékpiac jellegét és sajátosságait.

Azonban nemcsak hazánkban találhatunk ilyen vagy ehhez hasonló szabályozást. Írországban a 2002-es versenytörvény⁹ az élelmiszer-kereskedelmi szektorra vonatkozóan tartalmaz bizonyos egyoldalú magatartásokat tilalmazó rendelkezéseket, erőfölényben nem lévő vállalkozások esetén is.

2.3. Kis- és középvállalkozások védelme

Az Európai Unió tagállami számos eszközzel próbálják támogatni a jellemzően nemzeti tulajdonban lévő kkv-szektor. Erre számos lehetősége van egyébként az adott tagállamnak az Európai Unió támogatási politikáján keresztül. Azonban arra is találhatunk példákat, hogy milyen más eszközökkel próbálják helyzetbe hozni az adott ország kkv-szektorát. Érdeemes megvizsgálni a német versenytörvény (Gesetz gegen Wettbewerbsbeschränkungen, GWB¹⁰) 20. § (2) bekezdését, valamint a 20. § (4) bekezdést, amelyek speciális szabályokat tartalmaznak a kkv-k védelmében. E szabályozás értelmében a törvény tiltja, hogy olyan vállalkozás, amely – a törvény megfogalmazásával élve – jelentős piaci erővel bír, tisztességtelenül elzárkózzon üzleti kapcsolatok létrehozásától, vagy objektív indokok nélkül diszkrimináljon a vállalkozások között, amennyiben a másik fél kkv-nak minősül. Tehát olyan szabályokat, amelyeket alapvetően erőfölényben lévő vállalkozások tevékenységére kellene hogy alkalmazzanak, olyan vállalkozások esetére is vonatkoztatják, amelyek kkv-kkal állnak szemben, pusztán azon az alapon, hogy ezáltal a jogviszony egyik oldalán lévő szerződő felet speciális védelemben részesítsék.

Az előbbieken felsorolt példák közösségi joggal történő összeférhetlenségét esetről esetre kell vizsgálni. Ettől függetlenül megállapítható, hogy nem szerencsés, ha a tagállami szabályozások speciális, jelentősen eltérő szabályokat állapítanak meg az egyes tagállamokban. Ez ahhoz a helyzethez vezethet, hogy például egy több európai országban jelen lévő kereskedő cég az egyik országban bizonyos magatartást jogszerűen folytathat, a másik tagállamban pedig – ugyanazért a magatartásért – versenyjogi tilalmakba, korlátokba ütközhet. Ez a helyzet már hatással lehet a tagállamok közötti kereskedelemre, éppen ezért

⁹ Number 14 of 2002, Competition Act, letölthető: <http://www.irishstatutebook.ie/pdf/2002/en.act.2002.0014.pdf>.

¹⁰ <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/gwb/gesamt.pdf>.

az Európai Uniónak nagyobb figyelmet kell fordítania az ilyen jellegű tagállami szabályozások figyelemmel kísérésére.

IV. VÁLSÁGKEZELÉS VERSENYJOGI ESZKÖZÖKKEL

Az Európai Unió belül egyes tagállamok más és más versenypolitikai célokat fogalmaznak meg önmaguk számára. Annak ellenére, hogy az Európai Unió meglehetősen precízen meghatározza a követendő szabályokat, a versenyjog számos területén találkozhatunk olyan szabályokkal, ahol a tagállamoknak szabad mozgásterük van, vagy éppen olyan szabályokat hoztak, amelyek eltérnek, netán ellentétesek a közösségi joggal. Mint már kifejtettük, az 1/2003/EK rendelet lehetővé teszi a tagállamok számára, hogy a vállalkozások egyoldalú magatartásaira a közösségi jognál szigorúbb nemzeti szabályokat alkossanak.

Gazdasági válságok idején a tagállamok számos olyan belső gazdasági problémával szembesülnek, amelyek gazdaságpolitikai válaszokat igényelnek, ilyenek lehetnek például a fogyasztói árak emelkedése, a beszállítókkal történő hátrányos bánásmód (jellemzően a kereskedelem területén) vagy éppen a beszerzési ár alatt történő értékesítés. Továbbá a tagállamok jellemzően támogatni kívánják a kis-és középvállalkozásaikat, amelyek általában – a nagyvállalatokkal ellentétben – zömmel nemzeti tulajdonba vannak. Mint ahogy a fentiekben is láttuk, a tagállamok előszeretettel nyúlnak versenyjogi eszközökhöz – például a kkv-k védelmében – még abban az esetben is, ha számos más lehetőség lenne a fogyasztók vagy éppen a versenytársak védelmére vagy valamilyen támogatandó cél, eredmény elérésére. E beavatkozás nem feltétlenül hatékony, és mint ahogy már a korábbiakban vizsgáltuk, összességében töredezetté teheti az európai versenyjogi szabályozást, amely káros lehet a határon átnyúló kereskedelemre, és így áttételesen az Európai Unió gazdaságára. Illetve ha károkat nem is okoz, jelentős szabályozási költségeket jelenthet az érintett vállalkozásoknak, hiszen minden egyes tagállam esetén külön kellene a versenyjogi környezetet vizsgálni egy határokon átnyúló kereskedelmet folytató, vagy éppen több országban jelen lévő vállalkozásnak, hogy minden nemzeti követelménynek eleget tudjon tenni. Ez összességében káros a szabad piacra és hátráltathatja a gazdaság fejlődését.

KÖVETKEZTETÉSEK

Összegzésként elmondható egyrészt, hogy bizonyos társadalmi, gazdasági problémák kezelésére a tagállamoknak számos lehetősége van, eszköztáruk meglehetősen széles körű. Azonban a tagállamoknak figyelemmel kell lenniük arra, hogy versenyjogi eszközökkel kizárólag versenyjogi problémákat kezeljenek, azaz például nem egy „vélelmezett erőfölény” közbeiktatásával próbálják meg az erőfölénnyel való visszaélés tilalmára vonatkozó szabályokat kiterjeszteni egyébként erőfölényben egyáltalán nem lévő vállalkozásokra, és ezáltal megoldani olyan problémákat, amelyek más szabályozási eszközökkel is kezelhetőek lennének. Másrészt tudomásul kell vennünk, hogy nem mindig a versenyjog adja a legjobb választ bizonyos társadalmi-gazdasági problémák orvoslására. Például a kkv-kat nem feltétlenül versenyjogi eszközökkel kellene előnyben részesíteni, hanem egyéb támogatási szabályokkal vagy kedvezményrendszerekkel – természetesen az Európai Unió támogatási szabályait betartva – lehetne helyzetbe hozni, hogy ilyen speciális védelemre ne legyen szükség. Harmadsorban pedig le kell szögezni, hogy ha mégis versenyjogi szabályozási eszközökhöz nyúlunk, akkor járjunk el körültekintően, a versenyjog elveinek betartásával, összhangban az Európai Unió jogrendszerével és versenyjogi szabályozásával.

BIBLIOGRÁFIA

- Boytha Györgyné – Bódiczi András – Kaszainé Mezei Katalin – Nagy Zoltán – Pázmándy Kinga – Vörös Imre 2001. *Versenyjog (Kommentár)*. Budapest.
- Miskolczi Bodnár Péter 2001. *Versenyjog*. Miskolc, Novotni Kiadó.
- Motta, M. 2007. *Versenypolitika – Elmélet és gyakorlat*. Budapest, Gazdasági Versenyhivatal Versenykultúra Központ, 39.
- Tóth Tihamér 2007. *Az Európai Unió versenyjoga*. Budapest, CompLex Kiadó.
- Wish, R. 2008. *Competition Law*. Oxford, Oxford University Press.

A MAGYAR NEMZETKÖZI KOLLÍZIÓS MAGÁNJOG KIALAKULÁSÁNAK FELTÉTELEI AZ EURÓPAI JOGFEJLŐDÉS ÁRAMÁBAN

—◀▶—
PALÁSTI GÁBOR

I. BEVEZETÉS

A nemzetközi kollíziós magánjog alap gondolata szerint magánjogi jogviszonyokban lehetőség van arra, hogy a jogviszonyban szereplő *lényeges külföldi elem* alapján a tényállásra a belföldi jog helyett *külföldi jog* kerüljön alkalmazásra. Ennek felismeréséhez számos, mára triviálisnak tűnő *feltétel* megvalósulására volt szükség: számottevő nemzetközi személy- és áruforgalom; egymás jogai egyenrangúnak elismerése; eltérő anyagi jogi szabályozások stb.¹ Mindezen esetekben a tényállásra jellemző valamely lényeges és a jogviszony természete szempontjából meghatározó tényállási elem kiemelésével (úgynevezett *kapcsolóelv*) lehet eldönteni azt, hogy mely állam jogának alkalmazása a legcélszerűbb az adott jogviszonyban. Például egy tulajdonjogi jogviszonyban döntő lesz az, hogy hol fekszik a dolog: ahol a dolog a jogi hatást kiváltó tény időpontjában található, annak az országnak a joga lesz az alkalmazandó (*lex rei sitae*). De például a természetes személy cselekvőképessége szempontjából a dolog fekvési helye mint szempont nem értelmezhető; lényeges és meghatározó lesz ugyanakkor a személy állampolgársága (*lex patriae*) vagy lakóhelye, szokásos tartózkodási helye (*lex domicilii*): így a cselekvőképességi szabályok az állampolgárság vagy domicílium mint kapcsolóelvek alapján állapíthatóak meg. Egy szerződéses jogviszonyban lényeges és meghatározó a felek akarata – hiszen a szerződés a felek egybehangzó akaratnyilatkozata –, így az elsődleges szempont épp *a felek*

¹ Ezekhez lásd pl. Mádl Ferenc – Vékás Lajos 1992. *Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga*. A jelen tanulmány írásakor felhasznált kiadás: 3. kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat és Eötvös Loránd Tudományegyetem, közös kiadás, 54–56. A feltételek a későbbi kiadásokban is ugyanúgy szerepelnek. Lényegében ugyanígy ismerteti a feltételrendszert a Vörös Imre szerkesztésében megjelent mű is: Burián László – Kecskés László – Vörös Imre 2007. *Magyar nemzetközi kollíziós magánjog*. Budapest, Logod Bt., 61–63.; a legfrissebb kiadásban: Burián László – Cziegler Dezső Tamás – Kecskés László – Vörös Imre 2010. *Európai és magyar nemzetközi kollíziós magánjog*. Budapest, Krim Bt., 57–59.

akarata, azaz a *jogválasztás* – az alkalmazandó jognak a felek általi megválasztása – lesz (*lex pro voluntate*). A szerződésnél egyéb, a szerződéses jogviszony szempontjából értelmezhető körülmények is értékelhetőek, mint például a szerződés megkötésének helye (*lex loci contractus*) vagy teljesítési helye (*lex loci solutionis*), ezek szintén kapcsolóelvek a jogban. A munkajogban azonban egészen más szempont: a munkavégzés helye (*lex loci laboris*) lesz a kapcsolóelv, mert a munkaviszonyon belül ez az a tényállási elem, amely lényeges és a munkaviszonyra jellemző lesz.² A sor tetszés szerint folytatható, a nemzetközi kollíziós magánjog különös része ezeknek a kapcsolóelveknek és alkalmazási körüknek a definiálásával foglalkozik.

Mára ugyan az EU-n belüli rendeleti szintű nemzetközi magánjogi jogegységesítés lefedi a nemzetközi magánjogi jogviszonyok tekintélyes részét, és tagállamtól függetlenül ugyanazon szempontok szerint választják ki az alkalmazandó jogot,³ ez azonban nem mindig volt így. A tanulmány arra vállalkozik, hogy röviden áttekinti, milyen feltételek mellett milyen fejlődési utat járt be a nemzetközi kollíziós magánjogi alapgondolat a magyar jogban, és mindez hogyan illeszkedett a mindenkorai főbb európai megoldásokhoz.

A tanulmánynak különös aktualitást ad az a tény, hogy éppen húsz esztendeje, 1981 novemberében jelent meg a legelső, a magyar nemzetközi magánjog történetének feldolgozását a 19. század előttre visszamenően megkezdő írás, Zlinszky János tollából.⁴ Sajnos a mű csak kis mértékben épült be szervesen a magyar nemzetközi magánjog szakirodalmába. Ez a tanulmány többek között ezt a hiányosságot van hivatva pótolni.

² Természetesen mára az egyes jogviszonyokon belül kapcsolóelvek komplex rendszere alakult ki, és egyes kapcsolóelvek több jogviszonyban is előfordulnak. Így pl. a munkaszerződés is lehet jogot választani, a szerződésen belül meghatározó elv a jellemző szolgáltatást nyújtó fél szokásos tartózkodási helye, ingatlan tárgyú szerződésre lehet alkalmazni a *lex rei sitae*-t stb.

³ Lásd az Európai Parlament és a Tanács 593/2008/EK rendeletét (2008. június 17.) a szerződéses kötelezettségekre alkalmazandó jogról (ún. *Róma I. Rendelet*), az Európai Parlament és a Tanács 864/2007/EK rendeletét (2007. június 11.) a szerződésen kívüli kötelmi viszonyokra alkalmazandó jogról (ún. *Róma II. Rendelet*). Ezen két, kifejezetten nemzetközi kollíziós magánjogi tárgyú rendeleten kívül több speciális, családi jogi tárgyú kérdésben – tartás, különválás stb. – is találhatók kapcsolóelvek elsősorban eljárásjogi tárgyú rendeletekben, az öröklési jogi kapcsolóelvek rendeleti szintű egységesítése pedig jelen tanulmány megírásakor is folyamatban van. Az autonóm nemzeti jogalkotói hatáskörben maradt kérdéseket hazánkban a nemzetközi magánjogról szóló 1979. évi 13. tvr. szabályozza.

⁴ Zlinszky János 1981. A nemzetközi magánjog kezdetei Magyarországon. *Jogtudományi Közlöny*, 1981. november, 941–948.

II. A NEMZETKÖZI MAGÁNJOGI ALAPPROBLÉMA ÉS A LEHETSÉGES VÁLASZOK MEGJELENÉSE TÖRTÉNETILEG EURÓPÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON A MAGYAR NYELVŰ JOGIRODALOMBAN

A nemzetközi kollíziós magánjog is azon jogterületek közé tartozik, melynek ma is hatályos jogintézményei történeti időkbé nyúlnak vissza. A ma is használatos kapcsolóelvek latin *terminus technicus*sait, melyek tartalmát évszázadok tudása csiszolta, a világ szinte minden részén használják. Nemzetközi magánjogi tankönyveink az antik jogoktól kezdve vizsgálják a kollíziók lehetőségét és feloldásuk módját. A görög városállamok, Egyiptom és Róma, valamint a kb. a 12. századig tartó kora középkori jogfejlődés (4–10. sz.: a jog perszonalitásának időszaka, 11–12. század: a jog territorialitásának időszaka) bemutatásának rövid sommázata az, hogy modern értelemben vett jogrendszeri összeütközés és nemzetközi magánjog még nem alakulhatott ki.⁵ Ettől függetlenül az alkalmazandó jog kérdése mint alapprobléma már megjelent, és a különféle jogú népek kölcsönhatásba lépéséből fakadó kollíziós problémára bizonyos korabeli válaszok is léteztek, például a dokumentumok nyelve, mint korabeli kapcsolóelv a görög és egyiptomi jog közötti összeütközések kizárására, a *ius gentium* a római jogon belül, a *lex originis* szabálya a perszonalitás időszakában, vagy a merev territorialitás (a *lex fori* kizárólagossága) a 11–12. században.⁶ A 12. századi észak-itáliai fejlődés pedig megteremtette az alapjait a modern értelemben vett nemzetközi magánjognak: a 12. században alkotó *Aldricustól* kezdődően⁷ hosszú sorban következnek a nevek, helyek, jogrendszerek, iskolák, kapcsolóelvek, megoldások – némelyek a mai napig is léteznek, mások elkallódtak a nemzetközi magánjog hosszú története során.⁸ Az újabb történeti tárgyú kutatások pedig felvillantják annak a lehetőségét, hogy egyes nemzetközi magánjogi jogintézmények még korábban is megjelenhettek. Egy közelmúltban publikált írás⁹ szerint például már a *karoling korszakból* (azaz a 8–9. század közötti időből!) ismerünk olyan írásban fennmaradt szerződéseket, melyekben a felek megjelölték azt, hogy mely jogot kell a szerződésre alkalmazni. Bár ez a lehetőség csak a szerződést kötő felek személyes jogai közötti választást tette lehetővé, azaz igen korlátozott volt,

⁵ Mádl–Vékás 1992, 54–56.; Burián–Cziegler–Kecskés–Vörös 2010, 60–62.

⁶ Uo.

⁷ Mádl–Vékás 1992, 57.; Burián–Cziegler–Kecskés–Vörös 2010, 63–64.

⁸ A nemzetközi magánjognak a státútumelmélettel kezdődő egyetemes történetéhez lásd Mádl–Vékás 1992, 57–68.; Burián–Cziegler–Kecskés–Vörös 2010, 62–78.

⁹ Bónis Péter 2011. Jog és jogtudomány a korai középkorban. *Jogelméleti Szemle*, 2011/1. szám (2011. április 13.), at: <http://jesz.ajk.elte.hu/bonis45.html>, letöltés ideje: 2011. október 25.

mégis, egy jelenleg is létező és igen fontos nemzetközi magánjogi jogintézmény – a jogválasztás – előképének tekinthető.

Mindehhez képest a fentiekkel párhuzamba állítható, hasonlóan széles spektrumon vizsgálódó *magyar nemzetközi magánjog történetéről* nem tudunk. A legtöbb magyar nyelvű munka pusztán a magyar nemzetközi magánjogi *tudomány-történetet* ismerteti, magyar nemzetközi *magánjogtörténet* nélkül.

Dell'Adami Rezső 1888-ban megállapítja, hogy „a nemzetközi magánjog fejlődésének eszmeáramlata nálunk csaknem teljesen ismeretlen”.¹⁰ A magyar nemzetközi magánjogi *szabályozás* történetét vázolja fel röviden Szászy¹¹ és Világhy.¹² Ennek során mindketten a 19. századból indulnak ki, azzal, hogy ismertetésük elsősorban a 20. századra vonatkozik. Önálló nemzetközi magánjogi jogszabály híján¹³ Szászy kimerítő jelleggel ismerteti azokat a magyar belső jogszabályokat, amelyekben kollíziós norma található.¹⁴ Ezek közül a legkorábbi az 1876. évi XVI. törvény a végrendeletek, öröklési szerződések és halálesetre szóló ajándékozások alaki kellékeiről, melynek 34. §-a kollíziós normát tartalmaz,¹⁵ majd pedig azokat a nemzetközi magánjogi tárgyú egyezményeket ismerteti, melyekben kollíziós norma található, megjelölve, ha Magyarország részese az egyezménynek.¹⁶ Világhy sommás magyarázata szerint

„[a] fejlődés e késői megindulásának mindenekelőtt az a magyarázata, hogy hazánkban a kapitalista fejlődés általában megkésített és a nemzetközi jellegű kapitalista áruforgalom is csak a 19. században kezdett nagyobb méretekben kifejlődni. A fejlődést még csak lassította országunknak az osztrák–magyar monarchiában elfoglalt sajátos helyzete, amely gazdasági szempontból mindenekelőtt Ausztriától függő állapotot jelentett”.¹⁷

¹⁰ Dell'Adami Rezső 1888. *Magyar jogászegyleti értekezések*. XXXVII. IV. köt. 4. füzet, Budapest. In Zlinszky 1981, 941.

¹¹ Szászy István 1938. *Nemzetközi magánjog*. Budapest, M.T. Akadémia Jogtudományi Bizottsága, 28–42.

¹² Világhy Miklós 1966. *Bevezetés a nemzetközi magánjogba - egységes jegyzet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 30–32.

¹³ Első önálló nemzetközi magánjogi jogszabályunk a ma is hatályos 1979.: 13. tvr. a nemzetközi magánjogról.

¹⁴ Szászy 1938, 28–29.

¹⁵ A hivatkozott cikkely szövege a következő: „A külföldön tett végrendeletek, öröklési szerződések és halálesetre szóló ajándékozások alaki kellékek tekintetében akkor is érvényesek, ha azon ország jogszabályainak, melyben keletkeztek, megfelelnek.”

¹⁶ Szászy 1938, 29–42.

¹⁷ Világhy 1966, 30.

Világhy nem törekedett a tételes szabályozás részletes bemutatására – egyetemi jegyzetnek ez nem is lehetett célja –, hanem bemutatta a hazai önálló nemzetközi magánjogi jogszabály alkotásával kapcsolatos törekvéseket – melyek nagyrészt épp Szászy nevéhez fűződtek.¹⁸ Jelenleg is tanított tankönyveinket tekintve *Vékás* veszi sorra igen röviden a magyar nemzetközi magánjog forrásainak történetét, röviden utalva Zlinszky megállapításaira, részletesebben azonban, miképp Szászy is tette, csak a 19. század második felétől foglalkozik az egyes jogszabályokkal, felsorolás szintjén.¹⁹

Végül, történeti távlatból olvashatjuk mindazokat a nemzetközi magánjogi tárgyú forrásokat is, amelyek történeti fejezetet nem tartalmaznak, hanem megalkotásuk szabályozási környezetét mutatják be, és valamely mára letűnt korszakot ismertetnek. Azonban ezek sem mennek visszább az időben, mint a 19. század második fele.

A fenti trendet egyedül Zlinszky töri meg, aki 1981-ben megjelenteti *A nemzetközi magánjog kezdetei Magyarországon* című tanulmányát.²⁰ A tanulmány egyértelműen jelzi, hogy *volt* nemzetközi (kollíziós) magánjog Magyarországon a 19. század előtt is. A legkorábbi jogszabályi szintű magyar kollíziós szabályok Zlinszkyknél azok a 16. századi erdélyi törvények, amelyek tartalmazzák a *lex loci contractus* kapcsolóelvét kereskedelmi jogviták esetére, a Magyar Királyság jogában pedig az 1729. évi XXIV. tv.-t említi,²¹ amely a végrendeletek és záloggal kapcsolatos kereskedelmi nyilatkozatok alaki érvényességére alkalmazza „az ott szokásos ünnepélyességek” fordulatot, azaz a jognyilatkozat tételének helyére utaló kapcsolóelvet.²² Az 1700-as évektől kezdődően megindul a kollíziós szabályok kodifikációja, amelyek egyes konkrét történelmi helyzethez kapcsolva csoportosíthatóak, mint például a katonai határörvidékre telepítettek viszonyaira alkalmazandó jog meghatározása.²³ A középkortól kezdődően pedig

¹⁸ Uo.

¹⁹ Mádl–Vékás 1992, 83–84.).

²⁰ Zlinszky 1981. A tanulmány a nemzetközi (területközi és személyközi) kollíziós magánjogi kérdéseken túl eljárási – joghatósági, elismerési és végrehajtási – kérdésekre, és intertemporális kollíziós kérdésekre is kiterjed.

²¹ Zlinszky 1981, 945. Az adott törvény és annak kollíziós szabálya: 1729. évi XXIV. törvénycikk az ügyvéd s meghatalmazott rendelkezésének módjáról azok részéről, kik az országon kívül tartózkodnak: „10. § Egyébiránt a végrendeleteket és pótvégrendeleteket, még ha örökös jogok felől való intézkedést foglalnak is magokban, ugyszintén jelzálogos vagy zálogos bevallásokat is, melyeket az országon kívül az ott szokásos ünnepélyességekkel tettek, ezentul is hatályosaknak kell tekinteni.”

²² Megjegyzendő, hogy „az ott szokásos ünnepélyesség tételének helye” mint kifejezés végül a családi jogon belül a házasságkötés alaki érvényessége kapcsolóelvénel maradt fenn a mai napig is: *lex loci celebrationis*.

²³ Zlinszky 1981, 945.

konkrét jogeseteket is idéz, melyekben az alkalmazandó jogról kellett dönteni.²⁴ A tanulmány megállapításai sajnos csak korlátozottan találtak utat maguknak a későbbi nemzetközi magánjogi munkákba: míg Vékás már közvetlenül Zlinszky tanulmányának megjelenése után hivatkozik a magyar nemzetközi magánjog forrásairól szóló fejezetben Zlinszky megállapításaira,²⁵ addig más tankönyvek történeti fejezeteiből hiányzik a magyar nemzetközi magánjog előtörténetére való utalás. Ez pedig különösen a széles körű nemzetközi kitekintés fényében feltűnő. A magyar nemzetközi magánjog létét bizonyító konkrét forráshelyektől függetlenül is, nem lehet nem egyetérteni Zlinszkynek a magyar nemzetközi magánjogtörténet feldolgozásának hiányával kapcsolatos megállapításával:

„Ez annál különösebb, mert a magyar jogfejlődésben szintén szükségszerűen kellett volna kifejlődniük olyan normáknak, amelyek a különböző territoriális vagy államjogok ütközése esetére rendelkeznek. Magyarország a XIV. század óta szinte állandóan perszónalunióban állott más országokkal, Lengyelországgal, Cseh- és Morvaországgal, Sziléziával, Ausztriával, balkáni államokkal, reálunióban Horvát-, Szlavon és Dalmátországgal; a XIV. századtól állami önállósága, külön törvényhozása volt Erdélynek. Az országon belül is több népnek, területnek, vallásnak volt önálló saját joga, ezekkel a törvényhozásnak és az igazságszolgáltatásnak számolnia kellett. Ha nem így történt, annak okát is érdemes keresni – de már a teljesség igénye nélküli vizsgálat is megállapíthatja, hogy voltak e jogterületek ütközési pontjain kollíziós normáink, melyeket általában a nemzetközi magánjog korai megjelenési formáinak minősít a tudomány.”²⁶

A *tudománytörténet* ismertetése során bemutatott szerzők és művek is mind *legkorábban a 19. század második felére* tehetőek. Dell'Adami már hivatkozott 1888-as értekezésében kijelenti, hogy a nemzetközi magánjognak magyar jogirodalma „még vajmi keveset nyújthat”.²⁷ A legrészletesebb listát itt is Szászy közli, 1938-as műve kimerítően felsorolja a magyar nemzetközi magánjogi tárgyú jogtudományi írásokat. A legelső, magyar nemzetközi magánjogi kérdéseket is tárgyaló mű *Johann Vesque von Püttlingen* 1878-as német nyelvű munkája,²⁸ amely

²⁴ Legelső esete 1361-ből való, mely során egy királyi vitéz birtokszerzéssel kapcsolatos perében a horvát és a magyar jog alkalmazása között kellett dönteni. Zlinszky 1981, 942.

²⁵ A hivatkozás a tankönyv 1992-es, harmadik kiadása óta szerepel a műben. Mádl–Vékás 1992, 83–84.

²⁶ Zlinszky 1981, 942. Zlinszky ugyanezekhez a gondolatokhoz ugyanitt hivatkozik Bónisra. Bónis György 1972. *Középkori jogunk elemei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 16.

²⁷ Dell'Adami in Zlinszky 1981, 941.

²⁸ Vesque V., Püttlingen. 1878. *Handbuch des in Österreich-Ungarn geltenden Int. Priv. R. mit besonderer Berücksichtigung des Staats und Völkerrechtes*. 2. kiad. Wien. In Szászy 1938, 42.

magyar–osztrák viszonylatban felmerülő kollíziós kérdéseket tartalmaz. A mű ténylegesen valószínűleg 1878 előtt jelent meg, mert Szászy már csak a második kiadását idézi.²⁹ A 19. század második felében felmerültek nemzetközi magánjogi kérdések anyagi magánjogi tárgyú műben is,³⁰ illetve speciális részkérdésekkel már foglalkozott önálló munka.³¹ Az első, könyv alakban megjelent összefoglaló jellegű magyar nyelvű nemzetközi magánjogi tudományos mű Szántó Mihály 1893-as monográfiája³² volt. 1878 és 1938 között összesen tizennyolc magyar nemzetközi magánjogi tárgyú tudományos mű – monográfia, kézikönyv, könyvfejezet, tanulmány, folyóiratcikk – látott napvilágot, melyből öt német nyelven, egy-egy pedig francia és olasz nyelven jelent meg.³³ Összességében elmondható, hogy a 19. század második felétől kezdve ténylegesen létezik magyar nemzetközi magánjog mint az állam- és jogtudományokon belüli, ténylegesen elkülönült és művelt tudományterület. A *Vörös Imre* szerkesztette *Európai és magyar nemzetközi kollíziós magánjog* „A magyar nemzetközi magánjog tudományának fejlődése” címmel közöl egy bő egyoldalas fejezetet³⁴ a nemzetközi magánjog és tudománya egyetemes történetével foglalkozó tizennyolc oldal után.³⁵ Ez a mű is hivatkozik von Püttlingen 1878-as művére – szintén a második kiadás évszámával –, majd röviden felsorolja az azt követő mértékadó magyar nemzetközi magánjogászok közül a lényegesebbeket – *Dell’Adami Rezső, Szántó Mihály, Réczei László, Világhy Miklós, Bánrévy Gábor, Mádl Ferenc és Vékás Lajos*. Önálló alfejezetben foglalkozik *Szászy Istvánnal* – „A magyar nemzetközi magánjog tudománya a két világháború között” –, aki kapcsán tudományos tevékenysége mellett megemlíti kodifikációs kezdeményezéseit. *Vékás* a magyar jogforrások kapcsán említi Szászyt mint az első törvénytervezet kidolgozóját,³⁶ ám önálló magyar tudománytörténeti fejezetet nem tartalmaz a mű. Hasonlóan rövid és egy-két lényegesebb alkotóra koncentrál *Világhy*³⁷ és *Bánrévy*³⁸ is, azzal, hogy az előbb felsoroltakon kívül *Bánrévy* megemlíti *Balla Ignác*ot is.³⁹ A magyar

²⁹ Szászy 1938, 42.

³⁰ Jellinek Artúr 1885. *A magyar magánjog mai érvényében*. Budapest.

³¹ Biermann Mihály 1886. *A honossági elv a nemzetközi magánjogban*. Budapest.

³² Szántó Mihály 1893. *Nemzetközi magánjog, különös tekintettel hazai viszonyainkra*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia és Nagy Sándor Könyvnyomdája.

³³ Szászy 1938, 42–44.

³⁴ Burián–Cziegler–Kecskés–Vörös 2010, 79–80.

³⁵ Uo. 60–78.

³⁶ Mádl–Vékás 1992, 84.

³⁷ Világhy 1966, 31–32.

³⁸ Bánrévy Gábor 1989. *A nemzetközi gazdasági forgalom és személyi viszonyok jogi szabályozása (Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga)*. Budapest, Tankönyvkiadó. 5., változatlan kiadás, 44.

³⁹ Uo.

nemzetközi magánjog tudománytörténetére vonatkozóan *Zlinszky* sem talált olyan forrásokat, amelyek kiegészítették volna a korábbi megállapításokat, a magyar nemzetközi magánjog történetének analógiájára.⁴⁰

III. A 19. SZÁZAD ELŐTTI MAGYAR NEMZETKÖZI MAGÁNJOGTÖRTÉNET LÉTJOGOSULTSÁGA

Az előbbiekből kitűnik, hogy a magyar nemzetközi magánjog feldolgozása valójában csak a 19. század második felével vette kezdetét, és még a később alkotó nemzetközi magánjogászaink sem mentek vissza időben a 19. század második felénél.

Nyilvánvaló ugyanakkor az is, hogy a magyar nép egész történelme folyamatosan magában hordozta a jogok/jogrendszerek összeütközésének – kollíziójának – lehetőségét. Mindezt *Zlinszky* kiválóan fogalmazta meg idézett mondataival tanulmányában. Az általa említett történelmi tényekhez, melyek azt igazolják, hogy már a középkortól szükségszerűen létrejöttek különféle kollíziók az ország története során, néhány további, közismert történelmi tényre is hadd utaljunk! Ezek mind olyan helyzeteket teremtettek, amelyek során tömegesen keletkeztek kollíziók – ha nem is mindig nemzetközi, de legalábbis interperszonális és/vagy interterritoriális értelemben –, és amelyek így mindenképpen kezelést igényeltek.

A honfoglalást megelőző népvándorlás során számos különféle szokást, szabályrendszert alkalmazó nép keveredett egymással. A honfoglalás során a magyarság már itt talált népekkel keveredett, melyek szokásai, a korabeli viszonyoknak megfelelő szabályozási rendszerük eltért a betelepülő magyarokétól. Jó példa erre a *fehér ló mondája*, amely jogi értelemben egy szerződés – bár erősen közjogias tartalmú szerződés – értelmezésével kapcsolatos jogvita, ahol a két szerződő fél eltérően értelmezte az egyik fél szolgáltatását – egy kulacs víz a Dunából, egy rög fekete föld és egy tépés fű. Bár az értelmezési kérdést végül nem kapcsolóelv, hanem fegyverek segítségével döntötték el, a kollíziós tényállás nyilvánvalóan napi szinten ismétlődhetett, még ha a mondához képest kevésbé komoly tételekkel rendelkező jogviszonyokban is. A portyázások kora szintén számos kollíziós tényállást vethetett fel; hogy mást ne mondjunk, nyilvánvalóan eltért a tulajdonszerzésre alkalmazandó szabály a portyázó magyarok és a megtámadott németek, osztrákok stb. joga területek alapján zsákmányszerzés esetére.⁴¹ Az

⁴⁰ *Zlinszky* 1981.

⁴¹ Hogy ez a kérdés mennyire releváns maradt jogi értelemben is, bizonyítja, hogy a *Zlinszky* által említett első magyar nemzetközi kollíziós magánjogi jogeset 1361-ből éppen azzal volt kapcsol-

idők során a folyamatos természetes betelepülés – például a szláv eredetű népek és a románság –, az egyszeri nagyarányú, „sokkhatású” betelepülés – a kunok bejövetele –, majd pedig a magyarságot ért demográfiai katasztrófák – tatárjárás, török uralom – következtében kialakult tömeges betelepülések és nemegyszer tudatos betelepítések is ezeregy jogösszeütközéssel járó helyzetet eredményeztek, melyeket különféle eszközökkel kezelni kellett. Hasonlóan kollíziós tényállásokat valószínűsít a középkori magyar külkereskedelem is, mint például az erdélyi só, marha, arany vagy bor külföldre vitele. Ennek az érvényességét nem rontja le az sem, hogy a kereskedelmi forgalom mértéke, tárgyainak változatossága alulmúlta Európa más részein a kortárs külkereskedelmi forgalom jellemzőit, vagy – mint Világhy fogalmazott, lásd fentebb – a „kapitalista fejlődés általában megkésétt” volt Magyarországon. Ugyan a forgalom – áru- és személyforgalom – megléte feltétele a nemzetközi magánjog kialakulásának, vélelmezhető, hogy az „Európa éléskamrájának” tartott ország olyan mértékű külgazdasági forgalmat bonyolított, amely már alkalmas a kollíziós tényállások számottevővé válásához, és valamilyen szabályozás megjelenéséhez. A Világhy által említett „kapitalista fejlődés” pedig nem feltétele – bár kétségtől erőteljes katalizátora – a nemzetközi magánjognak.

A *tényállások* tehát nem kevésbé voltak adottak, „európaiak”, mint az egyetemes nemzetközi magánjogtörténet egyes szakaszainak tényállásai. Ennek megfelelően várható, hogy a válaszok is hasonlóak voltak.

Megjegyzendő egyébként, hogy az *egyetemes* nemzetközi magánjogtörténet során vizsgált kollíziók egy része – főképp a nemzetállamok kialakulása előtti időszakból származóké – nem nemzetközi, hanem *személyközi* (interperszonális) vagy *területközi* (interterritoriális) kollíziót rendez. Így például a kora középkor időszakában inkább személyközi, mintsem nemzetközi kollíziót oldott fel a *lex originis* szabálya, a territorialitás korszakától kezdve pedig megjelentek a területközi kollíziók, amelyek a különféle, az önálló államiság jegyeit felmutatni nem tudó, vagy csak részben képes területek szabályainak alkalmazása között merültek fel. Konkrét példára is utalva, az akarati autonómiának a jogirodalomban széles körben elismert egyik legelső megjelenése *Dumoulin* Consilium 53. sz. szakvéleménye, melyben az 1520-as években⁴² levezette a hallgatóság jogválasztást a párizsi házaspár Lyonban fekvő ingatlanjára nézve, házassági

latos, hogy egy magyar királyi vitéz erőszakos birtokszerzésére a dolog fekvési helyének jogát (horvát-dalmát jog), vagy a személyes jogot (magyar jog) kell-e alkalmazni. Zlinszky 1981, 942.

⁴² Burián 1523-ban (Burián–Cziegler–Kecskés–Vörös 2010, 66.), Szász 1525-ben (Szász István 1929. *A szerződő felek jogszabályválasztó joga a nemzetközi kötelmi jogban*. Budapest, Tébe kiadó-vállalata M.Sz., 5.) jelöli meg az évszámot; Vékás szerint „fiatalkori szakvélemény”-ről van szó (Mádl–Vékás 1992, 60–61.).

vagyonjogi szerződésükben. Véleménye szerint a szerződésben hallgatólagosan első közös lakóhelyük jogát választották, azaz a párizsi szokásjogot kell alkalmazni a lyoni írott joggal szemben. Nyilvánvaló, hogy a párizsi és lyoni jog közötti választás inkább tekinthető területközi, mintsem nemzetközi kollízió feloldásának. Ennek megfelelően van létjogosultsága annak, hogy például a Magyar Királyság területén letelepedett egyes népekre alkalmazandó jog meghatározását a magyar nemzetközi magánjog előzményeinek körében kutassuk, még ha az esetek nagyobb részében nem feltétlenül nemzetközi, hanem inkább személyközi vagy területközi kollízióval – vagy a kettő valamilyen elegevével – állunk is szemben. Arról nem is beszélve, hogy a személyközi és területközi kollízió sokáig része volt a nemzetközi magánjognak, és néhol még napjainkban is sok helyen beolvad a nemzetközi kollíziós magánjogba.

Fontos megemlíteni, hogy sokszor azt találjuk, hogy a kollíziós tényállásokat történetileg inkább közjogi (idegenjogi) szabályokkal rendezte a magyar jogalkotó – például a személyes státuszt szabályozó kiváltságlevelekben. Ez szintén nem példa nélküli: az idegenjog a francia jogban például még a 20. század első felében is a nemzetközi magánjog része volt.

IV. A 19. SZÁZAD ELŐTTI MAGYAR NEMZETKÖZI MAGÁNJOGTÖRTÉNET FELDOLGOZATLANSÁGÁNAK LEHETSÉGES OKAI

Felmerül a kérdés, hogy miért hiányzik a magyar nemzetközi magánjogot feldolgozó művekből a magyar nemzetközi magánjog története. Zlinszky kiindulópontnak Dell’Adami Rezső 1888-as előadását tekinti, aki esetében azzal indokolja a hiányt, hogy „Dell’Adami a magyar magánjog európai szintű újjáteremtésének harcosa volt, tőle nem is volt várható, hogy a nálunk meglévő régi joganyag összehordásával foglalkozzék”.⁴³ Mások vonatkozásában annyit ír csak, hogy „meglepő, hogy mások sem tették”.⁴⁴

Véleményünk szerint a magyar nemzetközi magánjog történetének hiánya elsősorban Szászgy művei esetén igényel magyarázatot. Nyilvánvaló, hogy rövidebb lélegzetű művek szerzőitől, vagy egy-egy speciális problémára koncentráló művek alkotóitól nem volt elvárható, hogy feldolgozzák a magyar nemzetközi magánjog történetét – főképp úgy, hogy bár magyar nemzetközi magánjog létezett korábban is, annak *tudománya* azonban valóban csak a 19. század második felétől kezdett kialakulni! Szászgy ugyanakkor egyrészt módszeresen feldolgozta a

⁴³ Zlinszky 1981, 942.

⁴⁴ Uo.

nemzetközi magánjog összes lehetséges aspektusát – sőt, jóval túl is ment azon!⁴⁵ Másrészt, Szászy alaposan feltárta a nemzetközi magánjog *egyetemes* történetét is – miért maradt hát ki a *magyar* nemzetközi magánjog története? Véleményünk szerint ennek egyik oka, hogy alapvetően lekötötte Szászy energiáit az, hogy magyar nyelven felépítse és közreadja a nemzetközi magánjog rendszerét. Tulajdonképpen a tudományos rendszert tekintve kevés előzményre támaszkodva kellett felépítenie egy rendszert, amely jóval alaposabb és komplexebb lett, mint előtte azt bárki leírta magyar nyelven. Ennek során elsősorban saját kora folyamatosan változó viszonyaira kellett reflektálnia, ami – tekintve, hogy az 1920-as évektől az 1970-es évekkel bezárólag alkotott – bőven ellátta teendőikkel. Mindezek mellett széles összehasonlító-jogi spektrumban vizsgálódott, és a világ szinte összes országának nemzetközi magánjogából idézett magyar nyelven. Személyes érdeklődése tehát a nemzetközi magánjogon belül inkább az összehasonlító jogtudomány, mintsem a történeti aspektusok felé terelte. Ami az egyetemes nemzetközi magánjog történetének feldolgozását illeti, a tárgyban gazdag idegen nyelvű tudományos művek kézenfekvően kínálták magukat a feldolgozásra. Kiemelendő *Niboyet* 1927-es előadása a hágai Nemzetközi Jogi Akadémián, amit a fiatal Szászy minden valószínűség szerint személyesen hallgatott végig, és ami később nemzetközi magánjog-történeti fejezeteinek forrása lett.⁴⁶ Arra utaló adatot, hogy Szászy tudatosan kerülte volna a magyar történeti vonatkozásokkal való foglalkozást, nem találtunk. Érdeklődésének középpontjába más kérdések kerültek, forrásai közé saját korának jogszabályai és bírósági döntései, valamint külföldi szakirodalmi írások tartoztak – nem pedig például levéltári kutatás során fellelt hazai történeti források –, és a nemzetközi magánjog tudományos rendszerének kiépítése, kora viszonyainak kimerítő feldolgozása tulajdonképpen lekötötte rendelkezésre álló kapacitásait.

Mivel Szászy lett a magyar nemzetközi magánjogi jogirodalom kiindulópontja a későbbi szakirodalom számára is, a magyar történeti vonatkozásokra a későbbi szakirodalom sem tért ki. Meglepő, hogy még legfrissebb nemzetközi magánjogi tankönyveinkben is vissza- visszaköszönnek *Niboyet* 1927-es megállapításai, melyek Szászy közvetítésével váltak az egyetemes nemzetközi magánjogtörténet forrásává a magyar nemzetközi magánjog tudományában. Feltehetően spontán folyamatról volt szó, amely Szászy nyomán nem terjedt ki a magyar nemzetközi

⁴⁵ Így pl. 1973-as *Jogszabályösszeütközések* c. munkája a nemzetközi kollíziós magánjogon kívül egységes rendszerben dolgozza fel az interregionális, interperszonális és intertemporális, valamint egyéb – jogágazatközi, jogintézményi és egyedi jogszabályok közötti – kollíziókat. Lásd Szászy István. 1973. *Jogszabályösszeütközések*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

⁴⁶ *Niboyet* 1928. *La théorie de l'autonomie de la volonté. Recueil des Cours de l'Académie de droit international de la Haye*. XVI. kötet. Párizs, 3–116. In Szászy István 1929, 1–14.

magánjog történetének vizsgálatára. Dell'Adami idézett megállapításán kívül ugyanis nem találtunk arra vonatkozó kijelentést, hogy a magyar nemzetközi magánjog története ne létezett volna – egyszerűen csak az érdeklődés horizontján kívül esett a kérdés. Dell'Adami kijelentése pedig valószínűleg nem volt annyira meghatározó a későbbi nemzetközi magánjogászok között, hogy arra hivatkozással, tudatosan tagadták volna a magyar nemzetközi magánjog történetének létét.

Végezetül kérdés, hogy Vékást kivéve⁴⁷ Zlinszky megállapításai miért nem épültek be nemzetközi magánjogi szakirodalmunkba. Ha máshol nem, legalább az 1981 óta kiadott nemzetközi magánjogi tankönyvekben lehetőség lett volna arra, hogy megmutassuk: igenis van előzménye a nemzetközi kollíziós magánjognak Magyarországon, jogfejlődésünk nem pusztán a 19. század második felében kezdődött – ráadásul egy osztrák szerzővel! Sajnos a kitekintő egyetemes nemzetközi magánjog-történeti fejezetek, és a magyar nemzetközi magánjog-történeti fejezet hiánya olyan benyomást tehet az olvasóra, mintha itt sok évszázados lemaradásban lett volna a magyar jog. Nyilvánvaló, hogy Zlinszky megállapításai helytállóak, konkrét hivatkozásai valóságosak, következtetései pedig legalábbis gondolatébresztők.

Személyes véleményünk szerint annak oka, hogy Zlinszky megállapításai végül nem találtak utat nemzetközi magánjogi jogirodalmunkba – főképp a történeti vonatkozásokat ismertető fejezetekbe – elsősorban abban keresendő, hogy a nemzetközi magánjoggal foglalkozó szakírók figyelmének középpontjában elsősorban más nemzetközi magánjoggal foglalkozó elődök – Szászy, Balla, Szántó, Világhy, Réczei és mások – művei álltak. Ehhez képest Zlinszky elsősorban jogtörténészként írta művét, leggyakoribb hivatkozása pedig az elsősorban szintén jogtörténész *Bónis György*⁴⁸ Vélelmezhető, hogy a jogtudományokon belül a szakterületek közötti specializálódás mentén olyasfajta automatizmusok alakulnak ki, amelyek természetes módon elsősorban az adott szakterület írásai felé terelik a szerzők figyelmét. Ilyen szempontból Zlinszky írása inkább jogtörténeti, mintsem nemzetközi magánjogi szaccikk. Véleményünk szerint annak megállapításait ugyanakkor érdemes is, szükséges is felhasználni a vonatkozó magyar nemzetközi magánjogi írásokban. Az mindenképpen pótolja azt a hiányt, ami eddig nagyrészt hiányzott a magyar nemzetközi magánjogi tárgyú írásokból.

⁴⁷ Mádl–Vékás 1992, 83–84.

⁴⁸ Zlinszky 1981, 942.

V. A 19. SZÁZAD ELŐTTI MAGYAR NEMZETKÖZI MAGÁNJOGTÖRTÉNET

Ebben a fejezetben röviden felvázolunk néhány olyan korszakot történelmünk-ből, amely a modern értelemben vett, a 19. század második felétől számított magyar nemzetközi magánjog *előzményének* tekinthető. Részben az egyes korszakok lehetséges kollíziós vonatkozásaira, részben pedig – ha volt ilyen – az ezen kollíziós vonatkozások eredményeképpen létrejött szabályokra koncentrálunk. Mindezek a magyar nemzetközi magánjog történetéhez tartoznak, legalább annyira, amennyire az egyetemes – sok esetben kifejezetten európai – nemzetközi magánjogtörténetnek is vannak korszakai. Leírásunkban nem törekszünk arra, hogy mindenre kiterjedő ismertetést nyújtsunk – sem terjedelmi korlátaink, sem pedig a rendelkezésre álló források szűkösége nem teszi lehetővé azt. Inkább egy-egy lényegesebb korszakot, ahhoz kapcsolódó forrást, előzményt kívánunk felvillantani a magyar történelemből, mely során megjelenik a modern nemzetközi magánjog valamely előzménye, a magyar nemzetközi magánjog történetének valamely kezdeti összetevője.

5.1. A népvándorlás, a honfoglalás és a kalandozások kora

A népvándorlás, a honfoglalás, majd az államalapításig eltelt időszak viszonyait tekintve, írásos források hiányában pusztán gondolati úton közelíthetjük meg azt a kérdést, hogy milyen kollíziós viszonyok léteztek a korban. A népvándorlás folyamata eleve személyközi kollíziók sokaságával járt, azonban azt vélelmezzük, hogy az önálló szokásjogi rendszerrel bíró, elkülönült és homogén népcsoportok helyett inkább folyamatosan változó, kialakulófélben lévő etnikai csoportokról, népcsoportokról beszélhetünk csak. Ezek szokásai között nyilvánvalóan voltak markáns különbségek is, és a népek keveredése során előálló különféle magánjogi helyzetek – főképp: házasság, kisebb-nagyobb csereügyletek – során biztosan felmerült az, hogy az érintettek által ismert szokások közül melyiket alkalmazzák az érdekeltek. Az erre kialakult módszerek tekintetében azonban legfeljebb saját elképzeléseinkre hagyatkozhatunk: például „kapcsolóelv” lehetett az „erősebb joga” egy ügyletkötésnél, vagy „a befogadó nemzetség joga” egy vegyes házasságnál. Az anyagi javak szűkösége – a technika állásából kifolyólag különösebben értékes ingóságok tömegesen még nem léteznek, a népvándorlás tényéből kifolyólag pedig az ingatlantulajdon szerepe meglehetősen relatív – miatt azonban „magánjogi” viszonyok feltehetően igen szűk spektrumban érvényesültek csak.

A honfoglalás időszaka ebben az összefüggésben lényeges változást hoz. Egyrészt, kialakul az országon belül a magyar nép viszonylagos etnikai egysége, öntudata, ehhez kapcsolódóan pedig önálló, más népcsoportokétól megkülönböztethető szokásai. Másrészt, a letelepülésből fakadóan egy új, értékes vagyonelemmel gyarapszik a korábban vándorláshoz szokott nép: a földtulajdonnal. Ez aztán a korábbi időszakhoz képest a „magánjogi” jogviszonyok jelentőségét nagyban megnövelte, főképp mai szóval a szerződések joga, az öröklés és a családi vagyoni viszonyok szabályozása területén. Valójában a fehér ló mondája is a megállapodás értelmezésére vonatkozó kollíziós jogi kérdéstől függött (függetlenül a megállapodás köz- vagy magánjogi jellegétől). És bár mai kollíziós jogi fogalmaink szerint minden lehetséges kapcsolóelv – a *lex rei sitae* vagy a legszorosabb kapcsolat elve is – a morva értelmezést részesítené előnyben, honfoglaló eleink feltehetően más kapcsolóelvet: az „erősebb jogát” alkalmazták.⁴⁹ Ugyanez a „kapcsolóelv” aztán visszaköszön majd a kalandozások során, mint a tulajdonszerzési módra alkalmazandó jog meghatározása. Feldolgozásra váró kérdés azonban, hogy a kalandozások éveiben a magyarokkal kötött számos megállapodásra, amely során kalandozó eleinket frank, bajor, egyéb német, olasz stb. uralkodók hívták katonai segítségnyújtás céljából, hogyan döntötték el az alkalmazandó szokásokat, például a megállapodás érvényességével vagy a zsákmány sorsával kapcsolatosan.

5.2. Szent István: Intelmek. Hatodik Intellem

A legelső írott forrásunk, amely a magyar nemzetközi kollíziós magánjogi gondolat megjelenésének tekinthető, Szent István Hatodik Intelme Imréhez,⁵⁰ mely a

⁴⁹ Természetesen mindaz, amit a fehér ló mondájával kapcsolatosan leírtunk, legfeljebb elméleti eszmefuttatás, hiszen a mondában leírtak tényleges megtörténetére nincsen bizonyíték. Az azonban köztudott, hogy a magyar értelmezés alapja egy akkoriban létező jogszokás, amely szerint a föld valamely darabjának jelképes átadása és elfogadása (csere, vétel, ajándék, vagy akár katonai fenyegetés alapján) tulajdonszerzést keletkeztet a felett a terület felett, amelyen a föld található.

⁵⁰ E helyütt nem kívánunk kitérni arra a kérdésre, hogy mennyiben tekinthetők Szent István Intelmei jogszabálynak, vagy akár jogszabálynak nem minősülő jogforrásnak. Nyilvánvalóan olyan lényeges írásos forrásról van szó, amelyben megjelenik a nemzetközi magánjogi gondolat, és amely releváns lehetett a későbbiekben akár a hétköznapi jogalkalmazás, esetleg a jogalkotás vagy a joggyakorlat számára is. Egyébként az egyetemes nemzetközi magánjogtörténet forrásai sem minden esetben valós jogforrások – sok esetben pusztán jogtudósok véleményéről, szakvéleményről, egyéni elgondolásokról van szó, amelyek érdemben hozzájárultak a nemzetközi magánjogi gondolkozáshoz, akár a napi gyakorlat, akár a későbbi jogalkotás vagy bírósági döntések számára.

külföldiek befogadásáról és a vendégek tartásáról szól.⁵¹ Az Intelem a külföldiek, vendégek befogadásának, az általuk hozott szokások elismerésének előnyeiről szól, a Római Birodalmat hozva fel példának, és kívánságként fogalmazza meg a külföldiek befogadását, magukkal hozott szokásaik – és nyelvük – tiszteletben tartását. A Hatodik Intelem szövege:

„VI. A VENDÉGEK BEFOGADÁSÁRÓL ÉS GYÁMOLÍTÁSÁRÓL

A vendégek s a jövevények akkora hasznot hajtanak, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén. Hiszen kezdetben úgy növekedett a római birodalom, úgy magasztaltattak fel és lettek dicsőségessé a római királyok, hogy sok nemes és bölcs áradt hozzájuk külön-külön tájakról. Róma bizony még ma is szolgál volna, ha Aeneas sarjai nem teszik szabaddá. Mert amiként külön-külön tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy külön-külön nyelvet és szokást, külön-külön példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettentí. Mert az egynyelvű és megszokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövevényeket jóakarátúan gyámolítsad és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak. Ha pedig le akarnád rombolni, amit építettem, vagy szétszórni, amit összegyűjtöttem, kétségkívül igen nagy kárt szenvedne országod. Hogy ez ne legyen, naponta nagyobbítsd országodat, hogy koronádat az emberek nagyságosnak tartsák.”⁵²

A Hatodik Intelem több szempontból is lényeges tartalommal bír a magyar nemzetközi magánjog története szempontjából.

- Egyrészt, felismeri, hogy az „idegenek”, azaz külföldiek más szokásokkal rendelkeznek, mint a vendéglátók, azaz a magyarok. Az egyes fordítási változatokban szereplő kifejezésekből, főképp a „szokás”, a „példa”, „irományok”, „tanulság” kifejezésekből,⁵³ valamint abból a tényből, hogy a korszak

⁵¹ A hatodik intelmet Szigethy Gábor 1982. *István király intelmei* c. műve alapján dolgoztuk fel. Eredeti kiadó: Magvető. Az általunk felhasznált változat a Magyar Elektronikus Könyvtárban tárolt digitális verzió, URL: <http://mek.niif.hu/00400/00446/00446.htm#2>; letöltés ideje: 2011. október 26.

⁵² Kurcz Ágnes fordítása. In Szigethy 1982. Ugyanebben a műben három további fordítás is szerepel: Jordánszky Elek (Pozsony, 1808), Nagy Gyula (Magyar Törvénytár, Budapest, 1899), Tormay Cecília (*Kis magyar legendárium és Szent István királynak intelmei*. Budapest, 1930), mind in Szigethy, 1982.

⁵³ Arra nézve, hogy az idegenek, „jövevények” mit hoznak magukkal, egységesek a fordítók a „nyelv” és a „szokás” megnevezésében. Kurcz még a „különb példát és fegyvert” fordulatot használja; Jordánszky fordításában a „különbféle irományok és fegyverek” fordulat, Nagy Gyulánál „fegyver és tudomány”, Tormay Cecéliánál pedig „tanulság és fegyver” szerepel.

joga Magyarországon túlnyomórészt még íratlan *szokásjog*, kikövetkeztethető, hogy a jövevények idegen jogot is hoznak magukkal.⁵⁴

- Másrészt, érzékelteti, hogy az idegenek szokásainak, a magukkal hozott szokásoknak a tiszteletben tartása, „a jövevények gyámolítása és becsben tartása” valamiféle nagyvonalúságot követel meg, tehát nem feltétlenül magától értetődő (mai kifejezéseinkkel élve a kollízió feloldásának nem egyedüli eszköze a territorialitás).
- Harmadrészt, közvetve azt a kívánalmat fogalmazza meg, hogy az idege-
nekre *saját szokásaikat*, azaz *saját jogukat* kell alkalmazni belföldön is.
- Negyedrészt, megindokolja a külföldi szokások tiszteletben tartásának okát is: ez az önérdek, a saját udvarunk/országunk erősítése.

Mindezeket összevetve a kor európai nemzetközi magánjogával – 1015-öt írunk! –, azt találjuk, hogy semmivel sem vagyunk lemaradva. A 11. század Európában általában a szigorú territorialitás időszaka, a „jogfejlődés mélypontja”,⁵⁵ ehhez képest a Hatodik Intelemben kifejezett kíváncsi kifejezetten haladónak tekinthető. A Szent István-i intellemben talán a *lex originis* szabályával analóg a leginkább, amely Európában a perszonalitás időszakára – a 4–10. század – volt a leginkább jellemző, elsősorban az egykori Római Birodalom területén.⁵⁶ Az idege-
nekre alkalmazandó szokások indokai már-már tudományos megállapításnak is tekinthetőek,⁵⁷ és a szöveg szerkesztése is közelebb áll a tudományos munkához, mint a normaszöveghez. Mint ilyen, cca. egy évszázaddal megelőzte az észak-itáliaiakat, akik szintén érveket kerestek a külföldi jog alkalmazása mellett.

Persze mindezek ellenére sem kell túlértékelni a Hatodik Intelmet. Címzettjei nem bírák, akiknek a felmerülő peres ügyek – öröklés, házasság, szerződés stb. – eldöntésében kell közreműködniük, hanem a király fia, a leendő uralkodó. A külföldiek pedig a királyi udvarba behívott idegenek lesznek, nem pedig általában a jogkereső közönség. Az állam éppen csak létrejött, az államszervezet kialakulóban van. Ettől függetlenül érdemes megjegyeznünk a Hatodik Intelmet, mert azt jelenti, hogy az államalapítás után nem sokkal már megjelentek hazánkban a nemzetközi magánjogi gondolat – a külföldi jog alkalmazhatósága – legfontosabb összetevői; mindezek pedig az adott kor egyik legrangosabb forrásában, Szent István Intelmeiben.

⁵⁴ Hasonlóképp foglal állást Zlinszky is, Bónis nyomán (Zlinszky 1981, 942. és Bónis 1972, 16. in Zlinszky 1981, 942., 3. lábjegyzet).

⁵⁵ Burián–Cziegler–Kecskés–Vörös 2010, 62.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Időről időre felmerült, hogy az Intelmeket István nem maga írta, hanem egy tudósával íratta.

5.3. Idegen népek jogának alkalmazása a demográfiai-etnikai helyzet függvényében a középkori-újkor Magyarországon

Az idegen jog alkalmazásának kérdése a középkori-újkor Magyarországon elsősorban az ország etnikai heterogenitásával kapcsolatosan kerülhetett előtérbe.⁵⁸ A demográfiai-etnikai helyzet alakulásának függvényében, alapvetően három esetcsoport különíthető el. Egyrészt, vizsgálható a betelepüléskor már itt talált népek szokásainak, jogának alkalmazhatósága a honfoglalást, majd az országalapítást követően. Másrészt, Magyarország esetében is folyamatosan érzékelhető volt egy nem túl nagymértékű, természetes bevándorlás. Ezen folyamatok során különféle népek, népcsoportok tagjai: szlávok, besenyők, jászok, székelyek egyes csoportjai, románok, németek és zsidók – nagyobb számban főképp német területekről, kisebbrészt korábban keletről – telepedtek le Magyarországon, valamint az állandó letelepedés szándéka nélkül érkeztek vándorcigányok is az országba, akik vándorlásaik során rendszeresen az ország határain belül maradtak. Mindezen esetekre az volt jellemző, hogy számottevő, tömeges bevándorlásról nem beszélhetünk. A legmeghatározóbb folyamatok azonban, amelyek egyben a leginkább kollízióktól terhelt helyzeteket teremtettek, a bevándorlás harmadik formájához: a *tömeges bevándorláshoz* kapcsolódnak. Ezek a *demográfiai katasztrófák utáni elnéptelenedés* következményei voltak. Az első demográfiai katasztrófát a kunoknak a tatárok előli menekülése folytán az országba özönlése, majd alig néhány év múlva a tatárjárás jelentette – az elpusztított települések aránya ekkor például az Alföldön cca. 60%-os volt!⁵⁹ A második demográfiai katasztrófa a 150 éves török uralom és pusztítás alatt következett be, mely során a korábban 5 milliós magyarság lélekszáma durván 3 millióra csökkent.⁶⁰ A tömeges bevándorlások során a népességfogyást tömeges betelepülés és betelepítés követte. A harmadik demográfiai katasztrófa – az I. világháború és Trianon – már a 20. századra esik, az abból fakadó kollíziós viszonyokat a korabeli tételes jog megkísérelte rendezni, azzal többen – például Szász István – műveikben foglalkoznak, így ezekre a kérdésekre tanulmányunk nem tér ki.

Ami az első esetkört illeti, a *honfoglaláskor itt talált* szláv, avar, morva népek viszonylag gyéren lakták a Kárpát-medencét; államiságot leginkább a Szvatopluk morva fejedelem irányítása alatt álló területen lehetett felfedezni,

⁵⁸ Ehhez a fejezethez a közelmúltban megjelent írások közül lásd különösen Tóth Pál Péter 2011. A magyarság népességfejlődésének főbb problémái. *Rubicon*, 2011/9–10. 88–95. Amennyiben nem köztudomású történelmi tényről van szó, és külön hivatkozást sem tüntetünk fel, az ebben a fejezetben bemutatott folyamatok és következtetések Tóth Péter Pál dolgozatán alapulnak.

⁵⁹ Tóth 2011, 91.

⁶⁰ Uo. 92.

amely valószínűleg a kornak megfelelően elsősorban szokásjogi alapú volt. Források hiányában arra a kérdésre, hogy a honfoglalás után mennyiben voltak alkalmazhatóak ezen népek szokásai, szabályai az új országban, a kétirányú asszimilációs folyamatokból következtethetünk. Elmondható, hogy a honfoglalást követő legfeljebb két-háromszáz év alatt a spontán asszimilációs folyamatok sikeresen végbementek, az itt élő kis létszámú, önmagukban is többféle népcsoport javarészt beolvadt a nagyobb lélekszámú, egységesebb magyarságba.⁶¹ Ez alól legfeljebb az a periferiális részeken – például ritkán lakott hegyvidéken – élő szláv eredetű paraszti réteg volt kivétel, amelyek asszimilálódásának a nehéz megközelíthetőségéből fakadó fizikai akadályai voltak. Az asszimiláció minden bizonnyal *kiterjedt a szokások, a jog terén történő asszimilációra* is. Ezt valószínűsíti, hogy a nyelvi asszimilációval számottevő írásbeliség hiányában elveszett a jogrendszer is; hogy az etnikai asszimilációval párhuzamosan komoly keresztény vallási és kulturális asszimilációs folyamatok is zajlottak, amelyek ugyanúgy érintették a magyar, mint a nem magyar közösséget, tehát az asszimilációval járó tanulási-felejtési, „átállási” folyamatok általánosak voltak a korban. Végezetül, ezt valószínűsíti, hogy a honfoglalás előtti évszázadokban a magyarságnak már sikeres asszimiláló képessége fejlődött ki, aminek legbiztosabb jele az, hogy a nagy népvándorlás korában a kialakuló magyar etnikumú törzsekbe olvadtak be más törzsek/népek – amelyek néha ezzel együtt el is tűntek a történelem színpadáról –, nem pedig fordítva. Az asszimiláció ugyanakkor kétirányú folyamat volt: így például a letelepülő, korábban legalábbis félnomád életmódot folytató magyarok részben éppen az itt talált, letelepedett, földművelő népektől vehettek át olyan szokásokat, szabályokat, amelyek a letelepedett életmóddal, az ehhez szükséges együttélési szabályokkal, vagy éppen a földműveléssel voltak kapcsolatosak.

Mindez összességében azt valószínűsíti, hogy a honfoglaláskor itt talált népekre nézve nem érvényesült Szent István Hatodik Intelme, és a *lex originis* szabálya, és nem alakulhatott ki személyközi kollízió sem: a kollíziók lehetőségét az asszimilációs folyamatok eleve kizárták. Mindezt nem cáfolja az sem, hogy még a 19–20. században is feljegyeztek például olyan szláv eredetű helyi jogi népszokásokat, melyek csak egy adott személyi körben érvényesültek Magyarországon.⁶² Ezeknél valószínűbb, hogy későbbi, tömeges betelepüléssel érkezett szabályokról van szó, mintsem hogy a honfoglalás idején már itt élők örökölték tovább saját korábbi szabályaikat.

⁶¹ Uo. 90.

⁶² Ehhez lásd általában: Tárkány Szűcs Ernő 2003. *Magyar jogi népszokások*. Budapest, Akadémiai Kiadó. Második, bővített kiadás.

Mivel az asszimiláció hosszabb folyamat, természetesen az eddig elmondottaktól függetlenül a valóságban több generáción keresztül is érvényesülhetnek a helyi szokások például örökléssel, házassággal, jognyilatkozatok formai előírásaival stb. kapcsolatban. Különösen igaz ez egy olyan korra, amelyben egységes, stabil központi szabályozása ezeknek a kérdéseknek még nincsen, és az állam-szervezet, a jog működtetésének hatékony rendszere is csak kialakulófélben van.

A *természetes bevándorlás* során létrejövő interperszonális – majd abból kinövő interterritoriális – kollíziók tartóssága alapvetően két tényezőtől függött. Egyrészt, a beszivárgó-letelepülő népcsoportok asszimilációs készségétől, másrészt nagyságuktól. Az országban a 9. századra⁶³ már homogén magyar etnikumról beszélhetünk, amely javarészt lefedi az ország területét, és önálló nyelvvel, szokásokkal és államberendezkedéssel bír. A fogadó környezet tehát a nem túl nagy létszámú bevándorló népcsoportok számára inkább az asszimiláció felé mutatott, ami a személyközi kollíziók egy-két generáción belüli eltűnését vetítette előre. Ugyanakkor a különállásra való hajlandóság már ekkor megjelent, aminek az volt a következménye, hogy egyes népcsoportok szokásai, szokásjoga nem olvadt fel a befogadó közeg meghatározó jog- és szokásrendszerében, hanem tovább élt. Ennek enyhébb foka, ha csak egymás közt alkalmazták saját szokásaikat, a „kifelé” megjelenő, csekély számú jogviszonyban azonban nem ragaszkodtak hozzá – mint például egyes szigetszerűen elkülönülő szláv és román népcsoportok, amelyek az ország nehezen megközelíthető, hegyvidéki részein laktak, vagy a vándorcigányok, akik épp letelepületlenségükkel különültek el. Erősebb foka, ha mindenféle viszonyrendszerben ragaszkodtak saját szokásaikhoz, mint az kitűnik II. András 1224-es, németek számára kibocsátott kiváltságlevelében, az *Andreanumban*. Az izraeliták esetében pedig – akik között német nyelvterületről érkezett zsidók, és keletről érkezett káliz és más népek egyformán megtalálhatóak voltak – az elkülönülés nem is etnikai, hanem inkább vallási alapon történt.⁶⁴ Hogy az idegenek, külföldiek jelenléte már a természetes bevándorlás során is jelentős mértékű volt, jól mutatja II. András 1222. évi XI. törvénycikke, amely a „vendégek avagy idegenek mi módon jussanak méltóságra?”⁶⁵ címet viselte. Azt azonban, hogy ezen folyamat végül elvezettek volna-e a személyközi és területközi kollíziók olyan rendszeresen előforduló, hosszabb távon is megoldást igénylő problémáikhoz, amelyek megoldására kialakulnak a nemzetközi kollíziós magánjog intézményei, vagy megmaradtak volna a személyes státuszjog néhány hagyományosan közjogi szabálya között, nem tudjuk meg. A természetes

⁶³ Hóman Bálint in Tóth 2011, 89.

⁶⁴ Tóth 2011, 90.

⁶⁵ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=515>, letöltés ideje: 2011. december 3.

bevándorlás viszonylag kiszámítható, kezelhető méretű folyamatát ugyanis felváltották a tömeges bevándorlás és betelepítés hullámai, amelyek az ország két nagy, demográfiai katasztrófával járó eseményének, a tatárjárasnak és a török hódításnak a következményeiként jelentkeztek.

A *tömeges bevándorlással járó* kollíziók kezeléséhez első lépésben meg kell állapítani, hogy az asszimilációs folyamatok alapjául szolgáló demográfiai tényezők ezen esetekben éppen ellentétes tartalmúak. Tömeges bevándorlás elsősorban a magyarságot ért, az összlakosság arányához viszonyított két legnagyobb demográfiai katasztrófa következtében jelent meg. Az első az 1241–1242-es *tatárjárás* (illetve 1241-ben a korábban hadi céllal behívott kunok pusztítása, miközben elhagyták az országot), a másik pedig a törökellenes háborúzás, a 150 éves *török hódoltság* és elnyomás, illetve *az ország három részre szakadása*. Mindkét demográfiai katasztrófa nagy népességvesztéssel, az ország nagy területeinek elnéptelenedésével járt,⁶⁶ ahol az ezeket követő népesedési vákuum a megmaradt magyarság természetes reprodukciós képességéből már nem volt betölthető. Így az etnikai arányok részben spontán tömeges bevándorlás útján – például tömeges szláv és román népességmozgás a megüresedett korábbi magyarlakta területekre, így Erdélyben a tömegesen bevándorló románság számbeli fölénybe kerülése a magyarsággal szemben a 17. századra⁶⁷ –, részben betelepítés útján – mint a kunok behívása és végleges letelepítése 1243-ban, vagy a Habsburgok betelepítési politikája a korábbi magyarlakta területekre – nagymértékben felborultak. A tatárjárás után, a 14. századra kb. 60–77%-ban stabilizálódott a magyarság összaránya a népességen belül,⁶⁸ míg a 150 éves török hódoltság után ez a szám pusztán 35–45%.⁶⁹ Ez azt jelenti, hogy az asszimilációs folyamatok megfordultak. A tömegesen betelepülő népcsoportok önállóságukat – beleértve szokásaikat és hozott jogukat – sokkal eredményesebben tudták megőrizni; sőt igen gyakran a helyben talált, a katasztrófákat túlélte magyarságot és azok leszármazottait is asszimilálták: a spontán asszimiláció a visszajára fordult.⁷⁰ Mindezt tovább erősítette az, hogy a betelepült idegenek földrajzilag is viszonylag homogén tömbökben telepedtek le, amelyen belül önállóságukat jóval hatékonyabban tudták megtartani.

⁶⁶ Így pl. a mohácsi csata utáni cca. 180 év alatt a magyarság szinte teljesen eltűnt a Bánságból, Bácskából, Szerémségből, Szlavóniából, és nagyrészt elpusztult vagy elmenekült Erdélyből és az Alföld középső részéből is. In Tóth 2011, 92.

⁶⁷ Makkai László in Tóth 2011, 92.

⁶⁸ Tóth 2011, 91., Mályusz Elemér és Kristó Gyula alapján.

⁶⁹ Tóth 2011, 92.

⁷⁰ Tóth 2011, 91.

Ennek megfelelően a tömeges bevándorlással kapcsolatos, kodifikált kollíziós jog egy része személyközi kollíziót old fel, tartalmát tekintve pedig kollektív státusjog. Ennek során egyes népcsoportok jogi elismerést, adott esetben kiváltságokat, autonómiát kaptak az uralkodótól. Ilyenek például a IV. Béla majd utódai által adományozott *hospes kiváltságlevelek*, vagy az 1745-ös *jászkun redemptio*. Mivel azonban a feudális állam egyébként is a személyközi kollíziók (elsősorban a rendiség, kisebbsézt a vallás) bonyolult rendszerén alapult, ahol a személyközi kollízióknak önmagában nem volt feltétele az eltérő etnikum és az ahhoz kapcsolódó sajátos, önálló szokás és jog, ezért ezek a források csak nagyon áttételesen kapcsolódnak a magyar nemzetközi magánjog történetéhez. Másrészt, ezek a források szinte kivétel nélkül a közjogi jogállást rendezik.

5.4. Werbőczy Hármaskönyve

Az 1514-ben kelt Tripartitum célja a szokásjog írásba foglalása volt. Mivel dátumát tekintve ekkorra az ország már túl volt az első demográfiai megrázkódtatást követő betelepülési hullámon, nyilvánvaló volt, hogy az etnikailag széttagolt szokásjogi rendszerben foglalkozni kell az „idegenek”, azaz a betelepülők magukkal hozott szabályrendszerének jogi státuszával is. Erre vonatkozik a Hármaskönyv 10. cím 2. §-a, amelynek első mondata így szól: „Helyi szokást akármely nép hozhat be.”⁷¹ A szabály relevanciája a nemzetközi magánjog számára abban rejlik, hogy az idegenek által magukkal hozott szokásokat (mai szóval: a külföldi jogot) jogi értelemben is elismeri, alkalmazhatónak nyilvánítja – ráadásul az ezt rendező szabályok alapján ugyanolyan feltételekkel, mint a belföldi környezetben kialakult szokásokat. A szabály ugyanakkor nem arról szól, hogy mely idegen nép jogát kell alkalmazni mely jogviszonyban, hanem az ország szokásjoga részeként elismeri az idegenek által behozott szokásokat is. Így szerepe elsősorban jogforrástani, és csak másodsorban nemzetközi magánjogi jellegű.

Ami a külföldiekre – idegenekre – alkalmazandó jogot illeti, megközelítése területiális jellegű: elsősorban a belföldi jog hatályának definiálásán keresztül közelíti a kérdést. A rendeletek és a statútumok – a jog – mindenkit köteleznek, „mindazokat az idegeneket is, a kik ebben az országban tartózkodnak”.⁷² Zlinszky megfogalmazásával:

⁷¹ Ezt követően egy szabály szokássá válásának feltételeit ismerteti, mely rendelkezések már ugyanúgy alkalmazandók a teljesen belföldi, mint az idegenek által behozott szokásokra.

⁷² Tripartitum 5. cím 2. §.

„A XV. század végéig terjedő időszakra elmondhatjuk, hogy Magyarország készséggel vett fel idegen jogi behatásokat. A századfordulóval tapasztalható ennek az irányzatnak megfordulása, a hazai *consuetudo* szűkkeblű őrzése.”⁷³

A Hármaskönyv idézett szabályaiból kitűnően ez a kijelentés leginkább a kollíziós viszonyokra, nem pedig az idegenek jogszokásainak a belső szokásjogba abszorbeálására igaz. Más szóval, a kollíziós viszonyok jelentős részét azáltal rendezte a jog, hogy az idegen népek jogát a hazai jog részévé tette, és ekként kellett azt alkalmazni – ez pedig lényegesen enyhíti a territorialitásra utaló szabály látszólagos merevségét.

5.5. Az alkalmazandó jog meghatározása a hétköznapi magánjogi jogviszonyaiban a Magyar Királyság területén élő népcsoportok esetén

Az országban található népek-népcsoportok élete során számos hétköznapi magánjogi ügylet szabályozása – a vonatkozó szokásjog – eltért népcsoportonként. Ilyen lényeges kérdések a magánjog teljes spektrumában felmerülhettek, mint a személyes joggal kapcsolatos kérdések, például jogképesség (születés), cselekvőképesség, személyiségi jogok, családi viszonyok, például házasságkötés, formai feltételek, házasságtörés és válás, közös és családi vagyon, rokonság stb.; örökléssel kapcsolatos kérdések, például törvényes öröklés, végrendekezés; tulajdonjogi kérdések, például a feudális tulajdoni rend tartalma, szerzőképesség, történetileg jelentős szerzőmódok, mint a gyűjtögetés, vadászás, halászás, mézrablás, szerződésekkel kapcsolatos kérdések, például vásári ügyletek. Mint említettük, egyes népcsoportok spontán asszimilálódása eleve kizárta a kollíziót ilyen esetekben. Más népcsoportok esetében – főképp a tömeges betelepülés/betelepítés során az országba került népcsoportok esetében – azonban felmerült a kérdés, hogy ezeket a jogviszonyokat mely jog alapján kell elbírálni. Az esetek nagy részében itt még mindig pusztán *személyközi* kollízióról beszélünk: azaz például két bajai tót (szlovák) özvegy egymással kötendő második házasságkötésénél a szükséges várakozási időt a szlovák szokások szerint lehet-e megítélni. Az egyes népcsoportok egymás közötti interakciónak intenzívebbé válásával azonban komplexebb tényállások is keletkeztek, ahol *személyközi/területközi* kollíziók kollízióját kellett feloldani: a bajai tót és zempléni ruszin özvegy egymással tervezett, második házasságkötéséhez szükséges kötelező várakozási időt a tót, a ruszin, vagy a tervezett házasságkötés helyén, Sopronban érvényesülő szabályok

⁷³ Zlinszky 1981, 942.

szerint kell-e elbírálni? Ez a kérdés már tipikus nemzetközi kollíziós magánjogi kérdésnek tűnik, leszámítva, hogy nincsen benne külföldi/nemzetközi elem...

A személyközi és ehhez kapcsolódó területközi kollíziók kialakulását az etnikai-demográfiai helyzeten kívül nagyban elősegítette – sőt valójában szükség-szerűvé tette – az *egységes magánjogi szabályozás hiánya*, illetve a meglévő források – mint Werbőczy Hármaskönyve (1514), vagy az 1696-ban kiadott Corpus Juris Hungarici – gyakran bizonytalan, sok nyitott kérdést tartalmazó jellege. Ennek megfelelően a szokásjogra hárult az a feladat, hogy a hétköznapi élet igényei által megkövetelt kérdéseket rendezze. Ezek a szokásjogok pedig, elsősorban a demográfiai katasztrófákat követő tömeges betelepülések miatt, kisebbrészt a tömeges méretű betelepülést el nem érő népességmozgás miatt, etnikai alapon meghatározottak maradtak. Az egyes népcsoportok tömbyszerű letelepedése pedig az etnikai alapú személyközi kollízióknak területközi jellegét kölcsönözt.

Az alkalmazandó szokásjog meghatározásának két alapvető szempontja volt. Az egyik a *territorialitás*, amit az országon belül *községi illetőségnek, lokalitásnak* hívtak.⁷⁴

„Mindenki lakott valahol, tartozott valamely településhez, és ennek jogállása, a rá meghatározott vagy az általa megállapított szabályok, az emberek közötti konfliktusok feloldására vonatkozó eljárási és rendező elvek, a kötelezettségek (adó, úrbéri szolgáltatások, katonai terhek stb.) kihatottak a kötelékébe tartozó személyekre is. A lakhelyhez való tartozás folytán elvárták a személytől a kötelezettségek teljesítését, a szokások megtartását, a szolidaritást jóban-rosszban. A lakóhellyel azonos jellegű személyi kihatások következtek abból, hogy ki hol végzett ipari, kereskedelmi vagy egyéb termelő tevékenységet, vagy átmenetileg hol tartózkodott; ez utóbbinak a jelentősége például vándorkereskedőnél vagy vándorcigánynál elsődlegessé válhatott.”⁷⁵

A lokalitás a dolog fekvési helyét, vagy valamely jogi aktus helyének jogát is felülírta: „ha a lakás a szóban forgó területen belül volt, akkor a területen kívül fekvő vagyona, a területen kívül kötött házasságára is a lakása szerinti jogot kellett alkalmazni”.⁷⁶ Zlinszky ehhez képest kidomborítja, hogy az illetőség több a lakóhellyel: az ingatlan birtoklása (tulajdonlása) teszi az adott személyt az adott település vonatkozásában illetőséggel rendelkezőnek.⁷⁷

A *perszonalitás*, az etnikai hovatartozás, ami alapján az azonos népcsoportok gyakran viszonylag homogén településeket kívántak alkotni, a lokalitást pusztán

⁷⁴ Tárkány Szücs 2003, 51.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Zlinszky 1981, 942–943.

kiegészítette, szerepe pedig később, az etnikai arányok további változásával egyre marginálisabb lett. „A feudális időkben a [...] kiváltságos helyek külön személyi jogrendje is a lokalitással összefüggésben érvényesült. A rendiség megszűnte után viszont már nem az volt ebből a szempontból az irányadó, hogy valaki székely vagy kun nemzetségből származott-e, hanem hogy ezeken a területeken belül lakott-e vagy sem.”⁷⁸ A lakóhelyen belül azonban igen sokáig további etnikai, etnikai-kulturális *alcsoportok* is léteztek, saját szokásjoggal, elsősorban elszigetelődésre, kulturális különállóságuk megőrzésére hatványozottan érzékeny csoportoknál.⁷⁹ Példának hozható az öröklési jog: „1821-ben Georch Illés tanulmányt írt a *Hármaskönyvnek* a jobbágyi öröklésre vonatkozó cikkelyeiről; ebben csodálkozását fejezte ki, hogy milyen különbségek léteztek a magyar, a német és a szerb népek helyi gyakorlatában, sőt ezek az eltérések akkor sem szűntek meg, ha egy községben laktak együtt.”⁸⁰

Ami a *kereskedelmi forgalmat* illeti, a középkori és újkori polgári-kereskedelmi jog bizonytalan jellege és kodifikálatlansága Magyarországot eleve „feldarabolta” szokásjogi alapon, ami területközi kollíziók sokaságához vezetett. Különösen igaz volt ez a vásárookra, mint a korabeli kereskedelem kiemelt helyszíneire nézve. Az egyes vásári helyszíneken alkalmazott magánjogi-kereskedelmi jogi szokások-szabályok pedig rendszerint eltértek egymástól.⁸¹ Ilyenek voltak például a szerződés-kötés folyamatának szabályozása – az alku; a szerződés megkötésének formai feltételei, amelyek nélkül a szerződés nem jött létre, mint például tenyérbecsapás, jószág mellé állás, áldomás ivása –, az elővásárlási jog szabályozása, a jószág-szavatosság, az úgynevezett „látatlanban vétel” felelősségi szabályai, az akkorra már igen cizellált fuvarjogi szabályok – fuvarosokra, hajcsárookra, uszályosokra, deregélyesekre, tutajosokra és tevékenységükre vonatkozó szabályok – stb.⁸² A területközi kollíziók feloldásának a módszere a leggyakrabban a *vásár helyének a kapcsolólve* volt, amit hatékonyan egészített ki a vásári bíraskodás intézménye, azaz a felmerült jogvitákat a vásári bíróság a hely szokásai szerint helyben el is bírálta – a jogintézményt végül csak az 1911-es polgári perrendtartás szüntette meg.⁸³ Bizonyosan ez a jog vonatkozott például a szerződés-kötésre vagy az eladói szavatosságra. Megjegyzendő, hogy – mint fentebb említettük – a kereskedői

⁷⁸ Tárkány Szücs 2003, 55.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Georch Illés 1821. *Jegyzetek a' Hármas Törvény-Könyv III-dik Része 29-dik Cikkelyéhez a Magyar Országí Parasztok örökösödése iránt.* Tudományos Gyűjtemény. VII. 1821, 58. In Tárkány Szücs 2003, 758.

⁸¹ Tárkány Szücs 2003, 657–681.

⁸² Uo.

⁸³ Tárkány Szücs 2003, 665–668.

tevékenység végzésének, az átmeneti tartózkodásnak a helye felülírta a lakóhely jogát az olyan személyes jogállással kapcsolatos kérdésekben is, amelyek a kereskedelmi ügylet előkérdéseként szerepeltek – például a vándorkereskedői minőség tartalma –, így általában ezekben a kérdésekben is a vásár helyének joga érvényesült. Erősen kérdéses ugyanakkor, hogy ha a teljesítési hely elvált a szerződéskötés helyétől (a vásártól), ráadásul a teljesítés ideje is a vásár ideje utánra esett, akkor alkalmazható maradt-e a vásár helyének a joga. Jó példa erre a fuvar, amikor elképzelhető, hogy a hajcsár több száz kilométerrel odébb tartozott a lábasjószágot kiszolgáltató címzettnek, az eladó viszonteladójának. Elsősorban az 1875. évi kereskedelmi törvényből (1875. évi XXXVII. törvénycikk: kereskedelmi törvény) következtetünk arra, hogy ennek a területközi (adott esetben nemzetközi) kollízióknak a feloldásához már a teljesítési hely jogát használták. Mivel a kereskedelmi törvény hézagpótló jelleggel erősen támaszkodik a szokásjogra, és ebben a tekintetben a szokásjogi rendszer alkalmazásában már évszázadok óta létező automatizmusokra, lényeges megjegyezni, hogy a törvény szokásjogok kollíziójakor több esetben is a teljesítés helyének szabályaira, vagy „a teljesítés helyén divatozó kereskedelmi szokás”-okra utal (például 326. §, 328. §, 340. §).

Érdekes módon a Magyar Királyságon belüli személyközi vagy területközi kollíziók feloldása kivételes esetben ténylegesen *külföldi jog* alkalmazásához is vezethetett. Így például Besztercebányán az öröklésre és az ingatlantulajdonnal kapcsolatos magánjogi viszonyok egy részére „a régi német jog” volt az irányadó.⁸⁴ A város lakosságát ugyanis a tatárjárás során teljesen elpusztították, azt IV. Béla népesítette be 1255-ben türingiai szászokkal.⁸⁵ A forrás nem említi, hogy a „korábbi német jog” alatt a türingiai vagy szász szabályokat kell-e érteni, azonban egyértelmű, hogy itt ténylegesen külföldi jogról, nem pedig adott esetben egy állam nélküli népcsoport szokásjogáról van szó.

Ami konkrét eseteket illet, Zlinszky gyűjtötte csokorba a Bónis György által feldolgozott középkori jogesetekből azokat, amelyekben az alkalmazandó jog kérdése felmerült.⁸⁶ Így például 1361-ben egy királyi vitéz erőszakos birtokszerezésével kapcsolatos ügyben I. Lajos utasítására a dalmát-horvát bán eltekintett az egyébként alkalmazandó *lex rei sitae*-től – ami a joghatósági szabályból eredően azonos volt a *lex forival* – és a *lex personae*-t alkalmazták.⁸⁷ Ingó dolog feletti birtokszerezés (tulajdonszerzés) jogcímére vonatkozóan kellett megállapítani az

⁸⁴ Tárkány Szücs 2003, 758.

⁸⁵ Wikipédia: Besztercebánya. URL: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Beszterceb%C3%A1nya>; letöltés ideje: 2011. október 29.

⁸⁶ Bónis 1972. In Zlinszky 1981, 942.

⁸⁷ Uo.

alkalmazandó szokásjogot Gergely krakkói polgár ügyében, Lőcsén, az 1400-as évek közepén.⁸⁸

Összehasonlítva a kor európai nemzetközi magánjogi fejlődésével, újból kínálja magát Dumoulinnak a Hármaskönyv kiadásának idején kelt⁸⁹ és fentebb már hivatkozott szakvéleménye, mely a Ganay házaspár házassági szerződésére irányadó jog kérdésével foglalkozik. A tényállás akár a korabeli Magyar Királyság területén is bekövetkezhetett volna: Budán letelepedett házaspár érdeklődik, hogy erdélyi ingatlanjuk vonatkozásában kelt megállapodásukra az ingatlan fekvési helye szerinti erdélyi jogot, vagy inkább a Budán alkalmazandó jogot kell-e irányadónak tekinteni. Talán nem is tűnik annyira merésznek az állítás, hogy elegendő mennyiségű idő birtokában, kellő levéltári kutatás során a Dumoulin szakvéleményében szereplő problémával analóg kérdésre magyar viszonylatok között is találnánk kortárs forrást. A lehetséges tényállásbeli hasonlóságokból kifolyólag igény mindenestre bizonyára nálunk is létezett az ilyesfajta kollíziók feloldására. Hasonlóság, hogy a gondolkodás mindkét esetben megmarad a *személyközi-területközi kollízió* szintjén; és hogy jogszabályi/jogszabálynak szánt – mint a Tripartitum – jogforrás szintjén a franciák sem jártak előrébb nálunk, és a lehetséges válaszok néhány, objektíve adott lehetőség között találhatóak, adott esetben megengedve a felek választását is.

5.6. A letelepedéssel összefüggő etnikai-demográfiai viszonyoktól független kollíziós viszonyok a középkori-újkorai Magyar Királyság területén

A korabeli Európa áru- és személyforgalmi viszonyai, amelyek tényleges nemzetközi kollíziós tényállásokhoz vezettek, és amelyek nem háborúskodással, népvándorlással vagy népcsoportok letelepedésével voltak összefüggésben, néhány jól azonosítható jelenséghez köthetők. Egyrészt ilyenek voltak a lényegesebb *kereskedelmi szövetségek* (mint a Hanza-szövetség vagy a levantei kereskedelem – történelmileg változó – résztvevői) és a jelentősebb *kereskedelmi útvonalak*, mint az európai Észak–Dél irányú kereskedelmi útvonalak, a földközi-tengeri kereskedelmi útvonalak, majd az Európa és az Új Világ közötti kereskedelmi útvonalak. Ami a személyforgalmat illeti, a katonai célú személyforgalmon – mint kalandozásaink Európában, vagy később a keresztes hadjáratok – kívül ilyen jelenség volt a *mesteremberek és tudósok fogadása* – gondoljunk például a Mátyás király által az országba behívott olasz építő, szobrász és egyéb mesteremberekre,

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Hármaskönyv: 1514; Dumoulin szakvéleménye: 1523 vagy 1525!

akik hatékonyan segédkeztek a reneszánsz stílus meghonosításában hazánkban. Hasonló jelenség volt a *vallásos zarándoklat*, az ereklyetiszteletre épülő *vallási célú utazások*, mint például a jelentős középkori szentföldi zarándokutak. Végezetül, jelentősebb személyforgalmat generált az úgynevezett „*egyetemjárás*”, azaz – ahogy mai kifejezéssel illetnénk – a diákok mobilitása – gondoljunk Bornemissza Péterre, aki Wittembergben, Padovában és Bécsben is tanult –; illetve az egyéb tanulmányi célú utazás – mint Balassi Bálint esetében, aki középfokú tanulmányait végezte Nürnbergben. Napjaink leggyakoribb személyforgalmi okai – bevásárló- és üdülési célú turizmus, tömeges külföldi munkavállalás – értelemszerűen nem léteztek még az adott korban.

Kérdéses, hogy a területközi kollízióknak a feloldásán túl van-e a kereskedelmi forgalomra alkalmazandó jog meghatározásának olyan része, amely kifejezetten a *nemzetközi kereskedelmi vonatkozások* miatt jött létre. Egyrészt volt néhány termék, amely során Magyarország bekapcsolódott a korabeli nemzetközi kereskedelmi forgalomba. Így voltak hagyományosan magyar exporttermékek elsősorban a mezőgazdaság területén – például a lábón a célország piacaira hajtott marha, vagy a só, bor, búza. Ugyanilyen jelentős volt a nemesfém kivitele is: „[a] középkor végén, egészen a tengerentúli ezüst beáramlásáig, Magyarország és Csehország látják el arannyal és ezüsttel az európai pénzpiacot”.⁹⁰ Bár az adott időszakban inkább a kivitel van túlsúlyban – és a kor technikai és kereskedelmi viszonyai közepette a kollízió ténylegesen a célország területére helyeződik –, van példa más jellegű nemzetközi kereskedelmi ügyletre is. Így például a keresztes háborúk idején az átvonuló hadak erős kereskedelmi forgalmat is generáltak – már amennyiben nem erőszakkal szereztek meg a szükségleteik kielégítéséhez a javakat –, és Magyarország ebből a szempontból központi helyen volt található. Így a Magyar Királyság első kereskedelmi szerződése a 12–13. században éppen az átvonuló külföldi keresztes hadak ellátásáról és a velük való szabad kereskedésről szólnak.⁹¹ Leszámítva azonban az eseti jellegű, átvonuló csapatok ellátásával kapcsolatos kollíziós kereskedelmi jogi viszonyokat, azt kell látnunk, hogy a külkereskedelmi forgalom általában olyan mértékig *korlátozott* volt, ami a tényleges kollíziós viszonyok körét igen szűkre szabta. A technika állásából fakadó hátrányok – az utak és fuvarszközök kezdetlegessége – mellett jogi akadályok hosszú sorával kellett a kereskedőnek szembenéznie, ha el akarta hagyni az országot árujával. Így például a korabeli vámok Európában nem az országhatárokhöz, hanem forgalmasabb csomópontokhoz, településekhez, a feudális

⁹⁰ Nyerges János. 1981. *Vámpolitika*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Második, átdolgozott és bővített kiadás, 50.

⁹¹ Nyerges 1981, 25–26.

földesurak területeihez kapcsolódtak, és kivetésük sem csak a központi hatalom akaratát tükrözte: „a vámszedés és az útonállás nem volt könnyen megkülönböztethető”.⁹² Azon kisszámú külföldi kereskedőnek, akik ennek ellenére külföldre vitték áruikat, további akadályokkal kellett megküzdeniük. Így például a 12–15. században a bécsi árumegállító jog alapján az idegen kereskedők csak meghatározott ideig tartózkodhattak a városban, ott csak bécsi kereskedők adhatták el áruikat, és Bécsből Magyarország irányába csak bécsi kereskedők vihették az árukat tovább, azaz a Magyarországra irányuló exportot bonyolító külföldiek nem juthattak el Magyarországra.⁹³ Ezek a fajta kikötések a kontinentális Európában viszonylag gyakoriak. Hasonlóképpen rendelkezik Zsigmond is 1405. évi dekrétumában, a budai árumegállító joggal kapcsolatosan.⁹⁴ A Habsburg Birodalom merkantilizmusa pedig további kereskedelmi korlátokat szül, melyek a magyar viszonyokat is érzékenyen érintik.⁹⁵ Mindezek eredményeképpen azok a nemzetközi kereskedelmi viszonyok, amelyek a kollíziós jog fejlődéséhez vezettek volna, csak viszonylag szűk körben, korlátok között voltak jelen a korban. A tényleges jogviták rendezésére pedig gyakran a jogvitára szabott, az érintett felek személyes jogától vagy az érintett országoktól függetlenül megállapított jogot alkalmazták, mint ismeretes ez a 16–17. századi azon vegyes bizottságok ítélkezéséből, amelyek magyar és osztrák, lengyel, morva, dalmát stb. kereskedők és lakosok egymás közötti vagyoni ügyeiből keletkeztek.⁹⁶ Mindezek figyelembevételével a felmerülő kollíziós viszonyok rendezése során ritkán jutottak el az alkalmazandó jog meghatározásának kérdéséig. A leggyakrabban a külföldiek jogállásának – belső jogban definiált – kérdéseivel találkozunk: jog- és perképesek-e, megvalósul-e a belföldi jogegyenlőség, amelyet kiegészítenek különféle joghatósági szabályok.⁹⁷ Kollíziós szabályok csak a külföldiek jogképességének legalább valamilyen szintű elismerése után keletkezhetnek: így például Erdélyben kereskedelmi perekben már a 16. században rendelkeztek a *lex loci contractus* alkalmazásáról.⁹⁸

A *külföldi mesteremberek fogadása* lehetett az a jelenség, amelyre a Szent István-i intelem ténylegesen vonatkozott, évszázadokkal később is. Vélelmezhető, hogy például a Mátyás által az országba behívott szakemberek – építészek, mérnökök, művészek, tudósok – vonatkozásában ténylegesen megvalósult a szo-

⁹² Nyerges 1981, 19.

⁹³ Nyerges 1981, 27.

⁹⁴ Nyerges 1981, 32–33.

⁹⁵ Nyerges 1981, 58–69.

⁹⁶ Zlinszky 1981, 945.

⁹⁷ Zlinszky 1981, 943–944.

⁹⁸ Zlinszky 1981, 944.

kásaik tiszteletben tartása, és sajátos szabályaik alkalmazása. További kutatásra lenne szükség ugyanakkor azt tekintve, hogy ez mely jogviszonyokban, és milyen „kapcsolóelvek” mentén történt így, illetve melyek voltak azok a pontok, amikor – például a letelepedésből, a tartós ittlakásból fakadóan – az „idegen” mesterember a külföldi jellegét elveszítette, és rá a belföldi szabályokat kezdték alkalmazni. Sajnos a török megszállás ebben is visszaesést hozott, így végül nem fejlődhetett ki a középkori és kora újkori idegenjognak az a cizellált rendszere, amely kollíziós szabályok mentén a korabeli életviszonyok között differenciálva elemezte volna, hogy mi alapján dönthető el az, hogy mely kérdésekben kell az „idegen” mesterember, tudós jogviszonyaira saját jogát alkalmazni, és mi alapján döntjük el, hogy ez konkrétan melyik ország joga lesz.

A *külföldre irányuló vallásos zarándoklat* azon országok területén, ahol híres vallásos kegyhelyek vagy ereklyék voltak találhatóak, tipikus nemzetközi magánjogi jogviszonyokat generált: egyszerre több különféle országból származó nagy számú külföldi volt jelen ugyanazon a helyen, akik különféle – rendszerint rövidebb – magánjogi jogviszonyba léptek, mint például az utazással és ottléttel kapcsolatos szerződések, apróbb kártérítési jellegű jogviszonyok – balesetek, sérülések, lopások stb. Nagyobb léptékű magánjogi jogviszonyokat jelentett egy-egy nagyobb adományozás vagy a zarándoklat során fűződő kapcsolatokból származó házasságkötés, főképp, ha az a célországban történt, vagy egy-egy haláleset. Mindezen esetekben óhatatlanul felmerült az alkalmazandó jog kérdése. Ugyanakkor Magyarország területén a zarándoklat – az európai összefüggésekben is kiemelkedő horderejű ereklyék csekély száma miatt – elsősorban belföldi jellegű volt. Bár némely Mária-kegyhely révén Magyarország a török hódoltság előtti időkben európai zarándoklatok célpontja lehetett, a török pusztítás eredményeképpen még az ezen ereklyékhez irányuló zarándoklat mértékében is jelentős visszaesés következett be.⁹⁹

Az *egyetemjárás* a korabeli Európa szintén jelentős, nem katonai személyforgalmat generáló tényezője volt, azonban Magyarország ebből a szempontból nem tartozott a jelentős célországok közé. A középkori alapítású magyar egyetemek nem működtek sokáig: az 1367-ben Pécsen alapított egyetem a század végén már nem működött,¹⁰⁰ a Pápa által 1389-ben jóváhagyott Óbudai Egyetem a 15.

⁹⁹ Ehhez lásd például Barna Gábor: *Zarándokhelyek Magyarországon*. In Mária Kegyhelyek, at: http://www.mariakegyhelyek.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=60, letöltés ideje: 2011. november 8.

¹⁰⁰ Ehhez lásd Tonk Sándor 1979. *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó. Elektronikusan: Erdélyi Magyar Adatbank: <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=873>, letöltés ideje: 2011. november 11. Pécshez ugyanitt: <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?akod=5101>

század harmincas éveiben megszűnt,¹⁰¹ miképp a Mátyás által szorgalmazott Budai Egyetem is 1530-ban, kb. húszévnyi, igen korlátozott működés után.¹⁰² Mire 1635-ben Pázmány Péter megalapította a Nagyszombati Jezsuita Egyetemet,¹⁰³ Európában már több évszázados múltú, nagy egyetemek vonzották a tanulni vágyó hallgatókat. A kor Európájának nagyobb egyetemein – Párizs, Bologna, rövidebb időszakokban egyéb olasz egyetemeken; Prágában, Krakkóban és Bécsben – számos külföldi tanulni vágyó diák, köztük magyar is töltött tanulóéveket.¹⁰⁴ Ennek mértékére jellemző, hogy például a bécsi egyetemen az ott tanuló összes külföldi diákot négy csoportba, úgynevezett *natió*ba osztották, és ezek közül az egyik a magyar volt; más egyetemeken a magyarokat más *natiók* fogadták be, Prágában például a cseh.¹⁰⁵ A 12–13. században Párizsban 2-300 magyar diák tanulhatott; Tonk kifejezetten az erdélyi diákok vonatkozásában írja, hogy Bécsben 1368–1520 között 1588 erdélyi diák tanult, Krakkóban pedig 1405–1520 között 811.¹⁰⁶ Mindez azt mutatja, hogy az egyetemjárással összefüggő nemzetközi kollíziók eltolódtak Magyarország területéről, és azokat a fogadó állam nemzetközi magánjogi szabályai rendezték. Vélelmezhető ugyanakkor, hogy a hazatérő diákok hozták magukkal azokat a tapasztalatokat, amelyeket külföldön mint idegen diákok szereztek a rájuk alkalmazandó szabályok kiválasztása során, és a fontosabb elvekkel, automatizmusokkal tisztában voltak.

Összefoglalva, a valódi nemzetközi kollíziós viszonyokra alapot adó jelenségek Magyarországon a középkorban és újkorban kevésbé fejlődtek ki, mint Európa más országaiban. Ennek részben földrajzi, részben történelmi okai voltak, különösen gondolva itt a török hódoltságra, majd ennek következtében a Habsburg Birodalmon belül elfoglalt helyzetünkre. Ugyanakkor mindehhez hozzá kell tenni azt is, hogy a kollíziós magánjog a nemzetállamok kialakulása előtt Európa jelentős részén továbbra is gyakran területközi vagy személyközi kollíziós magánjog, a területközi és személyközi kollíziók feloldására pedig hasonló eszközök álltak rendelkezésre Magyarországon is, mint Európa más államaiban.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Uo. A megszűnések okai között az uralkodói figyelem lankadása, a regionális tanulási igények alacsony szintje és pártharcok ugyanúgy szerepelnek (mindhez lásd uo.), mint a török betörések és török hódítás.

¹⁰³ Horváth Attila: *A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának története*: <http://www.jak.ppk.hu/kar/tortenet.htm>, letöltés ideje: 2011. november 11.

¹⁰⁴ Részletesen: Tonk 1979: <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?akod=5101>.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ Tonk 1979. Ugyanitt további statisztikai adatokat is találunk.

VI. ÖSSZEFOGLALÁS

Összegzésképpen megállapítható, hogy a magyar történelem kezdetektől fogva telve volt különféle kollíziós helyzetekkel. Ezek a helyzetek – mint Európában sokfelé – nem feltétlenül a szó mai értelmében vett nemzetközi kollíziós viszonyokat takartak, mint inkább személyközi és területközi kollíziókat. A kollíziók feloldásának eszköze az „idegenek” jogának beépülése/befogadása lett a hazai jogrendszerbe (eredetileg: szokásjog), nem pedig idegen jogként történő alkalmazása. A kollíziók feloldására jogszabályok körében a 16. századtól, jogesetek körében a 14. századtól találunk példákat. Igaz ugyanakkor egyrészt az, hogy történelmi és földrajzi okokból kifolyólag a valódi nemzetközi kollíziós viszonyok kialakulására lehetőséget teremtő feltételek kedvezőtlenek voltak, például a szárazföldi külkereskedelmet korlátozó intézkedések, vagy a nemzetközi személyforgalmat generáló néhány jelentősebb tényező (európai hírú egyetem vagy zarándokhely) hiánya miatt. Ezek a körülmények főképp a nemzetközi magánjogi fejlődés feltételei szempontjából jobb helyzetben lévő kortárs államokkal (Észak-Itáliában; Franciaország és Németalföld területén) való összehasonlításban kedvezőtlenebbek. Igaz az is, hogy a mai értelemben vett nemzetközi kollíziós magánjog eszköztára nem különült el élesen a külföldiek státusára, saját joguk általános elismerésére vonatkozó szabályozástól. Ez Európa más részein sem feltétlenül volt másképp. Hasonlóság az is, hogy a törvény szintjén kodifikált nemzetközi kollíziós magánjogi szabályok csak a 19. század második felében kezdtek elterjedni. Lényeges különbség ugyanakkor, hogy Magyarországon a 19. század második fele – a 20. század első évtizedei előtt ténylegesen nem fejlődött ki a nemzetközi kollíziós magánjog *tudománya*. Kodifikált jog hiányában, és egységes ítélkezési gyakorlat híján Európa legtöbb államában a nemzetközi kollíziós magánjog valójában a *jogtudományon keresztül* fejlődött: a nemzetközi magánjog története és a nemzetközi magánjog *tudománytörténete* nem vált el élesen egymástól.¹⁰⁷ A jogtudományi réteg hiánya feltehetően a két nagy „dúlásnak”, a tatár és a török hódításnak, az ország három részre szakadásának és ezek következtében a tömeges elnéptelenedésnek tudható be. Mint az élet legtöbb területén, ez a két katasztrófa – főként a százötven éves török megszállás, majd részben az annak következményeként érvényesülni képes Habsburg birodalmi politika – sok területen évszázadokkal visszavetette az életet Magyarországon. Bár a kollíziós viszonyok országunk történelme folyamán mindvégig adottak voltak, és Szent István Hatodik Intelme ígéretes kezdetnek tűnt a magyar nemzetközi magánjog

¹⁰⁷ Kivétel ez alól a *common law* világa, ahol évszázadokon keresztül általában is a jogtudósok szerepét a bírák vették át.

tudományának majdani megalapozásához, történelmünk viharai közepette nem alakulhatott ki az a gondolkodói potenciál, amely kevésbé viharos körülmények között fejlődött államoknak nagy nemzetközi magánjogi gondolkodókat adott. A jogtudományi réteg hiánya pedig ténylegesen visszavetette a nemzetközi kollíziós magánjog fejlődését is Magyarországon – így például az egyes kapcsolóelvek tartalmának, terjedelmének, alkalmazási körének részletekbe menő cizellálása elsőként szinte minden államban a jogtudomány szintjén ment végbe.

BIBLIOGRÁFIA

- Barna Gábor. *Zarándokhelyek Magyarországon*. In Mária Kegyhelyek, URL: http://www.mariakegyhelyek.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=60 Letöltés ideje: 2011. november 8.
- Bánrévy Gábor 1989. *A nemzetközi gazdasági forgalom és személyi viszonyok jogi szabályozása (Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga)*. Budapest, Tankönyvkiadó. 5., változatlan kiadás.
- Biermann Mihály 1886. *A honossági elv a nemzetközi magánjogban*. Budapest.
- Bónis György 1972. *Középkori jogunk elemei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bónis Péter 2011. Jog és jogtudomány a korai középkorban. *Jogelméleti Szemle*, 2011/1. szám (2011. április 13.). URL: <http://jesz.ajk.elte.hu/bonis45.html>, letöltés ideje: 2011. október 25.
- Burián László – Kecskés László – Vörös Imre 2007. *Magyar nemzetközi kollíziós magánjog*. Budapest, Logod Bt.
- Burián László – Cziegler Dezső Tamás – Kecskés László – Vörös Imre 2010. *Európai és magyar nemzetközi kollíziós magánjog*. Budapest, KRIM Bt.
- Dell'Adami Rezső 1888. *Magyar jogászegyleti értekezések*. XXXVII. IV. köt. 4. füzet, Budapest.
- Georch Illés 1821. *Jegyzetek a' Hármas Törvény-Könyv III-dik Része 29-dik Cikkelyéhez a Magyar Országi Parasztok örökösödése iránt*. Tudományos Gyűjtemény. VII. 1821.
- Horváth Attila. *A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának története*. URL: <http://www.jak.ppke.hu/kar/tortenet.htm>. Letöltés ideje: 2011. november 11.
- Jellinek Artúr 1885. *A magyar magánjog mai érvényében*. Budapest.
- Mádl Ferenc – Vékás Lajos 1992. *Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazda-*

- sági kapcsolatok joga*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat és Eötvös Loránd Tudományegyetem, 3. kiadás.
- Niboyet 1928. *La théorie de l'autonomie de la volonté*. Recueil des Cours de l'Académie de droit international de la Haye. 1927/XVI, Paris.
- Nyerges János 1981. *Vámpolitika*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Második, átdolgozott és bővített kiadás.
- Püttlingen, V. Vesque 1878. *Handbuch des in Österreich-Ungarn geltenden Int. Priv. R. mit besonderer Berücksichtigung des Staats und Völkerrechtes*. Wien. Második kiadás.
- Szántó Mihály 1893. *Nemzetközi magánjog, különös tekintettel hazai viszonyainkra*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia és Nagy Sándor Könyvnyomdája.
- Szászy István 1929. *A szerződő felek jogszabályválasztó joga a nemzetközi kötelmi jogban*. Budapest, TÉBE Kiadó vállalata M. Sz.
- Szászy István 1938. *Nemzetközi magánjog*. Budapest, M. T. Akadémia Jogtudományi Bizottsága.
- Szászy István 1973. *Jogszabályösszeütközések*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szigethy Gábor 1982. *István király intelmei*. Budapest, Magvető. Elektronikus változat: Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.niif.hu/00400/00446/00446.htm#2>; letöltés ideje: 2011. október 26.
- Tárkány Szűcs Ernő 2003. *Magyar jogi népszokások*. Budapest, Akadémiai Kiadó. Második, bővített kiadás.
- Tonk Sándor 1979. *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó. Elektronikus változat: Erdélyi Magyar Adatbank: <http://adatbank.transindex.o/cedula.php?kod=873>, letöltés ideje: 2011. november 11.
- Tóth Pál Péter 2011. A magyarság népességfejlődésének főbb problémái. *Rubicon*, 2011/9. 10., 88–95.
- Világhy Miklós 1966. *Bevezetés a nemzetközi magánjogba – egységes jegyzet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Zlinszky János 1981. A nemzetközi magánjog kezdetei Magyarországon. *Jogtudományi Közöny*, 1981. november, 941–948.

A HALÁLBÜNTETÉS ABOLÍCIÓJA EURÓPÁBAN

—◁○▷—
TÓTH J. ZOLTÁN

A halálbüntetés a jog kialakulásának kezdetétől a legtöbb társadalomban és a legtöbb korszakban ún. rendes büntetés (*poena ordinaria*) volt, melyet nemcsak az életellenes, illetve más erőszakos, valamint az állam elleni bűncselekmények, hanem a nemi, vallási és vagyoni jellegű deliktumok elkövetőivel szemben is rendszeresen alkalmaztak.¹ Mivel mind az ókorban, mind a közép- és a kora újkorban a halál mindennapos dolog volt, amelyet szó szerint az élet szerves részének tekintettek, ezért a felvilágosodás kezdetéig az emberi élet nem számított értéknek. A 18–19. századig a betegségek, járványok és háborúk következtében nap mint nap haltak meg fiatal vagy középkorú emberek, az akkori társadalmi körülmények közepette pedig nagyon csekély volt a bűnözők elfogásának valószínűsége, így gyakorlatilag mindenki, a közemberektől a földesurakon át a legnagyobb gondolkodókig egyetértett abban, hogy a bűnözés visszaszorítása érdekében nemcsak hasznos, de nélkülözhetetlen is a halálbüntetés.

Egészen a 18. századig nem született olyan gondolkodó, aki ezt megkérdőjelezte volna; Cesare Beccaria, a milánói felvilágosodás legnagyobb hatású képviselője volt az első, aki szerint a legsúlyosabb jogkövetkezményt csak a legritkább esetben szabad kiszabni, mert nagyrészt céltalan, szükségtelen és káros. Helyette 1764-ben megjelent *Dei delitti e delle pene* (*Büntett és büntetés*) című könyvében²

¹ A halálbüntetés ókori és középkori egyetemes jogtörténetéhez magyarul összefoglaló jelleggel lásd: Tóth J. Zoltán: A halálbüntetés az ókorban. *Jogelméleti Szemle*, 2004/4.; Tóth J. Zoltán: Bűnök és büntetések a kora középkori iszlám jogban. *Jogelméleti Szemle*, 2006/2.; Tóth J. Zoltán: A halálbüntetés az ókori Keleten. *Jogelméleti Szemle*, 2006/3.; Tóth J. Zoltán: A halálbüntetés szabályozása a középkorban, különös tekintettel a Német-Római Birodalomra. *Jogtörténeti Szemle*, 2006/4., 68–75. A halálbüntetés középkori anyagi és eljárási rendelkezéseiről kitűnő összefoglalást tartalmaz Dülmen, Richard van: *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrítuálék a kora újkorban* c. könyve (Budapest, 1990, Századvég Kiadó – Hajnal István Kör). E vonatkozásban különösen figyelemreméltó a mű IV., V., VI. és VIII. fejezete (75–91., 92–109., 110–126., illetve 140–155.).

² Beccaria, Cesare: *Büntett és büntetés*. Ford.: Sebestyén Pál. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó.

az életfogytiglani kényszermunka bevezetését javasolta, amely elégséges preventív hatással rendelkezik mind az elítélt, mind mások vonatkozásában. Szükséges, de a szükség által megkövetelt mértéken túl nem menő, arányos büntetés, megfelel az állami büntetőhatalom terjedelmének és a büntetések céljának is, és ezért a legtöbb (bár nem minden) esetben alkalmas arra, hogy a halálbüntetés helyett egy adott, felvilágosult állam büntetési rendszerében – kivételes eseteket leszámítva – a legsúlyosabb szankció legyen. Végső soron Beccaria említett könyvének alapul az a büntetőjogi (sőt talán: jogfilozófiai) irányzat, amelynek célja a halálbüntetés eltörlése, végleges kiiktatása a büntetőjogi szankciók köréből.

Beccaria szerint ugyanis a büntetés célja nem lehet pusztán egy elvont eszme (az „igazság”) szolgálata, és nem lehet a célja önmagában sem (ahogyan azt például Kant és Hegel vallotta).³ Büntetni mindig csak valamilyen társadalmi érdekből lehet, ez az érdek pedig nem más, mint a bűnözés, azaz a bűncselekmények számának csökkentése. A *cél* tehát a bűnözés visszaszorítása,⁴ e célnak pedig a büntetés csupán *eszköze*. Ezt az eszközt csak a cél eléréséhez szükséges mértékben szabad alkalmazni; ha pedig a cél különböző módokon is elérhető,

³ Kant és Hegel elmélete tulajdonképpen nem más, mint visszatérés a megtorlás ókori eszméjéhez. Kantnál a büntetés *categoricus imperativus*, a gyakorlati ész követelménye, amely nélkül a társadalom nem létezhetne. Ahhoz, hogy a büntetés igazolható legyen, materiálisan alkalmazkodnia kell a bűncselekményhez. A büntetésnek nincs társadalmi célja, a büntetés célja önmagában van; büntetni azért kell, mert bűncselekményt követtek el (a bűncselekmény által tagadva a társadalmat fenntartó alapvető értékeket), vagyis a büntetés nem lehet más, mint igazságos (a materiális egyenlőséget alkalmazó) megtorlás, valamely rossz azonos nagyságú rosszal való viszonzása. Gyilkosság esetében ez a viszonzás csak és kizárólag a halálbüntetés formájában történhet meg, mert az élet elvételével szemben igazságos csak a gyilkos életének elvétele lehet. (Kant, Immanuel: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. Ford.: Berényi Gábor. Budapest, 1991, Gondolat Könyvkiadó.) Hegel szintén az igazságos megtorlás híve volt, ő azonban a büntetésben már az egyén személyiségének, autonómiájának az elismerését látta. A büntetés valójában a büntetett akarata, és az állam a büntetés kiszabásával ezt az akaratot, mint az eszes lény autonómiája megvalósulását tartja tiszteletben (hiszen aki a büntetés alkalmazásának tudatában követi el a bűncselekményt, az valójában ezt a következményt kívánja). Hegel szerint egyébként a büntetés az egyén autonómiájának az elismerése mellett a jog igazolására is szolgál. A bűncselekmény ugyanis tagadja a jogot; ahhoz, hogy a jog igazolja önmagát, a hegeli doktrína szerint tagadnia kell a bűncselekményt, azaz a jog tagadását. A jog tagadásának (a bűncselekménynek) a törvény általi tagadása tehát nem más, mint a jog (ön)igazolása. Emberlét esetén pedig a jog létét egyetlen módon lehet igazolni: a halálbüntetés alkalmazásával. (Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. Harmadik rész: A szellem filozófiája*. Ford.: Szemere Samu. Budapest, 1968, Akadémiai Kiadó.)

⁴ A büntetésnek tulajdonképpen két célja van, (amelyek mindegyike végső soron a bűncselekmények számának csökkenéséhez vezet): a speciális prevenció (különös megelőzés) és a generális prevenció (általános megelőzés). A speciális prevenció esetében a cél annak megakadályozása, hogy maga az elkövető újabb bűncselekményt kövessen el; a generális prevenció esetében pedig az, hogy a másokkal szemben kiszabott büntetés minden potenciális bűnelkövetőt visszatartson hasonló büntetőjog-ellenes magatartások megvalósításától.

ezek közül mindig a legenyhébbet kell igénybe venni. Ha ugyanis a súlyosabb szankciót alkalmaznánk, noha több érdemleges elrettentő vagy visszatartó hatással az sem járna, akkor annak felhasználása célszerűtlen, ezáltal pedig szükségtelen lenne. Mivel pedig Beccaria szerint a halálbüntetésnek általában nincs elrettentő hatása⁵ (ilyen hatással ugyanis alapvetően nem a szankciók súlyának növelése, hanem a hatékony felderítő munka, az elkerülhetetlenül bekövetkező büntetés rendelkezik),⁶ ezért annak alkalmazása célszerűtlen, tehát szükségtelen. Ez alól Beccaria mindössze két, nagyon szigorúan körülhatárolt kivételt ismert el: egyrészt azt az esetet, ha a halálbüntetést a generális prevenció érvényesítése nélkülözhetetlenné teszi; másrészt, ha annak alkalmazása a társadalom védelme érdekében feltétlenül szükséges.⁷ Beccaria felvilágosult eszméi nem hagyták érintetlenül a jog gyakorlatát sem: megkezdődött az a folyamat, mely – leginkább Európában – a halálbüntetés lassú, fokozatos visszaszorításához, egyes helyeken (illetve Európa csaknem minden országában) pedig annak teljes megszüntetéséhez vezetett. Jelen tanulmány a következőkben e folyamatnak kifejezetten az *európai* menetét követi nyomon, egészen a mai, 2011-es állapotokig.

Beccaria hatására az itáliai Toscana volt az első állam, melynek uralkodója, Lipót toszkán nagyherceg (a későbbi II. Lipót magyar király) a halálbüntetés (*pena di morte*) alkalmazását megszüntette.⁸ Előbb, 1765-ben titkos rendelettel tiltotta el a bírákat annak kiszabásától,⁹ majd később, 1786. november 30-án e gyakorlatnak a bűnözésre gyakorolt üdvös hatását felismerve törvényileg is eltörölte a

⁵ Beccaria szerint nem a halálbüntetésnek van a bűncselekmények elkövetésétől visszatartó hatása, hanem az „örökös rabszolgaságnak” vagy „életfogytiglani kényszermunkának”. („Nem valamely gonosztevő halálának borzasztó, de múló látványa a legerősebb fékje a bűnözésnek, hanem egy szabadságától megfosztott ember hosszan tartó szenvedésének példája, aki igavonó baromként robotolva fizeti vissza a társadalomnak, amit ellene vétett.” Továbbá: „A halálbüntetés esetén a bűncselekmény csak egyszer statuál példát, az örökös rabszolgaság esetében azonban egy büntetett igen sok és tartós példát teremt...” Lásd: Beccaria: i. m. 88–90.)

⁶ „A bűnözésnek legerősebb fékje nem a büntetések kegyetlensége, hanem azok elmaradhatatlansága... Egy mérsékelt, de biztos büntetés mindig nagyobb hatást fog kelteni, mint egy másik, félelmetesebb büntetéstől való rettegés, amelyhez a büntetlenség reménye társul.” (Beccaria: i. m. 99.)

⁷ „Valamely állampolgár halálát csupán két okból lehet szükségesnek tekinteni. Az egyik az az eset, amikor az illetőnek még szabadságától megfosztva is olyan kapcsolatai vannak és olyan hatalommal bír, amelyek a nemzet biztonsága szempontjából nem közömbösek”; a másik eset pedig, ahol még Beccaria szerint is szükséges a halálbüntetés kiszabása, az, ha az elkövető „halála az egyetlen valóságos fékező erő másoknak bűncselekmények elkövetésétől való visszatartására”. (Beccaria: i. m. 87–88.)

⁸ Lásd: Szemere Bertalan: *A büntetésről s különösbbe a halálbüntetésről*. 1990, Halálbüntetést Ellenzők Ligája, 137–139.; és Balás Elemér: *A halálbüntetésről*. Budapest, 1900, Révai és Salamon Könyvnyomdája, 6. és 11.; Finkey Ferenc: *Büntetéstani problémák*. Budapest, 1933, 71., 72 és 75.

⁹ Mindazonáltal kivételek ténylegesen még ezt követően is, egészen 1769-ig történtek.

halálbüntetést, és helyette az „örökfogság” intézményét vezette be. A halálbüntetés nélküli állapot azonban nem tartott sokáig, 1790-ben a francia forradalom expanziójától való félelem hatására visszaállítják a politikai bűncselekményekre, majd 1795-ben a vallás elleni büntetésekre és az emberölés különböző eseteire is (ám 1808-ig, Toscana franciák általi elfoglalásáig azt köztörvényes bűncselekmények elkövetőivel szemben ténylegesen nem alkalmazzák). Ezt követően ezen szankció korlátozására 1838-ban kerül sor, amikor az augusztus 2-i törvény kimondja, hogy halálbüntetés bármely ügyben csak a bíróság egyhangú határozata alapján szabható ki. A halálbüntetést Toscanában 1847-ben az október 11-i törvény újból eltörli; ezt 1852-ben még visszaállítják, ám 1860-ban újra, immár véglegesen kiiktatják a toszkán büntetőjog rendszeréből.¹⁰

Ugyanebben az évben egy Pietro Ellero nevű ügyvéd külön folyóiratot indít a halálbüntetés eltörlése ügyének folyamatos napirenden tartására (*Giornale per l'abolizione della pena di morte*); e folyóirat, mely előbb Milánóban, később Bolognában jelenik meg, az abolícióval kapcsolatos cikkek közlésével kívánja kivívni egész Itáliában, az itáliai államok egyesítése (1870/71) után pedig az egységes Olaszországban a halálbüntetés megszüntetését, amely végül 1889-ben, az olasz büntető törvénykönyv, a *Codice Penale* elfogadásával sikerrel is jár; ezután a folyóirat, funkcióját betöltvén, hamarosan meg is szűnik. Bár a *Codice Penale* formálisan csak 1889-ben törölte el a legsúlyosabb szankciót, tényleges kivégzésre ezt megelőzően már 1877 óta nem került sor, helyébe pedig az úgynevezett „*ergastolo*” lépett, mely életfogytig tartó fegyházbüntetést jelentett, kényszermunka-büntetéssel egybekötve és az első hét évben magánelzárással súlyosbítva. A halálbüntetést egyes állam elleni bűncselekményekre 1926-ban Mussolini állítja vissza, majd az 1930-ban elfogadott új büntető törvénykönyv, mely 1931. július 1-jén lépett hatályba, kiterjeszti a halállal büntethető politikai bűncselekmények körét, valamint a legsúlyosabb köztörvényes bűncselekményekre (emberölés, fegyveres rablás stb.) ismét lehetővé teszi e szankció kiszabását a bíróságok számára. 1944-ben a szövetségesek, miután elfoglalják Olaszország területét, augusztus 10-ével felfüggesztik a halálbüntetés alkalmazását, 1945-ben azonban azt részben a megtorlás jegyében a háborús és emberiesség elleni, valamint az egyéb állam elleni és katonai büntetésekre, részben pedig a kaotikus közbiztonsági viszonyok konszolidálása érdekében a legsúlyosabb köztörvényi bűncselekményekre ismét bevezetik.¹¹ Előbbi cselekmények miatt 1945–1947 között összesen

¹⁰ Doleschall Alfréd: Halálbüntetés. In Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Jogi Lexikon*. III. kötet. Budapest, 1900, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 899.

¹¹ Az utolsó köztörvényes bűncselekmény, konkrétan tíz személy sérelmére elkövetett fegyveres rablógyilkosság miatti kivégzésre 1947. március 5-én került sor, amikor e cselekmény három tettesének halálos ítéletét hajtották végre sortűz által.

88 személyt végeznek ki. Az 1947. december 27-én elfogadott és 1948. január 1-jén hatályba lépett új olasz alkotmány kifejezetten kimondja, hogy e szankció törvényi előírása többé mind köztörvényes bűncselekmények, mind béke idején elkövetett katonai deliktumok esetében tilos, ez a rendelkezés ugyanakkor még – mind a mai napig – megengedi a háború idején elkövetett katonai bűntettek esetében a halálbüntetés alkalmazását,¹² amivel az olasz törvényhozás korábban élt is, ezért a totális abolíció, mely már valóban minden bűncselekményre kiterjedt, csak 1994 októberében történt meg, mikor is az olasz parlament az 1994. évi 589. törvénnyel végleg törölte e szankciót az olasz büntetőjogi jogkövetkezmények köréből.

Franciaországban¹³ az abolicionista mozgalom a felvilágosodással egy időben indul meg, és első komoly eredményei a nagy francia forradalom idején születnek meg. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés Voltaire-nek köszönhetően már alig néhány hónappal a Bastille lerombolását követően, 1789. október 8-án betiltja a tortúrát, továbbá bevezeti a büntetőeljárások szóbeliségét és nyilvánosságát, majd 1790-ben elviekben kimondja, hogy a béke beálltával („az általános béke kihirdetésének napjával”) a halálbüntetést el kell törölni. 1791. május 30-án ugyanitt Louis-Michel Lepeletier törvényjavaslatot nyújt be a halálbüntetés (*peine de mort*) eltörléséről, de azt éles vita után az Alkotmányozó Nemzetgyűlés leszavazza.¹⁴ Ugyanezen év szeptember 25-én az *Assemblée Nationale Constituante* a hűbéri rend, valamint a vallás és az egyház elleni bűncselekmények halálbüntetéssel fenyegetését megszünteti, és annak alkalmazási körét négy büntetetre korlátozza. Közben, 1791. május 3-án elfogadják azt a törvényt, mely egyrészt megszünteti az embertelen kivégzési módokat (így például a lovakkal széttépetést – *écartement* –, a máglyán megégetést, a kerékbetörést vagy a leforrázás általi halált), másrészt az 1789-es Deklarációban megfogalmazott törvény előtti egyenlőség szellemében a nemesek és közrendűek megkülönböztetését is, és ennek alapján mindenkire egységes kivégzési metódus alkalmazását, a

¹² Az olasz alkotmány 27. cikk (3) bekezdése rögzíti, hogy „a halálbüntetésnek a hadiállapothoz meghatározott esetek kivételével nincs helye”. Trócsányi László – Badó Attila (szerk.): *Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban*. Budapest, 2005, KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó, 788.

¹³ Lásd: Doleschall: i. m. 899. és 900.; Horváth Tibor (szerk.): *A halálbüntetés megszüntetése Magyarországon. Dokumentumgyűjtemény*. Miskolc, 1991, Halálbüntetést Ellenzők Ligája, 23.; Lyons, Lewis: *A büntetés története*. Budapest, 2005, Magyar Könyvklub, 162–165.; Gönczi Katalin – Horváth Pál – Stipta István – Zlinszky János: *Egyetemes jogtörténet*. Budapest, 1997, Nemzeti Tankönyvkiadó, 345–347.; Finkey: i. m. 71–72. és 74.

¹⁴ Érdekes, hogy a vitában a későbbi „véres” forradalmár, Maximilien Robespierre (1758–1794) is a halálbüntetés eltörlése mellett szállt síkra, és az abolícióra szavazott.

lefejezést rendeli el.¹⁵ A végrehajtás konkrét módjának meghatározását arra a Joseph-Ignace Guillotin doktorra¹⁶ bízják, aki Antoine Louis doktor tanácsára¹⁷ a kivégzések humanizálása céljából már 1789-ben egy, az angol Halifax-bitóhoz hasonló,¹⁸ gyors, „kíméletes” és fájdalommentes halált lehetővé tevő szerkezetet javasolt. Ennek kivitelezését végül 1791-ben egy német ácsra bízták, aki azt 1792-re el is készítette. Az első guillotine-os kivégzésre 1792. április 25-én került sor, amikor is Nicolas-Jacques Pelletier rablót fejezték le a párizsi Gréve téren;¹⁹ ezt követően Franciaországban egészen a halálbüntetés 20. század végén történő eltörléséig többé semmilyen más módon nem hajtottak végre kivégzést. Már 1792 és 1794 között is több ezer embert fejeztek le, de az igazán nagy kivégzési hullám 1794. június 10-én, a „Nagy Terror” meghirdetésével kezdődött, amikor is a Konvent törvénye lehetővé tette, hogy a forradalom eredményeinek megvédése érdekében a párizsi Forradalmi Törvényszék bárkit védelem, fellebbezés és a vádlott meghallgatása nélkül halálra ítéljen.

Napóleon hatalomra kerülése után a forradalmi terror véget ért, és a konszolidációval párhuzamosan elkezdődött a kodifikáció előkészítése. A büntetőjog területén ez két törvénykönyv megalkotásában öltött testet: az 1808-as büntetőeljárás törvényben (*Code d'Instruction Criminelle*) és az 1810-ben megalkotott, 1811-től 1863-ig hatályban levő büntető törvénykönyvben (*Code Pénal*).²⁰ Az előbbi szakított az inkvizitórius eljárással, és egy úgynevezett vegyes rendszert vezetett be, amely a nyomozati szakaszban a titkosságra, a bírósági szakaszban viszont már a nyilvánosságra épül. A perbeli cselekmények részben szóban, részben írásban zajlanak, és továbbra is kötött a bizonyítási rendszer, azaz bármilyen bizonyíték nem használható fel (ez egyfajta garancia volt arra, hogy egyrészt a bíróságok ne lépjenek vissza az istenítéletek korszakába, másrészt pedig arra is, hogy a népszuverenitást megtestesítő törvényhozónak a törvények szövegébe foglalt akaratától, vagyis a Rousseau és Montesquieu által megfogalmazott elvek gyakorlati megvalósításától ne térhessenek el).²¹ A *Code Pénal* alapelve a korábbi

¹⁵ Ennek értelmében pedig az előbbieken felsorolt brutális kivégzési módok mellett a törvény értelemszerűen megszünteti az azokhoz képest kevésbé embertelen és az addig jórészt a szegényekkel szemben alkalmazott akasztást is.

¹⁶ Guillotin doktor nevét (ellentétben a róla elnevezett kivégzőeszközzel) így, „e” betű nélkül kell írni.

¹⁷ Louis doktor közreműködése miatt a nép a guillotine-t sokáig Louise-tnek „becézte”.

¹⁸ A Halifax-bitó az angliai Halifax városáról kapta a nevét, ahol azt először, illetve a leghosszabb időn keresztül (1286-tól egészen 1650-ig) használták.

¹⁹ Jellemző az emberek akkori szemléletére és borzongás utáni vágyára, hogy miután a kivégzés az előkészületekkel együtt is mindössze néhány percig tartott, a tömeg azt kiabálta, hogy „vissza az akasztófámat”.

²⁰ Gönczi–Horváth–Stipta–Zlinszky: i. m. 353–356. és 361.

²¹ További újítása volt a törvénynek, hogy megszüntette a vádesküdszékét (*jury d'accusation*),

francia törvényekhez hasonlóan az elrettentés volt, ennek jegyében 36 különböző bűncselekmény esetében tette lehetővé vagy írta elő halálbüntetés alkalmazását, továbbá apagyilkosság esetében visszaállította a minősített halálbüntetést,²² de már széles körben szabályozta a szabadságvesztést is.

1832-ben a büntető törvénykönyv átfogó módosítására került sor, melynek kidolgozása már a humanizmus jegyében született; ennek során a halállal fenyegetett bűncselekmények számát a korábbi egyharmadára, 12-re csökkentik, megszüntetve például a lopás minden minősített változatának²³ (így a rablásnak), továbbá a pénz- és bankjegyhamisításnak, valamint az állami pecsétek és állampapírok utánzásának a halállal való fenyegetését. Ezenkívül az 1832-es novella végképp kiiktatja a francia szankciórendszerből a testcsonkító büntetéseket, és ezzel együtt visszavonja az apagyilkosokra 1810-ben visszaállított kézfejlévágást, valamint megszünteti a tüzes vassal való megbélyegzést és (a hamisítókat kivéve) a pellengérré állítást is. 1848-ban a február 16-i törvénnyel a forradalmi törvényhozás ideiglenesen eltörli a halálbüntetést a politikai bűncselekményekre, azt azonban „természetesen” a forradalom leverése után (egészen pontosan az 1853. június 10-i törvénnyel) visszaállítják.

A halálbüntetéssel kapcsolatos legközelebbi említést érdemlő fejlemény ugyan csak egy forradalomhoz, nevezetesen a „Párizsi Kommün”²⁴ időszakához kapcsolódik, csak ellentétes előjellel. A párizsi nép ugyanis a poroszokkal való háborút lezáró, megalázó versailles-i békével való elégedetlensége miatt²⁵ felkelést robbant ki. 1871. március 18-án győz a munkásforradalom, amely kezdetben ugyan nem nyúl a halálbüntetés eszközhöz, de miután április 2-án a versailles-i kormány csapatai több nemzetőrt (köztük a Hadügyi Bizottság két tagját, Duvalt és Flourens-t is) elfognak és kivégeznek, a Párizsi Községtanács (Kommün) április 5-én megalkotja a túsokról szóló dekrétumot: eszerint mindenkit, aki a kormánynak kémkedik, annak a seregében katonaként szolgál, vagy azzal bármilyen kapcsolatban áll, amennyiben elfogják, esküdtszék elé kell állítani, amely 48 órán

és helyette bevezette a vizsgálóbíró (*juge d'instruction*) intézményét. Az ítéelő esküdtszék megmaradt, tagjait meghatározott vagyoni cenzussal (adóalappal) rendelkező személyek közül a prefektus választhatta ki.

²² Az apagyilkos jobb kézfejét a lefejezés előtt le kellett vágni, és egy szál ingben, csuklyával a fején kellett rajta a kivégzést végrehajtani.

²³ A „sima” lopást már addig sem rendelték halállal büntetni.

²⁴ Both Ödön: *Fejezetek a nyugat-európai állam- és jogtörténet köréből*. Szeged, 1996, JATEPress, 100–107.

²⁵ A versailles-i békével a francia kormány többek közt vállalta, hogy lemond Elzászról és Lotaringiáról, hogy ötmilliárd francia frank jóvátételt fizet az időközben (1871. január 18-án) egyesült Németországnak, valamint hogy a háborús jóvátétel teljes összegének ki nem fizetéséig Franciaország keleti területeit átengedi a német csapatoknak „ellenőrzésre”.

belül dönt arról, hogy szabadon engedjék-e, vagy túszként tartsák fogva. A túszok pedig arra szolgálnak, hogy ha a kormány kivégez egy kommünárt, akkor boszszúból három, sorshúzás útján kiválasztott túszt agyon kell lőni. A Kommün végnapjaiban a terror fokozódik: május 17-én a Községtanács újra kiadja a túsokról szóló rendeletet, 18-án újabb dekrétumot bocsát ki, miszerint a köztársaság elleni propagandát terjesztőket (például ilyen sajtótermékek előállítóit és forgalmazóit) statáriális bíróság elé kell állítani és ki kell végezni, május 19-én a rögtönbíráskodást kiterjeszti a sikkasztó és a tolvaj köztisztviselőkre, május 24-én pedig azon lakóházak tulajdonosaira is, akik nem szolgáltatják ki vagy ölik meg azokat, akik házaikból a nemzetőrökre lőnek. A felkelés leverése után természetesen nem marad el a válasz sem: megtorlásként rengeteg kommünárt kivégeznek.

A halálbüntetés teljes eltörlésének gondolata Franciaországban többször felvetődött;²⁶ ezek közül a legkomolyabb kísérlet 1906-ra tehető, mikor is Georges Benjamin Clemenceau miniszterelnök javaslatot tesz a köztörvényes bűncselekmények esetében a halálbüntetés eltörlésére,²⁷ helyette pedig az életfogytig tartó fegyházbüntetés bevezetését javasolja, melyet az első hat évben magánelzárással súlyosbíttatnának. Emiatt az 1907-es költségvetésben a hóhér illetménye már nem is szerepelt, de egy új és félelmetes bűnözési forma (az ún. „*apache*”-merényletek)²⁸ elterjedése miatt a Nemzetgyűlés ezt mégsem merte meglépni, és a képviselők 1908. december 8-án 330:201 arányban elutasítják a javaslatot. 1939-ig a kivégzések nyilvánosan zajlottak, azt csak közvetlenül a II. világháború előtt zárták el a tömeg elől, és tették köztéri látványosságból valódi büntetéssé. Az utolsó személy, akit nyilvánosan végeztek ki, a gyilkos Eugen Weidmann volt, az ő lefejezésére 1939. június 17-én került sor. A következő, június 24-én végrehajtott kivégzést, és az ezt követő összes többit azonban már a párizsi La Santé börtönben tartották,²⁹ egészen 1977. szeptember 10-ig, amikor Marcel Chevalier hóhér végrehajtotta Hamida Djandoubin az utolsó halálos ítéletet Franciaország (sőt az Európai Közösségek összes akkori állama) történetében. 1981-ben a szocialista

²⁶ Franciaországban a 19. század folyamán összesen tizenkétszer nyújtottak be képviselők ilyen irányú indítványt: 1838-ban, 1850-ben, 1868-ban, 1870-ben, 1872-ben, 1876-ban, 1881-ben, 1882-ben, 1886-ban, 1894-ben, 1896-ban, 1898-ban, sőt a 20. században Clemenceau javaslata után is még egyszer, 1928-ban, vagyis a halálbüntetés abolíciója folyamatosan terítéken volt, de többséget sohasem kapott.

²⁷ A javaslat megszövegezője Aristide Briand volt, tényleges beterjesztésére pedig 1908. július 3-án került sor.

²⁸ Az „*apache*”-merényletek olyan bűncselekmények voltak, melynek során autós útonállókat raboltak és gyilkoltak.

²⁹ Ez alól csak a rendkívüli bűncselekmények jelentettek kivételt; az utolsó ezért történő kivégzésre 1963. március 11-én került sor, amikor a légierő tisztjét, Jean Marie Bastian-Thieryt végezték ki sortűz által a Fort d'Ivry erődben hazaárulás és katonai bűncselekmények miatt, mivel megkísérelte megölni Charles de Gaulle köztársasági elnököt.

párti elnökjelölt, Francois Mitterrand a választási kampányban megígérte, hogy ha megválasztják, végleg eltörli a halálbüntetést, és ezt az ígéretét be is tartotta. Szeptember 17-én az igazságügyi miniszter, az ismert egykori abolicionista ügyvéd, Robert Badinter benyújtotta a Nemzetgyűlésnek az erről szóló törvényjavaslatot, amelyet a Képviselőház több mint háromnegyedes többséggel még másnap, a Szenátus pedig szeptember 30-án megszavazott. A halálbüntetés minden körülmények közti eltörléséről szóló törvény 1981. október 9-én hatályba lépett, ezzel Franciaországban a halálbüntetés végleg megszűnt.

Németországban³⁰ az önálló fejedelemségek és királyságok korában Bajorország teszi meg az első lépést az abolicionizmus útján,³¹ amikor 1813-ban Paul Johann Anselm von Feuerbach a *Code Pénal* mintájára elkészíti a bajor Btk.-t, amely jelentősen korlátozza a halálbüntetés (*Todesstrafe*) alkalmazását, fő célja pedig már deklaráltan nem az elrettentés, hanem a generális prevenció. A következő jelentős fejlemény 1848-hoz, a Német Államok Szövetségéhez köthető, a Frankfurti Nemzetgyűlés ugyanis a halálbüntetés fenntartása ellen szavaz,³² és ennek hatására ideiglenesen több német állam³³ is eltörli köztörvényes bűncselekményekre a halálbüntetést. 1863-ban a *Deutsche Juristentag* (Német Jogászgyűlés) határozatot fogad el a halálbüntetés ellen, 1871-ben pedig, az egységes birodalmi büntető törvénykönyv tervezetének vitája során komolyan felvetődik a halálbüntetés eltörlése a polgári bűncselekményekre, olyannyira, hogy az első szavazást követően még az abolicionisták vannak többségben (118:81), de Bismarck érvelésének hatására a végső szavazásnál ez az arány megfordul, és 127:119 arányban a Birodalmi Gyűlés végül is a halálbüntetés fenntartása mellett száll síkra.³⁴ A katonai bűncselekményeken kívül azonban a birodalmi Btk. mindössze gyilkosság, illetve a császár vagy valamely tartományúr ellen elkövetett gyilkossági kísérlet miatt írja elő e szankció kiszabását,³⁵ de akkor sem kötelező jelleggel. A végrehajtás módjának a lefejezést választják, melyet konkrétan guillotine alkalmazásával valósítanak meg,³⁶ 1877-től a nyilvánosság kizárásával.

³⁰ Gönczi–Horváth–Stipta–Zlinszky: i. m. 379. és 382–383.; Horváth: i. m. 24–26.; Finkey: i. m. 74–75.; Doleschall: i. m. 900.; Balás: i. m. 6–7.; Jescheck, Hans-Heinrich: A Nemzetközi Büntetőjogi Társaság álláspontja a halálbüntetés kérdésében. *Magyar Jog*, 1990, 6. szám, 568–570.

³¹ Egyéb humanista büntetőjogi törekvések természetesen már ezt megelőzően is voltak, így például 1754-ben Poroszországban, 1770-ben Szászországban, 1809-ben pedig Bajorországban és Württembergben törlik el a kínvallatást.

³² *Deutsche Grundrechte* 9. §.

³³ Ezek közé tartozott Bréma, Oldenburg, Szászország, Württemberg, Baden és Hessen.

³⁴ Az össznémet büntető törvénykönyv 1872. január 1-jén lép hatályba.

³⁵ 211. §.

³⁶ Egyedül Bajorország írta elő 1920–1923 között a golyó általi halált.

1931-ben a Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület német csoportja Essenben tartott ülésén tizenöt neves büntetőjogász, köztük Gustav Radbruch támogató aláírásával egy olyan határozatot fogad el, mely felhívja a törvényhozást a halálbüntetés köztörvényes bűncselekmények esetében való eltörlésére, illetve az új Btk.-ból való kihagyására. Ezt a törekvést azonban a nemzetiszocialista hatalomátvétel megghiúsítja, és állami szintre emeli a gyilkosságokat, a terrort és az önkényt. A halálbüntetés alkalmazását már 1933. március 29-én törvényileg kiterjesztik, majd Hindenburg halálát követően a totális uralom megszerzésével³⁷ 1934 augusztusa után rendeletileg teszik lehetővé vagy egyenesen kötelezővé a bíróságok számára egyre újabb és újabb bűncselekmények esetében a legsúlyosabb szankció kiszabását. Közvetlenül Lengyelország lerohanását és a francia és angol hadba lépést követően, 1939. szeptember 5-én felállítják a rögtönítélő bíróságokat, amelyek a népellenes bűncselekmények elkövetőit halálbüntetéssel sújthatják.

A törvényesség látszatát fenntartva a náci uralom alatt, 1933 és 1945 között a polgári bíróságok több mint 16 ezer,³⁸ a katonai törvényszékek pedig több mint 20 ezer halálos ítéletet hoztak, döntő többségüket 1939 után, de természetesen a náci „jog” kegyetlensége nem elsősorban emiatt, hanem a háborús és emberiség elleni bűncselekmények miatt állapítható meg (csak a koncentrációs táborokban több millió zsidó, cigány, szláv, homoszexuális, köztörvényes bűnöző vagy politikai elítélt halt meg), amelyek alapja részben nem írott jogi norma, hanem közvetlen szóbeli parancs volt. Ezen (háborús és emberiség elleni) büntettek elbírálására a nürnbergi per (pontosabban perek) keretében került sor, ahol a náci főbűnösök jelentős részét halálra ítélték és kivégezték. Ezenkívül a nyugati megszállási övezetben 1945 és 1949 között az 1933 előtti jog alapján köztörvényes bűncselekmények miatt is végeztek ki embereket, az utolsót, Richard Schuht 1949. február 18-án Tübingenben fejezték le guillotine-nal rablógyilkosságért. Az angol, francia és amerikai megszállási övezetektől létrejött Német Szövetségi Köztársaság alkotmányának (*Grundgesetz*)³⁹ megalkotása során annak szövegébe felvették a halálbüntetés tilalmát;⁴⁰ a 102. § egy meglehetősen rövid, ám annál

³⁷ Miután Hindenburg köztársasági elnök meghal, Hitler nemcsak kormányfő, hanem államfő is lesz, majd e címek, valamint a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) elnöke és a fegyveres erők (a *Wehrmacht*, a *Luftwaffe* és a *Kriegsmarine*) főparancsnoka titulusok egyesítésével „a Birodalom Vezére (*Führer*) és Kancellárja” elnevezés alatt korlátlan egyeduradalomra és diktatori hatalomra tesz szert.

³⁸ Ebből mintegy 12 000 halálos ítélet lett ténylegesen végrehajtva.

³⁹ Hatályba lépett 1949. május 24-én.

⁴⁰ Érdekes, hogy e javaslat megfogalmazója és betervezője Hans-Christoph Seebohm, a Német Párt megalapítója volt, aki éppen a háborús bűnösök kivégzése gyakorlatának folytatását kívánta ezzel megállítani.

világosabb és kifejezőbb, félreérthetetlen kijelentést fogalmaz meg: „A halálbüntetés eltöröltetik”.⁴¹ Bár visszaállítására történtek szörványos kísérletek,⁴² ezt követően az NSZK-ban, majd az 1991-es újraegyesítést követően egész Németországban is mind polgári, mind katonai bűncselekmények esetében tilos többé a halálbüntetés alkalmazása.⁴³

A szovjet megszállási övezetből megalakult Német Demokratikus Köztársaságban azonban a fejlődés már nem volt ilyen egyenes vonalú. 1945 és 1949 között a keleti zónában 121 halálbüntetést szabtak ki, és ebből 47-et hajtottak végre, majd az NDK hivatalos megalapítását, azaz 1949-et követően szándékos emberölés, katonai bűncselekmények, kémkedés és szabotázs miatt összesen 227 személyt ítélték halálra, akik közül 166-ot ki is végeztek. Az utolsó köztörvényes bűncselekmény miatt kivégzett személyt, a gyermekgyilkos Erwin Hagedornt 1972. szeptember 15-én akasztották fel,⁴⁴ az utolsó kivégzésre pedig 1981. június 26-án került sor a kémkedés miatt halálra ítélt Werner Teskével szemben.⁴⁵ Végül 1987 decemberében sor került a halálbüntetés törvényi úton történő teljes eltörlésére, és ezzel a „keleti blokk” országai közül, még a kelet-közép-európai rendszerváltási hullámot megelőzően először a Német Demokratikus Köztársaság lépett az abolíció útjára.

Ausztriában⁴⁶ már a Habsburg Birodalom idején II. József császár (1765–1790) Sonnenfels hatására 1787-ben az egész birodalomra nézve törvényileg eltörölte a halálbüntetést (igaz, helyette a néhány hónapon belüli biztos halállal járó hajóvontatást vezette be). 1795-ben azonban a halálbüntetést visszaállítják a politikai bűncselekményekre,⁴⁷ 1803-ban pedig a köztörvényesekre is. 1867-ben az ún. „decemberi alkotmányt” jelentő hat törvény közül a bíróságokról szóló egyebek mellett főbenjáró ügyekben bevezeti az esküdszéki rendszert: ezt követően tizenkét esküdt dönt a bűnösség kérdéséről, három hivatásos bíró pedig

⁴¹ „Die Todesstrafe ist abgeschafft.”

⁴² A legfontosabb ezek közül 1952-ben történt, amikor a CDU és a Német Párt közös alkotmánymódosítási javaslatot nyújtottak be, amely a 102. § hatályon kívül helyezését indítványozta. Bár a Bundestag 151:146 arányban támogatta a javaslatot, az a kétharmados többséget nem érte el, így a halálbüntetés alaptörvénybeli tilalma fennmaradt.

⁴³ Ugyanakkor a speciális jogállást élvező Nyugat-Berlinben, amelyre a német szövetségi alkotmány hatálya nem terjedt ki, a halálbüntetést csak az 1951. január 20-án hatályba lépett törvénnyel szüntették meg.

⁴⁴ 1970-ig a kivégzés módja a guillotine-nal való lefejezés és az akasztás volt, azt követően a halálbüntetés végrehajtásának kizárólagos módjává az utóbbi vált.

⁴⁵ A kivégzés módja ilyen *extra ordinem* bűncselekmények esetében a golyó általi halál volt.

⁴⁶ Szemere: i. m. 140.; Firon András: *Káinbélyeg. Nyugdíjazzuk-e végleg a hóhért?* Budapest, 1991, Panoráma Kiadó, 98.; Horváth: i. m. 24.; Doleschall: i. m. 897. és 899.

⁴⁷ Ez a törvény 1796-ban lép hatályba.

a büntetés fajtájáról és mértékéről. 1871-ben az általános büntetőjogi reform keretében szűkítik a halállal büntethető bűncselekmények körét: a köztörvényes deliktumok közül egyedül a gyilkosság esetében marad e szankció alkalmazható. Ez csak az I. világháború alatt változik meg, amikor bevezetik a statáriumot, amely 1919-ig hatályban marad, és amelynek keretében akár vagyoni elleni büntettek is halálbüntetéssel sújthatók. 1919-ben az első Osztrák Köztársaság eltörli a halálbüntetést minden polgári bűncselekményre, a szándékos emberölést is beleértve, azonban 1934-ben Dollfuss kancellár rövid időre újra bevezeti a rögtönbíráskodást, 1938-ban pedig az Anschluss következtében az osztrák területeken is a német Harmadik Birodalom kegyetlen és embertelen joga lép érvénybe. A világháború után a második Osztrák Köztársaság rövid időre ismét elismeri a halálbüntetés létjogosultságát, de a konszolidációt követően, 1950-ben törvényileg kimondja annak tilalmát köztörvényes bűncselekményekre,⁴⁸ amelyet alapjogi szinten az 1955-ös osztrák alkotmány is megerősít,⁴⁹ 1968-ban pedig a rögtönbíráskodás vonatkozásában is.

Svájcban⁵⁰ az abolíció folyamata 1848-ban indul meg, amikor szövetségi szinten a politikai büntettek eltörlik a halálbüntetést. A köztörvényes bűncselekmények szabályozása azonban ekkor még az egyes kantonok hatáskörében van, így azok maguk dönthetnek arról, hogy hatályban tartják-e a súlyosabb büntetőjogi szankciót. A kantonok közül először Freiburg iktatja ki 1848-ban a jogkövetkezmények köréből a halálbüntetést, majd őt 1854-ben Neuchâtel, 1869-ben Zürich, 1871-ben pedig Genf követi. 1874. május 29-én új szövetségi alkotmány lép hatályba, amely a halálbüntetést mind a köztörvényes bűncselekmények, mind a béke idején elkövetett katonai büntettek vonatkozásában megszünteti, és csak a háború idején megvalósított katonai deliktumokra tartja fenn.⁵¹ Az ezt követően növekedésnek indult bűnözés miatt azonban 1879-ben ezt a paragrafust eltörlik, és újra az egyes kantonokra bízzák a halálbüntetés alkalmazásának kérdésében való döntést, amelynek eredményeképpen több kanton (így Luzern, Uri, Schwyz,

⁴⁸ Az utolsó személyt, Johann Trnkát 1950. március 24-én akasztották fel gyilkosság miatt. (Ausztriában egyébként az akasztás volt az egyetlen kivégzési módszer, kivéve az 1938–1945 közötti időszakot, amikor a náci megszállók e helyett a guillotine-t alkalmazták).

⁴⁹ Az *Österreichische Bundesverfassung* 85. §-a szó szerint megismétli a német alkotmány 102. §-ának szövegét: „A halálbüntetést eltöröltetik” (*„Die Todesstrafe ist abgeschafft“*).

⁵⁰ Horváth: i. m. 24.; Doleschall: i. m. 900., *Die Geschichte der Todesstrafe in der Schweiz*: http://www.kuhnert.ch/ts/ch/TS_ch.htm.

⁵¹ A *Bundesverfassung* 65. §-a kimondja: „A halálbüntetést eltöröltetik. A katonai büntetőtörvény rendelkezései háború idején hatályban maradnak.” (*„Die Todesstrafe ist abgeschafft. Die Bestimmungen des Militärstrafgesetzes bleiben in Kriegszeiten vorbehalten.“*)

Obwalden, Zug, Sankt Gallen, Wallis, Innerrhoden, Schaffhausen és Freiburg) az életellenes bűncselekmények szankcionálására azt újra bevezeti.

1898-ban a szövetségi törvényhozás megkapja a kantonoktól azt a jogot, hogy a büntetőjogot szövetségi szinten szabályozza, de erre a büntetőjogi egységesítésre csak 1937 decemberében kerül sor, amikor a svájci parlament új, szövetségi büntető törvénykönyvet fogad el. Ez a Btk. ismételten kiktatja a halálbüntetést a szankciók köréből, de már nem hallgatólagosan teszi ezt (vagyis pusztán azáltal, hogy azt nem sorolja fel a büntetések között), mint ahogy a 19. században több kanton is, hanem kifejezetten kimondja, hogy a halálbüntetés nem alkalmazható. Miután 1938. július 3-án a népszavazás ezt megerősíti, 1942. január 1-jén az új szövetségi Btk. hatályba lép. Az ezt megelőző utolsó „polgári” kivégzésre 1940. október 18-án Obwaldenben, Sarnen városában került sor, amikor is a három rendbeli szándékos emberölés miatt elítélt Hans Vollenweidert fejezték le.⁵²

A halálbüntetés tilalma azonban a katonai büntettekre továbbra sem vonatkozott, és miután ebben az időben Svájcban is hadiállapot volt, ezért kivégzések is történtek. A II. világháború alatt hazaárulás miatt 30 embert ítélték halálra, akik közül 17 személlyel szemben az ítéletet végre is hajtották.⁵³ A háború után a hadiállapot megszűntével halálos ítélet kiszabására többé nem került (nem kerülhetett) sor, bár 1952-ben a halálbüntetés-párti tábor megkísérelte annak visszaállítását köztörvényes bűncselekményekre is, ám a benyújtott törvényjavaslatot a szövetségi parlament 80:31 arányban elvetette. Végül Svájc az utolsó mérföldkőhöz 1992-ben érkezett el, amikor a törvényhozás megszavazta azt a törvényt, amely az Alkotmányt kiegészítette a halálbüntetés tilalmával, és ezzel annak alkalmazását minden körülmények között (így háború idején is) megszüntette.⁵⁴

⁵² Svájcban a végrehajtás módja a kora újkortól a lefejezés volt. Ezt 1835-ig minden esetben karddal hajtották végre, akkor azonban bevezették a guillotine-nal való lenyakazást is. Néhány évtizedig a két metódus együtt élt, és adott esetben választani is lehetett közülük, 1867-től azonban a köztörvényes bűnelkövetők kivégzésének kizárólagos eszközevé a guillotine vált.

⁵³ A végrehajtás módja – miután katonai büntetésekről volt szó – ebben az esetben nem lefejezés, hanem golyó általi halál volt.

⁵⁴ *A Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft* 10. § (1) bekezdése kimondja: „Minden embernek joga van az élethez. A halálbüntetés tilos.” („Jeder Mensch hat das Recht auf Leben. Die Todesstrafe ist verboten.”)

Angliában⁵⁵ a 19. század elején mintegy 220 különböző, nagyrészt tulajdon elleni bűncselekményre⁵⁶ írtak elő halálbüntetést (*death penalty, capital punishment*),⁵⁷ ami – mint az előző fejezetben láttuk – sokszor a jog felpuhulásához és a jogbiztonság elenyészéséhez vezetett. Ezért Sir Samuel Romilly, a nagy büntetőjogi reformer javaslatára megindul a szigorú büntetések visszaszorításának folyamata, amelynek első fázisaként 1808-ban eltörlik a zsebtolvajlás és más jelentéktelen vétségek halálbüntetéssel való fenyegetését, 1814-ben pedig a hazaárulóknak addig járó akasztás-kizsigerelés-felnégyelés büntetés helyébe bevezetik a „sima” akasztást. 1829-ben megszüntetik a megbélyegzést, 1832-ben a halálbüntetésről szóló törvény (*Punishment of Death Act 1832*) a különböző büntetőjogi tényállások összevonásával a korábbi egyharmadára csökkenti a halállal (vagy halállal is) büntethető deliktumok körét, 1836-ban pedig lehetőséget biztosítanak a vádlottnak védő igénybevételére.⁵⁸

1856-ban a Lordok Háza különleges bizottságot állít fel a nyilvános kivégzések ügyének megvizsgálására, amely azt javasolja, hogy ezt a gyakorlatot töröljék el, mivel annak semmiféle visszatartó hatása nincs, azonban a *House of Lords* azt ekkor még nem fogadja el. 1861-ben a Parlament törvényt hoz a büntetőjog átalakításáról (*Criminal Law Consolidation Act 1861*), amely megszünteti a legtöbb bűncselekmény halállal való fenyegetését, és azt csak a hazaárulás avagy felségsértés (*treason*), a gyilkosság (*murder*), a kalózkodás (*piracy with violence*), illetve a hadihajók és egyéb hadieszközök szándékos megrongálása („a haditengerészet eszközeinek felgyújtása” – „*arson in royal dockyards*”) büntetéseként hagyja meg, előbbi kettő esetében kötelező, utóbbi kettő vonatkozásában pedig alternatív jelleggel. 1864-ben királyi bizottságot küldenek ki a halálbüntetés megvizsgálására (*Royal Commission on Capital Punishment 1864–1866*), amely

⁵⁵ Kelemen Ágnes: A halálbüntetés eltörlése és az életfogytiglani szabadságvesztés gyakorlata Angliában. *Magyar Jog*, 1991/1., 43–49.; Finkey: i. m. 73–74.; Horváth: i. m. 27.; *Capital Punishment U.K.*: <http://www.richard.clark32.btinternet.co.uk/contents.html>, Koestler, Arthur: A hóhér védelmében avagy a halálbüntetés mint elrettentő erő. In *Egy mítosz anatómiája*. Budapest, 1999, Osiris Kiadó, 78–91.; Sebes Ágnes: *Arthur Koestler és a halálbüntetés*. In *A halálbüntetésről*. Medvetánc Füzetek, Budapest, 1990, Magvető Könyvkiadó, 75–94.; Gowers, Ernest: *A Life for a Life? The problem of Capital Punishment*. London, 1956, Chatto and Windus, különösen a 9–42.; Coyle, Andrew: Replacing the death penalty: the vexed issue of alternative sanctions. In Hodgkinson, Peter – Schabas, William A. (eds.): *Capital Punishment. Strategies for abolition*. 2004, Cambridge University Press, 92–115.

⁵⁶ A 220 bűncselekményt az angol precedensrendszer sajátosságaiból fakadóan úgy kell érteni, hogy például különböző dolgok ellopását külön-külön deliktumokként fogták fel.

⁵⁷ Ez volt az ún. „Véres Kódex” („*Bloody Code*”), mely természetesen nem egy egységes törvénykönyvet, hanem a halálbüntetést lehetővé tevő önálló jogi normák összességét jelentette (helyesebb ezért azt egyszerűen csak „véres törvényeknek” fordítani).

⁵⁸ Addig az az elv volt érvényben, hogy „a bíró a vádlott legjobb barátja”, ezért nincs semmi szüksége ügyvédi közreműködésre.

(egy ellenvéleménnyel) a halálbüntetés megszüntetését nem ajánlja, de javasolja a nyilvános kivégzések gyakorlatának eltörlését. Ezen ajánlás hatására születik meg 1868-ban a halálbüntetésről szóló törvény (*Capital Punishment [Amendment] Act 1868*), amely elrendeli a kivégzések zárt helyen történő végrehajtását, illetve az akasztáson kívüli metódusok megszüntetését.⁵⁹ 1908-ban megtiltják a 16 évesnél fiatalabbak, 1931-ben pedig a 18. életévüket be nem töltött személyek és a terhes nők halálra ítéletét és kivégzését,⁶⁰ 1922-ben pedig kiveszik a kötelező jelleggel halállal büntetendő „murder” fogalma alól azon nők cselekményeit, akik egyévesnél fiatalabb gyermeküket ölik meg, és ezen új tényállást „csecsemőgyilkosság” („infanticide”) névre keresztelik el.⁶¹

Kenworthy képviselő 1928-as, majd Brown képviselő 1929-es indítványára a brit parlament különleges bizottságot állít fel, mely 1929 és 1930 között működik, megállapításait pedig 1931-ben teszi közzé. Ezek közül a legfontosabb, hogy a megvizsgált angliai és külföldi statisztikai adatok, a halálra ítélt elkövetőkkel készített interjúk és a halálbüntetés szankcióját alkalmazó, illetve nem alkalmazó országok összehasonlítása alapján a halálbüntetés elrettentő hatása egyértelműen nem igazolható. Ennek folytán a bizottság végkövetkeztetése a következő: „a halálbüntetés országunkban is eltörölhető lenne anélkül, hogy a magántulajdon, az emberek élete vagy a közbiztonság veszélybe kerülne”.⁶² Ezen megállapítás okán a különleges bizottság javaslatot terjeszt az alsóház elé, melyben indítványozzák a halálbüntetés öt éves próbaidőre való felfüggesztését, de ezt a Közösségek Háza elutasítja. A halálbüntetés ügye nemsokára újra terítékre kerül; 1938-ban a *Criminal Justice Bill* részeként ismét öt éves moratóriumot javasolnak, ám a II. világháború kitörése a törvény elfogadását és ezzel együtt a szankció alkalmazásának felfüggesztését megghiúsítja. A világháború után azonban a legisláció folytatódik, és 1948-ban a *House of Commons* 245:222 arányban megszavazza a moratóriumot, azonban a Lordok Háza elutasítása miatt abból mégsem lesz törvény. Ugyanebben az évben királyi bizottság felállítását javasolják, mely 1949 és 1953 között működik (*Royal Commission on Capital Punishment 1949–1953*). E bizottság legfőbb megállapítása, hogy erkölcs-etikai okok miatt a

⁵⁹ E törvény alapján az utolsó lefejezésre és az azt követő felnégyelésre 1870-ben, az utolsó nyilvános kivégzésre pedig 1875-ben került sor.

⁶⁰ Az utolsó, 18 évnél fiatalabb személlyel szembeni halálos ítéletet 1883-ban szabták ki Angliában.

⁶¹ Ez a tényállás hasonlított a magyar jogrendben is néhány évvel ezelőttig ismert „újszülött megölése” bűncselekményéhez, amely – csakúgy, mint az „infanticide” – az emberölés privilegizált esetét jelentette. A két büntett között annyi a különbség, hogy míg az újszülött megölését csak az a nő követhette el, aki csecsemőjének az életét a szülés közben vagy közvetlenül azt követően, még a szüléssel együtt járó fizikai kínok és pszichikai sokkhatás alatt oltotta ki, addig az „infanticide” ugyanezen enyhítést sokkal tágabb időintervallumra terjesztette ki.

⁶² Idézi: Koestler: i. m. 84.

halálbüntetés helytelen, ám eltörlését csak akkor tekinti időszerűnek, ha azt a közvélemény többsége is támogatja. Bár a jelentés az igazságszolgáltatás tévedésének lehetőségével mint a halálbüntetés alkalmazásának potenciális veszélyével nem foglalkozik, statisztikai alapokon azt megállapítja, hogy „a halálbüntetést alkalmazó országokban, és ott, ahol azt már eltörölték, a gyilkosságok arányszámainak hasonlósága azt mutatja: e bűncselekmény elkövetésének gyakoriságát nem a halálbüntetés alkalmazása, hanem egyéb tényezők határozzák meg”,⁶³ illetve hogy „egy adott évben végrehajtott kivégzések száma és a gyilkosságok számának közvetlenül ezután alakulása között nem áll fenn összefüggés”.⁶⁴

1957-ben az emberölések megítélése és ezzel a halálos szankció alkalmazása körében jelentős változás történik, a *Homicide Act 1957* ugyanis az addig egységesen kezelt gyilkosságokat két részre bontja, és azzal, hogy a „közönséges” emberölésekre már nem halálbüntetést, hanem életfogytig tartó szabadságvesztést ír elő, az életellenes cselekmények differenciáltabb elbírálását teszi lehetővé. Ez azért is figyelemre méltó fejlemény, mert egészen 1957. március 21-ig, e törvény hatálybalépésének napjáig, ha valakit bármilyen emberölés elkövetésében bűnösnek találtak, azzal szemben kizárólag halálbüntetést lehetett kiszabni,⁶⁵ mérlegelésre tehát (a kegyelmezési jogtól eltekintve) nem nyílt semmilyen lehetőség. Ezt követően azonban csak az ún. „*capital murder*” hat esetében⁶⁶ lehetett (sőt ekkor továbbra is kötelező jelleggel kellett) valakit halálra ítélni, a „*sima murder*” elkövetőjével szemben ellenben már (ugyancsak kötelezően) életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetést kellett kiszabni.

Az abolíció történetének legfontosabb angliai fejleménye azonban 1965-ben következett be, amikor a munkáspárti Sydney Silverman önálló képviselői indítványt nyújtott be a halálbüntetés alkalmazásának ötéves próbaidőre való felfüggesztéséről. A pártok az angol parlamentarizmus történetében ritka kivételképpen alkalmazott lelkiismereti szavazásra szólították fel tagjaikat, vagyis nem írták elő frakción szinten, hogy mi a párt hivatalos álláspontja, és hogy miként kell szavazni. A tartózkodókat nem számítva most először fordult elő, hogy az abolíció hívei mind a Közösségek Házában (200:98 arányban), mind a Lordok Házában (204:104 arányban) többségbe kerültek, a *Murder (Abolition of*

⁶³ Koestler: i. m. 86.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Ez alól csak a terhes nők és a 18 év alattiak jelentettek kivételt.

⁶⁶ Ez a hat „minősített eset” a következő volt: rablógyilkosság; a gyilkosság lőfegyverrel vagy robbanóanyaggal történő végrehajtása; a jogszerű letartóztatás, valamint a jogszerű fogva tartásból való szökés során elkövetett emberölés; a rendőr szolgálata teljesítése során vagy amiatt történő meggyilkolása; a börtönőrnek a jogszerűen fogva tartott személy általi szándékos megölése; két vagy több ember különböző okokból való meggyilkolása.

Death Penalty) Act 1965 így ezen év november 9-én hatályba lépett. Ez a törvény minden gyilkosság, tehát a *capital murders* esetében is megtiltotta a bíróságok számára, hogy bárkit is halálra ítéljenek, helyette minden, emberölésben bűnösnek talált személyre életfogytiglani börtönbüntetést kellett kiszabniuk.⁶⁷ A moratórium lejártának (1970. július 31.) közeledtével, 1969-ben James Callaghan belügyminiszter⁶⁸ annak határozatlan időre történő meghosszabítását javasolta, amelyet 1969. december 18-án mind az alsó-, mind a felsőház elfogadott, és amely rendelkezés 1970-ben hatályba is lépett.⁶⁹ Ezzel a halálbüntetés köztörvényes bűncselekményekre való alkalmazhatósága *de iure* ugyan nem, *de facto* azonban megszűnt Angliában.⁷⁰

1971-ben a *Criminal Damage Act 1971* megszüntette a haditengerészeti objektumok felgyújtása vagy felrobbantása büntetének halállal büntethetőségét, de a hazaárulás és a kalózkodás, valamint a katonai deliktumok esetében kiszabható halálbüntetés eltörlésére egészen 1998-ig kellett várni,⁷¹ amikor is tavasszal a *Crime and Disorder Act 1998* a *treason* és a *piracy*, összel pedig a *Human Rights Act 1998* a hadijog alá tartozó bűncselekmények ezen szankcióval való büntethetőségét törölte el. Érdemes még említést tenni két, speciális jogállást élvező területről, amelyekre a *Murder (Abolition of Death Penalty) Act 1965* hatálya nem terjedt ki. Ezek közül az egyik az Egyesült Királyság részét képező, de Nagy-Britanniához nem tartozó Észak-Írország, ahol 1973-ban helyezték hatályon kívül köztörvényes bűncselekmények esetében a halálbüntetést (*Northern Ireland /Emergency Powers/ Act 1973*), a másik pedig Man szigete, ahol az egészen 1993-ig érvényben volt, és még 1992-ben is szabtak ki halálbüntetést, de már sem azt, sem az 1973 után kiszabott többi hasonló ítéletet nem hajtották ténylegesen végre.

⁶⁷ Ez a törvény azonban – nevéből is adódóan – az állam elleni bűncselekményekre (a kötelezően halállal büntetendő hazaárulásra [*treason*], az esetlegesen halálbüntetéssel sújtható kalózkodásra [*piracy*] és a haditengerészeti objektumok felgyújtására vagy felrobbantására), valamint a katonai büntetteknek nem vonatkozott.

⁶⁸ Az angol „*Home Secretary*” kifejezés nem teljesen takarja a magyar „belügyminiszter” fogalmat, inkább a belügyi és igazságügyi felügyelettel megbízott államtitkári pozíciót jelenti.

⁶⁹ Ezt követően a halálbüntetés-pártiak rendszeresen (így 1979-ben, 1983-ban, 1987-ben, 1988-ban és 1994-ben is) megkísérelték a halálbüntetés visszaállítását, ám ezek az indítványok egyik esetben sem kapták meg a többséget.

⁷⁰ Az utolsó két kivégzés Angliában 1964. augusztus 13-án történt, amikor a John Alan West meggyilkolásával vádolt két férfit, Peter Anthony Allant és Gwynne Owen Evanst a liverpooli Walton, illetve a manchesteri Strangeways börtönben ugyanazon időpontban (reggel 8 óra-kor) felakasztották; az utolsó nőt, Ruth Ellist pedig még ennél is régebben, 1955. július 13-án végezték ki.

⁷¹ Az utolsó halálra ítéelés ilyen bűncselekmény miatt 1984. május 17-én történt, amelyet azután kegyelemből életfogytig tartó szabadságvesztésre változtattak át.

Oroszországban⁷² az első (és sokáig egyetlen) uralkodó, akire hatottak a nyugati felvilágosodás eszméi, II. (Nagy) Katalin cárnő (1762–1796) volt, aki többek között Voltaire-rel is levelezett. Nagy Katalin a humanista eszmék gyakorlati megvalósításaként 1767-ben az „Utasításokban” – először az orosz történelemben – elrendeli a halálbüntetés gyakorlatának felfüggesztését, az orosz körülmények és főképpen környezete azonban csakhamar kikényszerítik ezen rendelet visszavonását. I. Sándor (1801–1825) első rendelkezéseinek egyikeként 1801-ben megtiltja a tortúra alkalmazását, a kínzások gyakorlata azonban ténylegesen még hosszú évtizedekig tovább él. A 19. század tulajdonképpen semmilyen érdemleges változást nem hoz a büntetőjog területén, a feudális abszolutizmus keleten tartja állásait, mintha Európában időközben mi sem történt volna. A polgári átalakulás által kiváltott egyetlen hatás e tekintetben az, hogy a jog által védett és privilegizált helyzetbe hozott személyek között a nemesség és a klérus tagjai mellett a gazdag és befolyásos polgárok is megjelennek. Ezt a „változást” jeleníti meg az 1846-ban életbe léptetett büntető törvénykönyv (*Ulozsenyije o nakazanyijah*), amely egységesíti ugyan az addigi büntetőjogi szabályokat, de azok jellegén semmit sem változtat, kivéve, hogy a gazdag polgárok rétegét is a kiváltságosok közé emeli. A nemesi önkényt tehát a vagyonosok önkénye váltja fel, és ez tekinthető végső soron azon társadalmi elégedetlenség okának, amely előbb 1905-ben, majd 1917-ben forradalmi megmozdulásokhoz vezet.

Az 1917-es forradalom az egész jogrendszer átalakulását hozta, melynek során a jog középpontjában a szovjetrendszer vívmányainak a megvédése állt; nem véletlen, hogy a jog ekkor nagyrészt büntető- és közigazgatási jogot jelentett. Ami az előbbit illeti, a revolúció ideológusai szemben álltak a jog minden olyan vonásával, amely a gyűlölt feudális abszolutizmus sajátossága volt, így a jogi egyenlőtlenséggel, a testi büntetésekkel és a halálbüntetéssel is. 1917. október 26-án, a forradalom győzelmének másnapján a Szovjetek II. Összoroszországi Kongresszusa megszüntette a rögtönbíráskodást és az annak keretében addig lehetővé tett halálbüntetés alkalmazását politikai bűncselekményekre, nevezetesen a forradalmi tevékenységben való részvételre. Ez azonban még nem az abolíció melletti elkötelezettségüket mutatta, hiszen ez a rendelkezés csupán a forradalmi tevékenységeket érintette, így az pusztán a cárizmus elleni harc

⁷² Gönczi–Horváth–Stipta–Zlinszky: i. m. 406–409., 491., 495., 551–564. és 579–583.; Horváth Tibor: A büntetési elméletek fejlődésének vázlata. Budapest, 1981, Akadémiai Kiadó, 138–152.; Pristawkin, Anatoli: „Ein Recht, das nur dem Allmächtigen zusteht.” *Zur Geschichte der Todesstrafe in Russland und in der Sowjetunion*. <http://www.kirchen.ch/pressespiegel/nzz/2001102793.pdf>; Horváth Tibor: A halálbüntetés a szocialista országok büntetőjogában. *Állam és Jogtudomány*, 1975/4., 515–540. (ebből a Szovjetunióra vonatkozóan különösen: 523–528.); Földvári József: *A büntetés tana*. Budapest, 1970, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 104–105.

részének (lezárásának) volt tekinthető. Ezt az elvi elkötelezettséget először az 1917. december 19-én az Igazságügyi Népbiztosság (a kormány) által kibocsátott első rendelkezésben érhetjük a gyakorlatban is tetten, amely az ellenforradalmi bűncselekmények szankciójaként – legyenek azok a forradalomra bármilyen veszélyesek is – még nem tette lehetővé a halálbüntetést.

Minderre azonban nem sokáig kellett várni: 1918. július 16-án az Igazságügyi Népbiztosság rendeletet adott ki, mely (immár a győztes forradalmárok kezében) újra bevezette a statáriális bíraskodást, és a forradalmi népi törvényszékek (*revtribunálok*) az ellenforradalmi cselekedeteket halállal (is) büntethették. Majd 1918. augusztus 30-án a Népbiztosok Tanácsa által kiadott dekrétum meghirdette a „vörös terrort”; innentől kezdve a statáriális bíróságok védelem és fellebbezés nélkül is halálra ítélték bárkit ellenforradalmi tevékenységben (hazaárulás, diverzió, szabotázs, kémkedés, ellenforradalmi terror, az ellenséggel való szövetkezés stb.) való részvétel miatt. 1919 elején a Vörös Hadsereg meggyengítését szolgáló minden katonai büntetetre (például a dezertálásra) szintén bevezették a halálbüntetést, októberben pedig az ellenforradalmi indíttatású gazdasági bűncselekményeket is e szankcióval rendelték büntetni.

1919. december 12-én az Igazságügyi Népbiztosság határozat formájában kiadta a Kozlovskij által megszerkesztett és összeállított büntetőjogi Vezéreleveket, mely tulajdonképpen az azt megelőző két év forradalmi jogalkotásának szentesítését és egységesítését jelentette, és amely kötelező erővel bírt a bíróságokra nézve, tehát kvázi-jogszabálynak, azaz egyfajta ideiglenes Btk.-nak volt tekinthető. Ez a forradalmi büntetőjogi kompiláció a büntetőjog céljává a bűncselekményekkel szembeni védelmet és azok megelőzését, a bűnözéstől a korábbi bűncselekmények elkövetőivel szemben kiszabott büntetések mint megtorlás által történő elrettentést tette. A büntetőjog végső célja a kommunizmusba való átmenet védelme és az osztályellenség elnyomása, megfélemlítése, a büntetések célja pedig e feladat elősegítése volt. A Vezérelevelek szerint tehát a büntetésekre csak a felsoroltak miatt volt szükség. A bűnözés ugyanis a kapitalizmus terméke, vagyis csak ideiglenes jelenség, mely az egyenlőség megteremtésével és a kommunizmus eljöttével magától meg fog szűnni, mivel megszűnnek azok a feltételek is, amelyek a bűnözést táplálják, azaz megszűnnek maguk azok a kiváltó okok, amelyek miatt az emberek bűncselekmények elkövetésére adják a fejüket (ha például senkinek sem lehet magántulajdona, de mindenkinek meglehet mindegy, amire csak szüksége van, akkor nem lesz lopás stb.). Mindeme célok elérése érdekében pedig végső büntetőjogi eszközként a fizikai megsemmisítés is megengedett volt, és a szovjet uralom első időszakában a bíróságok gyakran éltek is ezzel az eszközzel. 1920. január 17-én a Népbiztosok Tanácsa, miután Kolcsakot és Gyenyikint legyőzték, és ezzel megszűnt a közvetlen „ellenforradalmi” veszély,

rendeletileg eltörölte a polgári igazságszolgáltatás számára a halálbüntetést, de az a katonai és állam elleni bűncselekményekre továbbra is hatályban maradt, és ezen tényállásokat meglehetősen tágan értelmezték.

1921-ben a Szovjet Jogtudományi Intézet által kidolgozott Btk.-tervezet a „büntetés” helyett bevezette a „társadalomvédelmi intézkedés” fogalmát, amely nem az elkövető bűnösségére helyezte a hangsúlyt, hanem a társadalmat fenyegető veszély objektív nagyságára; ezzel lehetővé vált például az elmebetegekkel szemben alkalmazott „védekező intézkedés” is. Az arányosság elvének megfelelően pedig, ha ez az objektív veszély olyan fokú volt, akkor halálhoz vezető intézkedést is lehetett a veszélyes cselekményt megvalósító személyekkel szemben alkalmazni. Az 1922-es szovjet büntető törvénykönyvben szerepelt ugyan a „büntetés” fogalma (és a halálbüntetés is), de az (mármint a büntetés mint olyan) csak egyike volt a társadalom védelmére alkalmazható „intézkedéseknek”. Az OSzSzSzk ezen büntetőjogi kódexe végrehajtási módként agyonlövétést rendelt el, de azt az Összoroszországi Végrehajtó Bizottság 1922. július 27-i dekrétuma szerint a bűncselekmény elkövetésekor 18. életévüket be nem töltöttekkel szemben, 1922. szeptember 7-i dekrétuma szerint pedig terhes nőkkel szemben nem lehetett alkalmazni.⁷³ Az 1924-ben elkészített, a szovjet szövetséges köztársaságok büntető jogszabályainak egységesítésére közzétett Alapelvek már egyáltalán nem tartalmazta a „büntetés” fogalmát, és az egyes köztársaságok 1926 után megalkotott büntető törvénykönyveiben, valamint az Unió 1926-ban elkészült Btk.-jának Különös Részében már ez a szó szintén nem szerepelt, helyette a „társadalomvédelmi intézkedések” kerültek szabályozásra, beleértve természetesen a halált is.⁷⁴ Az 1927. január 1-jén hatályba lépett szovjet büntető törvénykönyv (*Ugolovnyij Kódex*) mint „rendkívüli társadalomvédelmi intézkedést” szabályozta a halálbüntetést, melynek kiszabását húsz esetben tette lehetővé (így katonai és állam elleni, illetve erőszakos, személy elleni bűncselekmények – például emberölés, fegyveres rablás – esetében), végrehajtási módként pedig a golyó általi halált jelölte meg.

A Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottsága és a Népbiztosok Tanácsa 1932. augusztus 7-i rendelete kiterjesztette a halálbüntetés alkalmazási körét

⁷³ E Btk. mintául szolgált az egyes tagköztársaságok büntető törvénykönyvei számára is, azok ugyanis attól nem térhettek el.

⁷⁴ Ezzel a terminológiával csak 1934-ben hagytak fel, három fő ok miatt. Egyrészt azért, mert olyan látszatot keltett, mintha az védekező intézkedés lett volna, holott a büntetés támadó jellegű, mivelhogy az a bűnözés elleni harc, a bűnözés felszámolásának egy eszköze. Másrészt mert hiányzott belőle a rosszallás eleme, így túlságosan semleges volt; végül pedig azért, mert a lakosság számára nehezen volt érthető, így nem szolgálta hatékonyan a generális prevenció célját.

egyes tulajdon elleni bűntettekre is: a szocialista tulajdon fosztogatását és rongálását mint ellenforradalmi cselekményt tette lehetővé halállal büntetni, illetve ugyancsak halálbüntetést írt elő a kolhozosítás és a szövetkezeti tulajdon elleni deliktumok esetében is.⁷⁵ 1934-ben a Központi Végrehajtó Bizottság tovább növelte a halálbüntetéssel büntethető katonai, állam elleni és köztörvényi bűncselekmények körét; ismét bevezette a rögtönbíráskodást (ezt követően védelem, fellebbezési jog és a vádlott meghallgatása nélkül, a bűntett elkövetésének bizonyítottsága hiányában, de annak „maximális valószínűsíthetősége” alapján is halálra lehetett ítélni bárkit, mégpedig 24 órán belül); továbbá a halálbüntetést kiterjesztette a 12 éven felüliek által elkövetett bűncselekményekre is. 1937-ben pedig újabb deliktumokat nyilvánítottak állam elleninek (például a szocialista tulajdon ellopását), és tették lehetővé ezekre halálbüntetés alkalmazását; ez utóbbi előírások és az ez utáni évek gyakorlata azonban már a sztálini diktatúra megvalósulását jelentették, és kevés közülük volt magához a joghoz.

A II. világháború után a győzelem feletti örömmámor következtében elvi szinten humanizálódott a büntetőpolitika, amely egyrészt abban jelent meg, hogy a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége 1947. május 26-án kiadta törvényerejű rendeletét „A halálbüntetés eltörléséről” címmel, mely béke idején elkövetett bűncselekményekre kiiktatta ezt a büntetést a szovjet büntetési rendszerből, és helyette a maximum 25 évig tartó, javító munkatáborban végrehajtandó szabadságvesztést rendelte alkalmazni, másrészt pedig abban, hogy sok elítélt számára amnesztiát hirdettek. Az előbbi rendelkezés azonban jórészt arra szolgált, hogy a munkatáborok állományát feltöltsék és a háború okozta embervesztéséget valamelyest kompenzálják, a második pedig azzal a következménnyel járt, hogy a társadalomra egyszerre rászabadított bűnözői tömeg félelemben tartotta a lakosságot, és a bűncselekmények száma drasztikusan megemelkedett. Emiatt a halálbüntetést 1954. április 30-án a köztörvényi deliktumokra visszaállították; az állam elleni cselekmények (nevezetesen a hazaárulás, kémkedés és kártevés [diverzió]) vonatkozásában pedig még ennél is korábban, 1950. január 12-én megtették ugyanezt. 1960-ban az Orosz SzSzK új Btk.-ja elvileg deklarálta, hogy a halálbüntetés kivételes büntetési nem, annak alkalmazását azonban mégis a bűncselekmények széles körére (állam elleni, katonai, személy elleni, közrend elleni, államigazgatás elleni és vagyon elleni bűntettekre is) lehetővé tette. Mindez jól mutatja a *szovjet büntetőjog-tudomány konstans dichotómiáját*, elvi és gyakorlati álláspontjának kettészakadását, kevésbé finoman kifejezve azt, hogy a „humánus” jelszava számukra csak írott malaszt volt, amelynek elvi

⁷⁵ Ilyen, halállal is büntethető bűncselekményeknek minősültek például a belépés megtagadása, a kolhozosítás elleni agitáció vagy a szövetkezeti tulajdonnal való sajátkénti rendelkezés.

kinyilvánításával, de gyakorlati mellőzésével próbálták elfedni a szovjet valós büntetési rendszer primitíven represszív jellegét.

A Szovjetunió felbomlása, 1991 után a volt tagköztársaságok külön utakra léptek.⁷⁶ Az európai államok többsége az Európa Tanács elvárásai miatt hamar az abolíciót választotta, míg az ázsiai államok nagy része jó ideig megtartotta a halálbüntetést. A Szovjetunióból kiszakadt új európai országok közül a legfontosabb természetesen Oroszország, amely nem törölte a büntetőjogi jogkövetkezmények köréből ezt a szankciót, azonban 1999 óta azt ténylegesen nem alkalmazza. 1996-ban Borisz Jelcin elnök moratóriumot hirdetett, amelyet csak néhány, 1996 és 1999 között, kizárólag Csecsenföldön végrehajtott halálos ítélet tört meg, egyébként az Orosz Föderációban azóta nincsenek kivégzések. Ezt a moratóriumot 1999-ben az orosz alkotmánybíróság megerősítette, kimondva, hogy addig, amíg az esküdtszéki rendszert a főbenjáró ügyekben be nem vezetik, halálbüntetés nem hozható. Ez olyannyira szigorúan érvényesült a gyakorlatban, hogy még a 2004. szeptemberi beszlni túsdráma egyetlen életben maradt elkövetőjét, Nurpasi Kulajevet sem ítélték halálra. Az ügyben jogerős döntést hozó észak-oszétiai legfelsőbb bíróság ugyan 2006 májusában meghozott ítéletében kimondta, hogy tettéért (többrendbeli emberölés és terrorista cselekményben való részvétel miatt) Kulajev halált érdemelne, sőt az ügyész is halálbüntetés kiszabását indítványozta, azonban az alkotmányos moratórium a bíróság szerint még ilyen extrém esetben sem teszi lehetővé a kapitális szankció alkalmazását, így végül Kulajev életfogytiglani fegyházbüntetést kapott. Végül 2009 novemberében újra az orosz alkotmánybíróság elé került a moratórium ügye, mivel a Duma elfogadta az esküdtszéki rendszer bevezetéséről szóló törvényt; az alkotmánybíróság azonban ennek ellenére úgy határozott, hogy a moratórium nem oldható fel.⁷⁷

⁷⁶ A következőkben külön nem hivatkozott országokhoz általánosságban lásd: Amnesty International: The Death Penalty (<http://web.amnesty.org/pages/deathpenalty-abolitionist1-eng> és <http://web.amnesty.org/pages/deathpenalty-countries-eng>); Centre for Capital Punishment Studies (<http://www.wmin.ac.uk/law/page-203>); Death Penalty Information Center. Criminal Justice Project of the NAACP Legal Defense and Educational Fund, Inc. (<http://www.deathpenaltyinfo.org>); Hands Off Cain: Against Death Penalty in the World (<http://www.handsoffcain.info/>); Human Rights Watch (<http://www.hrw.org>); Office for Democratic Institutions and Human Rights: Legislationline (<http://www.legislationline.org>).

⁷⁷ A halálbüntetésre vonatkozó moratóriumnak az orosz alkotmánybíróság általi kiterjesztését követően 697 halálos ítéletet változtattak hivatalosan is életfogytig tartó szabadságvesztésre. (Lásd: Amnesty International: *Death Sentences and Executions 2010*, London /Internet: <http://www.amnesty.org/en/library/asset/ACT50/001/2011/en/ea1b6b25-a62a-4074-927d-ba51e88df2e9/act500012011en.pdf>, 25.)

Moldovában 1995-ben törvényileg minden bűncselekményre nézve eltörölték a halálbüntetést,⁷⁸ 2005. szeptember 23-án pedig a moldovai alkotmánybíróság egy olyan alkotmánykiegészítést szavazott meg, amely alapjogi szinten deklarálja ezen szankció összeegyeztethetlenségét az alapvető emberi jogokkal, garantálva, hogy azt a későbbiekben se lehessen törvényi úton visszaállítani.

Grúziában a halálbüntetést szintén törvényileg 1997. november 11-én, Észtországban 1998. március 18-án, Azerbajdzsánban pedig ugyancsak 1998-ban törölték el. Litvániában 1998. december 9-én az alkotmánybíróság nyilvánította alkotmányellenesnek ezt a szankciót, majd december 21-én törvényi szinten is deklarálták. Ukrajna azt 2000. március 22-én szintén mindenfajta bűncselekményre nézve megszüntette, és így tett 2003-ban Örményország is.⁷⁹ Lettországban ezzel szemben csak részleges abolícióra került sor: 1999. április 15-én azt a köztörvényes bűncselekményekre megszüntették, de háború idején elkövetett hazaárulás és gyilkosság esetén továbbra is alkalmazható maradt.⁸⁰

Az egyetlen ország, amely a volt Szovjetunió tagállamai (és az összes európai ország) közül még mindig lehetővé teszi köztörvényes bűncselekményekre is a halálbüntetés alkalmazását, az Fehéroroszország; itt majdnem minden évben történnek kivégzések, bár – annak ellenére, hogy Belorusszia az egyetlen európai diktatúra – a háborús, a katonai és az emberiség elleni bűntettek mellett csak életellenes cselekmények vannak halállal fenyegetve. Ezenkívül 1994. március 1-je óta a nőkkel és azokkal szemben, akik a bűncselekmény elkövetésének időpontjában 18. életévüket még nem töltötték be, nem lehet halálbüntetést kiszabni, 2001. január 1-je óta pedig azokat sem lehet halálra ítélni, akik az ítélet meghozatalakor (és nem pusztán az elkövetéskor) elmúltak 65 évesek. Végül 2005-ben a fehérorosz büntető törvénykönyvet kiegészítették azzal a passzussal, amely elvi szinten kimondja, hogy a halálbüntetés kivételes büntetési nem, amely csak ideiglenesen, annak végleges eltörlésének idejéig és csak a különösen sú-

⁷⁸ Ez a törvény 1996. február 21-én lépett hatályba.

⁷⁹ Grúziában az utolsó kivégzésre 1995-ben, Észtországban 1991-ben, Azerbajdzsánban 1992-ben, Litvániában 1995-ben, Ukrajnában 1997-ben, Örményországban 1991-ben, Lettországban pedig 1996-ban került sor, mindegyik államban – a szovjet metódus folytatásaként – főbelövésel.

⁸⁰ Jelenleg Lettország az egyetlen olyan európai uniós állam, amely, még ha csak egyes rendkívüli bűncselekmények esetében és a tényleges alkalmazás veszélye nélkül is, de törvényileg szabályozza ezt a szankciót. Minden valószínűség szerint azonban már nem sokáig lesz így, mivel Lettország is aláírta, csak még a parlament nem ratifikálta az Emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt Egyezmény (közismert nevén a Római Egyezmény vagy Európai Emberi Jogi Egyezmény) Tizenharmadik kiegészítő jegyzőkönyvét, mely „a halálbüntetés minden körülmények között történő eltörléséről” rendelkezik.

lyos bűncselekmények (mint a minősítő körülmények esetében, előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölés) szankciójaként alkalmazható.⁸¹

Az ázsiai volt szovjet tagköztársaságok közül elsőként, még 1999-ben Turkmenisztán, majd 2007-ben Kirgizisztán, 2008-ban pedig Üzbegisztán lépett a totális abolíció útjára, míg Kazahsztán 2007-ben a köztörvényes büntetésekre törölte el a halálbüntetést.⁸² Tádzsikisztánban a halálbüntetés elvileg továbbra is hatályban van mind állam és emberiesség elleni, mind életellenes köztörvényi büntetésekre, sőt emellett még a nemi erőszak minősített (például fiatalok sérelmére elkövetett) eseteire is; azonban a 2004. április 30-án az elnök, Emomali Rahmonov által kihirdetett kivégzési moratórium miatt 2004 óta itt senkit nem végeztek ki, az addig halálra ítélték büntetését pedig életfogytig tartó szabadságvesztésre változtatták át.

Ami a „kevésbé jelentős” európai államokat illeti, mindenekelőtt az északi országokról kell megemlékeznünk, mivel Európa abolicionista élharcosai (Itália mellett) egyértelműen a skandináv államok voltak; mind a kivégzések végrehajtásának leállítása, mind a halálbüntetés köztörvényes bűncselekményekre való alkalmazásának megtiltása, mind pedig e szankció minden körülmények közötti végleges eltörlése elsősorban az ő nevükhöz fűződik. Izlandon a halálbüntetés már a dán uralom⁸³ alatt megszűnt, és helyreállítására a függetlenség elnyerése után sem került sor. Itt az utolsó kivégzést 1830-ban hajtották végre; ekkor a két ember meggyilkolásával vádolt Agnes Magnúsdóttirt és Friðrik Sigurðssont fejezték le. Ezt követően a dán király minden halálra ítéltnek rendre megkegyelmezett, majd 1869-ben törvényileg leszűkítette a halállal büntethető bűncselekmények körét a gyilkosságra, hazaárulásra és a legsúlyosabb katonai büntetésekre. Az emberölésre kiszabható halálbüntetést 1928-ban véglegesen eltörölték,

⁸¹ Fehéroroszországban az 1991-ben elnyert függetlenség közel két évtizede alatt mintegy négyszáz halálos ítéletet hajtottak végre (a pontos szám nem ismert). Tendenciáját tekintve azonban a kivégzések száma itt is jól láthatóan csökken: 2008-ban már „csak” négy kivégzés történt, 2009-ben egy sem, 2010-ben pedig kettő, és három újabb halálos ítéletet is hoztak a fehérorosz bíróságok (melyekben jelenleg – 2011-ben – a kegyelmi kérelem elbírálása zajlik).

⁸² Kazahsztánban az utolsó kivégzést 2003-ban hajtották végre, mivel 2003. december 19-én Nursultan Nazarbajev elnök 2004 januári hatállyal rendeleti úton moratóriumot hirdetett, mely ma – 2011-ben – is hatályban van. 2004 januárjában Kirgizisztánban ugyanez történt; Aksar Akajev elnök az egyébként 1998 óta fennálló részleges moratóriumot ekkor terjesztette ki minden bűncselekményre (itt azonban, a többi ázsiai volt szovjet tagköztársasággal ellentétben, a szovjet korszak utáni időkből egyáltalán nem – tehát 1998 előtt sem – került sor kivégzésre). Végül Üzbegisztánban is az elnök, Islam Karimov függesztette fel dekretálisan a kapitális szankció alkalmazását, mégpedig 2005. augusztus 1-jén; itt még nem sokkal ez előtt, azaz 2005-ben is hajtottak végre halálos ítéletet.

⁸³ Izland részleges önállóságát 1874-ben, teljes függetlenségét pedig 1944-ben szerezte meg.

majd 1940-ben a hazaárulás és a katonai deliktumok miatt kiszabható kapitális szankció is hasonló sorsra jutott. Azóta Izlandon *de iure* sincs semmilyen bűnöző élete elvételével fenyegetve, sőt 1995-ben az izlandi parlament egyhangúan olyan alkotmánymódosítást fogadott el, amely alaptörvényi szinten megtiltja a halálbüntetés visszaállítását. Svédországban az utolsó kivégzést 1910-ben hajtották végre, amikor a rablógyilkos Johan Alfred Andersson Andert fejezték le guillotine-nal. 1921. június 3-án aztán ezt a halálbüntetést (*dödsstraff*) eltörölték a köztörvényes bűncselekményekre nézve, majd 1973. július 1-jén a hazaárulás és a katonai bűncselekmények vonatkozásában is.

Finnországban még az orosz uralom alatt,⁸⁴ a cári időkben került sor az utolsó köztörvényes bűncselekmény miatt elítélt kivégzésére: 1825-ben Juho Simonpoika Hautimäkit fejezték le testvére meggyilkolása miatt. Az ezt követő évben I. Miklós cár (1825–1855) rendelete az addig halállal büntetendő bűncselekmények esetében előírta, hogy a bűnösnek talált személyeket fővesztés helyett életfogytig tartó szibériai száműzetésre és kényszermunkára kell ítélni. 1894-ben a finn területeken új büntető törvénykönyv lépett hatályba, mely a halálbüntetést (*kuolemanrangaistus*) a szándékos emberölés mellett csak hazaárulásra és katonai bűncselekményekre tartotta fenn. A II. világháború részét képező szovjet–finn háború⁸⁵ alatt éppen e militáris büntetési tényállások tették lehetővé a halálbüntetések nagy számban való kiszabását és tényleges végrehajtását: ezen öt év alatt több mint ötszáz személyt végeztek ki, nagy részüket (körülbelül 90%-ukat) kémkedés és szabotázs, kisebb részüket pedig más büntettek miatt.⁸⁶ Ezen egyéb deliktumok között olyan, kisebb jelentőségű (bár háborús körülmények között így is számottevő fontosságú) bűncselekmények is voltak, mint például a harctérről való engedély nélküli eltávozás („szökés”), az előljáró parancsának megtagadása harci helyzetben, avagy a bevonulási kötelezettség megszegése. 1944-ben a szovjet–finn háború véget ért; ezt követően Finnországban többet nem hajtottak végre halálbüntetést. E szankció hivatalos eltörlésére végül köztörvényes bűncselekmények vonatkozásában 1949. december 2-án, az állam elleni és a katonai deliktumok esetében pedig 1972. május 5-én került sor.

Norvégiában 1876 óta nem alkalmazzák a halálbüntetést (*dödstraff*) köztörvényes bűnözőkkel szemben, bár ekkor rövid időszakon (egy hónapon) belül három kivégzésre is sor került.⁸⁷ 1905. január 1-jével e büntetésekre a halálbüntetést meg-

⁸⁴ Finnország 1917-ben válik függetlenné.

⁸⁵ Ez a háború valójában két külön háborút jelentett: az első, az ún. „téli háború” 1939 novemberében és 1940 márciusa, a második, az ún. „meghosszabbított háború” pedig 1941 júniusa és 1944 szeptembere között tartott.

⁸⁶ A kivégzés módja katonai büntettek esetében a sortűz általi halál volt.

⁸⁷ Az utolsó személy, akit Norvégiában gyilkosság miatt bárdal lefejeztek, Nielsen Svartbaekken

szüntették, de hazaárulásra és háború idején elkövetett katonai bűntettek nem. E tényállásoknak a II. világháború során lett gyakorlati jelentőségük, amikor azok elkövetésére tényleges lehetőség nyílt. A háború alatt elkövetett bűntettek miatt végül több tucat személyt halálra ítélték, akik közül 1945 és 1948 között 37-et⁸⁸ ténylegesen ki is végeztek.⁸⁹ E rendkívüli bűncselekményekre végül 1979-ben a halálbüntetést végérvényesen és örökre eltörölték.

Dániában Jens Nielsen volt az utolsó személy, akit köztörvényes bűncselekmény elkövetése miatt kivégeztek: 1892-ben bárdal fejezték le, mert megkísérelt megölni egy börtönőrt. Ezt követően ugyan még évtizedeken át ítélték halálra embereket,⁹⁰ de ezeket a halálos ítéleteket királyi kegyelem miatt soha nem hajtották végre. 1930. április 15-én a dán parlament új törvényt fogadott el, amely a béke idején elkövetett összes cselekményre (beleértve a gyilkosságot és az állam elleni bűncselekményeket is) megszüntetette a halálbüntetést, és amely 1933. január 1-jén hatályba is lépett. A II. világháború európai szakaszának lezárása után a dán törvényhozás olyan új bűncselekményi tényállásokat alkotott, amelyek a háborús bűnösök felelősségre vonását és megbüntetését célozták.⁹¹ Ezen új törvények létrehozására azért volt szükség, mert az egyébként még érvényben levő hagyományos katonai büntetőtörvényi tényállások a háborús bűnösökre alkalmazhatatlannak bizonyultak. E jogszabályok alapján végül 1945–1950 között 76 személyt ítélték sortűz általi halálra, akik közül 46-ot ténylegesen ki is végeztek, 30-at pedig végrehajtási kegyelemben részesítettek. 1952. június 7-én a halálbüntetést (*dødsstraf*) visszaállították a legsúlyosabb élet és állam elleni bűncselekményekre, de ezen törvény alapján halálos ítéletet soha nem szabtak ki, majd azt 1978. május 3-án el is törölték, az addig érvényben levő (bár a 20. században soha nem alkalmazott) katonai bűntettekkel egyetemben. Ez alól mindössze az 1945–1947 között elfogadott három törvény volt kivétel, amelyek a háborús és emberiség elleni bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonásáról szóltak, és amelyek *de iure* 1978-at követően is lehetővé tették ezeknek az egészen szélsőséges deliktumoknak a megvalósítóival szemben halálbüntetés kiszabását. Ezeket a rendelkezéseket a dán parlament csak az 1993. december 22-

Grindalen, az utolsó nő pedig Sofia Johansdotter volt. A két kivégzés között mindössze egy hét telt el: az előbbire 1876. február 25-én, az utóbbira pedig február 18-án került sor.

⁸⁸ E személyek között volt Vidkun Quisling is, a Norvégiát a náci Németországnak kiszolgáltató hazaáruló norvég miniszterelnök, aki mint a németek által irányított bábkormány feje számos egyéb háborús bűncselekményt is elkövetett. Kivégzésére nem sokkal a háború befejezését követően, 1945. október 24-én került sor.

⁸⁹ A kivégzés – katonai bűncselekményekről lévén szó – itt is, akárcsak a többi skandináv államban, golyóval történt.

⁹⁰ Az utolsó halálos ítélet meghozatalára emberölés miatt 1928. június 13-án került sor.

⁹¹ Ezek elfogadására 1945. június 1-jén, 1946. július 12-én, illetve 1947. október 7-én került sor.

én elfogadott törvénnyel helyezte hatályon kívül. Ez 1994. január 1-jén hatályba is lépett; ezzel pedig az utolsó skandináv állam is megtette a legvégső lépést a halálbüntetés minden körülmények között történő megszüntetéséhez vezető úton.

A skandináv államokat az abolíció tekintetében időben a nyugat-európai országok követték. Írországban például az utolsó *extra ordinem* büntett miatti kivégzésre 1944-ben, emberölés miatt kiszabott *executio*ra pedig 1954-ben került sor.⁹² Ezt követően ugyan még évtizedeken át ítélték halálra embereket (az utolsót 1985-ben), de ezeket az ítéleteket ténylegesen soha nem hajtották végre. E jogintézmény formális eltörlése 1990-ben történt meg, 2001. május 31-én pedig az ír lakosság népszavazáson döntött arról, hogy az Alkotmányt egészítsék ki egy olyan rendelkezéssel, amely lehetetlenné teszi a halálbüntetés visszaállítását. Ez volt az első és mind ez ideig az egyetlen eset, amikor népszavazás döntött a halálbüntetés tilalmáról.^{93 94}

A Benelux államok közül a legkorábban, már 1870. szeptember 17-én Hollandia törölte el rendes bűncselekményekre a halálbüntetést (*doodstraf*), ezt megelőzően pedig 1860-ban hajtották itt végre az utolsó köztörvényes deliktum miatti kivégzést.⁹⁵ A hazaárulásra és katonai bűntettekre alkalmazható halálos szankció viszont megmaradt, sőt az a II. világháborút követően a náci kollaboránsok felelősségre vonásának igénye miatt kiegészült új, háborús és emberiség elleni bűncselekményi tényállásokkal is. Ezen törvényi rendelkezések alapján 1945 és 1952 között 152 személyt ítélték halálra, akik közül negyvenet végül ki is végezték.⁹⁶ E normák a háború utáni megtorlást követően is hatályban maradtak, de többet ezt a jogkövetkezményt Hollandiában nem alkalmazták. Teljes eltörlésére, azaz végleges kiiktatására a rendkívüli bűncselekmények köréből végül 1982. április 11-én került sor.

Belgiumban már 1829 és 1834 között ideiglenesen megszüntették a halálbüntetés alkalmazását, és helyette az életfogytig tartó szabadságvesztést vezették be,

⁹² A végrehajtás módja mindkét esetben akasztás volt.

⁹³ Ez a referendum persze csak formális volt, és mindössze az írek halálbüntetéssel szembeni elkötelezettségét volt hivatva demonstrálni, hiszen ezt a szankciót Írország már 1990-ben kiiktatta a büntetési rendszeréből. Ha a nép nem szavazta volna meg az Alkotmány ilyen értelmű kiegészítését, az sem jelentette volna, hogy Írország visszaállítja a halálbüntetést, mindössze annyit történt volna, hogy e jogintézmény tilalma nem került volna be az Alkotmány szövegébe, hanem az megmaradt volna törvényi szinten.

⁹⁴ Az első hasonló jellegű, de az abolíciót elutasító népszavazásra az USA Colorado államában került sor még 1966-ban.

⁹⁵ Ekkor (1860. október 31-én) a gyilkosság miatt elítélt Johann Nathant akasztották fel.

⁹⁶ Az utolsó két kivégzett Wilhelm Albrecht és Andreas Pieters volt, akiken a halálos ítéletet 1952. március 21-én hajtották végre.

1834-et követően azonban a kivégzések folytatódtak. Emberölés miatt az utolsó személyt 1918-ban végezték ki,⁹⁷ katonai, illetve háborús bűncselekmények miatt pedig utoljára 1950-ben szabtak ki és hajtottak végre halálos ítéletet. Itt egyébként a II. világháború alatt elkövetett rendkívüli büntettek miatti megtorlás nagyobb volumenű volt, mint a nyugat-európai átlag, 1944–1950 között ugyanis 242 háborús és népellenes bűnös halt sortűz általi halált. Bár e szankciót a 20. század második felében már sem emberölésre, sem más, *extra ordinem* deliktumokra nem alkalmazták, formális eltörlése mégis (főleg a többi nyugat-európai országhoz viszonyítva) viszonylag későn, csak 1996. augusztus 1-jén történt meg.

Luxemburgban ezzel szemben még a II. világháború után (1948-ban) is történt kivégzés köztörvényes bűncselekmény miatt, bár az igaz, hogy ezt megelőzően 1821 óta nem.⁹⁸ Háborús büntettek és hazaárulás okán viszont 1945–1949 között kilenc személy halálbüntetését is végrehajtották; az utolsóét 1949. február 24-én. 1949. május 17-én aztán a köztörvényes, 1979-ben pedig a rendkívüli büntettek vonatkozásában is végleg megszüntették ezt a szankciót.⁹⁹

Ha már a miniállamoknál tartunk, érdemes megemlíteni, hogy ezekben a halálbüntetés alkalmazásának tényleges gyakorlata nagyon korán megszűnt, még a skandináv országokat is jóval megelőzve. San Marinóban például az utolsó kivégzést 1468-ban, tehát a 15. században hajtották végre, bár a halálbüntetés *de iure* eltörlésére köztörvényes bűncselekmények vonatkozásában 1848-ig, állam elleni büntettek esetében pedig 1865-ig várni kellett. Azonban így is San Marino az az állam, ahol ezen szankció végleges és vissza nem vont törvényi abolíciója Európában először bekövetkezett.

Liechtensteinben szintén elég régóta nem gyakorolták már a kivégzéseket; az utolsó ilyenre 1785-ben került sor. Bár ezt követően rendszeresen, még a 20. század második felében is hoztak halálos ítéleteket, azokat nem hajtották végre. A formális abolíció végül az emberölések vonatkozásában 1979-ben, az állam elleni és a katonai deliktumok vonatkozásában pedig 1990-ben történt meg.

Andorra a halálbüntetést minden (rendes és rendkívüli) büntett esetében ugyancsak 1990-ben szüntette meg, az utolsó (és a 20. században egyetlen) *executióra* pedig 1943. október 18-án került sor, amikor a kétszeres emberöléssel vádolt Antoni Arenyvel szemben kiszabott golyó általi halálbüntetést hajtották végre.

⁹⁷ 1918. március 26-án Emile Ferfaillt le fejezték le guillotine-nal, mert megölte várandós barátnőjét. (Ezt megelőzően egyébként 1863-ban volt az utolsó civil kivégzés.)

⁹⁸ A végrehajtás módja elvileg 1948-ig a guillotine volt, 1948-tól viszont a sortűz (így az utolsó köztörvényes bűncselekmény miatt halálra ítélt személyt is golyó által végezték ki).

⁹⁹ E törvény 1982-ben lépett hatályba.

Monacóban pedig, bár a halálbüntetést *de iure* csak 1962. december 17-én törölték el, azt már 1847 óta nem alkalmazták.¹⁰⁰ Végül érdekesség, hogy a Vatikán a halálbüntetést csak 1969-ben szüntette meg hivatalosan, bár itt kivégzésre a Pápai Állam megszűnése, azaz 1870 óta nem került sor.

Ami a dél-európai országokat illeti, közülük Portugália iktatta ki legkorábban büntetőjogi szankciórendszeréből a halálbüntetést. Erre a gyilkosság vonatkozásában már 1867-ben sor került, de ezt megelőzően 1846 óta nem végeztek ki senkit polgári bűncselekmény miatt.¹⁰¹ 1870-ben a civil halálbüntetést kiterjesztették a gyarmatokra is,¹⁰² 1884-ben pedig az addig a halálbüntetés helyett alkalmazott életfogytiglani szabadságvesztést is eltörölték, mint határozatlan idejű szankciót. 1911-ben a portugál alkotmányba belevették a halálbüntetés tilalmát, de 1916-ban az I. világháborúban elkövetett katonai deliktumok miatti felelősségre vonás igénye miatt e tilalom alól egyes háború idején elkövetett militáris és állam elleni bűntetteket kivettek. Az 1933-as új portugál alaptörvényben ismét szerepelt a halálbüntetés, sőt még az életfogytiglani szabadságvesztés tilalma is köztörvényes bűncselekményekre nézve. Végül 1976-ban a portugál parlament elfogadta azt a törvényt, mely ezt a szankciót minden körülmények között, tehát háború idején elkövetett katonai és állam elleni bűncselekmények vonatkozásában is megtiltja. Ez a törvény 1977 áprilisában lépett hatályba; ezzel a halálbüntetés korszaka Portugáliában is végérvényesen lezárult.

Spanyolországban ez a folyamat sokkal lassabb volt: itt egészen 1975-ig történtek kivégzések, mégpedig mind emberölés, mind (1959 után kizárólag) katonai bűncselekmények miatt.¹⁰³ Előbbiekre nézve az abolíció törvényileg 1978-ban, utóbbiak vonatkozásában viszont csak 1995-ben következett be.

Görögországban a krétai négyszeres gyilkos Vassils Lymberis kivégzése volt az utolsó, amelyre 1972. augusztus 25-én sortűz által került sor. Itt a halálbüntetést

¹⁰⁰ A kivégzés módja Monacóban a guillotine volt.

¹⁰¹ 1846. április 22-én szándékos emberölés miatt utolsóként két férfit akasztottak fel.

¹⁰² Mivel az eredeti 1867-es törvényt a gyarmatügyi miniszter nem írta alá, ezért annak hatálya a tengerentúli területekre nem terjedt ki; emiatt 1870-ben a törvényhozás külön a gyarmatok vonatkozásában is el kellett hogy törölje a köztörvényi bűntettek a halálbüntetést.

¹⁰³ A köztörvényes bűnözők kivégzésének módja a *garrote* (franciául *garotte*, németül *Garrote*), azaz a fojtó nyakpánt volt, míg a militáris jog alá tartozó bűnelkövetőket vagy szintén ezzel az eszközzel, vagy sortűz által végezték ki. Az utolsó polgári kivégzés 1959. július 4-én történt, amikor a négyszeres gyilkos José María Jarabót fojtották meg. *Garrotéval* utoljára 1974. március 2-án zajlott le kivégzés; ekkor Heinz Chez és Salvador Puig Antich halálos ítéletét hajtották így végre. Végül az utolsó halálos ítéletek végrehajtására Spanyolország történetében 1975. szeptember 27-én került sor, amikor is három különböző helyszínen öt bűnelkövető (Francisco Baena Alonso, Ramón García Sanz, José Luis Sánchez-Bravo Sollas, Paredes Manotas és Angel Otaegui Echevarría) golyó általi *executioja* történt meg.

emberölés esetében 1983-ban, hazaárulásra és militáris bűntettekre pedig 2004-ben törölték el.

Törökországban az utolsó kivégzés, Hidir Aslan halálbüntetésének végrehajtása 1984. október 25-én történt;¹⁰⁴ ezt követően a török kormány végrehajtási moratóriumot hirdetett, amit többször meghosszabbított. Végül 2002-ben a halálbüntetést megszüntették az emberölésekre, 2004. július 21-én pedig alkotmányi szinten minden egyéb büntett vonatkozásában is.

Máltán az utolsó *extra ordinem* bűncselekmény miatti kivégzés 1942-ben történt,¹⁰⁵ az utolsó olyan halálos ítélet végrehajtása¹⁰⁶ pedig, amelyet emberölésért mondtak ki, rá egy évre (1943. július 5-én) következett be. Ezt követően ugyan a halálbüntetések kiszabásának gyakorlata még egy ideig (egészen pontosan 1963-ig) nem szűnt meg, újabb kivégzésre azonban már nem került sor. 1971. október 4-én aztán Málta a halálbüntetést a polgári bűncselekmények, 2000. március 21-én pedig az állam elleni és a katonai bűncselekmények vonatkozásában is végérvényesen megszüntette.

Végül Cipruson 1962-ben hajtották végre az utolsó halálos ítéletet,¹⁰⁷ e szankció formális tilalmát a civil bűntettekre 1983. december 15-én, a rendkívüli bűncselekményekre pedig 2002. április 19-én mondták ki.

A kelet-európai országok közül – mint a német jogfejlődésnél láttuk – legkorábban, 1987-ben, azaz még a rendszerváltás és a német egyesülés előtt a Német Demokratikus Köztársaság iktatta ki ezt a szankciót a büntetési rendszeréből. A szovjet tömb többi államában minderre a rendszerváltás után került csak sor: Romániában 1990. január 7-én, Csehszlovákiában 1990. július 1-jén, Magyarországon 1990. október 24-én,¹⁰⁸ Lengyelországban 1997. július 1-jén, Bulgáriában pedig 1998. december 12-én történt meg a halálbüntetés intézményének megszüntetése.

Ezt megelőzően Romániában az utolsó kivégzésre 1989 decemberében került sor, amikor a forradalmi rendkívüli törvényszék a korábbi diktátort, Nicolae Ceaușescu és feleségét, Elena Ceaușescu végeztette ki, de ugyanebben az évben, még a forradalom előtt köztörvényes bűncselekmények miatt is került sor halálos ítéletek végrehajtására.

¹⁰⁴ A végrehajtás módja Törökországban minden büntett vonatkozásában az akasztás volt.

¹⁰⁵ 1942. november 28-án egy olasz férfit, Borg Pisanit végeztek ki kémkedésért.

¹⁰⁶ A végrehajtás módja Máltán – csakúgy, mint az anyaország Angliában – minden esetben az akasztás volt.

¹⁰⁷ Erre Hambis Zachariával, Michael Hiletokisszal és Lazaris Demetriouval szemben 1962. június 13-án Nicosiában akasztás útján került sor.

¹⁰⁸ Az ominózus 23/1990. (X. 31.) AB határozat meghozatalára ugyan már október 24-én sor került, de hatályossá csak a kihirdetés, a *Magyar Közlöny*ben való megjelenés napján vált, amely (mint a határozat számából is következik) október 31-én történt meg.

Csehszlovákiában az utolsó kivégzés 1989-ben, Magyarországon 1988-ban, Lengyelországban szintén 1988-ban,¹⁰⁹ Bulgáriában pedig 1989-ben volt.¹¹⁰ A volt szocialista országok közül a legkésőbb Albánia lépett az abolíció útjára: itt még a rendszerváltás után, 1995-ben is került sor akasztásra. Albániában a halálbüntetés eltörlése rendes bűncselekményekre 2000-ben, háború és rendkívüli állapot idején elkövetett katonai és állam elleni deliktumokra pedig csak 2007-ben történt meg.

Végül a szocialista típusú, de a szovjet befolyási övezetbe nem tartozó Jugoszlávia tagállamai közül elsőként, még a felbomlás és a függetlenség hivatalos deklarálása előtt Szlovénia (1989-ben), Horvátország (1990-ben) és Macedónia (1991-ben) törölte el a halálbüntetést, majd őket a függetlenné válásuk után hosszabb-rövidebb idővel Bosznia-Hercegovina (2001-ben) és (kis-) Jugoszlávia, a későbbi Szerbia-Montenegró követte.¹¹¹ Ez utóbbi állam 2001. november 5-én úgy módosította a büntető törvénykönyvét, hogy a korábban halálbüntetéssel fenyegetett bűncselekmények elkövetőivel szemben legfeljebb 40 évig terjedő szabadságvesztés szabható ki. E törvényt a szerb parlament 2002. február 26-án, a montenegrói pedig 2002. június 18-án hagyta jóvá, így az mindkét tagköztársaságban hatályba lépett, és mind a 2003-as névváltozás, mind Montenegró 2006-ban történt függetlenné válása után (mind Crna Gorában, mind Szerbiában) hatályban is maradt.

¹⁰⁹ Lengyelországban és Bulgáriában mindazonáltal a bíróságok a rendszerváltás után is hoztak még halálos ítéleteket; az utolsó kapitális szankció kiszabására Lengyelországban 1995-ben, Bulgáriában pedig 1998-ban került sor, bár ez utóbbi államban 1990 óta hivatalosan kivégzési moratórium volt érvényben.

¹¹⁰ A köztörvényes bűnözők kivégzésének formája az NDK-ban, Romániában, Csehszlovákiában, Magyarországon és Lengyelországban az akasztás, Bulgáriában pedig a sortűz volt.

¹¹¹ A kivégzés módja mind Jugoszláviában, mind a függetlenné vált államokban a sortűz volt. Az utolsó hivatalos kivégzésre Szlovénia területén 1957-ben, Horvátország területén 1973-ban, Macedónia területén 1988-ban, Bosznia-Hercegovinában 1997-ben, Szerbia területén pedig 1992-ben került sor (Montenegróról nincs adat).

AZ EURÓPAI KULTURÁLIS POLITIKA EGYES KÉRDÉSEI

—◁—
RIXER ÁDÁM

I. BEVEZETÉS

A tanulmány röviden áttekinti a kultúra fogalmára vonatkozó divatos elméleteket, felsorolja a kulturális politika területeit, illetve a kultúra néhány aktuálisnak tekinthető társadalmi és gazdasági összefüggését. Ezek bemutatása során nem nélkülözhető az uniós összefüggések és folyamatok részletes feltárása sem; hiszen az Európai Unió hatása – mind a jogi rendezés által, mind pedig az informális elemek révén – ma már a vizsgált területen is megkérdőjelezhetetlen. Az uniós szabályozás és működés leírása mellett a hazai keretek rövid és szándékoltan vázlatos bemutatására is sor kerül a tanulmányban. Tehát előjáróban tekintsük át a kultúra fogalmának történeti alakváltozásait és jelenleg általánosan elfogadott jelentéstartalmait!

II. A KULTÚRA FOGALMA

2.1. Történeti áttekintés

A kultúra fogalmát a művészet fogalmán keresztül értelmezve kijelenthető, hogy a művészet legtágabb, a kultúrával azonos fogalma egyfajta „hajtómotorja” is az emberiség fejlődéstörténetének, hiszen már a szerszámokat és használati cikkeket készítő korai ember is sajátos értelemben vett iparművész volt.¹ Ebben az erősen leegyszerűsítő megközelítésben – amely kézműiparhoz kapcsolódó művészetet normális, hétköznapi foglalatosságnak tekinti – akár az a kijelentés is megkockáztatható, hogy „amikor napjaink embere graffitit festeget a falakra, akkor csupán egy számára nélkülözhetetlen, ám tőle – a gépesített ipar és/vagy

¹ Magyarai Beck István: *Kulturális marketing és kreatológia*. Budapest, 2006, Semmelweis, 108.

*életkörülményei által – megtagadott tevékenységet fejt ki, amely a maga nemében művészi indíttatású, ugyanis általa teszi e környezetet neki megfelelővé, megváltoztatva azt, ami számára idegen.*² Ennek az állításnak bármely (rész)igazsága természetesen nem menti fel a rongálókat, de rámutat civilizációnk egyik legnagyobb hiányosságára, az embertől való elidegenedettségre, amin önmagában a tiltás, illetve a rendészeti szervek közbeavatkozása érdemben nem tud változtatni.

A kultúra és az iparművészet, pontosabban kézműipar párhuzamos fejlődése egyúttal a „nem kanonizált kulturális kommunikáció” egyénre szabott formáinak kialakulásához is vezet(ett). Majd pedig a társadalom, amely eladdig sokféle induló személyiségek jelentős számából állt, rátalál a neki megfelelő vagy számára járható útra, és azt kánonokkal rögzíti: megjelenik a művészeti profizmus. Azaz a művészet szakmásodik, a művészetet támogatják, a műértékek szabadpiacától megvonják a feltétlen bizalmat, a művészet történelmi terelőerővé alakul. A művészet már nem produkálhat akármit; a tradíció és az esztétika szigorú kritériumokkal őrködik a választott irány betartásán. Ilyenkor a művészet utasításokkal, pontos elvárásokkal vezérelt. A középkorban nem volt ritka a művészek foglyul ejtése és fogolyként való dolgoztatása sem...³

A művészet mindenkori – nem kanonizált formában történő – újjászületése egyúttal a társadalom elbizonytalanodásának jele is. A professzionális minősítők ilyenkor feladják az addig érvényes mentalitástörténeti kurzust, és ismét beindul az útkeresés, a „mindenből mindenki művészeti terméket készíthet” liberalizmusa. Paradox módon a kanonizálatlanság is kánonná válhat; ilyenkor a professzionalizmussal szemben a spontaneitás válik értékke és uralkodóvá.⁴

A kultúra fogalmához a társadalmak közötti és társadalmon belüli helyzet felől közelítve kijelenthető, hogy a görögöknek és a rómaiaknak tökéletesen elegendő volt, hogy a saját népükhöz tartozókat „embereknek”, az összes többit „barbárok-nak” tartsák. Ezen fogalmak használata alapján világos volt, hogy az embernek kivel van dolga, és ennél többet nem is kellett tudni... A modern társadalom egyik sajátossága is az, hogy – egyfajta különbségtételként – „kulturaként” írja le önmagát. *Samuel von Pufendorf* volt az a 17. század közepén és *Jean-Jacques Rousseau* a 18. század közepén, akik először beszéltek arról, hogy társadalmi állapotokat kulturális állapotokként érdemes felfogni. Pufendorf számára a kulturális állapot a társadalom szerencsés állapota, szemben a civilizálatlan barbárok szerencsétlenségével. Csak az egymással való érintkezés során szabadulnak

² Uo.

³ Magyarai: i. m. 109.

⁴ Magyarai: i. m. 110.

meg ugyanis az emberek félelmeiktől és nyomorúságuktól – és válnak szabaddá, hogy maguk alakítsák sorsukat. Száz évvel később Rousseau megfordította ezt az értékelést, és arról beszélt, hogy az emberek a természetes állapotban boldogok, a kulturált állapotban pedig boldogtalanok.

A 19. század elején következik be az a változás, mely szerint a kor elitje már nem származásának, hanem műveltségének hangsúlyozásával határozta meg társadalmi hovatartozását (*person of culture/cultivation, hommes/gens des lettres, gebildete Stände*). Ennek érthető velejárója lett, hogy egyrészt a társadalmat műveltekre és műveletlenekre osztották, másrészt viszont megjelent az igény a művelődés kiszélesítésére, szabaddá tételére is. Amikor már a kulturált(ság) kifejezés nemcsak egy-egy személy esetében, hanem társadalmi csoportokra vonatkoztatva is használatos, akkor nem sok hiányzik ahhoz sem, hogy különböző társadalmak is (újra) összevetés tárgyává váljanak a kulturáltság, illetve a barbarizmus tekintetében. S ezen megközelítés dominánssá válása már az önmagára reflektáló kultúra kibontakozását is jelenti, hiszen az egyes kultúrák összevetésének törvényszerű velejárója, hogy ily módon ezeket mintegy kívülről szemlélve tegyen különbséget valamely idegen kultúra és saját társadalmának kultúrája között.⁵

Talán *Antonio Gramsci* az, aki mindenkinél jobban rávilágít arra, hogy hol is érdemes elhelyeznünk a kultúra fogalmát. A legtágabb értelemben véve a civil társadalom közege a kultúra szférája – állítja. Az ő olvasatában ez a kultúra a társadalmi magatartásformákat, erkölcsöket, valamint az emberek életmódját jelenti. Ez az a közeg – Gramsci megközelítésében –, ahol kijelölik az értékeket és célokat, ahol megvitatják és megváltoztatják azokat. „Egy olyan társadalmi osztály hatalmának szükségszerű velejárója, amely a „termelőerők birtoklása és az állami apparátus kézben tartása révén gyakorolja hatalmát”. Ebből adódik az a tér, amelyet be kell kebelezni – a híres hatalmi harc –, „amelyet egy új osztály kezdeményez, hogy elsöpörje a régit”. A kultúra Gramsci szerint „*olyan magasabb fokú öntudat megszerzése, amelynek révén képessé válunk történelmi küldetésünk, az életben betöltött funkcióink [...] megértésére.*”⁶ A kultúra éppen intenzív kritikai jellege révén válhat a „lázadás és társadalmi újjászervezés kiindulási pontjává”.⁷ Nem véletlen, hogy a mai társadalomtudományban is hangsúlyosan jelen van az az álláspont, mely szerint „*[A] civil társadalom fogalmának egyik elterjedt társadalomtudományi alkalmazási köre éppen az értékek, meggyőződések és szimbolikus cselekvések világához kapcsolódik.*”⁸

⁵ Kondor Zsuzsa: *A kultúra fogalmának és tartalmának változása Cicerótól Carey-ig*. <http://www.phil-inst.hu/uniworld/kkk/crosscul/kondor/1.htm> (2011. 09. 05.).

⁶ Antonio Gramsci: *Politikai írások 1916–1926*. Budapest, 1985, Kossuth Kiadó, 29.

⁷ Uo.

⁸ Adam B. Seligman: *A civil társadalom eszméje*. Budapest, 1997, Kávé Kiadó, 210.

Mindezek után nem meglepő, hogy *Niklas Luhmann* azt mondhatta, hogy a kultúra fogalma „*az egyik legrosszabb, amit valaha kialakítottak*”, és hogy a vallás, művészet és filozófia, mint kultúra megfigyelése – éppen a valós értékek relativizálása okán – „*pusztító következményekkel járt.*”⁹ Nem arra szólít fel, hogy ejtsük a kultúrafogalmat, hanem hogy inkább azt vizsgáljuk, „*mi történik, amikor a társadalmi kommunikáció fontos területeit – a vallást és a filozófiát is beleértve – kultúraként regisztrálják: „Úgy beszélnek a társadalomról, mintha nem tudnák, hogy ezt a fogalmat azért találták ki, hogy mindent megkettőzzenek, és aztán történelmi vagy nemzeti összehasonlításoknak tegyenek ki – tehát hogy elbizonytalanítsanak.*”¹⁰

2.2. Mai elképzelések a kultúra fogalmát illetően

Az ausztrál kultúra *Andrew Milner* állítása szerint „*a dolgok sajátosan ausztrál végzési módjában áll, idetartozik a tengerparti fürdőzés és a barbecue-sütés, a választott bíróság rendszere és az ausztrál futballszabályok rendszere*”. A legközelebbi megközelítés szerint a kultúrát (annak fogalmát) nagyjából úgy lehet összefoglalni, mint értékek, szokások, hitek és eljárások egy speciális csoport életmódját kitevő együttesét. Ez a „komplex egész” az, *E. B. Tylor* antropológus *Primitive Culture* című művében adott híres megfogalmazása szerint, „*amely tartalmazza a tudást, a hitet, a művészetet, a morált, a törvényeket, a szokásokat és minden egyéb készséget és szokást, amelyeket az ember a társadalom tagjaként szerzett*”. Leegyszerűsítve: a kultúra körébe sorolható minden, ami nem genetikusan átörökíthető. E kultúrafogalom táplálja azt a meggyőződést is, hogy egy emberi lény „*az, amire megtanították*”.

Sajátos paradoxon jellemzi továbbá a modern kultúrát. *Tenbruck* véleménye szerint a mai *pluralizmus* „*a modern képzés- (Bildung-) és kultúripar tartósüze-mé*”-nek, a „*kultúrintelligencia hivatásszerű bővítésének és annak a tömegmédiában való jelenlétének [...]*” köszönhető, s nem egyszerűen társadalmi mozgások, viszonyok következménye. E szerint tehát pontosan a kultúra hívta létre azt a pluralizmust, mely éppen a kultúra *univerzalizáló jellegével* áll szemben. Ugyanakkor leszögezi, hogy e „*markáns és hatékony változtatások olyan mozgalmakra nyúlnak vissza, amelyeket valamely 'eszme' nevében új társulások sikeresen hívnak életre*”.

⁹ Dirk Baecker: A társadalom mint kultúra. *LETTRE*, 2000/3. (38.). <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre38/baecker.htm> (2011. 09. 07.).

¹⁰ Uo.

Kultúra és társadalom vonatkozásában egy másik ambivalencia is megfigyelhető, nevezetesen, hogy egyrészt mi hozzuk létre, mi alakítjuk a kultúrát, ugyanakkor az általunk létrehozott kultúra formál is bennünket, erőteljesen vissza is hat ránk. Az említett pluralizmus is hozzájárulhat kultúránk következő sajátosságának, a – Luhmann kapcsán már érintett – *relativizmusnak* a kialakulásához. Létrejöttéhez elengedhetetlenül szükséges volt *a másság megértésének igénye* (de legalábbis a feldolgozás adekvát módszereinek kialakítása, rendszerszintű megjelenése). *A modern kultúrát jellemzi ugyanis egyrészt az egyes kultúrszféráknak egymáshoz képest való relativizálása*, ami által az értékszempont az összességre esik – ez természetesen csak a vallás kitüntetett szerepének megszűnte után vált (válik) lehetségessé –; másrészt a mulandóság tudata. Különböző korok megértéséhez pedig szükségünk van egyfajta rugalmasságra, a fogalmak, a mértékek és a beállítódás átformálásának képességére.¹¹

A modern kultúrafogalom tehát az összehasonlítás intellektuális gyakorlatának eredménye. Amint az ember mind saját viselkedését mind másokét „kultúrákhoz” sorolja, sokrétűvé és különbözőképpen értelmezhetővé válik, hogy kivel hogyan is kellene viselkedni(e).

Terry Eagleton vezeti be a kultúra kettős fogalmát (*esztétikai és antropológiai megközelítést*). Álláspontja szerint nehéz ellenállni annak a következtetésnek, hogy a *kultúra* szó egyszerre túlságosan tág és túlságosan szűk ahhoz, hogy hasznát lehessen venni. Antropológiai jelentése mindenre kiterjed a hajviselettől és ivási szokásoktól kezdve egészen addig, hogy hogyan kell udvariasan megszólítanunk a házastársunk másod-unokatestvérét; míg a szó esztétikai értelmébe Igor Sztravinszkij zenéje beletartozik, de a science fiction (!) már nem feltétlenül. Eagleton látásmódja szerint a science fiction a *tömegkultúrához* tartozik, amely fogalom kétértelműen ingadozik a kultúra antropológiai és esztétikai értelme között. A merőben esztétikai megközelítés szerint az internet korában a tévé már éppúgy szórakoztató eszköz, mint a számítógép, a hifi vagy a Gameboy; *csökken a – hagyományos értelemben vett – kultúraközvetítő (értsd: magasabb kultúrát közvetítő) szerepe.*

¹¹ Kondor Zsuzsa: i. m. 1.

III. AZ ÁLLAM ÉS A KULTÚRA

3.1. Társadalmi összefüggések

Amint arra már utaltunk is, a szűkebben vett jogi és politikai összefüggéseken túl a kultúra más társadalmi alrendszerekkel, szférákkal való kapcsolatát is érdemes áttekintenünk, hiszen a jog általi szabályozás csak következménye, lenyomata annak a kapcsolatnak, amely például az államot, a politikát, a gazdaságot és a szűkebben vett magánszférát, az egyént a kultúrához, illetve annak jól elkülönülő területeihez fűzi.

A mai szociológia egyik általánosan elfogadott felismerése, hogy a késő modern társadalmak működését az önmagukba zárt, saját logikájukat követő, *önreferenciálisan zárt alrendszerek* egymásmellettsége jellemzi.¹² Ilyen autonóm alrendszer a művészet is, a politika is. Mindkettő képes bekebelezni, magához hasonítani a másik egyes törekvéseit, gyakorlatait és termékeit – de csak azon az áron, hogy a politika művészeti jellegétől megfosztja azt a művészetet, amelyet asszimilálni tud és a hatalmi harc eszközeként, közegeként használ; illetve a művészet politikai hasznosíthatóságuktól fosztja meg azokat a helyzeteket, eseményeket és sorsokat, amelyeket alkotásaiba bevon. A két alrendszer viszonya épp ezért már régóta a teljes közömbösség és a kiélezett konfliktus szélsőségei között ingadozik; az utóbbi néhány évtized újdonsága talán az, hogy a *média* részben már mindkettő autonómiáját felszámolta.

A kultúra társadalmi összefüggéseinek vizsgálata során ma sem megkerülhető az *identitás problematikája*, amely a 21. században újra a figyelem középpontjába került; elsősorban a globalizációs hatásokkal összefüggésben.¹³ Az identitás kérdésköre elválaszthatatlan a politikumtól és a kultúrától, amennyiben a spontán és szubjektív identitások éppen a politikai intézmények segítségével alakulnak át kollektív identitássá; utóbbiak pedig igen gyakran kulturális formákban (intézményekben és attitűdökben) jelennek meg a leglátványosabban.

Az európai identitás eredete a középkor, amikor a kereszténység – a közös vallás – szabta meg az emberek mindennapjait, egyúttal behatárolható gazdasági, kulturális és politikai hálózat is kialakult e földrajzi egységen. Ezért is hangsúlyozzák például *Hubert Haenel* és mások, hogy „előbb voltunk európaiak és csak utána lettünk németek és franciák stb.”. A történelmi fejlődés eredménye, hogy a 19. század során a nemzeti identitás vált dominánssá, amely mellett megmaradt a népesség lokális kötődése is. Ezzel egy időben a kontinens értelmiségi (?)

¹² Niklas Luhmann: *Szociális rendszerek*. Budapest, 2009, AKTI–Gondolat, 265.

¹³ Laczkóné Tuka Ágnes: *Az Európai Unió színe és fonákja*. Pécs, 2009, Publikon Kiadó, 96.

csoportjai – hangoztatva a közös kulturális, vallási gyökereket és a hasonló politikai, ideológiai alapokat – küzdelmet kezdtek a dezintegráció ellen, az államok önkéntes, saját kompetenciáik részbeni feladására épülő együttműködésének kialakítása érdekében.

Az Európai Közösségek fejlődésének eredménye a szupranacionális szervezetek befolyásának növekedése, minek következtében egyre gyakrabban merülnek fel a következő kérdések: Létezhet-e európai identitás? Amennyiben igen, melyek a gyökerei és mozgatórugói? Kialakulhat-e egy amerikaihoz hasonló társadalmi mentalitás?¹⁴

Egyes szerzők szerint napjainkra egyértelműen kialakult a többszintű kormányzás Európában. Ennek következtében – állításuk szerint – ma is zajlik az integráció politizációja, amely már nem csak passzív identitást követel meg a polgáraitól, hanem a patriotizmus és az Európa iránti elkötelezettség új formáit is létrehozza, kialakítja.¹⁵ A sokszintű identitás kialakulása és megerősödése figyelhető meg napjainkban; a területi-lokális, a regionális, nemzeti, illetve szupranacionális identitások egyidejű jelenléte tényként kezelhető. Az európai szintű identitás(ok) kialakulásában nyilvánvalóan nagy súllyal jelenik meg – egyebek mellett – a közös kulturális „gyökérzet”, a nagyszámú gazdasági érdek és a közös politikai intézmények léte is.

A hagyományos országhatárok légiesedése és az egyén társadalmi helyzetének radikális átalakulása egyúttal az egyéni és kollektív identitások elbizonytalanodását, illetve többszintűvé válását is magával hozta.¹⁶ Ezek a változások egyúttal még inkább ráirányították a figyelmet arra a kérdésre, hogy melyek is az úgynevezett európai identitás leglényegesebb fogalmi elemei, nem vagy alig változó összetevői, amelyek biztos fogódzóként jelölhetőek meg egy gyorsan változó korban is.

3.2. Az állam szerepváltozása¹⁷ és a kultúra

Az állami szerepvállalás ideálisnak mondható jellegét a vizsgált területen Konrád György a következőképpen fogalmazza meg: *„A kultúrpolitika ne szóljon bele abba, ami nélküle is megy, de álljon megfontoltan rendelkezésre ott, ahol a közreműködése,*

¹⁴ Laczkóné: i. m. 97.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Bővebben pl. Anthony Pagden: *The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union.* Woodrow Wilson Center Press és Cambridge University Press, 2002. 1–14.

¹⁷ Lásd részletesebben Merkovity Norbert: *A New Public Managementtől a Digital Era Governance-ig – Kormányzás-paradigmák a nyolcvanas évektől a millenniumi évekig c. munkájában. De Iurisprudentia et Iure Publico, 2011/3. www.dieip.hu (2011. 09. 05.).*

*segítsége nélkülözhetetlen!*¹⁸ Tény, hogy a kultúra területén felvállalt feladatok nem csupán attól függenek, hogy az adott állam vagy egyéb közhatalmi szerveződés mit tekint kulturális értéknek, hanem attól is, hogy önképe szerint mely területeket kell közvetlenül támogatnia, vagy éppenséggel melyeket érdemes „kiszolgáltatnia” a fogyasztók értékítéletének, bizonytalan anyagi támogatásának.

Az a megállapítás, miszerint „a diktatúrában a kultúra igazodik a politikához, demokráciában ez fordítva történik”¹⁹ – túlzott leegyszerűsítésnek tekinthető, hiszen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy *a politika legbensőbb fogalmi magva az értékelvű választás mozzanata.*

Az állam szerepével összefüggésben legújabban erősödnek azok a vélemények, amelyek a (New) Public Management államkoncepció és a neoweberiánus államelképzelések közül markánsan az utóbbi mellett érvelnek, amennyiben azt állítják, hogy a költséghatékonyság, eredményvezéreltség stb. szempontjai, valamint ezekből következően az állam „leépítése”, „varázstalanítása”, illetve az állami funkciók egyre nagyobb mértékben történő kiszervezése helyett egy erős(ebb) és aktív(abb) állam létrehozására kellene törekedni.²⁰ Az 1970-es évektől vált ugyanis egyre általánosabbá, hogy a különböző kormányzatok a jóléti szolgáltatások széles körét finanszírozták, de a tényleges szolgáltató tevékenységet már gyakran for-profit vagy non-profit szervezetekre bízták. Így átmenetileg lehetséges volt a jóléti ellátás bővítése a bürokrácia érdemi növelése nélkül is.²¹

Az újabb megközelítések is lényegesnek látják a jogállamiság követelményeinek fenntartását, illetve egyes hatékonysági szempontok további érvényesítését, ám elkerülhetetlennek látják a stratégiai gondolkodás és stratégiai tervezés elemeinek érdemi beemelését a közpolitikába. Az erősebb állam hívei – akik a good government és good governance vitában egyre határozottabban foglalnak állást előbbi fontossága mellett – azzal érvelnek, hogy az alapvető követelményként megjelenő elszámoltathatóság és felelősségvállalás is csak ott lehetséges, ahol az állami és privát szféra közötti együttműködés alaposan újragondolt stratégiája jelenik meg – például a kiszervezések, PPP konstrukciók éles határokat elmosó bizonytalanságával szemben.

Az állam „újralfelfedezése” természetesen szintén nem egy abszolutizálandó irány; amennyiben az állam minden feladatát a központi bürokrácia révén oldaná meg, nehezen tudná elkerülni a totális állammal kapcsolatos kritikákat. Alapvetően ez az oka annak, hogy az állam által elismert, illetve felvállalt feladatokat

¹⁸ Konrád György: *Az író és a város*. Budapest, 2004, Noran Kiadó Kft., 98.

¹⁹ Konrád: i. m. 349.

²⁰ Dr. Hazafi Zoltán: Erős állam, társadalmi megállapodás, a jó kormányzás feltételei és eszközei. Beszélgetés Stumpf Istvánnal. *Új Magyar Közigazgatás*, 2009/6–7., 2–3.

²¹ L. Salamon – H. Anheier: *Szektor születik*. Budapest, 1995, Nonprofit Kutatócsoport, 137.

a szubszidiaritás elvének megfelelően az állam csak részben oldja meg maga, s számos esetben a gazdasági és a civil szféra szervezeteire, illetve egyházi szervezetek segítségére támaszkodik.

Itt említendő továbbá, hogy vannak alapvető javak és kritikus értékek, amelyek mindenkinek fontosak. Elképzelhetőek az állami beavatkozásnak olyan formái is, amelyek a magánszférában *élvezett autonómiát nem szűkítik, hanem éppenséggel kibővítik. Tipikusan ilyen az oktatás, szociális és egészségügyi ellátás kiterjesztése és – témánk szempontjából talán ez a leglényegesebb – a kulturális szolgáltatásokhoz való hozzáférés lehetővé tétele és bővítése.*

IV. A MAGYAR KULTURÁLIS IGAZGATÁS FŐBB JELLEMZŐI. A KULTURÁLIS IGAZGATÁS FUNKCIÓI, TEVÉKENYSÉGFORMÁI, ÁGAZATAI ÉS SZERVEZETRENDSZERE

Napjainkban nemcsak az állam jelentős kulturális funkcióinak, a kulturális közigazgatás differenciált rendszerének megerősödéséről, hanem a kulturális szabadságjogok kiszélesedéséről, jelentős gyarapodásáról és a garanciák bővüléséről is beszélhetünk.²² A kulturális igazgatás funkciói között elsősorban a kulturális szolgáltatások szabályozása, a kulturális fejlődés feltételeinek megteremtése, a nemzeti kultúra védelme és fejlesztése valamint a társadalmi esélyegyenlőség elősegítése érdemel említést.²³ A kultúrpolitika legitim céljai között külön is említendő a nyelvi kultúrával szembeni felelősségből következő feladatok realizálásának szándéka;²⁴ az élő nyelv – esetünkben a magyar nyelv – ápolásának és gazdagításának szükséglete.

Rögzítenünk érdemes továbbá, hogy a közigazgatás tevékenységformái az említett kulturális funkció(k) megvalósításában a szervezetirányítás, a közvetlen szervező tevékenység, az állami finanszírozás, a jogalkotás és a hatósági jogalkalmazás.²⁵

A kulturális igazgatás „ágazatai” hagyományosan a művészetügy, közművelődés, közgyűjteményügy, a kulturális örökség védelme. Ezen területek jogi szabályozása mellett azonban megjelent egy új, hangsúlyos terület is: a – színház és a film hagyományos intézményein túlmutató – kulturális kommunikáció szférája. A kommunikációs jog „részei” a sajtójog, a hírügynökségi tevékenység jogi szabályozása, a reklámjog, a médiajog és legújabban az „internetjog”.

²² Fazekas Marianna (szerk.): *Közigazgatási jog – Különös rész.* Budapest, 2011, Osiris, 249.

²³ Fazekas: i. m. 251–252.

²⁴ Konrád: i. m. 96.

²⁵ Fazekas: i. m. 252–253.

Amint az látható, a kultúra sokrétű és összetett terület, ezért az egyes szabályozási és igazgatási területek részletesebb bemutatására – a hatósági fórumrendszerek felvázolására stb. – ezen írás keretei között nem is kerülhet sor. Hasznos lehet azonban annak a megválaszolása, hogy melyek azok a kérdéskörök, melyek áttekintése feltétlenül szükséges, ha valaki egy teljes és alapos képet kíván kapni a kultúra mai helyzetéről a Magyar Köztársaságban. Bizonyosan ilyen kérdéseknek tekinthető:

1. az állam és a kultúra viszonya;
2. az állam kapcsolata a tömegkultúrával és a magaskultúrával;
3. hogy *támogassa-e az állam a filozófusokat*;
4. a művészet és a politika kapcsolata;
5. a kultúra és gazdaság kapcsolata;
6. hogy hogyan (ne) támogassuk a kultúrát, valamint a már említettek szerint
7. a kulturális igazgatás rendszere és elkülöníthető területeinek organogramja; a kulturális igazgatás szervezetrendszere, s végül
8. a kulturális javak védelme.

A kulturális igazgatás hazai szervezetrendszerének, hatósági fórumrendszerének vonatkozásában elmondható, hogy a közösségi jog elsődleges forrásainak egyikében sem találunk olyan kifejezett rendelkezést, amely konkrétan a tagállamok államszervezetére és azon belül közigazgatási struktúrájára, működésére írna elő szabályokat. Tehát nincs közigazgatási *acquis* (közösségi vívmányok); az Európai Unióról szóló Szerződés 4. cikkének (1) bekezdése értelmében minden olyan hatáskör, amelyet a Szerződések nem ruháztak az Unióra, a tagállamoknál marad. A 4. cikk (2) bekezdése kimondja továbbá, hogy az „*Unió tiszteletben tartja a tagállamoknak a Szerződések előtti egyenlőségét, valamint nemzeti identitását, amely elválaszthatatlan része azok alapvető politikai és alkotmányos berendezkedésének, ideértve a regionális és helyi önkormányzatokat is. Tiszteletben tartja az alapvető állami funkciókat, köztük az állam területi integritásának biztosítását, a közrend fenntartását és a nemzeti biztonság védelmét.*” Az Alapvető Jogok Chartájának 41. cikke a Megfelelő ügyintézéshez való jog címszáva alatt a közigazgatás működésére vonatkozó egyes tartalmi követelményeket is megfogalmaz, amikor az (1) bekezdésben kimondja, hogy „*Mindenkinek joga van ahhoz, hogy ügyeit az Unió (és a tagállamok) intézményei, szervei és hivatalai részrehajlás nélkül, tisztességű módon és ésszerű határidőn belül intézzék.*”

Noha az EU által előírt egységes közigazgatási modell nem létezik, lényeges, hogy – egyelőre csekély, de növekvő számban – már léteznek olyan úgynevezett másodlagos jogforrások, amelyek közvetlenül tartalmazznak előírásokat a

tagállamok egyes közigazgatási szerveire. E jogi normák minden tagállam számára kötelezővé teszik az adott tárgykörrel foglalkozó közigazgatási hatóságok létrehozását, illetve előírják konkrét együttműködési kötelezettségeiket a közösségi jog rendelkezéseinek végrehajtása során.

V. A KULTÚRA ÁLLAMI FINANSZÍROZÁSA

Kultúra és gazdaság egymáshoz való viszonyának megállapítása során többféle kiindulópont is megfelelő lehet: egyrésztől érvelhetünk amellett, hogy a kulturális javak árújellegének hangsúlyos volta a kultúra valamennyi megnyilvánulását a gazdaság körébe sorolja, egy jól körülhatárolható részhalmazzá téve a kultúrát. Másrészt azonban állíthatjuk azt is, hogy minden az ember által előállított termék, illetve társadalmi objektíváció kulturális természetű, sőt az is lehetséges – a végeletekig fokozva ezt a megközelítést –, hogy a kultúrának csupán egy részét engedjük át a gazdaságnak.²⁶

A gazdaság és kultúra közötti kapcsolat megragadása rendkívül összetett módon lehetséges csupán, a kölcsönösség (reciprocitás) és a multiplikációs hatások mibenlétének alapos feltárása, bemutatása révén. A modern közgazdaságtanban a műalkotások (különösen az elektronikus jellegű alkotások) fogyasztása is egyfajta termelési tevékenységként jelenik meg, elmosva a hagyományos hatásokat az előállító és befogadó között.²⁷ A kultúra – merőben közgazdasági nézőpontból – élmény-jószág, amely nem létezésünk állandó közege, hanem csupán időszakonkénti eszköze.²⁸

Magyarországon napjainkban a kultúra területén többszatornás finanszírozási rendszer működik: a központi és önkormányzati költségvetési támogatások mellett – direkt és indirekt eszközök (például adókedvezmény) formájában – a mecenatúrából jelentős szerepet vállalnak az üzleti és civil szféra szereplői is. Részletekbe menően nem feltárva a hatályos szabályozókat, egy újdonság kiemelésére szorítokozom e körben: 2011. július 1-jétől vált alkalmazhatóvá az a jogszabályi rendelkezés, amely alapján a társasági adó hatálya alá tartozó társaságok, vállalkozók adójuk legfeljebb 70%-ig terjedő mértékben támogathatják az úgynevezett látvány-csapatsportokat, köztük a labdarúgást.²⁹ A támogatáson keresztül a hagyományosan sikeres hazai csapatsportok jelentős fejlesztési

²⁶ Magyari: i. m. 110–111.

²⁷ Magyari: i. m. 112.

²⁸ Magyari: i. m. 113.

²⁹ Lásd részletesebben a társasági adóról és az osztalékadóról szóló 1996. évi LXXXI. törvény 22/C. §-át.

forrásokhoz juthatnak. Természetesen nem kizárt, hogy ezen finanszírozási modell a legtágabban értelmezett kultúra egyéb területein is megjelenik majd a közeli jövőben...

VI. A KULTÚRA SZEREPE ÉS FOGALMA AZ EURÓPAI UNIÓ SZEMSZÖGÉBŐL

6.1. Bevezetés

A Római Szerződések elsődleges célja a tagállamok fokozatos gazdasági integrációjának megvalósítása volt, vagyis az alapító atyák a gazdasági integrációt a politikai integrációt előkészítő, megelőző folyamatnak tekintették. A kulturális integráció a kezdetekben sem közvetlen módon, sem a megfelelő hatáskörök megteremtése révén nem jelent meg az Európai Közösség céljaként. A kultúra identitásformáló szerepének nem tulajdonítottak kellő jelentőséget – utólag *Jean Monnet* ezt ekként fogalmazta meg: „*Ha újra kezdeném, a kultúrával kezdeném.*” A gazdasági integráció azonban az életviszonyok alakításán túl a kulturális viszonyok közelítését is maga után vonta, és közös megközelítést tett szükségessé, amely előbb a másodlagos jog részét alkotó közösségi intézkedésekben, majd az elsődleges jogban is megjelent. Az Unió jogfejlődésében e téren jelentős szerepet játszott az Európai Bíróság, amely többek között a könyvkereskedelem és a televíziózás tárgyában hozott döntéseivel hozzájárult a kulturális integráció elmélyüléséhez.³⁰

A kultúra a személyes fejlődés és a társadalmi kohézió fontos mozgatóereje, amellett, hogy a gazdasági növekedés, a munkahelyteremtés, az innováció és a versenyképesség szempontjából is kiemelkedő szereppel bír. A kultúra fogalma azonban a Római Szerződés eredeti szövegében – amint arról már szó esett – csupán a gazdasági integrációt szabályozó rendelkezések között, tudniillik az áruk szabad mozgása alóli megengedett kivételként (az akkori 36. cikkben) jelent meg. A II. világháborút követően ugyanis az európai kulturális politika alakításában egy másik regionális szervezet, az *Európa Tanács* tett szert önálló szerepre,³¹ és

³⁰ Osztvits András (szerk.): *Az Európai Unióról és az Európai Unió működéséről szóló szerződések magyarázata* 3. Budapest, 2011, Complex Kiadó, 2393.

³¹ Az Európa Tanács az egyik legrégebbi európai együttműködési szervezet, amely 1949-ben jött létre, és mára már 47 tagállammal rendelkezik. Legfontosabb feladatai közé tartozik, hogy támogassa a demokráciát, az emberi jogokhoz és a jogállamiság kereteihez való ragaszkodást a tagországokban; egyúttal az Európa Tanács – az EU létrejötte után is – jelentős fórum az említett területek szabályainak és rendelkezéseinek kidolgozásában is. Az együttműködés magában

az Európai Gazdasági Közösség keretében inkább deklaratív jellegű dokumentumok születtek. Az 1980-as évek jelentős fejleményei közé tartozott az Európai Tanács által 1983-ban elfogadott stuttgarti ünnepélyes nyilatkozat az Európai Unióról (amely konkrét intézkedéseket irányzott elő a kulturális örökségvédelem és a művészi tevékenység ösztönzése terén), illetve a kulturális miniszterek által 1985. június 13-án elfogadott állásfoglalás, amely a „Kultúra európai fővárosa” elnevezésű,³² éves rendszerességű – s immár magyar érintettséggel is bíró – programsorozat elindításáról döntött.³³ Látható tehát, hogy az elsődleges joganyagban foglalt önálló jogalap megjelenését megelőzően már több ösztönző jellegű intézkedés is született közösségi keretek között (is).³⁴

Az európai kultúra egyik legújabb és legerőteljesebb vonása a digitális forradalommal összefüggő jellegzetességek megerősödése, kiütközése. Eme forradalom ténye felnagyítja és felgyorsítja az egyéb folyamatokat, olyan kommunikációs csa-

foglal külpolitikai kérdéseket, oktatási ügyeket, kulturális együttműködést, interkulturális és vallások közötti párbeszédet, a médiumok és a társadalom kapcsolatait érintő ügyeket, egészségügyet, környezeti és tájvédelmi felvetéseket, gyermek- és ifjúsági kérdéseket, sportot, illetve az önkormányzatok és a régiók közötti együttműködést is.

³² Osztovits: i. m. 2396.

³³ A „Pécs 2010 Kulturális Főváros projekt” Pécs városának az Európa kulturális fővárosa cím elhódítása köré csoportosuló fejlesztési projekt volt. A program eredetileg 4 kulturális beruházásra épült: Pécsi konferencia- és koncertközpont, Dél-Dunántúli Regionális Könyvtár és Tudásközpont, Múzeumok utcája és a Zsolnay Kulturális Negyed. Ezeket a fő célokat egészítette ki a közterek és parkok újjáélesztése. Mindegyik projektet az Európai Unió társfinanszírozásában valósult meg. A Kulturális Főváros cím hatalmas fejlesztéseket indított el a városban, több 4 csillagos szálloda, bevásárlóközpont és irodaház is épül(t volna). Immár (2011) az észtországi Tallin és a finn Turku lett Európa Kulturális Fővárosa, nekünk magyaroknak is mérleget kell azonban vonnunk, hogy hogyan is vizsgázott Pécs ebben a szerepben. A kérdés nem is olyan egyszerű, mert tudnunk kellene, mihez képest kell mérnünk a sikert, vagy kudarcot. A pécsiek azt remélték a cím elnyerésétől, hogy Pécs Budapest mellett – országhatáron túlnyúlóan – új kulturális központként léphet fel. A Mikszáth tollára kívánczó helyi politika azonban 2005 után még évekig nem volt képes arra, hogy egy működőképes stábot állítson fel, álláspályázatokat írjon ki, vagy éppen építészeti, beruházási tendereket, programnaptárt állítson össze. Ennek lett az egyik eredménye, hogy egyetlen beruházás sem készült el időre. E beruházások azonban – végeredményben – mégis jelentős kortárs épületekkel gazdagították a várost, lett koncertterme és korszerű kiállítóterme, könyvtára. Vitatható minőségben ugyan, de megújultak közterei, s bár a Zsolnay negyed csak tavaszra készült el, kétségtelen, hogy rövid időn belül a pécsiek kedvelt helyévé lett. Nem hiányoztak azok a programok sem, melyekben egyszerre volt meg a helyi és az európai érték, melyek a világot hozták Pécsre, és Pécszet emelték be az európai kulturális vérkeringésbe; ilyen volt pl. a *Magyarok a Bauhausban* című kiállítás. S akadtak hagyományteremtő helyi kezdeményezések is, mint pl. a Szomszédünnep, mely városzerte ültette ki a házuk elé beszélgetni a helyieket. Összefoglalva az elmondottakat, kijelenthetjük, hogy a kulturális főváros cím teremtett egy növekedési potenciált a város számára, egy olyan élő keretet, lehetőségösszességet kreálva, amely csak további tudatos tervezéssel „lakható be” és fejleszthető tovább.

³⁴ Osztovits: i. m. 2397.

tornákat nyit, melyek kikerülhetetlenné és elodázhatatlanná teszik a társadalmi részvétel – helyi, nemzeti és európai szintű – gyakorlatainak újraértelmezését, a demokratikus deficit leküzdésének szükségességét. A technikai vívmányok hatásainak pontatlan „beárazása” természetesen diszfunkciókat is generálhat, a Bizottság gyakran kap(ott) olyan kritikákat, melyek azzal vádolják, hogy nem is tesz egyebet, csak „*az információs társadalmat akarja eladni*” az európai polgároknak.³⁵ E területen az egyik kitörési pont – továbbra is – a médiumok társadalmi felelősségét hangsúlyozó eszközök kialakítása és fejlesztése.³⁶

*A kultúra fogalmának önálló meghatározását nem találjuk a Szerződésben, így az sem egyértelmű, hogy elsősorban a nemzeti kultúrák definíciójából (definícióiból) vagy az uniós jog rendelkezéseiből összeállítható önálló fogalomból meríti-e tartalmát.*³⁷

A kultúra fogalmát azonban részben behatárolja az EUMSz., amikor az oktatást, képzést (165–166. cikk), valamint a kutatást és technológiai fejlesztést (179–190. cikk) külön területként szabályozza. Az uniós hatáskör szubszidiárius, kiegészítő jellegére tekintettel, illetve pragmatikus megközelítésben elsősorban a tagállamok nemzeti kulturális politikája által érintett területeket kell e fogalom alatt érteni. A kultúra körébe sorolandók tehát a nemzeti kulturális politika hagyományos területei, így többek között a zeneművészet, az irodalom, a képző- és előadó-művészet, a műemlékvédelem, a könyvtárak, múzeumok, a hagyományörzés, illetve a rádiózás és televíziózás is. Az EuB ítéleteiben azt emeli ki, hogy az uniós jog egységes érvényesülése megkívánja, hogy annak fogalmait valamennyi tagállamban autonóm, tudniillik a nemzeti jogszabályoktól független módon kell értelmezni.³⁸

Nyilvánvaló, hogy a Szerződés nem a kultúra zárt, statikus fogalmával operál, hanem annak kibővítésére, fejlesztésére is lehetőséget teremt – tehát az új kulturális megnyilvánulások (például az internet keretében megjelenő új megoldások) iránt nyitott, és nem korlátozódik az úgynevezett magaskultúra körére.³⁹

³⁵ Thébaud, J. Cl.: *Democracy and the Information Society in Europe*. Luxembourg, 2000, Office for Official Publications of the European Communities, 148.

³⁶ Thébaud: i. m. 152.

³⁷ Osztovits: i. m. 2398.

³⁸ C-64/81. sz. Corman kontra Hauptzollamt Gronau ügyben 1982. január 14-én hozott ítélet [EBHT 1982., 13.]

³⁹ Osztovits: i. m. 2399.

6.2. Az EU hatásköre a kultúra területén

Az Európai Közösség számára a kultúra területén – tükrözve az előrehaladást e tekintetben – a Maastrichti Szerződés teremtett kifejezetten uniós hatáskört; az Európai Unió működéséről szóló szerződés 128. cikkéként az alapító szerződések rendszerébe illesztve a rendelkezést.⁴⁰ Hangsúlyoznunk kell, hogy a cikk annak ellenére került be az EKSZ-be, hogy a tagállamok álláspontja számottevően különbözött olyan alapvető kérdések tekintetében, mint a kultúra fogalma, illetve a kulturális politika prioritásai és hatósugara.⁴¹ A cikk eredeti szövege (4) bekezdését az Amszterdami Szerződés 2. cikkének 25. pontja módosította oly módon, hogy kiegészítette azt a „különösen kulturái sokszínűségének tiszteletben tartása és támogatása érdekében” szövegrésszel, s egyben a cikk számozását 128.-ról 151.-re módosította. A cikket legutóbb a Lisszaboni Szerződés módosította: a cikk számozását 151.-ről 167.-re változtatta, illetve a jogalkotási eljárást szabályozó (5) bekezdés tekintetében vezetett be változásokat.⁴² *A teljes 167. cikk részletes elemzésére a következő alfejezetben kerül sor.*

A Szerződések jelenlegi rendszerében az Európai Unióról szóló szerződés preambuluma utal „*Európa kulturális, vallási és humanista örökségére*”, illetve az Unió tagjainak azon óhajára, hogy „*elmélyítsék a népek közötti szolidaritást, miközben történelmüket, kultúrájukat és hagyományaikat tiszteletben tartják*”; az EUSz. 3. cikke (3) bekezdésének negyedik albekezdése az Unió céljaként rögzíti, hogy az tiszteletben tartsa saját kulturális és nyelvi sokféleségét, továbbá biztosítsa Európa kulturális örökségének megőrzését és további gyarapítását. E cél megvalósításának eszköze az EUMSZ. 6. cikkének c) pontja értelmében a tagállamok intézkedéseit támogató, összehangoló vagy kiegészítő intézkedések végrehajtása a kultúra területén. Lényeges kiemelnünk, hogy e rendelkezés az EUMSZ. 2. cikkének (5) bekezdése által szabályozott azon területek egyike, melyeken nincs lehetőség a jogközelítésre.⁴³ Ezt a támogató jellegű tevékenységet szabályozza részletesebben az EUMSZ. harmadik részének XIII. címe.

Az EUMSZ. hatályos rendszerében a kultúrát számos – további – rendelkezés is érinti. Lényeges elv, hogy amennyiben egy uniós intézkedés több elsődleges jogi rendelkezésen is alapul, az EuB joggyakorlata alapján a megfelelő jogalapot

⁴⁰ A kultúráról szóló 128. cikk szövegét a Maastrichti Szerződés G. cikkének 37. pontja vezette be az Európai Közösséget létrehozó szerződésbe.

⁴¹ Kende Tamás – Szűcs Tamás (szerk.): *Bevezetés az Európai Unió politikáiba*. Budapest, 2009, Complex Kiadó, 1059.

⁴² Tanács általi döntéshozatal helyett rendes jogalkotási eljárást, illetve egyhangúság helyett minősített többségű döntést előírva.

⁴³ Osztoivits: i. m. 2393–2394.

az intézkedés legfőbb célja fényében kell kiválasztani.⁴⁴ Ily módon a kultúrához kötődő, de a versengő jogalapot közlő nem feltétlenül a 167. cikkben alapuló intézkedések születhetnek a 112. cikk (közvetett adók), a 114. cikk (belső piaci jogközelítés), a 149. cikk (foglalkoztatás), a 165–166. cikk (oktatás és szakképzés, ifjúság és sport), a 174. cikk (gazdasági, társadalmi és területi kohézió), a 182. cikk (kutatás), a 207. cikk (közös kereskedelempolitika) alapján is.⁴⁵ A versengő jogalapot közlő esetek egyik példája a Tanács 96/664/EK határozata, amelyről a Bíróság megállapította, hogy helyesen alapult az akkori iparpolitikai cikkre (akkori 130. cikk (3) bekezdése), és nem a kultúrpolitikai (akkori 128.) cikk lett volna a megfelelő jogalap, tekintve, hogy a nyelvi sokszínűség támogatásával a közösség elsősorban az európai ipar versenyképességét kívánta erősíteni, és a kulturális célok ehhez képest másodlagos jelentőséggel bírtak.⁴⁶

A Bizottság több ítéletében megerősítette a közös piac szabályainak alkalmazhatóságát a különböző kulturális javak vonatkozásában.⁴⁷ Az EUMSZ. 36. cikke felsorolja azokat a jogos indokokat, amelyek esetén nem érvényesülnek a fő szabályként irányadó mennyiségi korlátozások és az azzal egyenértékű intézkedések tilalma: egyfelől a művészeti, történelmi, illetve régészeti értéket képviselő nemzeti javak, másfelől az ipari és kereskedelmi tulajdon védelme körében teremtve ezzel lehetőséget. A Bíróság esetjoga alapján a tagállamok nem hivatkozhatnak a 36. cikkre (korábbi 30. cikkre) abban az esetben, ha az általuk alkalmazott behozatali vagy kiviteli korlátozás gazdasági – azaz nem a 36. cikkben meghatározott közérdekű – célokat szolgál. Erre utal a 36. cikk második mondata is, amely kizárja a 36. cikkben foglalt indokokra történő hivatkozást, ha a korlátozás önkényes megkülönböztetéshez vezet, vagy a tagállamok közötti kereskedelem leplezett korlátozását célozza.⁴⁸

A kulturális intézkedések jogalapjai mellett a kultúrát egyéb rendelkezések is érintik az EUMSZ. hatályos rendszerében, így a már említett 36. cikkben túl a 107. cikk (3) bekezdésének d) pontja (miszerint a közös piaccal összeegyeztethetőnek minősül a „*kultúrát és a kulturális örökség megőrzését előmozdító támogatás, ha az a Közösségen belüli kereskedelmi és versenyfeltételeket nem befolyásolja a közös érdekekkel ellentétes mértékben*”). Az EUMSZ. a kulturális szempontokat kieme-

⁴⁴ C-155/91. sz. Bizottság kontra Tanács ügyben 1993. március 17-én hozott ítélet [EBHT 1993., I-939.] 19–21. pontja

⁴⁵ Osztoivits: i. m. 2397.

⁴⁶ C-42/97. sz. Parlament kontra Tanács ügyben 1999. február 23-án hozott ítélet [EBHT 1999., I-869.].

⁴⁷ A Sacchi-döntés (155/73, [1974] ECR 419.) alapján a hangfelvételek, filmek, illetve a televíziós jelek sugárzására szolgáló eszközök tekintetében az áruk szabad mozgására vonatkozó szabályok alkalmazandók.

⁴⁸ Kende–Szűcs: i. m. 1070.

li például a kereskedelempolitikával kapcsolatos hatáskör gyakorlása kapcsán, amikor a 207. cikk (4) bekezdésének a) pontja kimondja, hogy a Tanács (a fő szabálytól, vagyis a minősített többségű döntéshozataltól eltérően) egyhangúlag határoz „a kulturális és audiovizuális szolgáltatások kereskedelmére vonatkozó megállapodások tárgyalása és megkötése tekintetében, ha fennáll a veszélye annak, hogy azok korlátozzák az Unió kulturális és nyelvi sokféleségét”.⁴⁹

6.3. Az Alapjogi Charta jelentősége

Az *Európai Unió Alapjogi Chartája* szintén tartalmaz a kultúrához kötődő rendelkezést 13. cikkében, amely a „szabadságokról” szóló fejezet részeként a művészet és kutatás szabadságát garantálja,⁵⁰ illetve 22. cikkében, amelynek értelmében „az Unió tiszteletben tartja a kulturális, vallási és nyelvi sokféleséget”. Az Európai Unió Alapjogi Chartája (a továbbiakban: Charta) a Lisszaboni Szerződéssel módosított EUSz. 6. cikkének (1) bekezdése alapján az elsődleges uniós jog részévé vált. A Charta jogi erőre emelkedése után, vagyis 2009. december 1-je óta kiemelt szerepet kap az EuB ítélkezési gyakorlatában: 2011 januárjáig már mintegy 30 ítéletében hivatkozott a Chartára az EuB.⁵¹ Már a Charta Preambuluma világossá teszi az Unió kulturális alapjainak súlyát, meghatározó jellegét: „Európa népei, az egymás közötti szorosabb egység létrehozása során úgy döntöttek, hogy osztoznak a közös értékeken alapuló békés jövőben. [...] Az Unió hozzájárul a közös értékek megőrzéséhez és továbbfejlesztéséhez, miközben tiszteletben tartja a az európai népek kultúrájának és hagyományainak sokféleségét [...]”

A tudomány és a művészetek szabadságának gyökerét a gondolatszabadság, valamint a véleménynyilvánítás szabadsága jelentik. E jog – figyelemmel a Charta 1. cikkére is – nem gyakorolható úgy, hogy az mások emberi méltóságát sértené. A tudomány és művészet szabadságának intézményi összefüggéseire tekintettel megállapítható, hogy a korlátozás vonatkozásában a véleményszabadsággal hozható szoros kapcsolatba. Ennek megfelelően e jog tartalma és alkalmazási köre azonos az EJEE 10. cikkében foglalt jogokéval, hiszen ez utóbbi megegyezik a Charta véleményszabadságról szóló 11. cikkével.

Az EJEB „aránytalannak” és „szükségtelennek” minősítette egy író kétéves szabadságvesztés-büntetését, aki Törökországban a kurdok mozgalmának tör-

⁴⁹ Osztovits: i. m. 2398.

⁵⁰ 13. cikk – A művészet és a tudomány szabadsága. A művészet és a tudományos kutatás szabad. A tudományos élet szabadságát tiszteletben kell tartani.

⁵¹ Osztovits: i. m. 466.

ténetét írta meg saját megjegyzéseivel kiegészítve.⁵² Egy másik kérelmezőt azért ítélte a török hatóság pénzbüntetésre, mert a Török Kommunista Párt alapítójáról írott könyvében a fejezetek elején egy-egy vers szerepelt, amelyeket felforgatónak találtak. Az EJEB ebben az ügyben (is) elmarasztaló ítéletet hozott.⁵³

Az EuB az alapszerződésekben, illetve a másodlagos jogban foglalt rendelkezések nyomán számos ítéletet hozott, amelyek kulturális vonatkozása megerősíti: a kultúra kérdésköre nem vizsgálható elszigetelten, azt a gazdasági szabadságok és a versenyjog összefüggésében is tanulmányozni kell.

6.4. A 167. cikk elemzése

Az EUMSz. 167. cikk szövege:⁵⁴

- (1) *Az Unió hozzájárul a tagállamok kultúrájának virágzásához, tiszteletben tartva nemzeti és regionális sokszínűségüket, ugyanakkor előtérbe helyezve a közös kulturális örökséget.*
- (2) *Az Unió fellépésének célja a tagállamok közötti együttműködés előmozdítása és szükség esetén tevékenységük támogatása és kiegészítése a következő területeken:*
 - *az európai népek kultúrája és történelme ismeretének és terjesztésének javítása;*
 - *az európai jelentőségű kulturális örökség megőrzése és védelme;*
 - *nem kereskedelmi jellegű kulturális cserék;*
 - *művészeti és irodalmi alkotás, beleértve az audiovizuális szektort is.*
- (3) *Az Unió és a tagállamok erősítik az együttműködést harmadik országokkal és a kultúra területén hatáskörrel rendelkező nemzetközi szervezetekkel, különösen az Európa Tanáccsal.*
- (4) *Az Unió a Szerződések egyéb rendelkezései alá tartozó tevékenysége során, különösen kulturái sokszínűségének tiszteletben tartása és támogatása érdekében, figyelembe veszi a kulturális szempontokat.*
- (5) *Annak érdekében, hogy hozzájáruljon az e cikkben említett célkitűzések eléréséhez:*
 - *az Európai Parlament és a Tanács rendes jogalkotási eljárás keretében, a Régiók Bizottságával folytatott konzultációt követően ösztönző intézkedéseket fogad el, kizárva azonban a tagállamok törvényi, rendeleti és közigazgatási rendelkezéseinek bármilyen összehangolását.*
 - *a Tanács a Bizottság javaslata alapján ajánlásokat fogad el.*

⁵² Polat v. Turkey, Judgment of 8 July 1999, no. 23500/94.

⁵³ Öztürk v. Turkey, Judgment of 28 September 1999, no. 22479/93.

⁵⁴ Az Európai Unió Hivatalos Lapja, 2008/C 115/01, 123–124.

Amint az látható, az EUMSz. 167 cikke nem önálló hatáskörrel ruházta fel az Uniót a kultúra területén – erre utal a cikk megfogalmazása is, amely a tagállamok kultúráját helyezi középpontba, anélkül, hogy egységes kulturális közösséget vagy térséget hozna létre. Továbbá ezt fogalmazza meg az EUMSz. 6. cikke is, amely szerint az Unió a tagállamok intézkedéseit támogató, összehangoló vagy kiegészítő intézkedések végrehajtására jogosult – egyebek mellett a kultúra területén is. Másként fogalmazva: a Közösség csak a komplementaritás és a szubszidiaritás elvét tiszteletben tartva járhat el a kulturális politika területén. A komplementaritás – az előbbieknél megfelelően – azt jelenti, hogy a Közösség a tagállamok tevékenységét kiegészíti, támogatja azokon a területeken, ahol a közösségi fellépés a nemzeti intézkedésekhez képest hozzáadott értéket (*European added value*) teremt. Ezzel szorosan összefügg az EKSz. 5. cikkében szabályozott szubszidiaritás elve, amelynek lényege, hogy azokon a területeken, amelyek nem tartoznak kizárólagos hatáskörébe, a Közösség csak akkor járhat el, ha a tervezett intézkedés céljait a tagállamok nem tudják kielégítően megvalósítani, és ezért a tervezett intézkedés terjedelme vagy hatása miatt azok közösségi szinten jobban megvalósíthatók.⁵⁵

6.4.1. A 167. cikk (1) bekezdése

A 167. cikk – amint arra már utaltunk is – *nem tartozik a Szerződés közvetlen hatállyal bíró rendelkezései közé*, így például a kulturális alkotótevékenységet végzők nem alapozhatják támogatás vagy díjazás iránti igényüket erre a cikkre, illetve e támogatás hiánya esetén sem követelhetik a tagállami felelősség vagy az Unió szerződésen kívüli felelősségének megállapítását. A cikk Bíróság előtti érvényesítésének lehetősége tehát az uniós intézmények és a tagállamok számára biztosított.⁵⁶

A 167. cikk (1) és (2) bekezdése igen visszafogottan fogalmazza meg az Unió hatáskörét a vizsgált területen: az Unió szerepe, hogy „hozzájárul”, „előmozdít”, és „szükség esetén támogatja és kiegészíti” a tagállamok tevékenységét. Az (1) bekezdés szerint az EU hozzájárul a tagállamok kultúrájának virágzásához, tiszteletben tartva nemzeti és regionális sokszínűségüket, ugyanakkor előtérbe helyezve a közös kulturális örökséget. E hozzájárulást jellegét tekintve a (2) bekezdés a tagállamok közötti együttműködés előmozdításaként és szükség esetén tevékenységük támogatásaként definiálja. Az Unió kiegészítő hatásköre a vizsgált területen abban nyilvánul meg, hogy az unió egyfajta európai többletértéket teremt a kultúra területén anélkül, hogy egységes európai kultúrát próbálna

⁵⁵ Kende–Szűcs: i. m. 1060.

⁵⁶ Osztoivits: i. m. 2398.

létrehozni. Ehelyett éppenséggel a nemzeti kultúrák kibontakozását (is) próbálja elősegíteni, tiszteletben tartva minden területi stb. sajátosságot. Ezzel párhuzamosan az Unió tevékenysége a közös kulturális örökséget emeli ki. Idetartoznak a maradandó szellemi és anyagi kulturális javak és értékek, vagyis a közös szellemi gyökereken alapuló javak előtérbe helyezése, amelyek kifejezésre juttatják Európa közös kultúráját így például a vallási eredet, vagy a kultúrtörténeti korszakok (középkor, reneszánsz, felvilágosodás, romantika és modern kor) tekintetében. A Szerződés nem követeli meg, hogy az uniós politika célkitűzései összeegyeztethetők vagy akár párhuzamosak legyenek a tagállami kultúrpolitikával – ilyen eltérés előfordulhat például a kisebbségek kultúrájának védelme esetén.⁵⁷

A kultúrát az Európai Közösség eredetileg is az integrációs folyamat jelentős elemének tekintette, az EK fellépése elsősorban arra irányult, hogy a tagállamok közötti kulturális együttműködést és cserét elmélyítse. Jelenleg az uniós kultúrpolitika irányát meghatározó dokumentum a Bizottság által kidolgozott európai kulturális menetrend,⁵⁸ amelyet a Tanács is jóváhagyott.⁵⁹ E menetrend három célkitűzést fogalmazott meg a 167. cikk hatálya alá tartozó területen: a kulturális sokszínűség és a kultúrák közötti párbeszéd támogatása, a kultúra mint a kreativitás mozgatórugójának támogatása, valamint a kultúrának mint a nemzetközi kapcsolatok létfontosságú elemének támogatása. A sokszínűség védelme és a harmonizációs tilalom szoros kapcsolatban áll azzal a ténnyel, hogy az Uniónak hatásköre gyakorlása során a szubszidiaritás és az arányosság elvének figyelembevételével kell eljárnia.

Ami a 167. cikk szerinti hatáskör elhatárolását jelenti az unió egyéb területeken fennálló hatásköreitől, az EuB joggyakorlatából kitűnik, hogy a 167. cikk nem korlátozza az Uniót abban, hogy egyéb hatáskörteremtő rendelkezések alapján fogadjon el a kultúra területére is kiható jogi aktusokat.⁶⁰

6.4.2. A 167. cikk (2) bekezdése

A (2) bekezdés alapvetően az Unió fellépésének kiegészítő jellegére utal, vagyis arra, hogy az uniós intézkedések a tagállamok tevékenységét segítik (főként pénzügyi ösztönzők és az együttműködés szervezése révén) a szubszidiaritás jegyében, de nem szabnak irányt a tagállami politika számára. A kultúra területén ugyanis sem

⁵⁷ Osztoivits: i. m. 2399.

⁵⁸ COM(2007) 242.

⁵⁹ HL C 287., 2002. 11. 29., 1.

⁶⁰ Lásd pl. 152/82. sz. Forcheri kontra Belga állam stb. ügyben hozott ítéletet [EBHT 1983., 2323.].

a tagállamok, sem az Unió nem rendelkeznek kizárólagos hatáskörrel, és az Unió fellépésének korlátozott jellegét a Szerződés egyéb rendelkezései is alátámasztják.⁶¹

Az Unió „előmozdító” hatásköre nem von maga után támogatási kötelezettséget. Az előmozdítás tárgya tipikusan a tagállamok közötti információcsere és tapasztalatcsere, vagy az alkotók és alkotások mobilitása az Unión belül. A „kiegészítés” körébe sorolandó például a tagállami célokat nem érintő saját célkitűzések megfogalmazása is; ilyen támogató intézkedés az európai vonatkozással bíró kulturális rendezvények segítése, így az Európa kulturális fővárosa programé.⁶²

A kultúrpolitikai célok felsorolása – az oktatáspolitikáról szóló 166. cikkhez hasonlóan – zárt, azonban általánosan megfogalmazott – tükrözve az 5. cikk (1) bekezdésében foglalt hatáskör-átruházás elvét.⁶³

A 167. cikk (2) bekezdésének első francia bekezdése az európai népek kultúrája és történelme ismeretének és terjesztésének javítását rögzíti uniós célként. Ennek eszköze a tájékoztatás és az információcsere, az információhoz való hozzáférés megkönnyítése Európai kulturális és történelmi adatai tekintetében, ami megvalósulhat az oktatás keretében vagy egyéb módokon is (például kiállítások, előadások révén).⁶⁴

Az európai jelentőségű kulturális örökség megőrzése és védelme (második francia bekezdés) olyan cél, amelynek tárgyát elsősorban az anyagi kulturális javak – tehát az ingó (könyvek, festmények) és az ingatlan javak (építészeti örökség) – képezik. Idetartozhat – bár kivételes jelleggel – a szellemi javak, így a hagyományok és szokások védelme is. Nincs jelentősége annak, hogy a javak köz- vagy magántulajdonban vannak-e.⁶⁵

A harmadik francia bekezdés a nem kereskedelmi jellegű kulturális cseréket ösztönzi. Ezen az alkotások azon cseréje értendő, amely nem szándékolt nyereségszerzésre irányul. Nem tartoznak azonban e körbe a kereskedelmi jellegű kulturális cserék, amelyek kulturális tartalmát a tagállamok szabályozzák, gazdasági vonatkozásaira pedig a négy alapszabadság alkalmazandó.

Az utolsó, negyedik francia bekezdés a művészeti és irodalmi alkotásokat említi, ideértve az audiovizuális szektort (film, televízió, rádió stb.). Ezen alkotások fogalmát a Szerződés nem határozza meg, így az nyitott az új megnyilvánulások felé is. Az irodalom fogalma kiterjedhet a szakirodalomra és a szórakoztató irodalomra, képregényekre is a szépirodalmi alkotások mellett. A „művészeti alkotás” olyan területeken végzett alkotótevékenységekre utal, mint a zeneművészet és

⁶¹ Osztoivits: i. m. 2400–2401.

⁶² Osztoivits: i. m. 2401.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Osztoivits: i. m. 2401.

⁶⁵ Uo.

képzőművészet és azok hagyományos megnyilvánulásai, mint az építészet, szobrászat, tánc- és színházművészet, csakúgy, mint modern megnyilvánulásai, tehát a performance-jellegű alkotások vagy a filmművészet.

A Maastrichti Szerződés hatálybalépése előtt is az itt megfogalmazottakhoz hasonló célok érdekében lépett fel az Európai Közösség, amikor elfogadta az európai audiovizuális ipart támogató (Media) programot vagy az európai kultúra jelentős irodalmi alkotásainak fordítását ösztönző állásfoglalást.⁶⁶

6.4.3. A 167. cikk (3) bekezdése. Nemzetközi együttműködés

A (3) bekezdés a (2) bekezdésben foglalt belső hatáskört egészíti ki az Unió külső hatáskörével, amikor a harmadik országokkal és nemzetközi szervezetekkel folytatandó együttműködésről rendelkezik, kiemelve e téren az Európa Tanács szerepét. A tagállamok külső kulturális politikáját e rendelkezés nem érinti; az Unió külső hatáskörét csak a tagállami hatáskörök által szabott kereteken belül gyakorolhatja. E hatáskör gyakorlásának egyik módja nemzetközi megállapodások kötése, amelyek tartalmára a 167. cikk (2) és (5) bekezdéseiben foglaltak az irányadók. Bár a 167. cikk nem fogalmaz meg kifejezett lehetőséget nemzetközi megállapodások kötésére – hasonlóan például a 166. cikkben foglaltakkal, de eltérően a 209. cikk párhuzamos rendelkezésétől –, az EuB által kidolgozott AETR/ERTA-doktrína értelmében az Unió hatásköre nemzetközi jogi szerződések megkötésére nem csupán a Szerződés kifejezett rendelkezésén alapulhat, hanem a hallgatólagosan megfogalmazott, úgynevezett benne foglalt külső hatáskörökön (*implied external powers*) is.⁶⁷

A kulturális szempontok már korán megjelentek az Európai Közösség által kötött nemzetközi megállapodásokban – például a Lomé III és Lomé IV megállapodásokban.

Az EU természetesen nem kizárólag az Európa Tanáccsal folytat együttműködést a kultúra területén, hanem egyéb kormányzati (például UNESCO)⁶⁸

⁶⁶ Osztoivits: i. m. 2401–2402.

⁶⁷ Osztoivits: i. m. 2402.

⁶⁸ Az UNESCO (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*) az ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete, amely 1945. november 16-án alakult meg. Az UNESCO tevékenységének célja, hogy megteremtse a civilizációk, kultúrák és emberek közötti, a közös értékek iránti tiszteleten alapuló párbeszédhez szükséges körülményeket. Az UNESCO küldetésének és tevékenységének fókuszában a fenntartható fejlődést előtérbe helyező jövőképe áll, amely magában foglalja a béke megteremtését, az emberi jogok betartását, a kölcsönös tiszteletet, a szegénység megszüntetését, a kultúrák közötti párbeszédet az oktatás, a tudomány, a kultúra és a kommunikáció segítségével.

és nem kormányzati (például Európai Alapítvány)⁶⁹ nemzetközi szervezetekkel is.

A nemzetközi együttműködés kiemelt formáját jelentik az Európa-megállapodásokban foglalt úgynevezett kulturális záradékok is, amelyek lehetőséget teremtenek az abban részes harmadik országok részvételére az irányadó uniós programokban.⁷⁰

6.4.4. A 167. cikk (4) bekezdése. Kulturális szempontok horizontális érvényesítése az Unió egyéb tevékenységei során

A (4) bekezdés előírja az Unió számára, hogy a kulturális szempontokat valamennyi hatásköre gyakorlása során figyelembe vegye. E rendelkezés, megfogalmazásából adódóan („az Unió [...] figyelembe veszi...”), egyértelműen kötelezettséget teremtő norma; ilyen jellegű szabályt először a környezetvédelem terén tartalmazott a Szerződés, majd a Maastrichti Szerződés egyéb területeken is bevezette e kötelezettséget. „Kulturális szempontok” alatt a tagállamok kultúrája és a közös kulturális örökség, illetve ezek tartalma is értendő, azzal, hogy a kulturális célok nem kizárólag az önálló kultúrpolitika, hanem az egyéb szakpolitikák kultúrát segítő alakításán keresztül is megvalósíthatók.⁷¹

A kulturális szempontok érvényesítése nem mindent mást megelőző, hanem az egyéb szerződéses célokkal párhuzamos cél. Amikor tehát az Unió tevékenysége érinti a kultúra területét, a versengő célokat egymáshoz kell viszonyítani, azokat súlyozni kell.⁷² Az EUMSZ. e rendelkezése fényében született a Tanács 2003-as állásfoglalása, amely a kultúra horizontális vonatkozásait, illetve összefüggéseit elemezte az egyéb közösségi cselekvési területekkel, és felszólította a tagállamokat és a Bizottságot, hogy erősítsék a kultúra és az attól eltérő területek közötti szinergiát, méghozzá folyamatosan, az intézkedések előkészítésétől azok végrehajtásáig.⁷³

A kulturális szempontok érvényesítésének egyik konkrét példája az állami támogatások terén az EUMSZ. 107. cikke⁷⁴ alapján elfogadott tanácsi állásfog-

⁶⁹ A polgárok élet- és munkakörülményeinek javítását célzó szervezet (EUROFOUND) felállítására 1975-ben került sor.

⁷⁰ Ilyen volt pl. hazánk csatlakozása előtt az 1994. évi I. törvénnyel kihirdetett társulási megállapodás 97. cikke.

⁷¹ Osztovits: i. m. 2403.

⁷² Erre jó példa a könyvkereskedelem kettős jellege, hiszen a könyv kulturális értékek hordozója, s egyúttal kereskedelmi cikk is.

⁷³ HL C 136., 2003. 06. 11., 1.

⁷⁴ E cikk bizonyos feltételekkel lehetővé teszi a kultúrát és a kulturális örökség megőrzését előmozdító támogatásokat.

lás a film és audiovizuális ágazatnak nyújtott állami támogatásokról, amely hangsúlyozza a kulturális sokszínűséget elősegítő támogatások jelentőségét.⁷⁵

A kulturális szempontok kiterjednek az állam és egyház (vallási közösségek) viszonyára is. Az Unió az Amszterdami Szerződéshez csatolt 11. sz. nyilatkozattal kifejezésre juttatta, hogy tiszteletben tartja az egyházak és vallás szervezetek vagy közösségek nemzeti jog szerinti jogállását a tagállamokban. E nyilatkozat tartalma normatív előírássá vált, hiszen a Lisszaboni Szerződés óta az EUMSZ. 17. cikkében jelenik meg. Ezáltal az állami egyházjog szabályozásának hatásköre a tagállamok kezében maradt: az uniós szintű jogharmonizáció kizárt e területen. Egyéb tekintetben azonban az egyházak és vallási közösségek az uniós jog hatálya alá tartoznak: amennyiben gazdasági tevékenységet fejtenek ki, megilleti őket az alapvető szabadságokból eredő minden jogosultság.⁷⁶

6.4.5. A 167. cikk (5) bekezdése. A kulturális politika végrehajtása, a harmonizáció tartalma

A 167. cikkben foglalt célok megvalósításának eszközeit az (5) bekezdés határozza meg: eszerint a végrehajtás eszközei az ösztönző intézkedések és az ajánlások. Az ösztönző intézkedések fogalma tekintetében kijelenthető, hogy – ezen jogi és nem jogi aktusok formájában egyként megjelenő intézkedések – elsősorban a tagállamok tevékenységét, illetve együttműködését erősítő, támogató programokat és pénzügyi támogatásokat sorolják e körbe.⁷⁷

A harmonizációs tilalomból következően az Unió nem léphet a tagállamok helyébe a jogalkotás terén, azonban ez nem zárja ki a közvetett harmonizáció lehetőségét, vagyis olyan uniós jogforrások elfogadását, amelyeket a Szerződés egyéb cikkei alapján a belső piac megvalósítása és megfelelő működése (114. cikk), az alapvető gazdasági szabadságok érvényesítése vagy a versenyjog egységes alkalmazása indokol, és amelyek egyben kulturális vonatkozással bírnak. Ily módon született a művészi tevékenységet érintő számos uniós szintű jogszabály, amely nem a 167. cikk, hanem egyéb elsődleges jogi rendelkezésből merítette jogalapját – például a korábbi 47. cikk (jelenlegi 53. cikk) alapján elfogadott 85/384/EGK irányelv a diplomák kölcsönös elismeréséről, vagy éppen a korábbi 133. cikk (a jelenlegi 207. cikk) alapján elfogadott 116/2009/EK rendelet a kulturális javak kiviteléről.

⁷⁵ Osztoivits: i. m. 2404.

⁷⁶ Lásd pl. a Steymann kontra Staatsecretaris van Justitie ügyben hozott ítéletet [EBHT 1988., 6159.].

⁷⁷ Osztoivits: i. m. 2404.

A Szerződésben foglalt egyéb célok megvalósítása jegyében elfogadott intézkedés azonban szintén nem eredményezheti a tagállamok jogszabályi, közigazgatási vagy nem írott jogi rendelkezéseinek (mint például jogtételek, szokásjog) közelítését a kultúra területén: tehát nem hívható fel a Szerződés olyan rendelkezése jogalapként, amely jogközelítést tesz lehetővé, megkerülve ezáltal a kultúra területén fennálló harmonizációs tilalmat.⁷⁸

A 167. cikkben foglalt célokat szolgálhatja például a 113., 149., 207., 165., 166., 173. és 174. cikk alapján születő jogforrás is – ilyen esetben az elérendő elsődrendű célt kell figyelembe venni. Így keletkezett például az információs társadalomban a nyelvi sokszínűséget előmozdító határozat is,⁷⁹ amelynél az EuB indokoltnak látta a 173. cikk (3) bekezdésének (iparpolitika) felhívását jogalapként.⁸⁰

A 167. cikk (5) bekezdése értelmében a Tanács ösztönző intézkedéseket és ajánlásokat fogad el – ezek tehát nem az uniós polgárok számára kötelezettségeket teremtő (erre csak tagállami szinten van lehetőség), hanem a tagállami cselekvést elősegítő normák. Az ösztönző intézkedések gyakran határozatok formájában jelennek meg, melyeket a 294. cikk szerinti rendes jogalkotási eljárás keretében, a Régiók Bizottságával folytatott konzultációt követően kell elfogadni. A Tanács emellett a Bizottság javaslata alapján önállóan ajánlásokat is elfogadhat, amelyekről az EUSz. 16. cikkének (3) bekezdése alapján minősített többséggel határoz. Az ajánlások kötelező erővel nem bírnak, hatásukat meggyőző erejük, illetve annak révén fejtik ki, hogy a nemzeti jogot az ajánlásokban foglaltak fényében kell értelmezni.⁸¹

6.4.5.1. Konkrét intézkedések, a másodlagos jog alapjai

Az Unió kulturális politikája – amint arra már utaltunk – programok, pénzügyi támogatások, szimbolikus jelentőségű fellépések és egyéb megnyilvánulások révén valósul meg.⁸²

⁷⁸ Ilyen értelmű döntést hozott a Bíróság a 114. és 168. cikk viszonyáról a dohányreklámügyben – Németország kontra Tanács – [C-376/98. sz.].

⁷⁹ HL L 306., 1996. 11. 28., 40.

⁸⁰ C-42/97. sz. Parlament kontra Tanács ügyben hozott ítélet [EBHT 1999., I-869.].

⁸¹ Lásd pl. a C-322/88. sz. Grimaldi kontra Fonds des maladies professionnelles ügyben hozott ítéletet [EBHT 1989., 4407.].

A Tanács 2000. december 20-i 2000/821/EK határozata az európai audiovizuális művek fejlesztését, terjesztését és vásárlásösztönzését előmozdító program végrehajtásáról (HL L 336., 2000. 12. 30., 82.).

⁸² Osztoivits: i. m. 2405.

Az Unió jogalkotó tevékenységét a kultúra területén ösztönző szerepéből adódóan elsősorban nem a 288. cikk szerinti jogalkotási eszközök jellemzik, hanem az általános hatállyal nem bíró, ösztönző jellegű intézkedések – ilyenek a kultúra területén már az 1970-es évektől kezdődően születtek. Az 1990-es években indította el az Európai Közösség a kulturális cselekvési programok első generációját, amelyek tárgya a kulturális örökség megőrzése (Ariane) vagy az európai léptékű művészeti és kulturális tevékenység (Kaleidoscope) elősegítése, illetve például a könyv és az olvasás népszerűsítése (Ariane) volt. 2000-ben e programokat felváltotta és mintegy csokorba foglalta a Kultúra 2000 program.

A 2007–2013-as időszakot lefedő harmadik generációs Kultúra 2007 program az európai kulturális párbeszéd jegyében született. A szóban forgó időszakra 400 millió eurót biztosító program általános célja, hogy egyes harmadik országok és nemzetközi szervezetek (például UNESCO, Európa Tanács) bevonásával elősegítse a kulturális együttműködést az alkotók, kulturális szereplők és intézmények között, és ezáltal hozzájáruljon az európaiak közös kulturális örökségén alapuló egységes kulturális térség még hangsúlyosabbá válásához. A Culture 2007–2013 program három fő kategóriában nyújt támogatást:⁸³

- a) közvetlen támogatást nyújt a kulturális együttműködés területén létrejövő projekteknek, különös tekintettel a többéves tevékenységekre, illetve azokra az együttműködési formákra, amelyek elősegítik a művészek szabad mozgását az Unión belül;
- b) támogatást nyújt olyan kulturális szervezetek működési költségeihez, amelyek jelentős befolyással bírnak az EU szintjén;
- c) támogatja a kulturális együttműködés témakörében készített tanulmányokat és adatgyűjtést.

A Kultúra 2007–2013 program irányítása és végrehajtása a 2006. január 1-jén felállított Európai Oktatási, Audiovizuális és Kulturális Végrehajtási Ügynökség hatáskörébe került.⁸⁴

A kultúrát érintő, és részben szintén a korábbi 151. cikkben alapuló programok között említést kell tenni az „Európa a polgárokért” elnevezésű programról, amely a Kultúra 2007 programhoz hasonlóan a 2007–2013 közötti időszakot fedi le 215 millió eurós pénzügyi kerettel. E program az uniós polgárság fejlesztését, a közös európai értékeken, történelmen és kultúrán alapuló európai identitás kialakítását, az Unióval kapcsolatos polgári tudat és részvétel erősítését, valamint a tolerancia és a kölcsönös megértés elősegítését célozza meg. Ennek eszközei a

⁸³ Kende–Szűcs: i. m. 1059.

⁸⁴ Kende–Szűcs: i. m. 1067.

testvérvárosprogramok, a civil társadalmat segítő programok, nagyobb léptékű rendezvények (megemlékezések, konferenciák) szervezése, kutatások és tájékoztatás szervezése, valamint az európai deportálásokról való megemlékezést szolgáló helyszínek és archívumok megóvása.

Az általános programokon túl ágazati programok is születtek, amelyeket a jogalkotó adott esetben nem a 167. cikkre, hanem a kultúrát érintő egyéb cikkekre alapozott. Ezek között az elektronikus média és film támogatása kiemelt szerephez jutott a Media Plus programon keresztül.⁸⁵

A későbbiekben a Media 2007 program a Media Plus program céljait egyesítette a képzésre irányuló Media programmal, és a 2007–2013 közötti időszakra 755 millió eurós összeget bocsátott rendelkezésre.⁸⁶

Az audiovizuális tárgyú programok mellett szintén kulturális vonatkozással bír, de nem kifejezetten a 167. cikken alapul az Erasmus Mundus cselekvési program, amely a harmadik országokkal történő együttműködésen keresztül a felsőoktatás minőségének javítását és a kultúrák közötti megértés előmozdítását szolgálja.⁸⁷

A cselekvési programokat létrehozó határozatok mellett egyéb másodlagos jogforrásokról is érdemes szót ejteni, amelyek a tagállamok és a Bizottság számára fogalmazznak meg felhívásokat,⁸⁸ így például arról az ajánlásról, amely az európai filmörökség megóvását célozza,⁸⁹ vagy a múzeumok közötti együttműködést,⁹⁰ illetve a tagállamok levéltárainak munkáját⁹¹ és a levéltárak közötti együttműködést⁹² előmozdító tanácsi állásfoglalásokról. A Bizottság is megfogalmazott hasonló jellegű ajánlásokat, így például 2006-ban a kulturális anyagok digitalizálásáról és online hozzáférhetőségéről, valamint a digitális megőrzésről szóló ajánlást.⁹³

⁸⁵ A Tanács 2000. december 20-i 2000/821/EK határozata az európai audiovizuális művek fejlesztését, terjesztését és vásárlásösztönzését előmozdító program végrehajtásáról (HL L 336., 2000. 12. 30., 82.).

⁸⁶ Az Európai Parlament és a Tanács 2006. november 15-i 1718/2006/EK határozata az európai audiovizuális ágazatot támogató program végrehajtásáról (MEDIA 2007) (HL L 327., 2006. 11. 24., 12.).

⁸⁷ Európai Parlament és a Tanács 2008. december 16-i 1298/2008/EK határozata (HL L 340., 2008. 12. 19., 83.).

⁸⁸ Osztoivits: i. m. 2407.

⁸⁹ HL L 323., 2005. 12. 09., 57.

⁹⁰ HL C 295., 2003. 12. 05., 1.

⁹¹ HL C 113., 2003. 05. 13., 2.

⁹² HL C 312., 2005. 11. 29., 55.

⁹³ HL L 236., 2006. 08. 31., 28.

6.5. A kulturális kapcsolatok „informális” dimenziói az európai kulturális kapcsolatokban

Az Európai Unió legfőbb sajátossága éppen az a sajátos intézményes és jogi keret, amely a tagállamok kapcsolatát minden más nemzetközi együttműködéstől eltérővé teszi. Mindazonáltal az együttműködés szoros volta nem biztosítható kizárólag jogi rendezés által; az Unió működése és fejlődése egyre markánsabban függ az informális elemek szerepétől.⁹⁴ 2001-ben, a White Paper on European Governance-ban jelent meg először az a gondolat, hogy az EU döntéshozatali eljárásait a demokratikus elszámoltathatóság irányában érdemes változtatni, illetve bővíteni, a szervezett civil társadalom döntéshozatalba való bevonásának új módozatai révén – is. Ennek egyik fő eleme – úgy is, mint új típusú gondolkodásmódnak –, hogy az európai szintű együttműködésnek számos olyan lényeges területe és aspektusa van, ahol csupán a kereteket és lehetőségeket érdemes megadni, kialakítani, a formalizáltság hagyományos, korábbi kényszerei nélkül. Ez az irány egyúttal az együttműködés kultúrájának is új dimenziókat adott. E kísérletek és megoldások sikeressége általában azon mérhető le, hogy az adott kérdés érintettjei valamennyien bevonásra kerülnek-e, valamennyien megkapják-e az érdemi lehetőséget álláspontjuk, javaslataik kifejtésére. Ez valamennyi – formális és informális – kapcsolat legszűkebb keresztmetszete, s egyúttal legkényesebb pontja. Lényeges hangsúlyoznunk, hogy a civil szereplők képesítése és hajlamosítása – különböző folyamatokba való beemelése – mellett az *informalitás* – az informális kormányzás – új gyakorlatai az EU egyes intézményei között, illetve az egyes tagállamok szervei és képviselői között is folyamatosan fejlődnek.⁹⁵

A fentebb leírtak gyakorlati alátámasztására álljon itt az *Európai Kulturális Napirend*, amely a 2008–2010-es időszak egyik kiemelt cselekvési területe volt a kulturális kifejezések sokszínűségének védelméről és előmozdításáról szóló 2005-ös UNESCO-egyezmény végrehajtása.⁹⁶ A tagállamok együttműködésének biztosítása érdekében az Európai Kulturális Napirend a kultúra területén bevezeti a lisszaboni stratégiában alkalmazott úgynevezett nyílt koordinációs módszert (*open method of coordination*, OMC). A „nyitott koordináció módszere” egyszerű magyarázatai szerint:

⁹⁴ Edgar Edward: *Informal Governance in the European Union*. Cheltenham, 2004. 1.

⁹⁵ Edgar Edward: i. m. 4.

⁹⁶ Az UNESCO Közgyűlése 2005. október 20-án fogadta el a kulturális kifejezések sokszínűségének védelméről és előmozdításáról szóló egyezményt, amelyet az EK 2006 decemberében ratifikált 12 tagállammal együtt.

„Bizonyos szakpolitikai területeken a tagállamok közös célokat határozhatnak meg, amelyeket nemzeti fellépéssel megpróbálnak teljesíteni, és e fellépéseket egymással koordinálják. [...] Az EU tagállamai számos szakterületen (pl. oktatás és képzés, nyugdíj és egészségügy, a bevándorlás és a menedékjog terén) maguk határozzák meg nemzeti politikájukat, nem pedig egy jogszabályok formájában rögzített, európai szintű politikához igazodnak. A kormányoknak mindenestre érdemes e területeken is eszmecserét folytatniuk, átvenniük egymástól a legjobban bevált gyakorlati megoldásokat, és összehangolniuk a nemzeti szakpolitikákat. Az egymás tapasztalatain keresztül történő ismeretszerzés e módját nevezzük a nyitott koordináció módszerének.”⁹⁷

Megjelenésekor ez a modell azt a célt szolgálta, hogy a „puha” jogi szabályozás segítségével hozzájáruljon a különböző döntéshozatali szintek együttműködésének erősítéséhez, egyben növelje az európai kormányzás többszintű karakterét.⁹⁸ A nyílt koordinációs módszert azokon a területeken alkalmazzák, melyek kifejezetten a tagállamok hatáskörébe tartoznak (szociálpolitika, foglalkoztatás, oktatás, ifjúságpolitika). E módszer célja, hogy a tagállamok a területet érintő adatok és vélemények cseréje révén a közös célok mentén alakítsák nemzeti politikáikat. A Bizottság javaslata alapján a kultúra területén ez egy rugalmas rendszert jelent, amelyben a Bizottság a tagállamok képviselőivel együtt két évente közös jelentést készít a főbb kérdésekről és tendenciákról, továbbá megvizsgálja a közös célkitűzések érdekében a tagállamokban tett előrehaladást.⁹⁹

6.6. A diszkrimináció tilalma a kultúra területén

A 167. cikk alapján a kulturális politika kialakítása elsősorban nemzeti hatáskörbe tartozik, a tagállamok szabadon állapítják meg a kultúra területére vonatkozó rendelkezéseik tartalmát, például a múzeumok, kiállítások látogatásának rendjét, díjszabását, az igénybe vehető kedvezményeket stb. A kulturális politika területén elfogadott nemzeti szabályok azonban nem valósíthatnak meg a közösségi joggal ellentétes hátrányos megkülönböztetést a tagállamok állampolgárai között.¹⁰⁰

A nemzeti kulturális politika kialakításának e közösségi jogi korlátját a Bíróság fejtette ki a *Bizottság v. Spanyolország* ügyben.¹⁰¹ Spanyolország rende-

⁹⁷ Laczkóné: i. m. 37.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Kende–Szűcs: i. m. 1068.

¹⁰⁰ Kende–Szűcs: i. m. 1071.

¹⁰¹ C-45/93, Bizottság v. Spanyolország [1994] ECR I-911.

tében a spanyol állampolgárok számára életkortól függetlenül lehetővé tette a múzeumok ingyenes látogatását, míg ez a kedvezmény a többi tagállam állampolgárait csak 21 éves kor alatt illette meg.

A Bizottság a közösségi jog megsértése miatt eljárást kezdeményezett Spanyolország ellen, arra hivatkozva, hogy a fenti rendelet hátrányos megkülönböztetést jelent a többi tagállam 21 év feletti állampolgáraival szemben, ezért ellentétes az állampolgárságon alapuló megkülönböztetés tilalmának a 12. cikkben szereplő általános alapelvével, illetve a szolgáltatások nyújtásának szabadságát előíró 49. cikkel. A Bizottság álláspontja szerint a szolgáltatások nyújtásának szabadsága magában foglalja a szolgáltatásokat igénybe vevő személyek – így a turisták – jogát arra, hogy egy másik tagállamban a helyi állampolgárokkal egyenlő feltételekkel vehessék igénybe ezeket a szolgáltatásokat. A Bizottság rámutatott arra, hogy a múzeumok meghatározó szerepet játszanak abban, hogy a turisták egy másik tagállamot felkeresnek, tehát szoros kapcsolat van a szolgáltatást igénybe vevő személyek szabad mozgása és a múzeumi belépés feltételei között.

A Bíróság ítéletében megállapította, hogy Spanyolország megsértette a közösségi jogot azáltal, hogy a spanyol állampolgárok számára életkortól függetlenül ingyenessé tette a múzeumok látogatását, míg a többi tagállam állampolgárait csak 21 éves kor alatt illette meg ugyanez a kedvezmény. Ez a spanyol szabály diszkriminációt valósít meg a 21 év feletti uniós állampolgárokkal szemben, ezért ellentétes a közösségi joggal.

A tagállamok kizárólagos hatáskörébe tartozik annak meghatározása, hogy milyen feltételek mellett teszik lehetővé bizonyos kulturális szolgáltatások kedvezményes igénybevételét: például életkortól vagy helyzettől (rokkantság) függően. Azonban ezen objektív feltételek teljesülése esetén minden uniós állampolgár számára biztosítani kell, hogy az adott tagállam polgáraival azonos módon vehesse igénybe a kedvezményeket.¹⁰²

A tagállamok által a kulturális politika területén elfogadott rendelkezések tehát nem valósíthatnak meg a közösségi joggal ellentétes hátrányos megkülönböztetést a többi tagállam polgáraival szemben. A közösségi jog azonban nem csak a nyílt diszkriminációt tiltja, hanem annak minden olyan burkolt formáját is, amely hátrányos megkülönböztetést eredményez.¹⁰³ A közvetett diszkrimináció tipikusan akkor fordul elő, amikor egy tagállam bizonyos előnyök odaítélését olyan körülményektől teszi függővé, amely feltételnek az adott állam polgárai könnyebben megfelelnek, mint a többi tagállam polgárai: például egy munkakör

¹⁰² Kende–Szűcs: i. m. 1071.

¹⁰³ C-419/92, Scholz [1994] ECR I-505.

betöltésekor a szükséges nyelvtudás igazolására csak az adott tagállamban kiállított nyelvvizsgát fogadják el.¹⁰⁴

A tagállamok maguk alakítják ki kulturális identitásuk és kisebbségi nyelveik megőrzését célzó nemzeti politikáikat: az Európai Bíróság e belső politikai döntéseket nem vizsgálja felül. A közösségi joggal való összhang biztosítása érdekében azonban a Bíróság előírja, hogy az e körben elfogadott rendelkezések nem sérthetik az uniós állampolgárok alapvető jogait, nem lehetnek aránytalanok az elérni kívánt célhoz képest, és nem vezethetnek más tagállamok polgárainak hátrányos megkülönböztetéséhez.¹⁰⁵

A *Groener-esetben* a jogvita alapját egy ír rendelkezés képezte, amely előírta a közoktatásban az ír nyelv ismeretét a tanárok számára abban az esetben is, ha az általuk oktatott tárgyak tanítása kizárólag angol nyelven folyt.¹⁰⁶ A Bíróság kiindulópontként rámutatott arra, hogy a vitatott rendelkezés részét képezi az ír kormány azon következetesen érvényesített politikájának, amely az ír nyelv, mint a nemzeti identitás és kultúra kifejező eszközének előmozdítását szolgálja. Ezt követően a Bíróság leszögezte: a közösségi jog nem tiltja, hogy egy tagállam olyan nemzeti politikát folytasson, amely nyelvének védelmét célozza. Az ilyen politika megvalósítását szolgáló nemzeti rendelkezéseknek azonban összhangban kell lenniük a közösségi joggal. Ez a követelmény akkor valósul meg, ha az adott rendelkezést a céljával arányosan és diszkriminációmentesen alkalmazzák: nem írható elő például, hogy a nyelvtudást az adott tagállamban kell megszerezni, sikertelen vizsga esetén lehetővé kell tenni az utóvizsgát, a megkövetelt szint nem lehet aránytalanul magas. A Bíróság elismerte az oktatás szerepének fontosságát a fenti politikai célkitűzés megvalósításában. Tekintettel a tanárok részvételére az iskola mindennapi életében, illetve a diákokkal kialakított kapcsolatukra, nem ésszerűtlen megkívánni tőlük az adott ország első hivatalos nyelvének bizonyos szintű ismeretét. Az ezt előíró rendelkezések azonban csak akkor vannak összhangban a közösségi joggal, ha céljukkal arányosan és diszkriminációmentesen alkalmazzák őket.

¹⁰⁴ C-281/98, *Angonese* [2000] ECR I-4139.

¹⁰⁵ *Kende–Szűcs*: i. m. 1071.

¹⁰⁶ *Uo.*

ARS

A POLITIKAI MANIPULÁCIÓ FORDÍTÁSTUDOMÁNYI KUTATÁSA EURÓPAI KONTEXTUSBAN: A FORDÍTÁSKÖZPONTÚ POLITIKAI TÖMEGKÖMUNIKÁCIÓS MODELL

—◀▶—
BÁNHEGYI MÁTYÁS

I. BEVEZETÉS

Magyarország európai uniós tagságának egyik hozadéka az, hogy Magyarország számára a politika manapság már egyre inkább európai kontextusban alakul. Nem ismeretlen előttünk az a jelenség sem, hogy a belpolitikai csatározások is egyre gyakrabban játszódnak európai szinten, adott esetben más országok politikai szereplőinek bevonásával. Erre magyar vonatkozású példa a II. Orbán-kormány által elfogadott húsvéti alkotmány vagy a médiatörvény európai szintű támadása 2011 tavaszán.

Rendszerint az európai fórumokon megnyilvánuló kritikák és politikai összecsapások alapjaként egy-egy magyarországi törvény, tett, illetve megnyilatkozás szolgál, amelyről vagy a magyarországi ellenzék vagy a média segítségével szereznek tudomást az európai nem magyar ajkúak. Hogy mindez megtörténjen, nyilvánvalóan le kell fordítani a kérdéses magyarországi törvényt, tettet, megnyilatkozást, ebből következően pedig – a kommunikáció többnyelvi jellegének köszönhetően – a fordítás az ilyen esetekben nélkülözhetetlen szerepet kap.

Mint azt legösszefogottabb módon Baker¹ művéből megtudhatjuk, a fordítás olyan kétélű fegyver, amely a tömegkommunikáció által közvetített forrásnyelvi szöveget politikai értelemben vett torzítás nélkül és torzítással is képes visszaadni. Azaz a fordítás révén megszülető szöveg – és valójában már a forrásszöveg is – potenciálisan manipulálható. Cikkünk éppen ezt a témát járja körül: gyakran fordul elő, hogy egy-egy magyarországi téma kapcsán kiderül, hogy szándékos vagy véletlen félrefordításból fakad az a kifogásolható „tény”, amelybe Magyarország kritikussai belekapaszkodnak. Hogyan tudjuk szövegnyelvészeti eszközökkel kimutatni a forrás- és a célnyelvi szövegekben a politikai manipulációt? Hogyan térképezhetjük fel, hogy egy-egy ilyen szövegben, illetve annak megalkotásakor

<?> Baker 2006.

és befogadásakor mi történik? Reményeink szerint a cikkben közölt elméleti elemzési modell pont ebben segíti majd a fordításkutatókat.

Tanulmányunk a politikai kommunikáció vonatkozásában megvizsgálja, hogy a média és azon belül a sajtó hogyan manipulálja a befogadókat, valamint hogy a fordítás révén a politikai szövegek befogadóit a kommunikáció – illetve azon belül a fordítás – hogyan képes befolyásolni. A jelen tanulmányban közreadott fordítástudományi céllal kifejlesztett politikai tömegkommunikációs modellünk az általunk kidolgozott fordításközpontú diskurzus-társadalom hatásmodell (FDTH modell) segítségével elvégzett elemzés eredményeire támaszkodik, illetve számára ezen modell eredményei szolgálnak bemenetül. A FDTH modellről részletesebben korábbi cikkeinkben² értekeztünk.

A jelen tanulmány először a politikatudomány és a tömegkommunikáció kapcsolatát mutatja be általánosságban, ezt követően pedig a további, kommunikációval összefüggő témákra tér ki: valóság, a valóság bemutatása és a torzítás. A valóságot és a valóság bemutatását Mazzoleni *médiatizált politikai valóság elméletén*³ és az általa kidolgozott *aktív hallgatóság osztályozásán* keresztül mutatjuk be. A torzítás témáját Mazzoleni *torzításelméletére*⁴ támaszkodva járjuk körül. A cikk a fordításközpontú politikai tömegkommunikációs elemzési modell bemutatásával zárul, amelyet a politikai tömegkommunikáció során használt forrás- és célnyelvi szövegek leírása céljából elsősorban a fordításközpontú diskurzus-társadalom hatásmodell segítségével előállított eredmények értelmezése érdekében fejlesztettünk ki. A modell szövegnyelvészeti alkalmazásával kimutatható a forrás- és a célnyelvi szövegekben előforduló politikai manipuláció. A valóság és a torzítás kérdéskörét boncolgatva, megközelítésünket a diszkurzív politikatudomány vonatkozásában a konstruktivista szemlélet jellemzi, és többek között arra próbálunk választ találni, hogy a politikai tartalmú jelentést hogyan alakítják a politikai szövegek.⁵

A tanulmányban használt terminológia szempontjából itt jegyezzük meg, hogy a szövegalkotó, médiamunkás, újságíró, média kifejezések (utóbbi a kontextus viszonylatában értelemszerűen) értelmezésünkben magukban foglalják a fordítót is, aki a médiában megjelenő szövegeket lefordítja.

² Bánhegyi 2010; 2011a; 2011b.

³ Mazzoleni 2002.

⁴ Mazzoleni 2002.

⁵ Szabó 2003.

II. POLITIKAI KOMMUNIKÁCIÓ ÉS A MÉDIA

A médiatizált politikai kommunikáció kutatása a 20. század első felében már eredményeket tudott felmutatni. Az 1940-es évek végén megállapították, hogy a politikai üzenet (egy szöveg legrövidebb, még értelmezhető összefoglalója) és a politikai szövegek szöveg-összefoglalója (egy szöveg legfontosabb témáinak lehető legrövidebb összefoglalója) nagyon fontos szerepet játszik a politikai kommunikációban. Lasswell (1948) szerint az újságírók, illetve a politikusok üzenetének tartalma vonatkozásában elmondható, hogy a hangsúly azon van, amit a szövegalkotó elmond, nem pedig az üzenet nyelvi megformálásán, illetve a szöveggel összefüggésbe hozható politikai kommunikáció kontextusán.⁶ Ennek kapcsán a médiatizált kommunikáció meglehetősen korai szakaszában már ráébredtek arra, hogy politikailag nagyon is fontos, hogy a média pontosan mit kommunikál, később ezenfelül pedig arra a felismerésre jutottak, hogy az is igen jelentős, hogy a média mit és milyen módon kommunikál egy politikai esemény kapcsán. Amellett, hogy felismerték, hogy a kommunikált üzenetnek érdekesnek és érvelő típusú szövegnek kell lennie (azaz a meggyőzést kell szolgálnia; Hovland és munkatársai⁷ arra is rájöttek, hogy a médiának nagy szerepe van a kommunikált üzenet és események prezentálásában. Ha pedig egy politikai üzenetet ideológiai irányultsággal adnak közre (azaz az üzenet egyértelműen egy politikai csoport célját szolgálja), akkor a médiában megmutatkozó torzításról beszélhetünk, amely egy vagy több politikai párt irányában is megnyilvánulhat.⁸

A média és a politikai pártok kapcsolatának elemzése során Mazzoleni⁹ azt állapította meg, hogy az írott sajtó mindig is nagyobb politikai torzítást mutatott, mint a rádió vagy éppen a televízió. Ennek magyarázatául Mazzoleni említett művében a következőket említi. Az írott sajtónak a történelem folyamán mindig is több lehetősége volt arra, hogy a különféle politikai véleményekre reagálhasson, mivel igen nagy számú eseményről tudósít. Másrészt pedig elmondható, hogy a történelem folyamán egyes írott sajtótermékeket abból a célból hoztak létre, hogy egyes embercsoportok (például pártok) eszközeként szolgálhassanak, és így ezen csoportok gazdasági és politikai érdekeit előmozdítsák. Véleményünk szerint az írott sajtó nagyobb mértékű torzítására még egy harmadik okot is találhatunk: politikai és ideológiai okokból bizonyos, pénzügyi befolyással rendelkező csoportok egyes olyan írott sajtótermékeket anyagilag is támogatnak, amelyek bizonyos ideológiát jelenítenek meg és így tesznek még akkor is, ha ez

⁶ Lasswell 1948, idézi: Mazzoleni 2002, 101.

⁷ Hovland et al. 1953.

⁸ Marletti 1985; Gamson és Modigliani 1987; Semetko et al. 1991.

⁹ Mazzoleni 2002.

számukra nem jár közvetlen és azonnali anyagi előnnyel. Ha egy sajtótermék nem nyereséges, akkor nem lesz más választása, mint hogy a tulajdonos által vallott politikai és ideológiai torzítást tükrözze a pénzügyi támogatásért cserébe.

A sajtó és a politikai elit közötti kapcsolatokról szólva, Mazzoleni¹⁰ megjegyzi, hogy a minőségi írott sajtótermékek mindig is a kulturális és politikai elit véleményét és álláspontját igyekeztek megjeleníteni. Fontos látni, véli Mazzoleni, hogy az ilyen minőségi írott sajtótermékek törekszenek a politikai elitel összefüggő privilegizált helyzet és kapcsolatok megteremtésére és ebből hosszabb távon profitálnak is. A torzítással összefüggésben ez nyilvánvalóan azt jelenti, hogy a minőségi írott sajtótermékek azon kulturális és politikai elit irányában lesznek elfogultak, amelyek őket fenntartják, támogatják.

A média és a politikai pártok közötti kapcsolat viszonylatában Semetko és munkatársai¹¹ rámutatnak, hogy Európában a politikai pártok és a média között szoros kapcsolatokat, kapcsolatrendszert fedezhetünk fel: a média a társadalomban történelmileg mindig is az ideológiai ágens szerepét töltötte be, és – mint ilyen politikailag iránymutató eszköz – pártoknak és ezek vezetőinek van alárendelve. A torzítás vonatkozásában ez azt jelenti, hogy elmondható, hogy az adott sajtótermék attól a párttól függően, amelyhez az adott sajtótermék nyíltan vagy kevésbé nyíltan kötődik, ennek a pártnak a véleményét fogja megjeleníteni, ennek a pártnak az érdekeit fogja a tudósított hírek révén szolgálni, és ennek a pártnak az ideológiáját fogja reprodukálni. Ezzel kapcsolatban megjegyzzük, hogy az olyan sajtótermékek, amelyek az aktuálisan kormányzó pártokhoz húznak, inkább az úgynevezett „advocacy” újságírást fogják gyakorolni, míg az ellenzéki sajtótermékek inkább a „watchdog” (házórzó kutya) újságírást részesítik előnyben.¹² Az advocacy újságírás a kormány álláspontját jeleníti és védi meg, míg a watchdog újságírás a kormányt kritizálja és támadja. Egyébként a magyar sajtótermékek is ezt a tendenciát tükrözik.¹³

A média politikai torzítását értékelve, Blumler és Gurevitch¹⁴ a torzítás (avagy terminológiájukban pártosság) következő négy szintjét különböztetik meg:

1. *a pártosság magas szintje*: ha a pártok az információs csatornák felett nem gyakorolnak direkt ellenőrzést, de közvetett ellenőrzés áll fenn a médiában dolgozó szakemberekkel történő politikai-ideológiai együttműködés révén;
2. *a pártosság középső szintje*: ha a média egy adott pártot, illetve egy bizonyos politikai álláspontot támogat, ám ez a támogatás a politikusok tevé-

¹⁰ Mazzoleni 2002.

¹¹ Semetko et al. 1991.

¹² Semetko et al. 1991.

¹³ Vö. Szabó 2003.

¹⁴ Blumler és Gurevitch 1990.

kenységének, illetve az általuk képviselt politikai álláspontnak a kritikai értékeléséhez kötött;

3. *a pártosság alacsony szintje*: ha a politikai pártok esetében a média támogatása és az azzal való kapcsolattartás sporadikus és nem egy adott, nagy valószínűséggel megjósolható sémára épül. A média támogatása és annak megítélése nem függ az aktuális olyan politikai eseményektől – azaz olyan politikai értelemben vett jelentős eseményektől –, amelyek az adott országban mennek végbe és amelyek nem feltétlenül jelennek meg a kérdéses ország médiájában;
4. *a pártosság nullafoka*: a teljes politikai és szerkesztői autonómia állapota.

Bár a 4. szint lenne kívánatos az objektív újságírás esetében, nagyon ritkán fordul elő, hogy sajtótermékek pénzügyileg teljesen függetlenek a döntéshozóktól, amely révén a teljes mértékű objektivitás garantálható lenne. Ez Magyarországon még inkább igaz, ahol a piac tulajdonképpen nem képes eltartani az összes politikai lapot, és ahol a pártos torzítás nélküli központi kormányzati támogatás – egyes politikai kurzusokat kivéve – szinte ismeretlen fogalom.

A bizonyos politikai környezetekben tapasztalható potenciális médiatorzítás kapcsán Mazzoleni¹⁵ úgy látja, hogy az elfogulatlan normatív és etikai újságírói elvek kulcsfontosságú szereppel bírnak a média torzítási szintjének befolyásolása terén. Azaz minél magasabb szinten tudnak az újságírók megfelelni a normatív és etikai újságírói elveknek, annál kevesebb és ritkább lesz a médiában az advocacy és a watchdog újságírás.

III. POLITIKAI VALÓSÁG

A politikai kommunikáció már jó ideje foglalkozik a politikai eseményeken zajló *igaz valóság*, illetve a politikai szövegekben *megjelenített valóság*, valamint ezen két valóság kapcsolatával. Az igaz valóság alatt azt az eseménysorozatot értjük, amely és ahogy egy adott politikai eseményen valóban megtörténik, míg a megjelenített valóság mindazon dolgok, módszerek és eszközök összefoglaló neve, amelyek segítségével a politikai valóságot a különböző csatornákon a média segítségével kommunikálják. A politikai valósággal és a valóság megjelenítésével összefüggő bizonyos politikai kommunikációs megközelítések arra is kiterjed-

¹⁵ Mazzoleni 2002.

nek, hogy a sajtóanyagok,¹⁶ illetve a politikai agendák megalkotása¹⁷ hogyan tükrözi a politikai valóságot, azaz hogy a híradásokban mely politikai eseményekkel foglalkoznak, illetve hogy mely politikai események képezik majd hosszabb távú politikai tervek, agendák részét. Más megközelítések pedig azzal foglalkoznak, hogy azon befogadók többsége, akik nincsenek jelen személyesen a politikai eseményen, ezen eseménynek pusztán egy nyelvi megformálásával találkoznak, magával az eseménnyel azonban nincs direkt kapcsolatuk.¹⁸ Azaz a nyelvi megformálás számukra fontosabb lesz, mint maga a valós esemény. Ez a megközelítés ezenkívül még azzal is foglalkozik, hogy egy politikai esemény nyelvi realizációja (tudósítás, újságcikk stb.) más képet rajzolhat a befogadóban, mintha a befogadó maga élte volna át, illetve látta volna a kérdéses eseményt. Ez utóbbi gondolat és megfigyelés szülte azt a kutatási irányt, amely azt vizsgálja, hogy a médiatizált politika kontextusában a politikai valóság megjelenítése milyen hatást gyakorol a médiatizált valóság befogadójára és az érintett társadalomra.

A média és a politikai események kapcsolatát kutatva, Crespinek a Chicagói Iskola munkáját összefoglaló tanulmányára, illetve főként Mead, valamint Gurevitch és Blumler munkájára építve, Mazzoleni¹⁹ azt állapítja meg, hogy a *valóság társadalmi felépítésének* kialakítása áll a média szerepének középpontjában. Itt valójában arról van szó, hogy a média „az egyének cselekedeteit megvilágító és vezető jelentéseknek a rendszerét strukturálja a társadalomban”.²⁰ Azaz másképpen fogalmazva: a politikai események médiatizált értelmezésének megalkotásáról beszélünk. Nyilvánvalóan a *megvilágít* és a *vezet* szó az ilyen társas-társadalmi és politikai kontextusban nem eredményezheti a politikai valóság torzítás nélküli megjelenítést, főként pedig azért nem, mert jelen esetben a politikai eseményeknek egy, a média számára dolgozó szakember (és a fordító) által elkészített értelmezéséről beszélünk. Tekintettel a médiának a politikai kommunikációban betöltött szerepére, valamint figyelemmel arra, hogy a média értelmezi a politikai eseményeket, a jelen tanulmány kontextusában a politikai események megjelenítését kénytelenek vagyunk manipulációként értelmezni.²¹

A diszkurzív politikatudomány terén a politikatudomány konstruktivista megközelítésére támaszkodva, Mazzoleni *médiatizált politikai valóság elmélete* a manipulációt kutatva három kategóriát állít fel az aktuális politikai valóságnak a média által történő bemutatásával kapcsolatban:

¹⁶ McQuail 1994.

¹⁷ McCombs 1996.

¹⁸ Corcoran 1990; Edelman 1987; Oakeshott 2001; Szabó 2003.

¹⁹ Crespi 1994; Mead 1934; Gurevitch és Blumler 1990; Mazzoleni 2002.

²⁰ Mazzoleni 2002, 60.

²¹ Szabó 2003.

1. *objektív valóság*, amely egy politikai eseményhez kapcsolódóan eseményeket, embereket és cselekményeket – például egy kormányt és döntéseit – takar, amelyeket semmiféle torzítás vagy bemutatás nem ferdít el. Azaz az objektív valóság kizárólag a valós eseményeket, személyeket és cselekményeket jelenti meg, ahogy azok voltak, illetve történtek – mindenféle hozzáadott szubjektivitás, torzítás nélkül;
2. *szubjektív valóság*, az objektív valósághoz kapcsolódik, de ezt a valóságot az adott valóság résztvevőinek és a kérdéses politikai valóság befogadóinak a szemszögéből látjuk, itt az ő szubjektív valóságukról beszélhetünk. Ebben az esetben a befogadó azokat az embereket jelenti, akik részt vesznek az adott politikai eseményen, és/vagy akiket az adott esemény érint. Ilyen személyek például a szavazók, családok stb.;
3. *felépített valóság* olyan események összefoglaló neve, amelyek csak akkor válnak láthatóvá, érzékelhetővé, illetve akkor érthetőek meg a nem bennfentesek, nem politikusok, illetve nem szakmabeliek számára – azaz mindenki számára, aki maga nem politikus vagy politikával, politológiával foglalkozó szakember –, ha a média – a saját értelmezésében – ezeket az eseményeket megjeleníti és értelmezi. Az értelmezés kiterjedhet arra, hogy különféle politikai események között a média kapcsolatot teremt, illetve láttat, valamint hogy ezekre magyarázattal szolgál.

Az előbbi klasszifikációból adódik, hogy a média által megjelenített politikai valóság vagy a szubjektív, vagy a felépített valóság kategóriájába sorolható (vagy éppen mind a kettőbe, hiszen ezen kategóriák között lehet átfedés). Érdemes itt megjegyeznünk, hogy az olyan érvelő típusú szövegek, mint például az újságcikkek, nagy valószínűséggel esnek a fenti kategóriák egyikébe, hiszen ezen szövegek az érvelés természeténél fogva politikai eseményeket írnak le, ezek között keresnek okszerű kapcsolatokat, amelyeket a sajtótermék szerzőjének (és fordítójának) perspektívájából közelítenek meg.

Bármí, ami nem objektív – legyen az a média által észlelt szubjektív valóság vagy a média által tálalt politikai magyarázatot tartalmazó felépített valóság – nyilvánvalóan torzítással párosul, hiszen ami konstruált, az nem létezhet annak szubjektív megalkotója és annak értékítélete nélkül. Az ilyen nem objektív, média által történő beállítás nyilvánvalóan szubjektív és ezért torzítással párosul, amely az események, személyek és politikai cselekedetek láttatásában tükröződik. Másrészt pedig azt is szem előtt kell tartanunk, hogy objektív valóságot nem lehet közreadni, hiszen lehetetlen az eseményekről úgy tudósítani, ahogy azok valójában megtörténtek: a média esetében minden alkalommal az újságíró szemüvegén

keresztül láthatjuk a politikai eseményeket és történéseket, aki azonnal értelmezi is azokat a befogadó számára.

A politikai valóság megjelenítésének másik fontos tényezője a médiában megjelenő politikai szövegek esetében az *aktív hallgatóság*.²² Az aktív hallgatóság fogalma azt írja le, hogy a médiamunkás mint állampolgár hogyan viszonyul ahhoz a politikai témához, amely éppen a politikai agendán szerepel. Az újságíró – és persze vele együtt a fordító is – észleli a különféle politikai eseményeket, a pártok eltérő álláspontját és azzal a párttal szimpatizál, amely a legjobban megjeleníti saját véleményét.²³ Ebből kifolyólag a szövegalkotó saját személyes politikai szimpátiáját az általa megalkotott szövegekben a felépített valóság bemutatásában és annak megszövegezésében jelenítheti meg. Ugyanígy előfordul, hogy a szövegalkotó is egy-egy politikai szöveg hatása alá kerül, és erre válaszul saját személyes meggyőződését szeretné kifejezésre juttatni: azaz a felépített valóság segítségével a szövegalkotó a saját személyes véleményét dolgozza bele az általa megalkotott szövegbe.

A politikai valóság megjelenítésével és az ebben rejlő hatalommal kapcsolatban Noelle-Neumann és Losito²⁴ megfigyelték, hogy a média segítségével a hatalommal és magas érdekérvényesítő képességgel rendelkező csoportok ismétlődő jelleggel és megfelelő nyomatékkal képesek politikai véleményüknek hangot adni. Ennek köszönhetően pedig a politikai szövegek befogadóiiban az a képzet alakul ki, hogy a médiában közölt vélemények – bár azok szélsőséges esetben valójában egy szűk kisebbség véleményét közvetítik – nagyon is fontosak és meghatározóak, illetve követendőek.

Mint már említettük, szinte lehetetlen a politikai valóságról objektív módon tudósítani, illetve írni. Ha ez a nem objektív megjelenítés gyakorta és tendenciózus módon valósul meg, akkor torzításról beszélhetünk, amelyet a továbbiakban tárgyalunk részletesebben.

IV. A TORZÍTÁS TÍPUSAI

Az a tény, hogy a média nem képes a befogadók számára az objektív valóságot megmutatni, azt is magában hordozza, hogy a média akár úgy is dönthet, hogy szándékos módon szubjektív vagy felépített politikai valóságot közvetít a befogadók számára és/vagy a politikai valóságot úgy jeleníti meg, hogy a közreadott sajtóanyag bizonyos, hatalommal rendelkező csoportok politikai nézőpontját

²² Mazzoleni 2002.

²³ Mazzoleni 2002.

²⁴ Noelle-Neumann 1984 és Losito 1994.

vagy világlátását jelenítse meg.²⁵ Ha az objektív politikai valóságot szándékos módon jelenítik meg szubjektív vagy felépített valóságként, akkor – Mazzoleni torzításelmélete²⁶ szerint – *szándékolt torzításról* beszélünk. Ha pedig ezt a szubjektív vagy felépített valóságot abból a célból jelenítik meg ilyenként, hogy ezáltal ideológiai célokat szolgáljanak, akkor saját értelmezésünkben *manipulációval* állunk szemben. A manipuláció valójában „a média esetleges pártosságának és egyoldalúságának a terméke, amely a politikai rendszer egy vagy több pártjának érdekei szerint közvetít üzeneteket”,²⁷ amely persze a szándékolt torzítás megvalósulása.

Mazzoleni torzításelmélete értelmében a szándékolt torzításon kívül *akaratlan torzításról* is beszélhetünk, ha a médiamunkás nincs tudatában annak, hogy valójában szubjektív vagy felépített valóságot ad közre az objektivitás helyett. Ezen esetekkel azonban nem foglalkozunk, mert azt feltételezzük, hogy az újságírók minden esetben tudatosan, erre a szakmai alapkövetelményre tekintettel végzik munkájukat.

4.1. A valóság megteremtése, illetve torzítása

A szándékolt torzítás lehetséges okait kutatva az általunk olvasott szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy az újságírók is rendelkezhetnek saját politikai preferenciával, ami hatással lehet szakmai munkájukra: baráti, ismerősi viszonyban állhatnak pártok vagy éppen a kormány tagjaival, és ezért olyan szövegeket hozhatnak létre, amelyekben ezek a politikai szimpátiák megjelennek, illetve amely szövegek ezen szimpátiák jeleit szövegjegyeik révén magukon viselik.²⁸ Az újságíró részéről megvalósuló azon személyes politikai beállítottságot, amely a szöveg szintjén torzításként jelenik meg, *személyes politikai torzításnak* fogjuk hívni (a pontosság kedvéért: *torzításelméletében* Mazzoleni ezt *politikai torzításnak* hívja). Az újságírókhoz hasonlóan nyilvánvalóan más szövegalkotók esetében – így példának okáért a fordítókna is – felfedezhetünk *személyes politikai torzítást* a célnyelvi szövegekben. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az újságírók és a fordítók is saját politikai meggyőződéseiket reprodukálhatják cikkeikben, illetve fordításaikban.

Mazzoleni azonban ezzel kapcsolatban azt is megjegyzi, hogy az újságírók által általánosságban, illetve egy adott újságíró esetében az újságírókat alkalmazó médium által megkövetelt szakmai normák és elvárt színvonal szintén

²⁵ Gitlin 1990; Entman 1993; Mazzoleni 2002.

²⁶ Mazzoleni 2002.

²⁷ Mazzoleni 2002, 27.

²⁸ Blumler és Gurevitch 1990, 275.

meghatározó szerepet játszanak abban, hogy a torzítás egy adott sajtóanyagban megjelenik-e. Ha az újságíró betartja ezeket a normákat és színvonalat, akkor az ezek fényében írott szöveg Mazzoleni I. torzításelmélete szerint a *szerkezeti torzítás* jeleit mutatja. Tehát a sajtóanyag annak a médiumnak a szakmai normáit és színvonalát mutatja, amely az adott sajtóanyagot megjelenteti. Ezek a szakmai normák és színvonal a politikai valóság nagyon is objektív vagy éppen kevésbé objektív bemutatását is megkövetelhetik. Előírhatják, hogy objektív és érvelő legyen a sajtóanyag vagy éppenséggel szenzációhajhász stb. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy egyes sajtótermékek – a saját szakmai normáik és színvonaluk szerint – bal- vagy jobboldali politikai torzítást tükröző anyagokat jelentenek meg, érvelő vagy szenzációhajhász cikkeket, tudósításokat közölnek stb., amely jellemzők segítségével a jelen cikk és a közreadott modell kontextusában leírható az adott sajtótermék szerkezeti torzítása.

A politikai tömegkommunikáció terén tapasztalható és az itt leírt torzítás a FDTH modellhez jól kapcsolható, hiszen a politikai kommunikációban megjelenő torzítás „a hatalom forrása, befolyásolási eszköz, ellenőrző és innovatív szerepe van a társadalomban”.²⁹ Ebből arra következtethetünk, hogy a torzítás, a valóság megjelenítése, a társadalom, a kontextus, a hatalom és az ideológia a politikai tömegkommunikáció területén egymással összefüggő, egymáshoz kapcsolódó fogalmak. A továbbiakban részletesen kitérünk arra, hogy a forrás- és célnyelvi szövegekben megjelenő valóságot és torzítást hogyan elemezhetjük és értelmezhetjük a politikai tömegkommunikáció vonatkozásában a kétkomponensű fordításközpontú politikai tömegkommunikációs elemzési modell segítségével (FPTK modell), valamint azt is körüljárjuk, hogy e két komponens hogyan illeszkedik az FDTH modell négy alkotóeleméhez. Még pontosabban erről az illeszkedésről azt mondhatjuk, hogy az FPTK modellt használjuk az FDTH modell segítségével nyert adatok értelmezésére.

V. A FORDÍTÁSKÖZPONTÚ POLITIKAI TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓS MODELL

Az FPTK modellt elsősorban arra fejlesztettük ki, hogy az FDTH modell által kapott eredményeket értelmezhesük: ha a forrás- és célnyelvi szövegeket politikai tömegkommunikáció céljára használják, akkor ez esetben egy érvényességre és megbízhatóságra törekvő fordítástudományi elemzési modellnek értelmeznie kell a szövegeknek az ebből a felhasználásból eredő tulajdonságait is. Erre tekintettel az FPTK modell funkcionális perspektívából magyarázza meg az FDTH

²⁹ Mazzoleni 2002, 40.

modell segítségével előállított adatokat: azt segít megérteni, hogy a szövegek felhasználási célja milyen szövegtulajdonságokat eredményez. Ezenkívül persze az FPTK modell segítségével a szövegen túlmutató következtetéseket is generalizálhatunk. Így például választ kaphatunk arra, hogy a fordító politikai szövegek fordítása kapcsán mennyi politikai torzítással végzi szakmai munkáját és hogy ezzel összefüggésben milyen kritikai tudatosságot mondhat magáénak.

Az FPTK modellt két alkotóelem építi fel: a Mazzoleni mediatisált politikai valóságelméletre támaszkodó *valóság* alkotóelem, valamint a *torzítás* alkotóelem, amelynek alapját Mazzoleni torzításelmélete adja. Mivel az FPTH modell olyan szövegjellemzők megértését és elemzését segíti, amelyek a forrás- és célnyelvi szövegek társas-társadalmi-politikai kontextusához, valamint az ezen szövegekben a hatalom és az ideológia reprodukciójához kapcsolódnak, a politikai kommunikáció mediatisált tömegkommunikációs jellege és az ilyen szövegek szövegfunkciója miatt egy politikai szövegek elemzését támogató fordítástudományi modellnek magyarázatot kell tudnia adni arra, hogy ebben a kontextusban miért olyanok a forrásnyelvi szövegek, amilyen jellemzőkkel azok bírnak és hogy a célnyelvi szövegeket miért éppen úgy fordították le, ahogy azokat befogadhatjuk. Mivel az összes politikai szöveg elsődleges funkciója, hogy a befogadót meggyőzze,³⁰ a valóság bemutatása és a torzítás igen lényeges szövegjellemző, hiszen ezeken keresztül egy bizonyos olyan valóság jeleníthető meg, magyarázható el és állítható be – politikai szempontból – a befogadók számára, amelynek segítségével adott politikai érdekek előmozdíthatók. Pontosan ezért fontos az, hogy egy mediatisált politikai szövegek elemzésére kifejlesztett fordítástudományi elemzési modell valóban kiterjedjen ezek vizsgálatára is.

Tekintettel az előbb vázoltakra az FPTK modell valóság alkotóeleme a politikai valóság objektív, illetve nem objektív bemutatására összpontosít a forrás- és a célnyelvi szövegek tekintetében. Az FPTK modellben a valóság alkotóelemnek két aspektusa van: a *szubjektív valóság* és a *felépített valóság*. Mint azt fentebb már részleteztük, a szubjektív valóság azt a valóságot jelenti, amelyet az ezen politikai valóság résztvevőinek szemszögéből látunk. Ez fordítástudományi kontextusban nagyrészt az újságíró és a fordítót takarja, akik saját szubjektív valóságukat beledolgozhatják szövegeikbe, hiszen maguk is részesei a forrás- és a célnyelvben közölt politikai eseményeknek.

A valóság alkotóelem másik aspektusa a felépített valóság, amely egyrészt azon eseményeket veszi górcső alá, amelyekről a média értelmezésében olvashatunk, és amely másrészt pedig leírja az értelmezett valóság bemutatásának módszerét. Más szavakkal: ez az aspektus azt írja le, hogy az újságíró bizonyos

³⁰ Oakeshott 2001, 193.

politikai eseményeket saját értelmezésében mutat-e be a forrásnyelvi szövegben, és hogy a fordító a célnyelvi szövegben szintén a politikai valóság saját maga által megalkotott bemutatását adja-e közre – nyilvánvalóan a forrásnyelvi szöveg által megengedett határokon belül.

Az FPTK modell másik alkotóeleme, a torzítás az újságíró és a fordító személyes politikai meggyőződését, valamint az újságírás és a politikai szövegek fordításának szakmai normáit és színvonalát vizsgálja. A torzítás alkotóelem két aspektust foglal magában: a *személyes politikai torzítást* és a *szerkezeti torzítást*. Amint azt fentebb már részleteztük, a *személyes politikai torzítás* a személyes politikai elköteleződést jelenti, amely szövegszinten torzításban ölt testet. Az ilyen torzítás az újságíró és a fordító részéről személyes politikai elköteleződést tükröző, a szövegben kimutatható szövegrészek és szövegjellemzők formájában mutatkozik meg.

A torzítás második aspektusa a *szerkezeti torzítás*, amely a politikai szövegek megalkotásának és fordításának szakmai normáit és színvonalát írja le. Azaz azt elemzi, hogy az újságírók és a fordítók mennyire igyekeznek a munkájuk során elvárt kötelezettségeknek és a szakmai közösség elvárásainak eleget tenni. Az 1. ábra a fordításközpontú politikai tömegkommunikációs modell aspektusait foglalja táblázatos formába a modell alkotóelemei szerinti bontásban.

<i>A fordításközpontú politikai tömegkommunikációs modell alkotóeleme: valóság</i>	
<i>Aspektus</i>	<i>Leírás</i>
szubjektív valóság	az adott valóság résztvevőinek (újságírók és fordítók) szemszögéből látott valóság és ennek a valóságnak a megjelenítése
felépített valóság	a média értelmezésén, illetve a fordításon keresztül megjelentett események, valamint ezek értelmezése

<i>A fordításközpontú politikai tömegkommunikációs modell alkotóeleme: torzítás</i>	
<i>Aspektus</i>	<i>Leírás</i>
személyes politikai torzítás	az újságírók és a fordítók személyes politikai meggyőződése, amely szövegszinten torzításként realizálódhat
szerkezeti torzítás	a politikai szövegek megalkotásának és fordításának újságírói, illetve fordítói szakmai normái és színvonala, amely szövegszinten potenciális torzításként realizálódik

1. ábra. A fordításközpontú politikai tömegkommunikációs modell és annak aspektusai

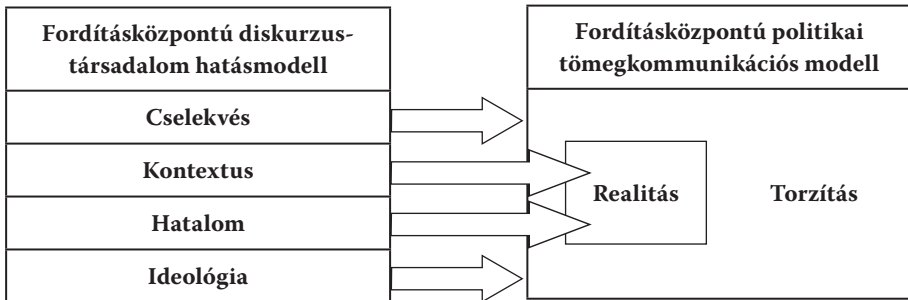
Az FPTK modellt használjuk az FDTH modell négy alkotóeleme segítségével szerzett elemzési eredmények értelmezéséhez: így az FPTK modell két alkotóelemét kapcsoljuk össze az FDTH modell négy alkotóelemével. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy elméleti modellünkben az FDTH modell négy alkotóelemének kimenete képezi az FPTK modell két alkotóelemének bemenetét.

Az FDTH modell négy alkotóeleme a forrás- és célnyelvi szöveg vonatkozásában a következő szövegjellemzőket elemzi:³¹ a szövegek társas-társadalmi-politikai kontextusával kapcsolatos jellemzők (*kontextus*), a szövegek által kiváltani remélt társas-társadalmi cselekvés (*cselekvés*), valamint a hatalom (*hatalom*) és az ideológia (*ideológia*) reprodukciója. Az FPTK modell *valóság* alkotóeleme a politikai valóság bemutatására összpontosít, míg a torzítás alkotóelem a szövegalkotással kapcsolatba hozható személyes politikai meggyőződésre, valamint a szakmai normákra és színvonalra fókuszál. Abból a célból, hogy értelmezni tudjuk az FDTH modell segítségével kapott eredményeket az FPTK modell által, az FDTH modell *cselekvés* és *ideológia* alkotóeleme segítségével nyert adatokat az FPTK modell *torzítás* alkotóelemével értelmezzük, míg az FDTH modell *kontextus* és *hatalom* alkotóeleme révén kapott eredményeket az FPTK modell *valóság* alkotóeleme segítségével interpretáljuk.

Hogy elméleti modelljeinket miért éppen így illesztjük egymáshoz, arra a következő magyarázat adható: az FDTH modell *cselekvés* és *ideológia* alkotóeleme az adott szöveg által elérni kívánt társas-társadalmi cselekvésre és ideológiai töltetű szövegprodukciónak ad magyarázatot, amely az FPTK modell *torzítás* alkotóelemében megtalálható személyspecifikus politikai és szakmai attitűddel függ össze. Személyspecifikus politikai attitűdöt az újságírók és a fordítók esetében figyelhetünk meg, míg a szakmai elvárásokat a szöveget megjelentető média írja elő, illetve a fordítási szakma, művészet és piac kényszeríti ki. Ezenfelül az FDTH modell *kontextus* és *hatalom* alkotóeleme társas-társadalmi-politikai kontextusokat magyaráz, valamint azt a hatalmat írja le, amely révén, illetve amelyre támaszkodva az újságírók és a fordítók a politikai valóságot leíró szövegeiket előállítják, valamint hogy ez a szövegprodukciónak valójában milyen hatalmat jelent a kommunikáció során. Ezen aspektusok a politikai valósághoz kapcsolhatók, amellyel az FPTK modell *valóság* alkotóeleme foglalkozik.

A 2. ábra az FDTH és az FPTK modell kapcsolatát jeleníti meg, bemutatva a különféle alkotóelemek egymáshoz való viszonyát.

³¹ Részletesebben lásd Bánhegyi 2010; 2011a; 2011b.

2. ábra. Az FDTH és az FPTK modell alkotóelemei közötti viszony folyamatábrászerű megjelenítése

Az ábrából jól látható, hogy az FDTH modell mely alkotóelemeinek kimenetei mely FPTK modell alkotóelemek vonatkozásában szolgálnak bemenetként. Az is nyilvánvaló az ábrából, hogy a két modell egymással szemmetrikus viszonyban áll (azaz 2-2 FDTH alkotóelem kapcsolódik 1-1 FPTK alkotóelemhez), valamint hogy valószínűsíthetően azonos mennyiségű adat generálható az egyes alkotóelemek mentén, ami vélhetőleg kiegyensúlyozott mennyiségű adattal történő elemzést tesz lehetővé.

VI. ÖSSZEGZÉS

A mediatisált politikai szövegek fordítástudományi kutatását elősegítendő Mazzoleni mediatisált politikai valóság elméletére és szintén Mazzoleni torzításelméletére³² alapozva, az FPTK modell segítségével a politikai tömegkommunikáció kontextusában mélyrehatóbban értelmezhetővé tettük az FDTH modell révén létrehozott adatokat. A tanulmány megindokolta a két modell együttes használatát, leírta az FPTK modellt, majd az FDTH és az FPTK modell közötti viszonyt tisztázta. Reményeink szerint az FPTK modell fordítástudományi alkalmazásával a mediatisált politikai szövegek fordítástudományi vizsgálata egyszerűbbé, átláthatóbbá, a modell segítségével végzett elemzések pedig egymással könnyen összehasonlíthatóvá válnak.

³² Mazzoleni 2002.

BIBLIOGRÁFIA

- Baker, Mona 2006. *Translation and Conflict. A Narrative Account [Fordítás és konfliktus. A narratíva]*. London and New York, Routledge.
- Bánhegyi Máttyás 2010. Politikai szövegek és fordítástudomány 1. rész: A kritikai diskurzuselemzés gyökerei, legfontosabb iskolái. *Fordítástudomány*. Vol. 12. No. 1, 16–30.
- Bánhegyi Máttyás 2011a. Politikai szövegek és fordítástudomány 2. rész: Szövegnyelvészeti trendek a politikai diskurzuselemzés fordítástudományi megközelítése terén. *Fordítástudomány*. Vol. 12. No. 2, 24–43.
- Bánhegyi Máttyás 2011b. Politikai szövegek és fordítástudomány 3. rész: Van Dijk kritikai diskurzuselemzési modellje és a fordításközpontú diskurzus-társadalom hatásmodell. *Fordítástudomány*. Vol. 13. No. 1, 22–39.
- Blumler, Jay G. and Gurevitch, Michael 1990. Political Communication Systems and Democratic Values [Politikai kommunikációs rendszerek és demokratikus értékek]. In Lichtenberg, J. (ed.): *Democracy and the Mass Media*. Cambridge, Cambridge University Press, 269–289.
- Corcoran, Paul E. 1990. Language and Politics [Nyelv és politika]. In Swanson, D. L. and Nimmo, D. D. (eds.): *New Directions in Political Communication*. Sage Publications, Newbury Park, 51–85.
- Crespi, Franco 1994. *Le vie della sociologia [A szociológia útjai]*. II Bologna, Mulino.
- Edelman, Murray 1987. *Costruire lo spettacolo politico [A politikai valóság megalkotása]*. Torino, Nuova Eri.
- Entman, Robert M. 1993. Framing: Towards Clarification of a Fractured Paradigm [Keretbefoglalás: Lépések egy darabokra tört paradigma tisztázásának irányába]. *Journal of Communication*. Vol. 42. No. 4, 6–27.
- Gamson, William. A. and Modigliani, Andre 1987. The Changing Culture of Affirmative Action [Az igenlő cselekvés változó kultúrája]. In Braungart, R. G. and Braungart, M. M. (eds.): *Research in Political Sociology*. Vol. 3. Greenwich, JAI Press, 137–177.
- Gitlin, Todd 1990. *The Whole World is Watching. Mass Media in the Making and Unmaking of the New Left [Az egész világ ránk figyel. A tömegtájékoztatás szerepe az „új baloldal” megalkotásában]*. Berkeley, University of California Press.
- Hovland, Carl. I., Janis, Irving L. and Kelley, Harold H. 1953. *Communication and Persuasion: Psychological Studies of Opinion Change [Kommunikáció és meggyőzés: A véleményváltoztatás pszichológiai megközelítésű tanulmányai]*. New Haven, Yale University Press.
- Lasswell, Harold D. 1948. The Structure and Function of Communication in

- Society [A társadalmi kommunikáció szerkezete és funkciója]. In Bryson, L. (ed.): *The Communication of Ideas*. New York, Harper and Row, 37–51.
- Losito, Gianni 1994. *Il potere dei media [A média hatalma]*. Roma, Nis.
- Marletti, Carlo 1985. *Prima e dopo. Tematizzazione comunicazione politica [Előtte és utána. A politikai kommunikáció tematizálása]*. Torino, Eri/Vpt.
- Mazzoleni, Gainpietro 2002 [1998]. *Politikai kommunikáció*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Mccombs, Maxwell E. 1996. I media e le nostre rappresentazioni della realtà. Un'analisi della seconda dimensione dell'agenda-setting [A média és a valóság találása. Az agendakészítés második dimenziójának elemzése]. In Bentivegna, S. (ed.): *Comunicare politica nel sistema dei media*. Genova, Costa & Nolan, 152–163.
- Mcquail, Denis. 1994. *Mass Communication Theory An Introduction. [Tömegkommunikáció-elmélet. Bevezetés]*. Sage Publications, London.
- Mead, George. H. 1934. *Mind, Self and Society*. University of Chicago Press, Chicago.
- Noelle-Neumann, Elisabeth. 1984. *The Spiral of Silence: Public Opinion – Our Social Skin [A csend spirálja: Közvélemény – Társas énk]*. Chicago University Press, Chicago.
- Oakeshott, Michael. 2001 [1962]. *Politikai racionalizmus*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Semetko, Holli A., Blumler, Jay G. and Weaver, David. 1991. *The Formation of Campaign Agendas: A Comparative Analysis of Party and Media Roles in Recent American and British Elections [Kampányagendák megalkotása: A legutóbbi angol és amerikai választások során alkalmazott párt- és médiaszerepek összehasonlító elemzése]*. Hillsdale, Erlbaum.
- Szabó Márton. 2003. *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. L'Harmattan, Budapest.

MAGYARSÁG ÉS EURÓPA

NÉMETH LÁSZLÓ ESZMEVILÁGÁRÓL

—◀▶—
BERTHA ZOLTÁN

Németh László szekularizált religiozításának, életigazító irgalom- és üdvösségelvre, humanista szolgálatéthosra alapozott sajátos erkölcszociológiai, morálontológiai, kultúranropológiai minőségfilozófiájának, sorsszemléletének („világképteremtő enciklopédizmusának”¹) kitüntetett területe a magyarság és Európa megújítandó viszonyára reflektáló elgondolások és koncepciók övezete. A személyiség és a kollektivitás szerves alkattani összefüggéseit számba vevő nézetrendszer a jellegzetes „harmadikutas” (azaz Nyugat és Kelet értékszintézisét modellalkotó, mintaszerű hivatást, küldetést beteljesítő módon megteremtő) nemzetkarakterológiai távlatokban bontakozik ki, amely az általános eltömegesedés, elanyagiasodás jelenségeire érvényes válaszul a lelki-szellemi reform, az erkölcsi törekvés, öntökéletesítés, egyfajta etikai perfekcionizmus mozgósításával kívánja az európai és magyar értékmélységeket és -magasságokat példamutató egységbe tömöríteni. E világfelfogás időszerű elemei tehát elsősorban olyan axiológiai, értékméleti és szakralizált kultúrmorfológiai szemléletalakzatokhoz

¹ Vö. „A szellem: rendező nyugtalanság. A szellem nem tud belétörődni az elszórt tények halmozásába, ő az összefüggéseket keresi. Nem elég a világ, világkép kell. [...] A szellem emberét épp az jellemzi, hogy nem olthatja el magában a teljesség szomját, s nem nyomhatja el az egész iránti felelősség érzetét.” – „Hogy egy ilyen világképteremtő enciklopédizmus számára ma mennyivel kedvezőbb a szellemi éghajlat, mint harminc-negyven évvel ezelőtt, akkor láttam, amikor Ortega műveit átolvastam.” Németh László: Új enciklopédia. In uő: *Európai utas*. Budapest, 1973, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 511., 519. – Ennek a világnézet-formáló mindentudásra nyitott szellemi készenlétnek és jelenlétnek az európai analógiáira vagy impulzusaira legújabbán Imre László mutatott rá: „Amit az 1920-as, 1930-as években Szabó Dezső vagy Németh László megalomániájának (jobb esetben reneszánsz sokoldalúságnak) tartottak, annak előzménye is fellelhető Spengler univerzalizmus igényében [...] A szellemi teljesítmények erejébe vetett hit a magyar irodalomban elsősorban Németh László pályájának középső és végső szakaszában, tudománytörténeti és természettudományi stúdiumaiban nyilatkozik meg. Ezt a polihisztori ambíciót nem szerencsés nagyzási hőbortnak tekinteni az ő esetében, inkább a szellemtörténet eszme- és lélektörténeti csodahítével függ össze, amire Spenglernél is sok példa akad”. Imre László: *A magyar szellemtörténet választójai, feltételei és következményei*. Pécs, 2011, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 91–92.

kötődnek, amelyek nem a centrum és a periféria horizontális kiterjedésformáiban, hanem egzisztencia és transzcendencia, önazonosság és önmeghaladás, emberi létezés és morális-spirituális elmélyedés, illetve emelkedés vertikális humánontológiai dimenzióiban pillantja meg a szükségszerűen minőségvallási önkiteljesítés eredendő, geniun, valódi esélyeit.

Az alapvetően dualista, platonista szerkezetű² (mert a valót az ideáltól folytonosan megkülönböztető, de egymáshoz állandóan közelíteni is próbáló³) látásmód az emelkedés biztosítékának az organikus növésterv lehetőségeibe (a „Szent Lehet”⁴ ösztönzéseibe) foglalt irányultságot tekinti: az erőfeszítést a „homo religiosus”-ként⁵ felfogott ember „oromtermészet”-ének⁶ megközelítésére. A törekvés szervesen kapcsol össze ember- és lélektani, erkölcsi, metafizikai adottságokat és felismeréseket: egyén és közösség egybetartozásáról, nemzeti és globális kölcsönösségek, összefüggések lényegvalóságáról: „egyéni üdvösség, nemzeti küldetés és embertörténet egyet jelent és egyet akar”;⁷ „mennél mélyebben vagyok magyar, annál igazabban vagyok ember”.⁸ Ennek tükrében a hiteles magyar és

² Vö. Békés Márton: *A hagyomány forradalma*. Budapest, 2009, Kortárs Kiadó.

³ Vö. „A Harmadik Magyarország így jobban hasonlított egy platóni ideához, melyet egy nem politikára született ember a földre akar húzni, a valóság mélyebb vagy mennyei természeteként előcsalni, mint használható politikai programhoz.” Németh László: *Negyven év*. In uő: *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*. Budapest, 1974, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 11.

⁴ Lásd uő: A „vallásos” nevelésről. In uő: *Sajkódi esték*. Budapest, 1974, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 9–73.

⁵ Uő: *Magyarság és Európa*. In uő: *Sorskérdések*. Budapest, 1989, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 279. – „Az ember (akármilyen viszonyban álljon is a tételes vallásokkal) vallásos lény, aki a maga és a világ léte közt értelmi összefüggést keres, s azt szeretné, ha élete nem pocsolya lenne, amely poshad és kiszárad, hanem folyó, amely egy nagyobb életbe, vagy mondjuk, jelentésbe torkoll.” Uő: *Adalékok egy „újnemes”-szekta történetéhez*. In uő: *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*, i. m. 413.

⁶ Uő: „Világnézet” (Tizenkét levél). In uő: *Életmű szilánkokban I–II*. Budapest, 1989, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, I. 285.

⁷ Uő: Dilthey, egy német tudós. In uő: *Európai utas*, i. m. 532.

⁸ Uő: Magyar radikalizmus. In uő: *Sorskérdések*, i. m. 625. – Az identitásvállalás, a hovatarozástudat és az európai humanitás (magyarság és emberség) elválaszthatatlanságát nyomatékosító szállóigék, a nyelvi-kulturális hagyományközösségi nemzetfogalmat az erkölcsi-pneumatikus nemzeteszme, a morális kollektivitás instanciáival feltöltő és kitágító gondolkodásmód veretes-költői megnyilatkozásai természetesen számtalan változatban idézhetők 20. századi klasszikusaink sokaságától is, Adytól („Ember az embertelenségben, / Magyar az űzött magyarságban”) József Attiláig („adj emberséget az embernek. / Adj magyarságot a magyarnak”), Kosztolányitól („Hát igenis lenni, lenni: elsősorban embernek és emberiesnek lenni, jó európainak lenni és jó magyarnak lenni”) Tamási Áronig (aki „embernek hitvány, magyarnak nem alkalmas”), Veres Pétertől („a magyarság az én szememben, de a múlt magyarjai szemében is: a nemes gondolkodás és a nemes magatartás”) Utassy József (”EMBERNEK MAGYART, / MAGYARNAK EMBERIT!”). Vagy például nemzetbölcseleti igényű axiomatikus tézisformában Makkai Sándor így szögezi ezt le: „A mi európai feladatunk: embernek lenni – magyarul”; s a Németh Lászlóéival rokon szellemű fejtegetésében így folytatja: „Nem érte, az ő kedvéért,

európai magatartásformák – az autentikus „kísérletek európai és magyar magatartás szerves összefűzésére”⁹ – csakis az igénybejelentő egyenrangúság és az egymást feltételező önreflexív értéktudatosság jegyében nyilatkozhatnak meg, és sohasem a szolgálai alárendelődés vagy a szűk látókörű bezárkózás tévedéseivel. „Nincs barbárabb, mint a külföld szempontjait fordítani a magyar irodalom ellen. De nincs sürgetőbb, mint olyan értelemmel gondolkozni magyar alkotásokon, amely sok idegen művön is gondolkozott”¹⁰ – fogalmazódik meg a létérdekű egymásrautaltság vagy a kettős tiszteletnyújtás örök érvényű axiómája, azzal együtt, hogy „otthonos elfogulatlansággal” várhatjuk el a méltó beleszólás, a részvétel és a hozzájárulás megbecsülését az esélyazonosság kontextusában, ugyanis „itthon vagyunk Európában. Jogunk van kérni és visszautasítani”.¹¹ Hiszen „minekünk az európai művelődést nem meghonosítani, másolni, továbbadni kell, hanem a népek nagy társalgásában közbeszólni”.¹² Mint ahogy például a „mélymagyarság írói és zenészei európaibbak, mint akik Európát balkánin másolják”,¹³ s ahogyan a „mi legigazibb európai bekötőink nem is azok, akik minket a germán hűség-eszmének vetettek alá, hanem akik a magyar szabadságeszmét – teljes és konok hűségükkel, magyar és európai vallássá tudták mélyíteni”.¹⁴ S ez az önértetes és öntörvényű szellemi-kulturális beállítódás jelentheti azután a sorsközösségi összetartozásban is a kiválóság, a példaalakítás, az irányjelzés fundamentumát – Európa egészét, de Közép-Európa sajátsterű viszonyait tekintve is: „Én úgy érzem, van egy még nagyobb magyar út is: az európai. Európának ezen a gyanús zugán európai problémává duzzasztani a magunkét, s szorultságunkból úgy verekedni ki magunkat, hogy a kultúrának, melytől idáig csak megoldásokat kaptunk, mi adjunk új megoldást. Ezt tartom én a legnagyobb magyar útnak”;¹⁵ mert definí-

hanem önmagunkért kell európai nemzetnek lennünk. Ez, éppen ebből kifolyólag, valami egészen mást jelent, mint Európa utánzójának, szolgájának, vagy éppen majmolójának lenni. Nincs szükségünk Európa bűneire, igazságtalanságaira, szeszélyeire, képmutatására, felfuvalkodottságára. Saját magyar jellemünk és szellemiségünk kifejtésére van szükségünk az európai kultúra valódi és örök értékeinek érvényesítése által”; „Ez többé nem ő, hanem mi. Az önértékek nem Európáé, hanem az egyetemes emberi szellemé. Nem a magáét adta nekünk, hanem a sajátjává tett abszolútumot. Ha ezt mi a sajátunkká tettük, európai, de magyar műveltséget teremtettünk, melyben a mi nemzeti szellemünk éli és valósítja meg az egyetemes szellemiséget. Éppen az a fontos, hogy ne ruha legyen rajtunk ez a műveltség, hanem életünk lényege és értelme. Így lehetünk különb európaiak, mint a politikai Európa.” Makkai Sándor: *Magyar nevelés – magyar műveltség*. Budapest, 1937, Révai kiadás, 241–242.

⁹ Németh László: *Magyarság és Európa*, i. m. 321.

¹⁰ Uő: *A kritika feladatai*. In uő: *Sorskérdések*, i. m. 50.

¹¹ Uo.

¹² Uő: *Fantomok ellen*. In uő: *Sorskérdések*, i. m. 485.

¹³ Uő: *Magyarok, kibékülni!* In uő: *Sorskérdések*, i. m. 614.

¹⁴ Uő: *Kultúra és hűség*. In uő: *Életmű szilánkokban I–II*. i. m. I. 599.

¹⁵ Uő: *A magyar élet antinómiái*. In uő: *Sorskérdések*, i. m. 125–126.

ciószerűen: „Európaiak vagyunk, közép-európaiak és magyarok.”¹⁶ S ha pedig „a közép-európai eszme apostolátusát” magára véve, „jó hírt (evangeliont)” hozva a magyarság vállalja még ezt a regionális sorstörténelmi kihívást is, akkor a megújulás egyenesen „újszövetségi”, „egyház nélkül is egész vallástörténeti” jelentőségű kovásza lehet, s így lesz a „közép-európai gondolat külön magyar vonzereje az, hogy a kényszerűséget, mely ránk szakadt, küldetéssé alakíthatja át”.¹⁷ A „kis” és „nagy” népek között „összeszedett erővel” kell „minél nemesebb szerephez” jutnunk; „határainkat befolyásunkban kell kitágítanunk: ez az igazi revízió”.¹⁸ És így válhat belőlünk „haldokló népből példanép”.¹⁹ Egyfajta racionalizált-analitikus nemzetstratégiáját megvalósítva az olyanféle útmutató költői szentenciáknak, mint amilyeneket Ady („a magyarság szükség és érték az emberiség s az emberiség csillagokhoz vezető útja számára”²⁰), József Attila („Az emberiségnek éppen magyar mivoltunkkal tartozunk”²¹) vagy Illyés Gyula („A magyar az, akinek jellemzésére azt mondhatjuk el, amit a tökéletes emberről gondolunk”; „Jó magyar az, aki emberi, jó tagja a magyar közösségnek”²²) is kikristályosított.

¹⁶ Uő: Tanú-évek. In uő: *Homályból homályba I–II*. Budapest, 1977, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, I. 498.

¹⁷ Uő: *Magyarság és Európa*, i. m. 329., 334.

¹⁸ Uő: Debreceni káté. In uő: *Sorskérdések*, i. m. 72–73.

¹⁹ Uő: A reform. Uo. 241. – Sőt, ahogy Cs. Szabó László érti, maga a példaadás azonos az autentikus európaisággal: „az, hogy egy kis nép nagy szerepet vállalhat s nemesebb szerve lehet egy világrésznek, mint a számban nagyobb nép, csak Európára jellemző.” Cs. Szabó László: *A magyar műveltség*. In uő: *Haza és nagyvilág*. Budapest, 1943, Franklin-Társulat, 65.

²⁰ Ady Endre: Vallomás a patriotizmusról. In uő: *Publicisztikai írásai*. Budapest, 1987, Szépirodalmi Könyvkiadó, 838.

²¹ József Attila: Ki a faluba! In uő: *Művei I–II*. Budapest, 1977, Szépirodalmi Könyvkiadó, II. (*Tanulmányok, cikkek, levelek*) 357. – S a hasonló értelmű szentenciákból még példák egy klasszikus, illetve egy kortárs írótól: „az egész kultúra – a népek lelkének óriás koncertje [...] E nagy koncerthez egy új hangot adni, új színt a világirodalom nagy tarkaságához, a legnagyobb szolgálatok egyike, melyeket egy kis irodalom a világirodalomban tehet, s része a kis nemzetek azon nagy feladatának, mely nálunk Széchenyiben vált leginkább tudatossá, aki így fejezte ki: egy nemzettel ajándékozni meg az emberiséget. Az élet mindig keresi a különégeket és tarkaságokat, és milyen szegény lenne az egyszínű emberiség! [...] Úgyhogy mennél színtelenebbül, mennél inkább külön szín nélkül európai valamely irodalom, gyakran annál kevésbé európai maga a nemzeti lélek, mely létrehozta”. Babits Mihály: *Magyar irodalom*. In uő: *Esszék, tanulmányok I–II*. Budapest, 1978, Szépirodalmi Könyvkiadó, I. 378.; „Ez az a haza, melyet sohasem lehet az Emberiség ellen fordítani: mert kincse inkább ez az emberiségnek, és sokasodása és gazdagodása. [...] Ez az a haza, amelyre igenis szüksége van az emberiségnek, amelyet meg kell őrizni az emberiség számára.” Uő: *Az igazi haza*. In uő: *Esszék, tanulmányok I–II*. i. m. I. 551.; „Tudjuk azt, hogy minden nyelv eltűnésével egy világmagyarázat tűnik el. [...] a magyar nyelv kivesésével nemcsak azt a néhány millió embert érné veszteség, akik ezt anyanyelvükként tanulják [...] hanem az egész emberi kultúrát is.” Szócs Géza összefoglalója. In *A magyar irodalom égtájai – Sokágú síp Tokajban*. Szerk. Serfőző Simon. Miskolc, 2011, Bíbor Kiadó, A Tokaji Írótkör Évkönyve XX., 356.

²² Illyés Gyula: *Ki a magyar*. Budapest, 1982, Magvető Könyvkiadó, 42.

Az európai lelki-szellemi mélyrétegek szintézisére törő szándék, a példaépítő missziótudat (a „kis nép, nagy lélek”, „kis nép, nagy sors”²³ parabolikusan általánosítható ideálképzeteibe sűrített igényesség, s az elszántság, miszerint a „kis nemzetekre óriási feladat vár, nekik kell az emberiséget a nagy nemzetekre ráparancsolniok”²⁴) egyszerre fogalmi és metaforikus kifejeződése: a harmadik út szimbolikus teóriája. A szabadversenyos liberalizmus és az állammonopolista etatizmus egyoldalúságait és végleteit (egyszersmind a felszínes és hamis haladáshiedelem utópizmusát²⁵) egyaránt meghaladni kívánó koncepció olyan komplex társadalombölcseleti, történelem- vagy politikafilozófiai ideológiát képez, amely „Öreg-Európa és Kelet-Európa”²⁶ (és a „tejtestvéreket” tápláló „Duna-Európa”²⁷) alattunk húzódó és összefonódó tradícióinak a számontartásával szavatolja a sajátos és az egyetemes értékvonások csorbítatlan szimbiózisának, az önrendelkezési-önigazgatási és a szabad társulási, szabad szövetkezési elv sértetlen intézményes manifesztációjának a lehetőségét. Az eszménymegvalósító önállóság és függetlenség nem áll tehát szemben a világperspektívák univerzalizálásával, sőt éppenséggel azok tartalmas feltöltődését segíti elő. Otthonosság és távlatosság horizontjainak egyeztetésével, a minőségértékek emanációja révén az a kívánatos egyensúly és harmónia jöhet létre, amely a gyökeresség energiáit közvetlenül köti az emberiség egészének javát szolgáló aspirációkhoz. Az emberlény ugyanis egyszerre vágyik kötődésekre és szárnyalásokra; megtartó és felszabadító késztetésekre. „Az ember természete szerint hűség és ünneplő

²³ Németh László: *Kísérleti dramaturgia I–II*. Budapest, 1972, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, II. 133., 138.

²⁴ Uő: Új reformkor felé. In uő: *Sorskérdések*, i. m. 43.

²⁵ „A haladásgondolatban éppannyi volt a tájékozatlanság, mint a magabiztosság. Annyira fönn éreztük magunkat, hogy körül sem néztünk, nem vagyunk-e lenn. A történettudomány nőtt, de a történeti helyzetérzék megromlott. A haladás meghamisította a történelem nyereség-vesztés mérlegét, és elfödte valódi ritmusát. Az ember annyira el volt telve azzal, amit a barlang és a felhőkarcoló közt nyert, hogy nem látta az értékét annak, amit elvesztett. [...] Talán még veszélyesebb volt ennél, hogy a haladás egyenletessége vakká tett a történelem nagy teremtő aktusai iránt. [...] Az új szellem nem ismer haladást. Kultúránk nem haladó nemzedékek egymásra rakott műve, hanem nagy teremtő alkotások maradványa.” Uő: *Magyarság és Európa*, i. m. 252.

²⁶ „Öreg-Európa és Kelet-Európa fundamentumára állítani a magyar műveltséget”; „*A Magyarság és Európa* ennek az Öreg-Európának a felbomlásáról és feltámasztásáról szól. Az *Utolsó kísérlet* olvasói is tudják, hogy annak ez a középorkból itt maradt Mélymagyar-Európa a központi eszméje”; „mi a mélymagyarság kulturális és társadalmi feltörésétől várjuk azt a forróbb, keletibb mélyeurópaiságot, amellyel az európai művelődésbe nem mint Nyugatért rajongó balkániak, hanem mint új vért hozó közbeszólók kapcsolódhatunk be.” Uő: *Fantomok ellen*, i. m. 494., 495.; „Kelet vagy Nyugat: ez így énbennem soha föl sem merült. Az én alternatívám ez volt: tolmácsolni vagy közbeszólni.” Uo. 485.; „mért ne vegyük magunkra, Kelet-Európa nagy lelkében megmerülve: egész Európáért a felelősséget?” Uo. 488.

²⁷ Uő: *Európai utas*, i. m. 672.

lény. Hű lelke hangjához, s ünnepre kész a világválóságokkal szemben. Minél erősebb hűségében, s minél készebb erre az ünnepi felemelkedésre: annál diadalmasabban ember. A kultúra addig nagy és egészséges, amíg kötni és emelni képes a hű és ünnepszomjas embert.”²⁸ Az identitás a szakralitásban érvényesül és nyeri el értelmét, s viszont: a szakrális a kollektív azonosság legfőbb garanciája. Ahogyan Jan Assmann is megállapítja: „az etnikai identitás folytonossá tételének kiemelkedően a leghatékonyabb eszköze a vallás.”²⁹ A mélység a felmagasodás organikus feltétele tehát, s egyben a szellemi magasrendűség által belátható és megnesemesített törvényszerűség; a magyaroknál éppúgy, amiként „a legfranciább franciák, a legnémetebb németek, a legoroszbab oroszok voltak azok, akik az egész emberiségnek is mondtak valamit”.³⁰

Emberi és közösségi egzisztencia együttes méltóságát, harmonikus kapcsolódását az a fajta harmadik út vagy saját út alapozhatja meg tehát, amely éppen autonómiájának értékeltű (humanitás és divinitás egységmegújító) demonstrálásával frissítheti fel az emberiség új irányait kereső európai és Európán túli (gyakran anti-kolonialista) gondolkodás aktivizmusát. „A harmadik Magyarország Trianon óta alakul. [...] Hisz a magyarság külön európai hivatásában, s hiszi, hogy a magyarság isteni mandátumának a magyar nép a letéteményese [...] Csak a magyar nép s a sokkal mélyebben értelmezett népi szellem köldökszínórján függő új középosztály biztosíthat itt tartós hegemoniát. A harmadik Magyarország ennek az új értelmezésű népléleknek a mozdulata akar lenni a csökönys Európá felé”;³¹ „a lelkekben rég kialakult egy harmadik oldal, amely jobbra és balra egyforma undorral tekint”³² – hangzik különféle változatokban ez az elhátározottság, hogy döntően és teljes érvényűen a *Tanú*-évek időszaka³³ (az 1930-as évek derekán) a reform és a mozgalom reményei szerint dolgozza ki részletesen

²⁸ Uő: *Magyarság és Európa*, i. m. 268–269.

²⁹ Jan Assmann, *A kulturális emlékezet*. Budapest, 1999, Atlantisz Könyvkiadó, 1999, 158.

³⁰ Németh László: *Magyar radikalizmus*, i. m. 625.

³¹ Uő: *Új magyarok*. In uő: *Életmű szilánkokban I–II.* i. m. I. 119.

³² Uő: *Egy különítményes vallomása*. In uő: *Sorskérdések*, i. m. 101.

³³ Lásd ehhez elsősorban: Grezsa Ferenc: *Németh László Tanú-korszaka*. Budapest, 1990, Szépirodalmi Könyvkiadó; Monostori Imre: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása*. Budapest, 1989, Magvető Könyvkiadó; Vekkerdi László: *A Sorskérdések árnyékában – Kalandozások Németh László világában*. Tatabánya, 1997, József Attila Megyei Könyvtár, Új Forrás Könyvek; *Németh László Emlékkönyv*. Szerk. Monostori Imre, Olasz Sándor. Szeged, 2001, Németh László Társaság, Tiszatáj Alapítvány, Tiszatáj Könyvek, 2001; Füzi László: *Alkat és mű – Németh László 1901–1975*. Pozsony, 2001, Kalligram Könyvkiadó; „*Magyarság és Európa*” – *Németh László irodalmi vitái* Szerk. Serfőző Simon. Miskolc, 2002, Bíbor Kiadó, A Tokaji Íródtábor Évkönyve XI.; „*Én sosem kívántam más emlékművet...*” – *Vonulatok a Németh László recepció történetéből*. Szerk. Monostori Imre. Budapest, 2003, Argumentum Kiadó; Monostori Imre: *Németh László esszéírásának gondolati alaprétegei*. Budapest, 2005, Kortárs Kiadó.

a harmadikutasság gazdaság- és államelméleti, szociológiai, társadalom- és külpolitikai princípiumait. A sokirányúan ihletett európai tájékozódás (az eszmék „lázás laboratóriumá”-nak³⁴ működtetésével), az antik görögöktől Proustig és Ortégáig, a régi európai századok örökségének felmérésétől a jelenkori ideológiák, bölcseleti fejlemények, etnológiai, lélektani, ökonómiai, szociálpszichológiai, historiográfiai, szellemtörténeti vizsgálódások, természet- és társadalomtudományos kutatások, művészetek, eszmeáramlatok áttekintéséig ívelő polihisztóri enciklopédizmus koncentráliódik a magyar lét- és sorsproblémák analizésére, hogy azokat európai látószöggel megint egyetemes érvényűvé emelje és avassa. A keletiség jellegadó szellemi inspirációit nem tévesztve össze a bizantin politika vállalhatatlanságával: „Nyugat és Bizánc” közül jelképesen is mindig az előbbit választva; „inkább kívánom a halált, mint hogy a Nyugat nyugtalan lelkéhez, melynek fájdalmainkat és örömeimet köszönhetem, hűtlen tudjak lenni. Akik írásaimat olvasták s értették, zsigereikben kell érezniök, mi az európai vallás”³⁵ – szól a hiteles szintéziselvű vallomás. Noha van pillanat – 1939 szeptemberében –, amikor a nemzetközi politikai valóság okot ad az ilyenfajta keserűsége is: „Az angolok és franciák pedig most megteszik, amire hülyeség, aljasság és gyávaság szövetkezve is csak ritkán képes: egy puskalövés nélkül bámulják Lengyelország pusztulását [...] nem vagyok többé büszke rá, hogy európai vagyok.”³⁶ Miközben az eszménygyökereiben mégis megőrzött egységes európaiság felfrissítését rendületlenül a keleti szemléletfrissüléstől, a kelet-európai szolidaritásban kiérlelődő humán értéktartalmaktól várja: „a kelet-európai népeken van most a sor. Őnekik kell Európa nagy hagyományait friss lelkükben fölemelniük [...] nekünk, magyaroknak s a többi kelet-európai népnek kell új, termékenyebb népmozgásban Európa géniusát: a minőséget diadalra vinnünk.”³⁷

Németh László antropológiai minőségideáinak³⁸ együttese – elképzeléseinek, vezéreszméinek, sarktételeinek összefüggő gondolati rendszere a minőség forradalmáról, a lelkek minőségerkölcsei reformjáról, az áldozatvállaló szellemi-hivatásrendi (mintegy világi szerzetesrendi) új nemességről, a Kert-Magyarországról, az osztály nélküli értelmiségi jellegű társadalomról, a gyarmati függésből,

³⁴ Németh László: Népi író. In uő: *Két nemzedék*. Budapest, 1970, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 683.

³⁵ Uő: *Nyugat és Bizánc*. In uő: *Életmű szilánkokban I–II*. i. m. I. 459.

³⁶ Uő: *Gulyás Pálnak*. In *Németh László élete levelekben 1914–1948*. Szerk. Németh Ágnes. Budapest, 1993, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 318–319.

³⁷ Németh László: *Európa egysége*. In uő: *Életmű szilánkokban I–II*. i. m. I. 607.

³⁸ Vö. „A Minőség, ahogy én értettem, nemcsak az értelemben, az egész biológikumban akart visszhangot kiváltani. [...] A Minőség nemcsak eszme, utópia: anthropologikum.” Uő: *Levél Veress Dánielhez*. In uő: *Megmentett gondolatok*. Budapest, 1975, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 589.

a kisebbségi sorba taszítottságból való kiemelkedésről, a harmadik út szuverenitásáról, a mélynépi és a magaskultúrát összeépítő bartóki modellről vagy szintézisről, a népfőiskolai, parasztkollégiumi, hungarológiai-sorstudományi koncepcióról, a modern (tömeg)médiумokra (sajtóra, rádióra, szó- és írásbeli nyilvánosságra) is háruló népnevelői-nemzetművelői feladatokról és a többitől – egyeztetni kívánja szabadság, egyenlőség és testvériség hajdani eszményeit, a valóságban régóta széttartó tendenciáit, s ajánlatot tesz mind a gáttalanná váló, könyörtelen emberi alávétésekhez vezető szabadversenyt abszolutizáló liberalizmus, illetve a diktatórikus kollektívizmus távlattalan alternatívájának meghaladására, mind a korabeli német (németországi, hitleri) fasizmus és az orosz (szovjet, sztálini) bolsevizmus vetélkedő birodalmi agressziójának az elkerülésére. Az önálló „magyar műhely”³⁹ – élenjáró, világtörténelmi jelentőségű példát nyújtva – a minőség jegyében múlhatja felül individualizmus és parancsuralom, kapitalizmus és szocializmus, materializmus és kommunista terror torz képleteit. Egyéniség és kollektívum illeszkedése nem elvi lehetetlenség, ha ezt a rendet a nyers anyagelvűségen túli szellemi-erkölcsi igények teremtik meg.

„Nem lehet kollektívnek tekinteni azt a társadalmat, amely a maga önmegújító ösztönét, az egyéni kezdeményezést irtja ki. [...] Ahol a hatalom az egyéni- és csoportos szabad mozgását megbénítja, önmagát ítéli eltunyulásra és elbutulásra. Az igazi kollektívizmus az, amely úgy helyezi az államot csoportok és egyének fölé, hogy nem élettevékenységeiket szünteti be, hanem életcéljaikat hangolja össze a célok magasabbfajta rendjében. Szabadság és rend nem ellentétek, mint ahogy feltűntetik, hanem egymás feltételei. A szabadság nevet csak az a szabadság érdemli meg, amely az értékek örök égboltja alatt akar szabad lenni, s nem rend az, hanem rabság, amely az élet apró, természetes önkormányzatait nem tudja beilleszteni a maga tágabb tervébe”⁴⁰

Az arány, a kényes egyensúly mindkét irányban megbillenhet; a 20. századi bolsevik etatizmus az „elvtársakból” „bólintó és hurrázó automatákat nevel”;⁴¹ másfelől viszont a „liberalizmus bozótja”-ba⁴² rendező elvet szükséges bevinni. A nagy gondolkodók nem akarták „a természetet a társadalomban” teljességgel

³⁹ Uő: Magyar műhely. In uő: *Megmentett gondolatok*, i. m. 189–205.

⁴⁰ Uő: Helyzetkép. In uő: *Életmű szilánkokban I–II*. i. m. I. 335–336.

⁴¹ Uo. 335.

⁴² „Az ember: természet. A társadalmi rend elszabadíthatja ezt a természetet: így keletkezett a liberalizmus bozótja; mértani formákra nyirbálhatja: így nyírja fáit kockára a XX. századi etatizmus”. Uő: Nemzeti radikalizmus. In uő: *Sorskérdések*, i. m. 76.

„szabadjára hagyni”.⁴³ „Platon óta” alig hihető, hogy „a természetes társadalmi rétegződés, melyet az alkatok és érdekek tülekvése hoz létre, föltétlenül különb, mint a mesterséges, melybe az emberi értelem, állam, kereszténység, célszerűség vagy igazságosság ideái is beléavatkoznak. A természet [...] bölcs, de rászorul a segítségre”.⁴⁴ Ami javításra szorul, az a lelkek reformjával orvosolható, s az igazságosság és a méltányosság céljához közelítő társadalomszervezési módszerek által.⁴⁵ A méltánytalanul, érdemtelenül megszerzett és megöröklött társadalmi előjogokat a szolgálat (a morál, a kötelesség, az érdem, az erőfeszítés, a meritokratikus belátás) szempontjából kell tehát például felülvizsgálni Németh szerint. A születési kiváltságok és a vagyoni privilégiumok revíziója elengedhetetlen. Közgazdaságtani értelemben ez a piaci struktúrák bizonyos irányításának elvét jelenti. „A tömegeket elhelyező új világ most a kert, az eszmény a szövetkezettel megosztott telep; a hős az állam fele megbízott, a föld fele vállalkozó kertész; az államideál: a vállalkozók irányított szövetkezete. [...] A marxizmus a múltból kiszakadt béresek szocializmusa; ez a hagyománnyal kapcsolatot tartó vállalkozóké. [...] Küzd a munka kihasználása ellen, ha meg is engedi a versenyt, egy starttól indít el minden versenybe indulót, s nem tűri, hogy a sikeres vállalkozás mint öröklődő magánvagyon halmozódjék föl.”⁴⁶ A bizományszerűvé alakított birtokviszony, az individualitást és a kollektivitást harmonizáló tulajdonjog szempontjából mindez így vetül ki: „Ország és táj, nemzeti politika és csoportélet, tervgazdaság és egyéni kezdeményezés [...] nem ellentétek; az alárendelt dolgok viszonylagos önkormányzata nélkül sem sejtek és szervezet, sem tagok és társadalom nem alkothatnak magasabb fajta szerves életet.”⁴⁷ „A magántulajdon nem szentség és nem rablás – mondja ez az új helyzet –, hanem megbízás, amelyet a közösség ad, s amelynek meg kell tudni felelni. [...] A vagyon új ideálja a vagyon bizományszerűségével a közösséget, a vagyon viszonylagos önkormányzatával az egyént védi.”⁴⁸ „Egy társadalom annál szilárdabb, minél közelebb esnek egymás-

⁴³ Uó: A magyar vezető réteg. In uó: *Életmű szilánkokban I–II.* i. m. I. 612.

⁴⁴ Uo. 612–613. – A magyarság pedig alkatilag is alkalmas „a hagyomány gazdagságát” képviselve az értékszintézis megteremtésére: „szabadság az egyéni kísérletben, rendező erő a közösségben, kitűnő égalj, hogy ez a lappangó magyar görögség, melyet már Csokonai is érzett, példaadó kultúrában virágozzék ki. Föld, társadalom és művelődés magasabb és magasabb fokain így válhatna a szívünkbe írt Magyar Elvből lassan Magyar Példa, s így lenne a belső reform egyszersmind hatásos külpolitika.” Uó: A reform, i. m. 205., 241.

⁴⁵ „Az emberhez méltó kérdés végül is nem az, hogy milyen gazdasági rendben éljünk, hanem hogy milyenek legyünk [...] közgazdasági reformok a lelkek reformja nélkül: visszajukra sülnék el”. Uó: A reform, i. m. 203. – „Semmi bizalmam sincs egy olyan gazdasági mozgalomhoz, amely nem erkölcsi (a szó legnemesebb értelmében: vallásos) mozgalom is.” Uo. 250.

⁴⁶ Uo. 248.

⁴⁷ Uó: Nemzeti radikalizmus, i. m. 76–77.

⁴⁸ Uó: Helyzetkép, i. m. 336.

hoz morális szótárában a vagyon és a kötelesség szavak. [...] A mai magántulajdon és a munkáshadsereg közt van egy faja a nem örökölhető vagyonnak – amelyet ennek a kornak valahogy fel kell fedeznie.⁴⁹ „A telepesek bizománybirtoka mellett (mely középúton van a szabad magántulajdon s a nacionalizált telep közt; a vállalkozó kedvre apellál, de egy nemzetgazdasági tervbe illeszkedik) a régifajta kisbirtok sorvadásra ítéltén maga is szövetkezetekbe kényszerül; minőségtermelés, birtokok közti kapcsolat, közvetlen értékesítés az egész ország földművelését az újfajta telepek mintájára gyúrja át. Ezt az áttérést a minőség-földművelésre, zöldségre, gyümölcsre, apró állatra Magyarország földje s viszonyai rendkívül megkönnyítik.”⁵⁰ „A szövetkezet: a nagyobb vállalkozó kedvnek jobb megbízást, nagyobb jövedelmet enged, s nem zárja ki, bár meglehetősen értelmetlenné teszi a pénzhalmozást; de megszünteti a vagyon erkölcsromboló hatását, a földvagyon gyűjtését, a vagyonaprózást, egykét s a szerzett vagyon védelmében a lustaságot. A szövetkezetet a kisbirtoktól egy új birtokjogi viszony választja el véglegesen. [...] A telepes, amikor bevonul a szövetkezetbe, kivonul a régi társadalomból, s kívánatos, hogy ez a kivonulás kiemelkedés is legyen. A telep a társadalomban ugyanaz legyen, ami a sziget a szellemben. A kivonulók új, magasabb társadalma. [...] Minden szövetkezet termelő és fogyasztó. Amit termel, maga értékesíti, részben még a telepen, részben külső piacokon, a városokban. [...] A sok telep nagy, országos szövetkezetbe (közbeeső fok a tájszövetkezet lehet) forr össze. [...] Ez a céltudatos kertország, nemesebb növényi és ipari terményeivel, ahogy nő, meggyorsítja az igények amúgy is folyó áthangolását gyárból a kert felé.”⁵¹ „A vállalkozók hadserege: ejtettem ki a paradoxont. Mit jelentett ez a szó? Szabad egyéniség és közösségkényszer magasabb rendű kiegyezését. A földműves, kereskedő, iparos, orvos stb. az állam fele legyen tisztviselő, akit a közösség küld a megfelelő helyre, és munkájával szemben legyen vállalkozó, akinek a jövedelme munkájától függ.”⁵² „A telep bizománybirtoka nem magántulajdon és nem vagyonközösség: van tehát egy harmadik út.”⁵³ Érték és érdek szintézise világgazdasági szinten is rendkívüli távlatokat biztosít. A múlt századi extenzív fejlődés, a gépiesítés, a tömegtermelés után a 20. század nagy kiáramló mozgása – „belső kivándorlása”⁵⁴ – az öngaz-

⁴⁹ Uő: Adalékok egy „újnemes”-szekta történetéhez, i. m. 417–418.

⁵⁰ Uő: Érdemes-e? – Levél egy fiatalemberhez. In uő: *Életmű szilánkokban I–II*. i. m. I. 352.

⁵¹ Uő: Magyarország és Európa, i. m. 324–326.

⁵² Uő: A reform, i. m. 240.

⁵³ Uo. 247.

⁵⁴ „A külső kivándorlás ma megszűnt. Ma csak egyfele lehet kivándorolni: idebe, a minőségtermelésbe [...] a minőségtermelés feltétele az életigények átalakulása; a tömegcikket igénylő ember helyett a művészi árut kívánó ember. Amihez az ember ér, műalkotássá válhat, amivel körülveszed magad, amit magadra öltesz, megeszel, mind lehet műalkotás. A belső kivándorlás eszméje” ez. Uő: Helyzetkép, i. m. 334–335.

gató intenzív minőségtermelésbe irányulhat, amely lehetőséget ad a kedvvel teli kisvállalkozói, kisiparos-kistermelői magatartásnak, az „ezermester”⁵⁵ ember művészies-alkotó hajlamainak, a finom, mívés munkáknak és technikáknak: a jellegzetes kertész-tevékenységnek: s összességében „Kert-Magyarország”⁵⁶ kialakulásának. A kapitalizmus és a szocializmus Németh szerint egyaránt félreérti vagy nem ismeri fel ezt a tendenciát; az egyik a kiterjedő piacszerzés harcát, az államot magával rántó kartellkapitalizmus monstrumát erősíti, a másik az egyéni, a sajátos kiiktatásával – a fejek millióinak „legyalulásával”⁵⁷ –, az erőszakos etatista uniformizálással szintén a tömegtermelésre, csupán az elosztás (az állami redisztribúció) forradalmára törekszik. Vagyis nagyjából hasonlóképpen gondolkodnak és járnak el: a szocializmus „órjása”, „miután elpusztította a kapitalistákat, nagyjából épp úgy gondolkodik, mint egy kapitalista”.⁵⁸ Ezzel szemben az igények forradalmára is szükség van; a földreformmal együtt az ügyességet, a gondoskodást kívánó új „kert”-termények találékony meghonosítására, elterjesztésére. A „Gyár” arctalan rabszolgamunkájával szemben a kezdeményezésre kész leleményesség rangemelkedésére. A szaktudás, a szakértelem, az artisztikum, a minőség önirányító emberi-lelki tulajdonságainak térnyerésére; az ökonómiai szemlélet spirituális perspektívákkal való kiszélesítésére.

„Akár rablás, akár szentség a tulajdon, még mindig az élet legfontosabb tényezője. A szocialista, aki gyűlöli kora gazdasági rendjét, e gazdasági rend előítéleteivel gondolkozik. Morál és indulat szemben állnak; az értékrendszer azonban ugyanaz, a munkás fogalma a földi és mennyei javakról azonos a vállalkozóéval.

A szocializmust a kereszténységhez szokták hasonlítani. Szocializmus és kereszténység közt épp az a lényeges különbség, hogy a kereszténység új értékrendszert állít a meglevővel szemben: szellemi az anyagival, mennyeit a földivel, míg a szocializmus

⁵⁵ „Az ember ezermesternek született. Nincs nagyobb méreg a számára alvó képességeinél. [...] S csak azért is ezermester akar lenni [...] jót csak az ezermester tud termelni.” Uő: A minőség forradalma. In uő: *Életmű szilánkokban I–II.* i. m. I. 251.

⁵⁶ „A mi területünk az új, az embermilliókat felszívó világ: a Kert, a minőség-földművelés. [...] A Kert éppolyan nagy jelképe a mi századunknak, mint az előzőnek a gyár. Nemcsak anyagi, szellemi is.” Uő: *Életcél.* In uő: *Sorskérdések,* i. m. 180.; „minőség-szocializmust, Kert-Magyarországot és harmadik oldalt prédikáltam. [...] Az új forma: a kert s a földet egyenletesebben beborító elektrifikált minőségkultúra. Ez részben tény, részben ideál.” Uő: *Az értelmiség önérzete.* In uő: *Sorskérdések,* i. m. 643. – A „minőség-földművelés, kert-Magyarország sejtjét rendezni be”. Uő: *Negyven év.* In uő: *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász,* i. m. 19. – Vö. Somogyi Imre: *Kertmagyarország felé.* Budapest, 1997, Hét Krajcár Kiadó és Püski Kiadó.

⁵⁷ Ha „a termelő-tulajdon a dolgozóké, a nemzeti jövedelemben mindenki a munkája értéke szerint részesül [...] fölösleges gyaluval csinálnunk társadalmat s fejek százezreit is hozzágyalulnunk.” Németh László: *Népi író,* i. m. 703.

⁵⁸ Uő: A huszadik század vezérjelenségei. In uő: *Életmű szilánkokban I–II.* i. m. I. 263.

ellenfele értékrendszerét veszi át ellenkező jellel, s épp ez a közös értékrendszer biztosítja a gyűlölet alatt a tizenkilencedik század mély emberi egységét.”⁵⁹

Az új emberi-szellemi viselkedést viszont az új elit modellálja. A lelkiismeret törvényeihez (a belső isteni hanghoz, a „foné tisz daimoniosz”-hoz⁶⁰) ragaszkodó erkölcsi elkötelezettség megérteti és példaélettal mintázza a nagy kultúraalkotó európai hagyomány humanista lényegét, az alkatok és egyének szabad virágzását és közös erővé növekedését sugárzó ókori görögség üzenetét.

„Hűség nem császárhoz, vezérhez, egyházhoz, hanem magunkhoz és helyünkhöz; hűség a lelkünkben felnyomuló természeti, történeti és isteni erőkhöz – a szabadság szóval, a sors categoricus imperativusával megkötve. Ehhez a hűséghez, mely nem szolgál, hanem *van*, az agyunk iránti hűség: az igazságszeretetet is hozzátartozik.”⁶¹

A lelke transzcendentális eredetű üdvösségügyéhez, a gyökérzettudathoz, a mélységérzethez és a sorsközösséghez kötött, illetve a szellemi távlatok emelkedettségéhez vonzódo személyiség, amely önkéntes áldozatviselésével („erényként” hordozva a „szorultságot” „értelmiségi embernek lenni mindig ez volt és ez lesz: segíttelenül segíteni és megértetlenül megérteni”⁶²) sorsmintájává lesz a közösségének: elidegeníthetetlen hivatását tölti be. Ez a néphez húzó értelmiségi középréteg mindenkor szolidáris az alullevőkkel – s népszerűtetével fogékony a magyar sorskérdésekre; nem úgy, mint a közönyös középosztály: „a középosztályi embernek hivatata és fixuma van; az értelmiségnek munkája és hivatása. A középosztályinak az, hogy vannak nála nyomorultabbak: tekintély, büszkeség; az értelmiségnek: lelkiismeret-furdalás és felelősség.”⁶³ Az új nemeség tehát semmiképpen sem autokrácia: hanem követendő, végső soron az egész társadalomra szétterjedő életperspektíva. „A minőségelvre épített társadalom nem mandarintársadalom. A foglalkozások itt egymás mellett és nem egymás fölött vannak, mindnek van emeletje és szuterénje; a kertészemester vagy szakácsművész olyan magasan lakik, mint a költő vagy sebészprofesszor, s a makogó

⁵⁹ Uő: A kapitalizmus vége. In uő: *Életmű szilánkokban I–II.* i. m. I. 228–229.

⁶⁰ „Foné tisz daimoniosz, egy isteni hang, hivatkozik a benne lakó, sugalló istenre védőbeszédében az istentagadással vádolt Szókratész.” Uő: Két templom közt. In uő: *Életmű szilánkokban I–II.* i. m. I. 469. – „Platonban is megtaláltam a foné tisz daimonioszt, amelyre Szókratész mint tettei irányítójára hivatkozik.” Uő: A „vallásos” nevelésről, i. m. 18.

⁶¹ Uő: Szekfű Gyula. In uő: *Sorskérdések*, i. m. 530.

⁶² Uő: Az értelmiség önérzete, i. m. 644.

⁶³ Uo. 641.

tanár nincs magasabban egy utcaseprőnél.”⁶⁴ A minőség az a „ragyogó, nyugtalan éterlángszerű szellemi elem”, „mely a görög s a nyugati civilizációt a többtől elválasztja”,⁶⁵ s az erre épülő demokratikus, közösségi társadalmiság, a mindenemű kizsákmányolást intézményesen is akadályozó szociális modell olyan örök érvényű esélye az emberiségnek, amelynek világtörténelmi súlyú megfogalmazódása éppen a magyar népi mozgalomban történt meg olyannyira szuggesztív hitelességgel – amint ezt Bibó István is leszögezi: „mindenekelőtt a magyar népi mozgalom teljes mértékben belesimul, azonos az európai szabadságmozgalmak nagy vonalával, teljes mértékben magáévá teszi a francia forradalom szabadság–egyenlőség–testvériség ideológiáját”;⁶⁶ a népieknek, „túl a magyar realitáshoz való minden más mozgalomnál nagyobb közelségükön, van egy olyan jelentőségük, amelyik túlnő a magyar viszonylatokon, az ti., hogy egy olyan radikális mozgalmat testesítettek meg, amelyik egyszerre foglalta magában a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének és intézményszerű teljességének követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdalo ellentétes világnézetek, amelyek mind a szabadság központi ideológiájából vezetnek le magukat anélkül, hogy ezt a kielégítő szintézist létre tudják hozni”.⁶⁷

Az ilyen értelmű harmadikutasság és magyar út tehát az autonómia, az örendelkezés és az öntudat megszabta identitásőrzésnek, egyszersmind a mély európaiság és a közép-európai adottság ösztönző számbavételének az iránya, a nemzeti méltóságtudat metaforája. A magyarság belső kohéziója nem élettani-biológiai, hanem szellemi természetű erő: a nyelv, a sors és a sorstudat, s a nemzeti kultúra és műveltség egésze. A magyarságot a bekövetkezett történelmi tragédiák után is van remény erőssé tenni, s ehhez a népi sors mélységeit, hagyományait a szellemi vállalkozás éthoszával szükséges megérteni és tudatosítani. Németh László kidolgozza a konkrét, tényleges népnevelési feladatok programját is – a falukutatástól a faluszemináriumokig, a tanyasi tanulók otthonától, a paraszti dolgozók iskoláitól a népkollégiumokig, a népfőiskolákig, a magyar rádió kulturális kötelezettségeitől a művelődéspolitikai egész rendszeréig. Mindebben a tájszeretettől a honismereti felfedező kedvig, a szaktudástól a történelem- és népismeretig, a hagyomány- és nyelvápolástól a minőségi életmód igényéig végtelen horizontja nyílik ki az emberi műveltségnek, s a lehetőség, hogy

⁶⁴ Uó: *A reform*, i. m. 231.

⁶⁵ Uó: *Negyven év*, i. m. 17.

⁶⁶ Bibó István: *Levél Borbándi Gyulához*. In uó: *Összegyűjtött munkái I–IV*. Bern, 1981–1984, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, III. 824.

⁶⁷ Uó: *Levél Szalai Pálhoz*. In uó: *Összegyűjtött munkái I–IV*, i. m. IV, 1273–1274.

a magyar ügyből tudjunk végre „európai ügyet csinálni”.⁶⁸ A kultúra „egy nép vérébe és szellemébe ivódott erkölcsi és művészi szokásjog”,⁶⁹ amelyben egyéni felelősségérzet és társas érintkezés formái ötvöződnek; egy „néptest életében kialakult szellemi és erkölcsi szokásjog: ízlés, etikett, gondolkozásmód, amelyben éppolyan otthonosan kell éreznünk magunkat, mint a bőrünkben.”⁷⁰ De mivel ez a bevezetés a saját kultúrába – az ősiséget a modernséggel összekötő bartóki modell kiterjesztése – nem lehetett természetes folyamat a két háború között; szükség volt a magyarságtudomány körvonalazására is, ezáltal a polifón európai kultúrában történő méltó magyar részvétel előkészítésére. A paraszti múlt teljes értéktárának felderítésére és megtartására – hiszen ez „a nagy medence, amelyből az egész nemzet eredt”.⁷¹ A magyarságtudomány mint „sorstudomány”⁷² segít „úgy forgolódnai az új Duna-népek közt, hogy az elszakított magyarságnak életet, magunknak pedig kedvező helyet ügyeskedjünk ki”.⁷³ „De szabad-e egyáltalán gondolkoznom Európáról, hogy ne a magam népének gondolkozzak”⁷⁴ – hangzik a meggyőződéses kérdés. A történelmi tudatosság pedig a fordított társadalmi kiválasztás (a „kívülről ránk oktrojált vagy belőlünk kitenyészett természetellenes vezetők”⁷⁵ megtestesítette kontraszelekció), az anorganikus polgárosodás torz képleteinek helyrehozatalához járul hozzá: „Magyarországnak a magyarok a proletárjai [...] minden nép a maga törvénye szerint, a maga legkiválóbb fiai alatt élhessen a többi fajtaival testvéri szövetségben. Fajtánk jogait nem negatívumokkal, hanem egy nagy társadalmi igazságtevés pozitív programjával akarjuk biztosítani”;⁷⁶ „Társadalomban: népi középosztály; gazdaságban: kertgazdaság; belpolitikában: kelet-európai kis népek összefogása; művelődésben: mélymagyarság; vallásban: a keresztény vallásos érzés magyar formái. [...] Mi, magyarok tehát nem azért akarjuk Magyarországot magyarrá tenni, mert így fajibb lesz – hanem mert igazságosabb, szabadabb, emberibb, európaibb és istenesebb”;⁷⁷ „Magyar nézőpont, társadalmi fölszabadítás, új mélymagyar kultúra, európai küldetés”;⁷⁸ „Vannak, akik talán őszintén hiszik, hogy népiségünkben elmerülni

⁶⁸ Németh László. A magyar rádió feladatai. In uő: *Sorskérdések*, i. m. 140.

⁶⁹ Uő: *Érdemes-e?* – Levél egy fiatalemberhez, i. m. 345.

⁷⁰ Uő: *Sznobok és parasztok*. In uő: *Életmű szilánkokban I–II.* i. m. I. 322.

⁷¹ Uő: Második szárszói beszéd. In uő: *Sorskérdések*, i. m. 737.

⁷² Uő: A magyarságtudomány feladatai. In uő: *Életmű szilánkokban I–II.* i. m. I. 405.

⁷³ Uő: *Magyarság és Európa*, i. m. 304.

⁷⁴ Uo. 335.

⁷⁵ Uő: A magyar vezető réteg, i. m. 615.

⁷⁶ Uő: A jobbak egységéért. In uő: *Sorskérdések*, i. m. 640.

⁷⁷ Uő: *Magyarok, kibékülni!* i. m. 614.

⁷⁸ Uő: *Magyar radikalizmus*, i. m. 626.

s az emberiségben kítárulni összeférhetetlen dolog. Holott nemcsak hogy nem összeférhetetlen, hanem azonos.”⁷⁹

Ez az értékösszegző nemzetstratégia tehát együtt tekinthető a magyar megmaradás és az önsorsirányító újjáépülés programjának, illetve zálogának. „A harmadik út nem cél volt, hanem út. A cél évszázados igények valóra váltása lett volna, hogy a magyar nép gazdája legyen hazájának, s a saját képére és hasonlatosságára olyan országot teremtsen, melyben szabadon alkotva fejtheti ki és juttathatja érvényre önmagát”⁸⁰ – amiként azt Gombos Gyula summázza. S ezt a sajátos és autonóm magyar történelmi perspektívát – „a szélsőséges individualizmus és a szélsőséges kollektívizmus, a zsarnoki (globalizációs) kapitalizmus és a zsarnoki (szovjet) szocializmus között vezető út”,⁸¹ a „saját út”, „a magyar minőségelv ideájára épülő harmadikutas eszmekör”⁸² távlatát – a történelmi jelentőségű balatonszárszói találkozón (1943. augusztus 23. és 29. között) többen is megnyitották (Gombos Gyula, Juhász Géza, Féja Géza, Püski Sándor, Fitos Vilmos és mások, sőt e gondolatok bizonyos szellemi érvénytartalmát több-kevesebb megszorítással még Erdei Ferenc és Veres Péter is elfogadta), de az újabb történelmi alárendelődés és kiszolgáltatódás veszélyeit természetesen a legerőteljesebben Németh László exponálta. Aki világossá tette, hogy „a szabadság, amelyet hoznak, valóban a magyarság felszabadulása legyen. Egy rendszer önmagában nem válhat meg egy népet; minden attól függ: kik, milyen módon, milyen ösztönökkel alkalmazzák.”⁸³ Az angolszász jellegű tőkésrend is megcsappantaná a magyarság részesedését a nemzeti vagyonban, de a szocializmusnak nevezett állami felügyelet is kolhozokba, tömegműhelyekbe terelt, sötét jobbágyorszába taszított szolganéppé és szorosan ellenőrzött értelmiséggé alacsonyítaná a magyar népet – diagnosztizálta előre az eshetőségeket. S hogy milyen látnoki pontossággal vizionált a II. világháború végi nagy világpolitikai átalakulás és az évtizedekkel későbbi kelet-közép-európai rendszerváltozások előtt, azt egyrészt a megvalósult bolsevizmus magyarországi tényleges internacionalizmusa (azaz anti-nacionalista, nemzetellenes agresszivitása) bizonyítja, eltérően a térség többi országának nacionálkommunizmusától, amely sem demográfiai, sem öntudati-önérzeti vonatkozásban nem sorvasztotta úgy, mint nálunk, a látszólag ugyanannak a típusú rendszernek alávetett népet. A balsejtelem másik részét pe-

⁷⁹ Uo. 625.

⁸⁰ Gombos Gyula. *A harmadik út*. Budapest, 1990, Püski Kiadó, 138.

⁸¹ Pomogáts Béla: Németh László és a nemzeti stratégia. In uő: *Irodalmi nemzet*. Miskolc–Szolnok, 2003, Felsőmagyarország Kiadó, Szépirodalom Kiadó, 182–183.

⁸² Bíró Zoltán: *Saját út*. Budapest, 1988, Eötvös Kiadó, 9.

⁸³ Németh László előadása. In *Szárszó – Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Budapest, 1993, Püski Kiadó, 46.

dig az 1989-90-es fordulat utáni jelenbeli korszak formálisan szabadpiaci, ténylegesen inkább globálkolonializációs viszonyai igazolhatják – a magyar társadalom módszeres tulajdonjogi kifosztásával az illegitim (mert jórészt az előző rendszer haszonélvezőinek a társadalmi javak egykori elkobzásán, államosításán alapuló jogtalan privilégiumait konvertáló) privatizáció által. És ezért olyan megrázón aktuális az is, amit akkori előadásához hozzáfűzött Németh László: „Tegyük fel, hogy van Új-Guineában egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának az angolokénak kell lennie. A másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alatt lehet boldog. S most föláll valaki, és azt kérdi: Nem lehetne Új-Guinea a pápuáké? Ez a – harmadik oldal.”⁸⁴ Egyébként a tanácskozást lezáró emelkedett szavaiban Veres Péter is a magyar nemzeti megmaradás feltétlenségére és elsődlegességére helyezte a hangsúlyt: „Ha a mai népi értelmiség valóban az örök magyar jelleg megőrzője akar lenni, mint ahogy ezt Németh László megjelölte, akkor én úgy hiszem, *nincs más útja*”; „Szolgálják a népet minden előzetes feltétel nélkül. Ne nézzék, milyen pártú, milyen vallású, hanem adjanak át neki annyi tudást és emberséget, amennyit át tudnak venni. [...] A világtörténelem nagy erőivel szembe úgyszem fordulhatunk, mert akkor megsemmisülhetnénk. Azt kell tennünk, amit minden életrevaló nép tett a történelem folyamán: *alkalmazkodni, hogy megmaradhassunk*. Ez minden más eszmei vagy világnézeti igazság előtt áll: *Megmaradni*. Ahogy lehet. S hogy lehet? Úgy, ahogy a nép nagy többsége hiszi, hogy lehet. Mert a hit nagy erő, a történelemben talán a legelső erő.”⁸⁵

Németh László tehát Szárszón is időszerű és időtálló válaszokat adott legégetőbb sorskérdéseinkre; a magyar szellem függetlenségét tanúsítva „híven tükrözte a nemzet helyzetét és esélyeit”,⁸⁶ s „a magyarságot fenyegető valóságos veszedelmekre figyelmeztetett.”⁸⁷ Az irodalom akkor is megelőzte a politikát, amely viszont igazi mivoltában soha nem lehet más, mint a nemzet akarata (amelyet pedig rendszerint csak igazi írók és igazi politikusok szoktak és tudhatnak képviselni). Ahogyan Németh László már 1928-ban megvilágította ezt: „a bizonytalan hánykódások s a politikává izmosodott társadalmi akarat közt mint hatalmas érlelő áll a támadó igények és szavakat nem talált szorongások eszmévé váltója: az irodalom [...] a reformkor el sem képzelhető a megelőző irodalmi mozgalmak nélkül. [...] A dolgok rendje, hogy Bánk bán és Lúdas Matyi előtte

⁸⁴ Uo. 51–52.

⁸⁵ Veres Péter záróelőadása. In *Szárszó – Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*, i. m. 233–234.

⁸⁶ Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom – A harmadik reformnemzedék*. New York, 1983, Püski – Corvin, 1983, 339.

⁸⁷ Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*. Budapest, 1989, Eötvös Kiadó, 244.

járjanak Széchenyinek és Kossuthnak.”⁸⁸ De ha a szűk látókörű politika mégsem figyel a nemzet szellemi, irodalmi nagyjainak a szavára és méltatlan lesz saját nevéhez: abból törvényszerűen a biztos nemzeti katasztrófa következik. Mert a remény – akár az utópia⁸⁹ – alternatíváját továbbra is a szellem kínálja; s ugyan a történelem ellen „handabandázni” nevetséges: „handabandázni a történelemmel együtt még nevetségesebb”.⁹⁰

⁸⁸ Németh László: Új reformkor felé, i. m. 38–39.

⁸⁹ „Nagy történelmi feladatoknak csak az felelhet meg, aki többet is akar, mint történelmet csinálni. Utópia nélkül a történelemben csak alámerülni lehet.” Uő: Három kortárs. In uő: *Életmű szilánkokban I–II.* i. m. 300.

⁹⁰ Uo. 299.

EURÓPA MINT IDENTITÁS
A HOVATARTOZÁS METAFORÁI EURÓPAI SZÁRMAZÁSÚ,
KANADÁBAN ÉLŐ ÍRÓK MŰVEIBEN

—◀▶—
NAGY JUDIT

I. BEVEZETÉS

Az identitás kérdése vizsgálható az egyén közösséghez való viszonya szempontjából, így kisebbségi származású írók esetében releváns kérdés, hogy az adott írók meg kívánják-e őrizni kisebbségi gyökereiket, illetve hogy nyitni kívánnak-e a befogadó kultúra felé. Ennek alapján négy alapvető attitűdöt különböztethetünk meg, amelyeket Friessen és Friessen, Schulz és Kroeger, Berry valamint Chambers integráció, asszimiláció, szeparáció és marginalizációként definiál.¹

A négy attitűd irodalmi szövegekben többféle módon és szinten jelenik meg. Ezekből a jelen tanulmány a hovatartozás metaforikus megjelenítésére összpontosít. A négy attitűd definícióját, a metafora fogalmának jelen tanulmány vonatkozásában történő értelmezését és az elemzés módszerét bemutató rövid elméleti bevezetést követő elemző rész az európai származású, Kanadában élő írók novellái alkotta korpuszban részletesen vizsgálja a négy attitűdöt tükröző metaforákat, választ keresve a következő kérdésekre:

- (1) Melyik attitűdkategória tartalmazza a legtöbb elemet és miért?
- (2) Melyek az egyes kategóriák leggyakoribb, azonosítók által létrehozott akkulturációs metafora csoportjai?
- (3) Találunk-e a korpuszban népcsoport-specifikus kategóriát, illetve metaforát?
- (4) Létezik-e a hovatartozás novellabeli metaforikus kifejezése szempontjából egységes „európai” megközelítés?

¹ Lásd Friessen és Friessen 2005; Schulz és Kroeger 1996; Berry 1992; Chambers 2009.

II. ELMÉLETI HÁTTÉR

Az egyén és közösség kapcsolatát vizsgálva Friessen és Friessen² arra a konklúzióra jut, hogy eme kapcsolatban fontos szerepet játszik, hogy az egyén milyen módon azonosul a társadalmi környezetével. A társadalmi környezethez való viszonyulás magában foglal mind kisebb (család, barátok, iskola, munkahely), mind pedig nagyobb (földrajzi tájegység, szubkultúra, politikai párt, nemzet), egymással párhuzamosan létező társadalmi egységeket, amelyek az egyén hazai és befogadó kultúráját alkotják. Ezeknek az együttes lecsengése az egyén akkulturációs élménye, amelyet Sam és Berry „kultúrák találkozása, és az ebből eredő változásokként” definiál.³

Schultz és Kroeger⁴ öt kategóriát állít fel az akkulturáció jellemzésére, és jól-lehet, ezeket az őslakosok esetében használták elsődlegesen, ezek kiterjeszthetők bármilyen kisebbségi csoportra:

1. *traditionalists* („hagyományőrzők”),
2. *the assimilated* („asszimilálódottak”),
3. *lost identity people* („elveszett identitásúak”),
4. *the new traditionalists* („az újjászületettek”) és
5. *international human beings* („nemzetközi emberek”).⁵

Értelmezésünkben az 1. kategóriába azok tartoznak, akik tisztelik és őrzik a hazai kultúrhagyományokat, és eszerint élnek, míg a 2. kategória a befogadó kultúrába sikeresen beolvadt egyéneket foglalja magában. A 3. kategória azokat tömöríti, akik a két kultúra közül egyikhez tartozónak sem érzik magukat, a 4. csoportba tartozók pedig újra fel kívánják fedezni a hazai kultúra élményét, örökségét (például a bevándorlók többedik generációja). Az utolsó kategóriában az általános emberi tulajdonságok kerülnek a középpontba a hazai vagy a befogadó kultúra helyett.

Berry⁶ hasonló, de az elemzési céljainknak talán jobban megfelelő modellt fejlesztett ki az akkulturáció jellemzésére. Értelmezésében az egyén társadalmi kötődéseinek meghatározása két fő kérdésre adott válasz mentén történik:

1. Meg kívánja-e őrizni az etnikai hovatartozását?
2. Fenn kíván-e tartani kapcsolatot a szélesebb társadalmi környezetével?

² Friessen és Friessen 2005.

³ Sam és Berry 2006, 1.

⁴ Schultz és Kroeger 1996.

⁵ Schultz és Kroeger 1996, 6–8.

⁶ Berry 1992; Sam és Berry 2006.

A két kérdésre adható igen/nem válaszok négy kategóriát hoznak létre: a mozaik által jelképezett *integrációt*, az olvasztótégely által jelképezett *asszimilációt*, a sziget által jelképezett *szeparációt* és a gettó által jelképezett *elszigetelődést*.⁷ Chambers⁸ az egyén hazai és a befogadó kultúrához való hozzáállását jellemző a nyelvtanulás kontextusában alkalmazta Berry kategóriáit.

Berry és Chambers megállapításaira hivatkozva, ugyanakkor elemzésünk célját is szem előtt tartva, Berry említett két kérdését a következőképpen módosíthatjuk: 1. Meg kívánja-e őrizni az egyén a hazai kultúráját? 2. Fenn kíván-e tartani kapcsolatot a befogadó kultúrával? A két kérdésre adható igen/nem válaszok alapján keletkezett saját kategóriáink Berry elnevezéseit viselik (lásd 1. ábra).

AKKULTURÁCIÓS MINTÁK	
1. igen, 2. igen → integráció	1. igen, 2. nem → szeparáció
1. nem, 2. igen → asszimiláció	1. N, 2. N → elszigetelődés

1. ábra. Akkulturációs minták

III. EURÓPAI SZÁRMAZÁSÚ KANADAI ÍRÓK AKKULTURÁCIÓS MINTÁI

A cikk elemző része első generációs európai származású kanadai írók műveit állítja a középpontba. Fontos megjegyezni, hogy csak azokat a novellákat tudtuk górcső alá venni, ahol mind a hazai, mind a befogadó kultúrára történik utalás, mivel a fenti akkulturációs modellben mindkettő jelenléte szükséges feltétel. A vizsgálódásaink alapját képező ötven történetből mindössze huszonnyolc felel meg ennek a feltételnek, ami önmagában is figyelemre méltó, hiszen ez már önmagában a befogadó kultúrában való asszimilációs trend létezését sugallja, különösen a nyugat-európai, azon belül is az angliai származású kanadai írók körében.

Technikai szempontból megközelítésünk előnye, hogy a vizsgált metaforákat különállóként kezelhetjük, kizárólag a történet kontextusát figyelembe véve, így összetettebb képet kaphatunk a novellabeli szereplők akkulturációs mintáiról, továbbá lelki világukat pontosabban megismerhetjük a hovatarozás kérdéseit illetően. Az egyén akkulturációs élményét célszerű heterogénnek tekinteni többek közt a következők miatt is: 1. mivel a gondolatok dinamikus, nem pedig statikus rendszert alkotnak, előfordulhat, hogy akár egy rövid időintervallum elteltével

⁷ Sam és Berry 2006, 12.

⁸ Chambers 2009.

is változás áll be az egyén hazai, illetve befogadó kultúrához való viszonyulásában; 2. egy adott pillanatban is létezhet kettős viszonyulás az adott kultúrához.

A metafora kognitív nyelvészeti fogalmait az akkulturációs mintákra alkalmazva a következő terminológiát fogjuk a cikkben használni: azonosítottnak (*tenor*) magukat az akkulturációs mintákat tekintjük, míg az azonosító (*vehicle*) olyan képtárgyakat jelöl, amelyek egy-egy akkulturációs mintát fejeznek ki, így például a hideg a szeparáció megtestesítője. Az elemzés során beszélni fogunk még egyéni metaforáról (*individual linguistic metaphor*), és a leképezésekről (*mapping*), amelyeket az egyéni metaforák alkotnak. Az előbbieket példaként, míg az utóbbiak kategóriacímként fognak jelentkezni (lásd 2. ábra).

Azonosított: akkulturációs minta (illetve annak megjelenítése)
Azonosító: bármilyen olyan „objektum”, ami akkulturációt fejez ki (bármely akkulturációs aspektus konkrét megvalósulásának a kifejezése). Pl. a <i>hideg</i> , mint a <i>szeparáció</i> megtestesítője.
Egyéni metafora: „The house was still there. He felt a sense of relief as if it might have disappeared and left a gap in the road [...] <i>But it was there, the house. It reached out to him.</i> ” ⁹ <i>Ház</i> → a hazai kultúra elfogadása és megbecsülése (a szöveg szintjén ténylegesen megjelenő, vagy az az által implikált metaforák)
Leképezés: Pl. élelem → asszimiláció (olyan következetes hozzárendelések, amelyek az egyes metaforákból épülnek fel, ahol az azonosított a négy akkulturációs minta egyike)

2. ábra. A metafora kognitív nyelvészeti koncepciója akkulturációs mintákra alkalmazva

Helyhiány miatt az említett négy alapkategória által létrehozott leképezések mind-egyikét mindössze egy-két példával illusztráljuk. Továbbá meg kell jegyeznünk, hogy az itt felsorolt leképezések gyűjteménye nem lehet teljes, hiszen önkényesen választott adatbázisról van szó (megjegyezzük azonban, hogy minden hasonló válogatás ugyanígy önkényes lenne). Ezért e tekintetben meg kell elégednünk azzal, hogy vizsgálódásaink során a fent részletezett akkulturációs minták néhány, az elemzett művek körében tipikus metaforikus megvalósulását bemutassuk.

⁹ „A ház még állt. Ettől megkönnyebbült [a főhős], mintha a ház eltűnhetett volna, foghíjat hagyva az utcában [...] *De ott volt. És hívogatta.*” Wyatt 1999, 177.

3.1. Az integráció metaforikus megvalósulásai

Hogy képet kapjunk az integrációt kifejező metaforák sokszínűségéről, kezdjük egy speciális esettel. A multikulturalizmust megelőző időszakban, különösen az angol kanadai írók esetében gyakran előfordul, hogy a hazai és a befogadó kultúra által generált identitás összeolvad. Jó példa erre Grenfell *Tis Dogged as Does It* című novellája, ahol a **nemzet** jelenik meg azonosítóként.

A történet elején az író hosszas értekezésbe bocsátkozik az új-fundlandi halászok jelleméről:

[T]hese men were all Newfoundland fishermen, with the genius for the sea inborn, with minds and bodies inured from childhood to every mood and whim of the mysterious deep; even their baby hands had been taught to hold a tiller and to pull an oar. On the dangerous banks they had served their apprenticeship, till they had learned to fear the perils that beset them no more than we landlubbers fear the dangers of our modern streets. Their fishing course had been butting into the everlasting ice-floes from the Polar Sea in search of seals, and running home a loaded schooner among the endless reefs of the uncharted, fog-ridden, ice-frequented coast of Labrador.¹⁰

Később, a hajótörés történetét mesélve a narrátor az új-fundlandi halászokból álló legénységre a következőképpen utal: „*The steamer was a German liner from Hamburg. The perishing men were [...] British fishermen*”¹¹ ami arról tanúskodik, hogy a történetben az „új-fundlandi” és a „brit” kifejezéseket szinonimaként használja az író, mintha két, egymással teljesen azonos identitást jelölnének. Figyelembe véve a Kanada és Nagy-Britannia tengerparti területein élők hasonló életstílusát, és a brit gyarmatosításból adódó közös kulturális gyökereket, ez egyáltalán nem meglepő.

Grenfell narrátorával szemben Minni *Details from the Canadian Mosaic* című novellájának a főhőse élesebb kontrasztot lát a hazai és a befogadó kultúra közt. Esetében a **személynév** tölti be az azonosító szerepét, amelyen keresztül a két

¹⁰ „Ezek az emberek mind új-fundlandi halászok voltak, a tenger veleszületett ösztönével, testük és lelkük gyermekkoruktól fogva megismerhette a rejtélyes mélység minden hangulatát és rezzenését. Már csecsemőkorukban megtanultak hajót kormányozni és evezni. Tanuló éveiket veszélyes partszakaszokon töltötték, míg a félelem és a veszély, amit megtanultak kezelni, nem jelentett többet számukra, mint nekünk, szárazföldiek számára a modern utcák. Fókavadászatkor halászati útvonalaik a Jeges-tenger jégtábláit is érintették, és a megrakott schoonert a végtelen számú zátony közt is hazakormányozták, a ködfedte, feltérképezetlen, jeges Labrador-vidéken.” Grenfell 1995, 78.

¹¹ „A gőzhajó egy menetrend szerinti német járat volt Hamburgból. A vízbefúló emberek [...] brit halászok voltak.” Uo. 90.

kultúra valóságát egyezteteti össze: „*And I – Mike, Mario – am again running barefoot across the beach to the red-brick church where Grandfather is mending his nets*”.¹² A főhős kultúrájának szimbolikus vetületét képező két keresztnév mellett az idézett **jelenet** keretet formál a történet körül, amelynek funkciója annak bemutatása, hogy Mike-Mario hogyan tanulja meg fokozatosan integrálni olasz valóságát a kanadai kontextusba úgy, hogy mindkét kultúrát sikerüljön megőriznie.

A **hazai és a befogadó kultúra kifejezéseinek egymás komplementereként történő alkalmazása** szintén betöltheti az azonosító funkcióját. Patriarca *Stealing Persimmons* című történetének főhőse a következő szavakkal fordul kedveséhez: „*Corri, Rosa, corri! I'll meet you at the walnut tree*”¹³ olyan olasz és angol szavakat ötvözve, amelyek nem egymás párhuzamosan létező változatai, hanem együttesen alkalmazva, a főhős integrált tudatának vetületeként adják ki a gondolati egészet. Megjegyzendő, hogy a metaforikus integráció ezen fajtája igen gyakori az elemzett mintában.

George Szanto *A Family Wedding* című történetének anyós alakja egy **rítust** említ, miszerint családi szerepéből fakadóan meg kell mosnia a menyasszony haját az esküvő napjának reggelén: „*It's written, a mother-in-law must bath the head and hair of her future daughter-in-law on the morning of the wedding*”.¹⁴ A *The Book of Pious Women* című könyvet jelöli meg ezen szokás forrásaként, ugyanakkor a történetből kiderül, hogy intuitív világlátása teszi képessé arra, hogy a tőle megvont hazai kultúra tudásanyagát egyéni módon pótolja. E hiányra a következőképpen utal: „*in 1970 she had to settle for a smaller portion of her own faith*”.¹⁵ Az évszám említése világossá teszi az olvasó számára, hogy a multikulturalizmus előtti időkről van szó, mivel az ezzel foglalkozó első hivatalos törvény, a Multiculturalism Act 1971-ben született. A menyasszony generációjának már jobb a helyzete, mivel korlátlanul hozzá tud férni mind a hazai, mind a befogadó kultúrához, így az integráció e korcsoport számára valós lehetőség.

Az **álmodások és várakozások valósággal történő harmonizálása** szintén betöltheti az integrációt kifejező azonosító szerepét. A befogadó kultúrával való első találkozást megelőzően Minni Mike-Mariója egy színes mediterrán kavalkád-ként képzei azt el, és csalódása érthető, amikor ehelyett egy hűvös, borongós Kanadát talál helyette: „*[he was] on a train rattling across frozen prairies where*

¹² „És én – Mike, Mario – megint mezítelen lábbal futok a tengerparton a vörös téglával kirakott templomhoz, ahol Nagyapa javítgatja a hálót.” Minni 1998, 60.

¹³ „*Kedves Rosa, várlak a diófa alatt!*” Patriarca 1995, 62.

¹⁴ „Meg van írva, hogy az anyósnak meg kell mosnia a menyasszony haját az esküvő reggelén.” Szanto 1997, 145.

¹⁵ „1970-ben be kellett érnie hitkultúrájának egy kisebb részével.” Uo. 145.

snow drifted, and he was celebrating his ninth birthday with his parents in the restaurant car”.¹⁶ A történet végére azonban a befogadó kultúra fokozatos elfogadásán keresztül a főhős képes lesz arra, hogy harmonikus kapcsolatot alakítson ki az új környezetével, amelyben Mike-Mario hazai kulturális öröksége is jelentős szerepet kap, mint ahogy ezt a következő idézet is illusztrálja: *„The sun is warm, and the park’s sunken gardens are a riot of colours. There is music, accordion and mandolins, and a troupe in gay folk costumes in performing, twirling in a dance, linking arms, breaking and reforming. A kaleidoscope of colours and patterns”*.¹⁷

A **zene** mint azonosító szintén kifejezheti az integráció gondolatát. Skvoreczky *Title Page missing* című novellája megemlíti, hogy a kanadai zenei kiadó, a Sixty-Eight Publishers of Toronto, ahol a főhős egyik műve megjelenik, külön figyelmet szentel annak, hogy kétnyelvű, a hazai és a befogadó kultúrabeli nyelven írott dalszöveggel lássák el a kottát, és a hazai (cseh) szöveget Prágában rögzítsék. Ugyanebben a történetben az író Drvořak példáján keresztül mutatja meg, hogy művészilag mennyire inspiráló lehet a hazai és a befogadó kultúra kölcsönhatása: *„he absorbed whatever existed in his day in American music [...] he turned them into Czech sounds, and created, in their spirit – the ‘Largo’ form the New World Symphony”*.¹⁸ Az említett idézet párhuzamba állítja a komponálás mint művészi alkotás folyamatát a multikulturális integrációval. Utóbbit a következő módon írja le:

*In North America [...] (unlike in the countries of the Old World), one can become a Canadian or an American without ceasing to be a Czech, a Bohemian. [...] In North America, people ask you with genuine interest: ‘Hey, what’s your accent?’ When you tell them that you are Bohemian they may think you are a Gypsy but they don’t mind. There are countries where [...] equality is changing from an ideal to reality.*¹⁹

¹⁶ „Zötykölődött a vonaton és a fagyott, hóval befűtt prérít szemlélte. Kilencedik születésnapját egy étkezőkocsiban ünnepelte a szüleivel.” Minni 1998, 54–55.

¹⁷ Kb. „A nap melegen süt, a park teraszai ezer színben pompáznak. Harmonika és mandolin szól, egy csapatnyi ember vidám, díszes népviseletben pörög-forog, összefogódzva, majd eltávolodva egymástól, majd megint összeakaszkodva. Színek és formák kaleidoszkópja.” Minni 1998, 60.

¹⁸ „Mindent befogadott, ami azokban az időkben az amerikai zeneművészet terén létezett [...] Cseh hangokká varázsolta őket, és e szellemben megalkotta az Új világ szimfónia Largóját.” Skvoreczky 1995, 328.

¹⁹ „Észak-Amerikában, az Óvilággal ellentétben bárki kanadaivá vagy amerikaivá válhat anélkül, hogy fel kéne adnia cseh voltát. Észak-Amerikában őszinte érdeklődéssel kérdezik az embertől, hogy: Milyen akcentus ez? Ha azt mondjuk nekik, hogy cseh, lehet, hogy romának gondolnak bennünket, de ez mindegy. Vannak országok, ahol az egyenlőség elve elméletből gyakorlattá vált.” Uo. 328.

Végezetül, a **sport** is funkcionálhat integrációs azonosítóként, mint a hazai vagy a befogadó kultúrához való húzás kifejezője. Kende önéletrajzi ihletésű, *The Tale of a Refugee* című története az olimpiai csapatoknak való szurkoláson keresztül mutatja be az integráció megvalósulását: „*Luckily, there has not been an instance when a Hungarian athlete was competing head-to-head against a Canadian at any Olympics. I would have been in big trouble then!*”²⁰

Ahogy azt az iménti idézet is bizonyítja, a főhős egyszerre, és ugyanolyan mértékben örül mind a hazai, mind a befogadó kultúrabeli sportolók győzelmének, amely álláspont az integráció meglétének bizonyítéka.

3.2. Az asszimiláció metaforikus megvalósulásai

A **történelem** többféleképpen is funkcionálhat az asszimiláció metaforikus azonosítójaként. Először is okot szolgáltathat a főhős számára a hazai kultúrától való szeparációs törekvésre. Leo Simpson *The West Door* című művében egy öregek otthonában lakó így kritizálja a hazai kultúrát, attól érezhetően elhatárolódva: „*Archie Carstairs at the British Foreign Office had listened to me in nineteen-thirty-three, we would have been spared a whole generation of the most dreadful tragedy. I told him several times he should kill that hideous Hitler man. But he knew better, of course. The British always do.*”²¹

Egy **konkrét történelmi esemény** is megjelenhet a hazai kultúrától való eltávolodás okaként, ami a szeparáció csíráját hordozza magában. Az európai származású kanadaiak novelláiban a II. világháború tűnik a leggyakoribb ilyen eseménynek. Dennis Bock *Olympia* című története is megerősíti ezt a tendenciát: „*I was raised by war babies. Everybody with their story, their dry silence. [...] They all came out of that experience, had left it as soon as they could to come to this country.*”²² Továbbá az író a korántsem hízelgő „*the tellers of war stories*”²³ jelzővel illeti honfitársait, hangjába viszolygás vegyül: „*I'd long since been unable to hear their accent, but during open house at school and around the neighbourhood I knew*

²⁰ „Szerencsére egyik olimpián sem adódott olyan helyzet, ahol magyar sportoló kanadai ellen versenyzett. Nagy bajban lettem volna!” Kende 2002, 10.

²¹ „Ha Archie Cartridge a Brit Külügyminisztériumból hallgatott volna rám 1939-ben, egy egész generációt sikerült volna megóvnunk a legszörnyűbb tragédiától. Gyakorta mondtam neki, hogy pusztítsa el a gonosz Hitlert. De ő persze jobban tudta. A britek mindig mindenkinél jobban tudják.” Simpson 1982, 117.

²² „Háborús gyerekek neveltek fel. Mindenkinek megvolt a maga története, a maga száraz csendjével. [...] Mindegyikük ugyanabban a tapasztalatban gyökerezett, amit maguk mögött hagytak, amint ebbe az országba jöhettek.” Bock 1997, 12.

²³ „háborús történetek mesélői”. Uo. 14.

it revealed them as the immigrants they were, the tellers of war stories".²⁴ Az **eltűnt akcentus** és/vagy a narrátor **elvesztett képessége annak felismerésére** szintén értelmezhetők az asszimiláció azonosítóiként.

A történelem és az egyes történelmi események mellett a szereplők **személyes sorsa** is betöltheti az asszimiláció azonosítójának funkcióját, **emléktárgyak** és **emlékképek** által. Judith Kalman *The Country of Birches* című elbeszélésének főhősnője egy régi fényképpel a kezében emlékezik vissza a családja Magyarországról való menekülését megelőző napokra, amikor a mezőn átgázolva elvesztette a szülei karikagyűrűjét: „*There's a photograph of me before we left Hungary. [...] I am last to have it, the ring that binds my mother and my father, before I let it slip into the dense, wild grasses*".²⁵ A gyűrű elvesztése egyben azt is jelenti, hogy a főhősnő az utolsó olyan illető, aki személyes tapasztalattal rendelkezik a családi gyökereiről és a hazai kultúráról. Szomorúsággal a hangjában állapítja meg hosszas, ám bizonyosan bekövetkező asszimilációjának az elkerülhetetlenségét. Bock fent említett történetének családfele alakja pedig egyenesen felejteni szeretné a számára terhes, a hazai kultúra által képviselt múltat, amit az „*unwanted memories*” és az „*unwanted stories*”²⁶ kifejezések jól példáznak.

Néha a **történelmi kontextus egy másik azonosítóval kombinálva** jelenik meg az asszimiláció metaforikus kifejezéseként. Bock előbbi elbeszélésében például a „sötétség” szó egyszerre utal az északnémet vidéken sokszor jellemző esős, borult **időjárásra** és az adott történelmi korszak sötétségére, amelyek együttesen járultak hozzá a főhős esetében a hazai kultúrától való elforduláshoz.

Ehhez hasonlóan maga a **szökés** motívuma szintén szolgálhat az asszimiláció azonosítójaként. Wallace *Running a Cargo* című elbeszélésében Bossanquet francia segéde azért nem kívánja ápolni a hazai kultúráját, mert az nem egyéb, mint bűnterhes múltjának hordozója. A befogadó kultúra ilyen értelmezésben a bűnhődéstől való menedéket és tiszta lapot, új életet jelent a számára: „*[he is] a bull-necked Parisian tough, who had migrated to the Miquelon to avoid an unwelcome migration to Devil's Island*”.²⁷

Michelut *Coming to Terms with the Mother Tongue* című története a **nyelvet** használja az asszimiláció metaforikus kifejezésére. Az elbeszélő a hazai kultú-

²⁴ „Már régóta nem hallom az akcentusukat, de az iskolai nyílt napokon és a környékünkön mindig nyilvánvaló volt bevándorló mivoltuk, a háborús történetek mesélői voltak ők.” Uo.

²⁵ „Készült egy kép rólam, mielőtt elhagytuk Magyarországot. [...] Nálam van a gyűrű utoljára, ami a szüleimet egybefűzi, mielőtt elengedem a karikát, és az beleesik a sűrű, magas fűbe.” Kalman 1999, 527.

²⁶ „Nem kívánt emlékek, nem kívánt történetek.” Bock 1997, 19.

²⁷ „Egy bikanyakú párizsi, aki azért vándorolt be Miquelonra, hogy elkerülje a kényszerű kivándorlást az Ördög-szigetre.” Wallace 1995, 118.

rát megtestesítő anyanyelv használatának, fontosságának fokozatos csökkenését érzékeli, ami a befogadó kultúra hatására következik be: „[a]lthough their mother tongue may still occupy a part of their lives, this part has been relegated to a circumscribed private territory which does not enter easily into relation with either living or writing in the acquired dominant language”.²⁸ Nyilvánvaló, hogy a leírt folyamat annak végső fázisában a teljes asszimilációhoz vezet.

Az asszimilációt kifejező azonosítók sorában megemlítendő még a **zene** is. Mirolla *Giulio Visits a Friend* című novellájának elbeszélője meglepve hallja barátja ajtócsengőjét, ami a hazai kultúra egyik régi dallamát játssza: „Jeez, it still sounds [...] a *Tarantella siciliana*”.²⁹ Majd a történet egy későbbi pontján a csengő melódiájának Bob Dylan-nótára történő változtatását fejlődésként értékeli: „Things have definitely improved – and it’s going to be Bob Dylan’s *A Hard Rain’s a Gonna Fall* [...], my friend’s all time favourite”.³⁰ A csengőhang megváltoztatása egyben a befogadó kultúrát képviselő fiú és a hazai kultúrát képviselő szülei közt húzódozó akkulturációs konfliktust is szimbolizálja.

Weinzweg *Causation* című elbeszélésében egy összetettebb példát is találhatunk a zene ilyen szerepére. A történetbeli másodrangú énekesnő Kodály műveivel szeretné elnyerni a magyar származású zongorahangolójának a szerelmét: „Now, my handsome Magyar, she crooned. ‘I’ll sing for you and you alone. I learned some Hungarian folk songs set by Kodály’”³¹ Gyorgit [sic!] előnti a méreg a bejelentés hallatán: „I told you a dozen times, I hate Hungarian anything.”³² Annak ellenére, hogy Gyorgi láthatóan nem tud azonosulni a hazai kultúrájával, büszkén említi németországi futballkarrierjét: „I told you: I was a professional soccer player. I toured Germany”³³ Rádásként német nyelvtudását is fitogtatja. Ennek az akkulturációs mintának az érdekessége, hogy bár Gyorgi egyértelműen megtagadja a szűkebb értelemben vett hazai kultúrát, a tágabb hazai környezetével (Németország, Európa) viszont szimpatizál.

²⁸ „Bár az anyanyelvük még része életüknek, ez pusztán egy jól körülhatárolható területre, az otthoni környezetre korlátozódik, aminek semmi kapcsolata nincs a domináns kultúrában az étellel, vagy az írással [ti. a főhős író].” Michelut 1998, 143.

²⁹ „Te jó ég! Ez még mindig [...] a szicíliai Tarantella!” Mirolla 1998, 157.

³⁰ „A dolgok határozottan javultak. [...] Most Bob Dylantól a *Hard Rain’s Gonna Fall* fog szólni, a barátom örök nagy kedvence.” Uo.

³¹ „Most neked, és csak neked énekelek, jóképű magyarom – bűgta. Megtanultam néhány népdalt Kodálytól.” Weinzweg 1982, 163.

³² „Százszor megmondtam, hogy mindent utálok, ami magyar.” Uo.

³³ „Mondtam már, profi futballjátékos voltam. Németországban játszottam.” Uo.

3.3. A szeperáció metaforikus megvalósulásai

A **nevek** nemcsak az integráció azonosítóiként funkcionálhatnak, mint ahogy azt már láthattuk, hanem a szeperáció vetületeként is. A befogadó kultúrával való találkozás kezdetén, még mielőtt egy hosszú tanulási folyamat eredményeként megtanulná azt elfogadni, Minni Mike-Mario figurája családi környezetben Marióként, azon kívül pedig Mike-ként szerepel: „*he was Mario at home and Mike in the streets*”.³⁴ A főszereplő két nevéen alapuló osztott identitása egyben megmutatja családjá szeperációs attitűdjét is, ami meggátolja őket a befogadó kultúra megismerésében és elfogadásában.

Amint azt az előző példa is illusztrálja, a szeperáció metaforikus megvalósulásának a **család** és a **rokonság** is lehetnek azonosítói. Ahogy a történet narrátora meg is jegyzi Mike-Marióról: „*[t]hough he was changing, his parents remained foreign*”.³⁵ Hasonlóan a **befogadó kultúrabeli barátok hiánya** szintén funkcionálhat a szeperáció metaforikus indikátoraként. De Santis *The Ache Within* című történetének narrátora nagymamája halálának okán keserűen beszél befogadó kultúrabeli magányáról: „*I wished that I could go somewhere too, but there was no place for me to go. So far, I had made only one friend at school, a girl named Gina, who spoke some Italian because her father was Italian*”.³⁶ Ebben a példában a **nyelv** jelenik meg a befogadó kultúrába való beilleszkedés fő akadályaként.

Egy alkalommal ugyanezen történet elbeszélője a következőképpen fakad ki: „*Since we'd come to Canada, not a day had gone by without an awkward moment for me*”.³⁷ Míg a hazai kultúra kontextusában mindig természetes tud maradni, a befogadó kultúra az elvárt **viselkedésminták** tekintetében állandó frusztráció forrása számára olyannyira, hogy egy idő után végleg elutasítja azt.

A viselkedéshez szorosan kapcsolható **gesztusok** is lehetnek a szeperáció metaforikus kifejezői. A De Santis elbeszélésében szereplő olasz bevándorló családfeje nem hajlandó a befogadó kultúrában szokásos integetéssel üdvözölni szomszédjait: „*[f]ather didn't keep waving at the neighbours to greet them. Waving was a farewell gesture, like waving to people you might never see again. It was something*

³⁴ „Otthon Mario volt, az utcákon Mike.” Minni 1998, 58.

³⁵ „Míg ő változott, a szülei idegenek maradtak.” Minni 1998, 58.

³⁶ „Bárcsak én is mehettem volna valahova, de nem volt hova mennem. Addig csak egyetlen barátom volt az iskolában, egy lány, akit Ginának hívtak, és aki beszélt valamennyit olaszul, mert az édesapja olasz volt.” De Santis 1998, 185.

³⁷ „Mióta Kanadába jöttünk, egy nap sem telt el úgy, hogy valamiért hülyén ne éreztem volna magam.” De Santis 1998, 182.

that went with sadness and tears".³⁸ Ahogy azt az idézet is sejteti, az integetés gesztusa által a befogadó kultúra a családfő a család jobb életminőségének a reményében hozott áldozatainak az élő emlékévé válik, és ettől elfogadhatatlan számára. Ezzel párhuzamosan az otthonról hozott emlékek a hazai kultúra torzra nagyított megtestesítőiként funkcionálnak a történetben.

Az **álmodással szembeállított valóság** is lehet a szeparáció metaforikus kifejezője. Minni *Details from the Canadian Mosaic* című novellájának elbeszélője a következőképpen emlékszik vissza arra, hogy a befogadó kultúra előre elképzelt arca hogyan viszonyult az általa megtapasztalt valósághoz:

*„He dreamed of a ship, a Greek liner, and of how passengers in native costumes squatted in a circle on deck, clapping hands rhythmically, yelling, as one of them danced in their center. He was learning new words, passports, emigration, disembarkation [...] But then it seemed that he was, with the shifting quality of dreams, on a train rattling across frozen prairies where snow drifted, and he was celebrating his ninth birthday with his parents in the restaurant car [...] He dreamed, but he woke to the shrill cry of gulls in a room surrounded by green trunks.”*³⁹

A fenti idézetben használt kifejezések (például „*rattling*”, „*frozen prairies*”, „*snow drifted*”, „*shrill cry of gulls*”, „*surrounded by green trunks*”) és a főhős kilencedik születésnapjának a vasúti étkezőkocsiban történő megünneplése mind árulkodó jelei a befogadó kultúrában való csalódottságának.

A **munka** világa szintén alkalmas arra, hogy kulturális **kontrasztot** fejezzen ki és ezáltal a szeparáció metaforikus azonosítójává váljon. De Santis fent említett történetének narrátora szerint édesanyja az édesapja befogadó kultúrabeli munkájáról így vélekedik: *„He was a labourer on construction and the mud was always ‘up to his waist.’ Mamma got satisfaction from emphasizing that, implying that maybe life for him had been much better in Italy. There he had worked in a ‘clean’ olive factory”*.⁴⁰ A „*mud up to his waist*” és a „*clean*” kifejezések a befogadó és a

³⁸ „Apa nem integetett a szomszédoknak, hogy üdvözlje őket. Az integetés búcsút jelentett a számára. Búcsút azoktól, akiket lehet, hogy többé sohasem látunk. Az integetés olyasvalami volt, ami szomorúsággal és könnyekkel járt együtt.” De Santis 1998, 187.

³⁹ „Egy görög óceánjáróról álmodott, és arról, hogy a hazaiak hogyan formáltak kört a sarkukon ülve a fedélzeten, ritmusosan tapsolva és kiáltozva, míg egyikük középen táncolt. Új szavakat tanult, útlevel, bevándorlás, kikötés. [...] De aztán úgy tűnt, hogy az álmok szeszélyes változékony-ságának eredményeképp egy vonaton ült, ami a fagyos, hófűtta prérin zakatolt keresztül, a kilencedik születésnapját pedig a vasúti étkezőkocsiban ünnepelte a családjával [...] Álmodott, de a sirályok éles kiáltozására ébredt egy zöld, nagy bőröndökkel körülbástyázott szobában.” Minni 1998, 54–55.

⁴⁰ „Építőmunkás volt, és a piszok mindig »a derekáig ért«. Anyát mindig kárörömmel töltötte

hazai kultúrát is szembeállítják, amely esetben az édesanya alakja jól láthatóan elutasító az előbbivel szemben.

A hazai és a befogadó kultúra kontrasztján alapuló metaforikus szeparáció egy következő eleme a **környezet** (beleértve ebbe mind a **lakóhelyet**, mind a **tájat**). Minni Mike-Mariója például a következőt tartja a befogadó kultúrabeli környezetéről: *„There was, he saw, scarcely space for a town on this inlet. The rain-beaten houses climbed the mountainside in haphazard rows up to the forest’s edge. Across the inlet was the pulp mill, where his father worked, its chimney belching out smoke. They reminded him of ants, each burdened with a grain of wheat”*.⁴¹ Mike-Mario napfényes és életteli hazájával összehasonlítva, az itt bemutatott befogadó kultúrabeli település piszkos, sivár helynek tűnik, amely hatást Minni olyan kifejezések használatával éri el, mint például a „rain-beaten”, „haphazard”, „chimney belching out smoke”, vagy „burdened”.

Egy másik módja a lakóhely szeparációt kifejező azonosítóként történő alkalmazásának, hogy az illető szereplő otthonát a hazai kultúra menedékeként ábrázolja az író. John Metcalf *Keys and Watercress* című novellájának Davidjét ötórái teára hívja egy környékbeli öregember, akinek az otthona brit múltjának és hazai kulturális örökségének a megtestesítője, mint ahogy azt a bútor, a behúzott brokátfüggönyök és a féltve őrzött kincsként kezelt halomnyi rozsdás kulcs is jelzi. Az állott levegő és a vizelet átható szaga undorral töltik el a tizenéves fiút. A történet tetőpontján az öregember legféltettebb kincsét mutatja Davidnek, egy töltényt: *„‘This bullet,’ said the old man, ‘was cut out from my leg in 1899. December 1899. Next I suppose you’ll tell me you’ve never heard of the Boer War!’”*⁴² Az öregember rosszállásának az oka, hogy David és kortársai nem értékelik eléggé a hazai kulturális örökséget a befogadó ország szerinte hibás oktatási politikája következtében. Válaszul a hazai kultúrába menekül, aminek otthona kis szigetét képezi.

A vizsgált mintában a **növényvilág** is megjelenik, mint a szeparáció azonosítója. Judith Kalman *The Country of Birches* című elbeszélése a hazai kultúrát szimbolizáló nyírségi tájleírással kezdődik: *„[M]y father’s region abounds in tributes to the white-barked tree. [...] The birch names are as ubiquitous as they*

el, amikor ezt mondta, arra célozva ezzel, hogy talán Olaszországban jobb élete volt. Ott egy »tisztza« olajbogyó-feldolgozó üzemben dolgozott.” De Santis 1998, 183.

⁴¹ „Alig volt hely egy város számára ebben az öbölben. Az esőverte házak rendezetlen sorokban kapaszkodtak fel a dombra, egészen az erdőszélig. Az öböl túlsó felén volt a papírmalom, ahol az édesapja dolgozott. A gyár kéménye füstöt okádott. A házak hangyákra emlékeztették, mindegyiknek egy búzaszem volt a hátán.” Minni 1998, 55.

⁴² „Ezt a töltényt – mondta az öregember – a lábamból vették ki 1899-ben. 1899 decemberében. Erre most fogadok, hogy azt fogod mondani, hogy még sohasem hallottál a búr háborúról.” Metcalf 1982, 310.

are unpronounceable in English".⁴³ A történet végén ismét megjelenik a nyírfa, keretbe foglalva a történetet: „*acacias in the Nyírség, the country of birches. The Nyírség became for me a place of mind against which our real acacia world would never measure up*".⁴⁴ Ahogy az utolsó mondat is sugallja, az elbeszélő által a régió köré felépített mítosz felnagyítja és idealizálja a valóságot és általa a hazai kultúrát is.

Lássunk most egy példát a **zene** alkalmazására a szeparáció metaforikus kifejezése tekintetében! Weinzweig *Causation* című elbeszélésének a zongorahangoló figurája egy alkalommal megemlíti, hogy a híres európai zongoragyártó cég, a Bechstein zongoráit tönkreteszi a kanadai éghajlat: „*‘These Bechsteins,’ he ventured, ‘do not take kindly to the extreme cold and intense heat [...]. The wood [...] changes of temperature’*”.⁴⁵ Később a történet során az olvasó Gyorgi kanadai művészetről alkotott lekicsinyítő véleményének az ismeretében arra a következtetésre jut, hogy a törekeny Bechstein a hazai (európai) kultúra megtestesítője, amit a befogadó kultúra durvasága tönkretesz.

A **sport** is lehet metaforikus szeparáció kifejezője. Bock *Olympia* című művében az elbeszélő hangot ad annak, hogy a családfő mennyire kedveli a hazai kultúrában megszeretett sportját, a vitorlázást: „*[h]e’d told me stories about winning this or that cup when he was a kid, when he sailed competitively for big prizes on lakes with wonderful names like Ammersee or Konigsee, all mysterious mountain lakes in Bavaria*”.⁴⁶ A családfő számára ez a sport a hazai kultúrában megszerzett dicsőséget jelenti, amit megkísérel újból életre kelteni azzal, hogy ezt a sportot Kanadában is űzi.

Végül az **öltözködést** említjük, mint a szeparáció metaforikus azonosítóját. De Santis *The Ache Within* című elbeszélésének anyja alakját megfeddi a férje, amiért szűk szoknyát szeret hordani, mivel ez a viselet a befogadó kultúrában nem szokványos. Az asszony így vág vissza: „*I might come from a poor country [...] but not from one that has never seen style*”.⁴⁷ Ez a kijelentés azt implikálja, hogy

⁴³ „Édesapám szülőhelye bővelkedik a fehér kérgű fa tiszteletére elnevezett településekben. A nyír nevű községek olyan sokan vannak, amennyire kimondhatatlanok angolul.” Kalman 1999, 517–18.

⁴⁴ „Akácok a Nyírségben, a nyírfa hazájában. A Nyírség egy képzeletbeli helyé vált számomra, amelyik össze sem hasonlítható az igazi, létező akácos vidékkel.” Uo. 526.

⁴⁵ „Ezek a Bechsteinek – közölte – nem viselik jól az éghajlat szélsőségeit. [...] A fa [...] változik a hőmérséklettel.” Weinzweig 1982, 159.

⁴⁶ „Történeteket mesélt arról, hogy megnyerte ezt vagy azt a kupát, amikor gyerek volt, és amikor jelentős díjakért csodálatos nevű tavakon versenyzett, mint amilyen az Ammersee vagy a Konigsee: mind rejtélyes bajor tavak.” Bock 1997, 26.

⁴⁷ „Lehet, hogy szegény országból jövök [...] de nem olyanból, amelyik nem ismeri a divatot.” De Santis 1998, 187.

az asszony megveti a befogadó kultúrát a divatérzék hiányának az okán, ami a hazai kultúrát képviselő megítélésében jelentős negatívumnak számít.

3.4. A marginalizáció metaforikus megvalósulásai

A mintabeli, marginalizációt kifejező azonosítók száma nagyon kicsi: összesen két típus található a vizsgált ötven történet közül kettőben. Az elsőben a marginalizáció metaforikus vetületeként az **átkot** viselő családdal találkozhatunk, akinek tagjai kudarcra vannak ítélve mind a hazai, mind a befogadó kultúrában. Mirolla *Giulio Visits a Friend* című történetének elbeszélője csalódottságának ad hangot mind a befogadó, mind a hazai kultúrát illetően: „*The mal’occhio crossed the ocean with us and has re-doubled its strength in this accursed land*”.⁴⁸ Mindkét kultúrát elutasító álláspontja átkot, balsorsot emleget a marginalizáció okaként.

Az átok mellett a **sport** és a **sportesemények** fejeznek még ki metaforikus marginalizációt a vizsgált elbeszélésekben. Bock fent említett elbeszélésének fiatal narrátora a befogadó kultúra csapatának gyenge olimpiai teljesítményén bosszankodik a tévé előtt ülve: „*The Canadian team was twelfth out of fifteen. I fantasized about how things would be different if I’d been born Romanian or Russian or Japanese, how I’d be competing and winning. Anything but who I was*”.⁴⁹ A kijelentés első feléből egyértelműen kiderül a befogadó kultúra mint vesztes elutasítása, míg az utolsó mondat a hazai kultúra megtagadását is implikálja.

IV. KONKLÚZIÓ

A jelen tanulmány legfontosabb eredményeinek összefoglalásaként a következőket mondhatjuk el. Először is, az író első generációs európai háttere alapján elemzésre kiválasztott elbeszéléseknek mindössze kb. a fele tartalmazott információt mind a hazai, mind a befogadó kultúrára nézve. Azon történetek vonatkozásában, ahol az egyik kultúra hiányzott, a hiányzó kultúra 80%-ban a hazai kultúra volt. Mindez egyfajta asszimilációs tendenciát mutat, ami különösen a nyugat-európai hátterű írókra jellemző.

⁴⁸ „A balsors átkelt velünk az óceánon, és megkettőzte erejét ebben az elátkozott országban.” Mirolla 1998, 161.

⁴⁹ „A kanadai csapat tizenkettedik helyen végzett a tizenötből. Arról fantáziáltam, mennyire más képp néznének ki a dolgok, ha romának, orosznak vagy japánnak születtek. Hogyan versenyznék és nyernék? Bárki lettem volna, csak az nem, aki voltam.” Bock 1997, 16.

A négy akkulturációs mintából a szeparáció esetében észleltük a legnagyobb számú azonosító által generált metaforacsoportot a vizsgált elbeszélésekben. Nem szabad elfelejteni azonban, hogy a fenti érvelésre alapozva a hazai kultúra jelenlétének a hiánya is értelmezhető asszimilációként az egyes elbeszélések esetében. Fontos még ennek kapcsán megemlíteni, hogy az elemzett novellákban nem lelhető fel népcsoport-specifikus metafora.

A novellákban található egyéni metaforák által alkotott azonosító alapú akkulturációs metaforacsoportok hét (integráció), hét (asszimiláció), tizenhárom (szeparáció), illetve két (marginalizáció) elemből állnak. A leggyakoribb integrációs azonosítók a **hazai és a befogadó kultúra kifejezéseinek egymás komplementereként történő alkalmazása**, valamint az **álmok és várakozások valósággal történő harmonizálása**. Ezenkívül a **nevek**, a **nemzet**, a **jelenetek** és a **rítusok** is megjelennek integrációs azonosítóként legalább két történetben, míg a **zene** és a **sport** egyszer tölt be ilyen szerepet a vizsgált történetekben. Az asszimiláció metaforikus kifejezésében a történelem (mint **elvont fogalom**, **konkrét történelmi esemény**, **személyes sors**, beleértve az **emléktárgyakat** és az **emléképeket** is) a leggyakoribb azonosító, de a **szökés**, az **eltűnt akcentus** és/vagy a narrátor **elvesztett képessége az akcentus felismerésére**, valamint a tágabban értelmezett **nyelv** és a **zene** is betölthetik asszimilációs azonosító szerepét.

A szeparáció legtipikusabb metaforikus vetülete a **kontraszt felállítása (álmok és a valóság szembeállítása)**, a **munka világa**, **környezet**, beleértve a **tájat** és a **lakóhelyet**). Ezen a központi szerepet játszó azonosítón kívül a **nevek**, **szülők**, **rokonság**, a **befogadó kultúrabeli barátok hiánya**, a **nyelv**, a **viselkedés**, a **gesztusok** és az **öltözködés** is a szeparáció metaforikus kifejezőiként jelennek meg több történetben is, míg a **növényzet**, a **zene** és a **sport** egy-egy alkalommal játszik ilyen szerepet. Az összes vizsgált történetben két esetben található azonosító a marginalizáció metaforikus megtestesítőjeként: az **átok/balsors** és a **sport** tölt be ilyen szerepet.

Érdekes összevetnünk a vizsgálati eredményeinket a tanulmány szerzőjének egy korábbi, *Metaphors of Belonging and Not Belonging in Canadian Ethnic Writers' Short Stories* című tanulmányának ázsiai származású első generációs írók műveit elemző megállapításaival. Ebben az esetben is a szeparáció volt a leggyakoribb akkulturációs minta, ám az ázsiai származású novellaíróknál sokkal kevesebb olyan történet volt, ahonnan a hazai vagy a befogadó kultúrára történő utalás hiányzott, és ezekben is inkább a hazai kultúra jelenléte dominált, ami egybevág a kanadai kiadók és az ottani olvasóközönség elvárásaival is, hiszen a multikulturalizmus a kisebbségi kultúrákat helyezi a középpontba.

Az ázsiai-kanadai írók műveiben az integráció metaforikus kifejezése igen ritka volt, és az asszimilációs azonosítók is kevesebb metaforacsoportot generáltak,

mint az európai háttérű írók esetében. Mindez abba, a kritikai írások által is többszörösen megerősített irányba mutat, hogy az európai háttérrel rendelkező első generációs írók kevésbé találják mélynek a kulturális szakadékot, mint ázsiai társaik. Európán belül pedig a nyugat-európai háttérű – különösen a brit és a német – írók számára tűnik problémamentesebbnek a befogadó kultúrába való beilleszkedés, akár integráció, akár asszimiláció formájában történjék is. Előbbieknél a közös múlt, a hasonló kulturális gyökerek és életstílus, utóbbiaknál pedig a II. világháború traumája szolgáltat erre okot.

Utolsó gondolatként idekívánkozik, hogy a konkrét-absztrakt skálán az európai származású írók több absztrakt azonosítót használnak, mint ázsiai társaik. Ennek magyarázata lehet a metaforák egyirányúságának elve (úgynevezett *principle of unidirectionality*) vagy Ricoeur platóni létra elmélete (*Platonic ladder theory*).⁵⁰

BIBLIOGRÁFIA

- Berry, John William et al. 1992. *Cross-cultural Psychology*. Cambridge – New York, Cambridge University Press.
- Bock, Dennis 1997. Olympia. In Ricci, Nino (ed.): *The Journey Prize Anthology 9*. Toronto, McClelland & Stewart, 12–30.
- Chambers, Jack K. 2009. *Multilingualism and Nationalism*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- De Santis, Delia 1998. The Ache Within. In Pivato, Joseph (ed.): *The Anthology of Italian-Canadian Writing*. Toronto, Guernica, 182–190.
- Friessen, John W. & Virginia Lyons Friessen 2005. *First Nations in the 21st Century*. Calgary, Detselig.
- Grenfell, Wilfred T. 1995. Tis Dogged as Does It. In Bell, John (ed.): *Atlantic Sea Stories*. Lawrencetown Beach, NS., Pottersfield Press, 76–93.
- Kalman, Judith 1999. The Country of Birches. In Sullivan, Rosemary (ed.): *The Oxford Book of Stories by Canadian Women*. Oxford, Oxford University Press, 517–527.
- Kende, Eva 2002. The Tale of a Refugee. In Benoit, M. D. (ed.): *Looking In Portraits of the Canadian Soul*. Toronto, CeA, 4–11.

⁵⁰ Ti. a tapasztalat a konkrétumban gyökerezik. Ahhoz, hogy a konkrét absztrakttá váljon, a konkrét sokszori megtapasztalása szükséges. Mivel az európai bevándorlás régebbi múltra nyúlik vissza, mint az újkori ázsiai, az akkulturáció metaforikus ábrázolásában az európaiak lépéselőnyben vannak az absztrakció tekintetében.

- Metcalf, John 1971. Keys and Watercress. In Lucas, Alec (ed.): *Great Canadian Short Stories*. Toronto, Dell Ltd., 301–311.
- Michelut, Dôre 1998. Coming to Terms with the Mother Tongue. In Pivato, Joseph (ed.): *The Anthology of Italian-Canadian Writing*. Toronto, Guernica, 142–155.
- Minni, C. D. 1998. Details from the Canadian Mosaic. In Pivato, Joseph (ed.): *The Anthology of Italian-Canadian Writing*. Toronto, Guernica, 61–71.
- Mirolla, Michael 1998. Giulio Visits a Friend. In Pivato, Joseph (ed.): *The Anthology of Italian-Canadian Writing*. Toronto, Guernica, 156–162.
- Nagy, Judit 2011. Metaphors of Belonging and Not Belonging in Canadian Ethnic Writers' Short Stories. *Identity Building in the English-Speaking World International Conference*. Siófok, Kodolányi János Főiskola.
- Patriarca, Gianna 1998. Stealing Persimmons. In Pivato, Joseph (ed.): *The Anthology of Italian-Canadian Writing*, Guernica, Toronto, 54–60.
- Sam, David L. & Berry J. W. 2006. *The Cambridge Handbook of Acculturation Psychology*. Cambridge, Cambridge UP.
- Schultz, Marilou & Kroeger, Miriam 1996. *Teaching and Learning with Native Americans: A Handbook for Non-Native American Adult Education*. Phoenix, AZ, Arizona Adult Literacy and Technology Resource Center.
- Simpson, Leo 1982. The West Door. In Weaver, Robert (ed.): *Small Wonders*. Toronto, CBC Enterprises, 109–123.
- Skvoreczky, Joseph 1995. Title Page Missing. In Mulhallen Karen (ed.): *The Paper Guitar*. Toronto, Harper Collins, 323–329.
- Szanto, George. 1997. A Family Wedding. *Descant* 98. Vol. 28, No. 3, 145–157.
- Wallace, Frederick W. 1995. Running a Cargo. In Bell, John (ed.): *Atlantic Sea Stories*. Lawrencetown Beach, NS, Pottersfield Press, 112–132.
- Weinzweig, Helen 1982. Causation. In Weaver, Robert (eds.): *Small Wonders*. CBC Enterprises, Toronto, 157–170.
- Wyatt, Rachel 1999. The Day Marlene Dietrich Died. In Sullivan, Rosemary (ed.): *The Oxford Book of Stories by Canadian Women*. Oxford, Oxford University Press, 173–179.

VIOLAFUTTATÓ SZÉP ESTI SZAVAK
– KALÁSZ MÁRTON ÜZENETE EURÓPÁNAK

—◀◊▶—
CZEGLÉDY ANITA

Kalász Márton író és költő munkáival több német nyelvű tanulmányban is foglalkoztam, melyek középpontjában a magyarországi német kisebbség kulturális identitása, a többnyelvűség problematikája, illetve az interkulturális találkozások, kölcsönhatások leírása volt. A tanulmányok írásakor azonban az adott témán túlmenően valójában azok a költői identitáskonstrukciók foglalkoztatnak, amelyek segítségével Kalász Márton a magyarság, a magyarországi német kisebbség, de mondhatjuk, hogy egész Európa történelmi traumáin felülemelkedve teremti meg egy élhető, az emberek között hidat építő lét kereteit. Úgy vélem, hogy ezek a poétikus identitáskonstrukciók példaként szolgálhatnak a globalizáció hatására egyre inkább multikulturálissá váló európai társadalmak számára, ahol is az identitás fogalma és a kultúrák egymás mellett élésének kérdése máig is heves viták keretében áll.

Miért is oly példaértékű Kalász Márton útkeresése és válasza? Erre a kérdésre alkotói pályájának egyes állomásait számba véve kaphatunk választ. A költő 1934-ben az akkor többségében német ajkú Sombereken (Schomberg) született. A család a helyi német dialektust beszélte, Kalász Márton tízéves koráig német nyelvű iskolába járt, de az 1945 után a magyarországi németségét sújtó restriktív intézkedések miatt később már csak magyar nyelven tanulhatott. Kezdetben még keresgélte a magyar szavakat, és a kulturális hatások is kettős irányból érték: az iskolában a tanítóval Aranyt és Petőfit tanult, a német származású lelkésszel pedig titokban Heine-verseket olvasott *A dalok könyvéből*. Első versét iskolai házi feladatként magyar nyelven írta, tanára kedvét keresve Arany János *Családi kör* című versének átirataként. 1949-ben a tanító a tehetséges diákot egy mohácsi gimnáziumba ajánlja, de a német lelkész közbenjárására a pécsi cisztercita rend bentlakásos iskolájába kerül. Itt nagy hatással van rá egy fiatal szerzetes tanár, Julián Ágoston, aki maga is verseket ír a *Vigília* című folyóiratnak. Az ő közbenjárására jelennek meg ugyanott Kalász Márton első versei 1953-ban. Mentorát később a kommunista hatalom internálja.

A két kultúra, a magyar és a német nyelvű közeg hatása az előzőekből egyértelműen kiolvasható, ugyanakkor még nem árul el eleget ahhoz, hogy megértsük a költőt formáló kulturális és társadalmi környezet egyediségét. A II. világháborút követően a magyarországi németeket a kollektív bűnösség elve alapján vagyonuktól megfosztották, lakóhelyükről elűldözték, kitelepítették.¹ Birtokaikra, házaikba olyan magyarokat költöztettek, akik a lakosságcsere-egyezmények keretében a Felvidékről vagy Romániából lettek hazánkba telepítve. A kitelepített németek nem ritkán hazaszöktek, volt lakhelyük közelében rejtőzködtek, azt remélve, hogy az indulatok lecsillapodása után lehetőségük lesz korábbi otthonukba visszatérni. Gyakran került sor összetűzésekre is az újonnan betelepülők és a régi lakosok között, ez különösen igaz volt a Felvidékről érkezettek esetében. Ezekről az eseményekről Kalász Márton *Téli bárány* című regényében ír. Szülőfalujában Sombereken azonban egyfajta együttműködés alakult ki a falu német lakossága és a házaikba betelepített székelyek között. Ezek a szintén „kitelepítettnek” számító székelyek nagyon szegények és meggyötörtek voltak, ugyanis négyéves hányattatás és bolyongás után kaptak végre letelepedési engedélyt a faluban. Kalász Márton visszaemlékezése szerint a székelyek nagyon hálásak és együttműködőek voltak, minden föld- és szőlőműveléssel kapcsolatos dolgot igyekeztek megtanulni a korábbi gazdáktól, akik viszont úgy gondolták, nekik is érdekük, hogy az „új gazda” megfelelően gondozza a birtokot, ezért mindenben a segítségükre voltak. Ebben is a magyarországi németek földbirtok iránti legendás kötődése nyilvánult meg: mindenkinek megvolt a maga „magyarja”, aki a korábbi tulajdonát gondozta, ápolta, és akivel így közös érdek fűzte őket össze. Az ellenségeskedés helyett ezért az együttműködés szándéka volt meghatározó. Érdekes, több történész által is leírt társadalmi jelenségre világít itt rá Kalász Márton. A jómódú német ajkú lakosságra korábban is jellemző volt, hogy a társadalmi felemelkedés érdekében inkább hajlott az integrálódásra és asszimilációra, míg a szegényebb rétegek erősebben ragaszkodtak német anyanyelvükhöz és kultúrájukhoz. A háború után a vagyonosabb némettség a Szlovákiából áttelepülő, módosabb felvidéki magyarokkal fog össze, míg a szegényebb németek a szintén nincstelen székelyekkel érznek sorsközösséget.² A nyomorból való felemelkedésért küzdve megtanulnak egymás kultúrája iránt érdeklődni és tiszteletet tanúsítani. Kalász Márton így gyermekként a házukba beköltöztetett székely családtól tanul magyarul, akik őt saját fiuként kezelik, és ennek hatása felülírja az erőszakosan rákényszerített magyar iskola által keltett ellenérzéseket.

¹ Kezdetben csak az igazolhatóan nemzetiszocialista tevékenységet folytató németekre vonatkoztak az intézkedések, majd ezeket kiterjesztették a teljes magyarországi német lakosságra.

² A költő visszaemlékezése szerint Sombereken az 1950–1960-as években két termelőszövetkezet is alakult, az egyikben a módosabb németek, a másikban a szegényebbek tömörültek.

Művei nyelvezetén, megkapó költői képein mindmáig a somberekai földművelő székelység képi világának és nyelvi kifejezőeszközeinek hatása érződik és teszi azt oly különlegesen egyedivé.

Ezt a kulturális hatást tükrözi a *Szavak* című vers, amely mindennél jobban kifejezi a magyarországi németek soraiból származó, a 20. század második felének történelmi fordulatait kelet-európaiként, magyarként megélt költő életérzését. Ez a vers tartalmi-asszociációs veszteségek és magyarázatok nélkül aligha fordítható más nyelvre, így külön öröm a magyar nyelvű közlés lehetősége.

Szavak

*Érzem a révbe csalt, földre tepert,
tél magasára
sötét nappal aggatott szavakat –*

(érezem; nem új, nem régi ez!)

*Érzem a rög-torson levélszínükben
ott őrlődőket, lent megérezem
egy lehelleten eszmebirodalomból birodalomba
egyensúlyozókat; s érzem
az idea-munkáló szavakat
közben,
violafuttató
szép esti szavakat –*

*alva is érzem
a nyomukban feljuttatott kutyát,
csüggedt ármányt, a jelet mind fogó
tébolyultat. – S megérezem*

*sajátjaink nyomán a nyomtalanság,
ma hírverésre is csönd
jeltelen közösség-honvágyait.*

Mondhatnám: örüljek neki – – –³

³ Kalász 2004a, 16.

Egyértelműen megállapítható, hogy nem a német nemzetiség mára már jóvátehetetlen veszteségeit panaszoló, vagy a népies költészet egy példájával állunk szemben, de nem is a nemzetiszocialista és a kommunista diktatúra bűneit felróv politikai verset olvasunk. És mégis mindez ott bújik a sorok között, Közép-Kelet-Európa népeinek közös nyomorúsága. A költő megérzi a jeleket, az üzenetet, és köszönet neki, az olvasó is. Szűkebb hazája, Baranya megye vidéki életének képei az európai népek sorsmítoszaival összekapcsolódva születnek újjá a költészet világában. A legszebb európai szimbolista hagyományok elevenednek meg Kalász Márton hermetikus versvilágában. Hogyan lesz úrrá a költő a német kisebbségi traumán, a német és magyar identitás válságán, egy idegen politikai erők által irányított valóságon? Hogyan tud kora esztétikailag igénytelen kisebbségi és politikai költészetén felülemelkedni?

A válasz erre az az egyedi poétikus identitáskonstrukció, amely a társadalom által ismert és elismert történelmi-politikai diskurzusokon túllépve a lényegit és emberit keresi.⁴ Ennek kialakulását szeretném bemutatni a következőkben. Mivel egy magyar nyelven író német nemzetiségi származású költőről van szó, kiemelt figyelmet érdemel a többnyelvűség és a nyelvválasztás problémaköre.

George Herbert Mead nyelvészociológus szerint⁵ a nyelvhasználat kérdése nemcsak a nyelv szocializációs folyamatokban betöltött kommunikációs szerepe miatt jelentős, hanem azért is, mert egyben szociális „megkülönböztető jelként”, úgy nevezett markerként funkcionál. Egy adott nyelv használatához minden esetben értékékképzetek, világnézeti álláspontok, szociális pozíciók, társadalmi perspektívák diskurzusai kapcsolódnak. Többnyelvű környezetben a nyelvválasztás valójában kulturális, identifikációs minták választásának kérdése, a jövőbeni kilátások mérlegelésével. Rendkívül fontos szerepe van az adott nyelvekhez kötődő képzeteknek, érzelmeknek, tehát az affektív tényezőknek. A választás akkor tölti be a hozzá fűzött reményeket, ha egy adott közösségen belül lehetővé teszi a közös gondolkodást és cselekvést, és az egyén jövőbeni terveinek megvalósulását. Georg Kremnitz kutatásaiban azt vizsgálta⁶ mi befolyásolja a többnyelvű környezetben szocializálódó művészek nyelvválasztását. Megközelítésében objektív és szubjektív tényezőket különít el egymástól. Az objektív tényezők közül az

⁴ Az identitáskutatás a pszichológia, szociológia és antropológia eredményeire támaszkodva ma azon az állásponton van, hogy az identitás nem stabil, időben állandó entitás, hanem egy egyéni és egyedi konstrukció, amelyet az előzetes tapasztalatok, a másokkal történő érintkezés, sokszínű interakciók, és a jövőbeni lehetőségek és várankozások összessége határoz meg. (Lásd Krappmann 2006, 406–410.) Ezekhez a tudomány diskurzusokat is kapcsol, így pl. a magyarországi németek identitásdiskurzusát. Lásd Propsz Eszter 2007. *Zur interdiskursiven Konstruktion ungarndeutscher Identität in der ungarndeutschen Gegenwartsliteratur*. Königshausen-Neumann.

⁵ Mead 1934.

⁶ Kremnitz 2004.

adott nyelvek állapotának tekintetében a státuszt és a presztízst emeli ki. Ezen a törvényi és politikai támogatottságot, a társadalmi elfogadottságot, a használati értéket, és a nyelvhez kapcsolódó társadalmi-kulturális infrastruktúrát érti. Fontos szempont a nyelvet használó társadalmi csoport mérete és az irodalmi hagyomány megléte, folytonossága és elérhetősége. A szubjektív tényezők között első helyen a műveltség megszerzésének elsődleges nyelvét emeli ki, majd a kompetencia kérdésén túlmenően az adott nyelvhez fűződő mentális és szimbolikus viszony fontosságára hívja fel a figyelmet. A célközönség szerepe sem elhanyagolható, hiszen a nyelvválasztás és a művészi karrier sikerét döntően meghatározza a pozitív vagy negatív rezonancia. Az alkotókra ugyanakkor szűkebb és tágabb társadalmi környezetükből erős nyomás nehezedik, amely gyakran a konformitás irányába tereli választásaikat.

A tárgyalt témakör tekintetében megállapíthatjuk, hogy a magyarországi németiség társadalmi státusza, és ebből következően a német nyelv státusza és presztízse a II. világháborút követően meglehetősen alacsony volt. A regionális német dialektusok kommunikációs funkciójának veszteségét nem ellensúlyozhatta a német műveltségi nyelv elterjedése, hiszen ezt a politikai környezet nem tette lehetővé. A német kultúra egészét komoly szankciók sújtották, a hagyomány folytonosságának megőrzése megkérdőjeleződött. A szociális felemelkedés útja a hazai németiség számára társadalmi rétegekhez való tartozásuktól függetlenül más úton át vezetett.⁷ Egyértelműen belátható ugyanakkor az is, hogy az állami iskolában kényszerből elsajátított magyar nyelv sem lehetett a költészet otthona. Mindezt bizonyítja nyelvi kifejezőeszközök tekintetében szegényes, korábbi nyelvállapotokon megrekedt német nemzetiségi versek sora, illetve a nemzetiséget ért sorstragédia sikertelen, az olvasókat igazán meg nem érintő tematizálása. Az átéltek a hatalom nyelvén talán át sem adhatók. Erre a veszteségre céloz a költő *Kréta kör* című versének első versszakában:

⁷ A kommunista hatalom a német ajkú parasztság és munkásság beiskolázásakor sikerrel kapcsolta össze a társadalmi felemelkedés ígérését a nyelvi és szociokulturális asszimilációval. A módosabb rétegek már korábban is hajlandóságot mutattak az asszimilációra. Ennek következtében a német nyelvet anyanyelvként beszélők közössége hazánkban mára gyakorlatilag felszámolódott, az érzelmi kötődés a szekunder, „nem beszélt anyanyelvhez” viszont rendkívül erős. Lásd: Knipf Erzsébet 1994. *Soziolinguistische Aspekte der Einstellung der Ungarndeutschen zu ihrer Muttersprache*. In Wild Katalin (hrsg.): *Begegnung in Fünfkirchen. Die Sprache der deutschsprachigen Minderheiten in Europa*. Pécs, JPTE, 103–110.

*Mivé léssz, kis népek hazája?
Úton vagyunk; és szomorú,
mindig magányos nyelved kering,
téli madárhad, koponyánkban.*⁸

Mi a titka Kalász Márton európai szemmel és szívvel értelmezhető költészetének? Hogyan lesz ő a traumatizált nemzetiségi kisebbség horizontját meghaladva európai költő? Egyedi intellektuális álláspontját csak a sokszínű kulturális hatásokat számba véve érthetjük meg. A meghatározó, kora gyermekkori szocializáció egyértelműen a sváb, falusi közeghez kapcsolható. A közösségre hagyományosan jellemző „hungarus” tudatnak a háború utáni nehéz években kiváló kifejezője lehetett a betelepített székelyektől elsajátított magyar nyelv és kultúra, amely oly nagy mértékben különbözött a pártállam hivatalosan propagált kultúrájától és nyelvezetétől.⁹ A német műveltségi kultúra nyelvét és világát pedig a politikai hatalommal szemben álló, univerzális értékeket ápoló egyház közvetítette. A cisztercita gimnázium és a *Vigília* folyóirat európai kultúraközvetítő szerepét nem lehet eléggé hangsúlyozni, különös tekintettel az akkori kultúrpolitikai adottságokra. Kalász Márton nyelvválasztása talán a Kremnitz által „képzelt kétnyelvűségnek”¹⁰ nevezett jelenséghez áll a legközelebb, bár itt a lehetséges nyelvi változatok száma ennél sokkal nagyobb. Kremnitz elmélete szerint ugyanis a fentiekben vázolthoz hasonló, ambivalens identifikációs helyzetekben a művészek gyakran egy új, csak a költészet számára létező nyelvezetet hoznak létre, egy csakis az irodalom céljait szolgáló nyelvet, amely bár ebből ered, de mégis független az adott történelmi, szociokulturális környezet kötöttségeitől, és lényegében az ismert, de gyakran terhes diskurzusokon kívül esik. A korábban idézett *Szavak* című vers, és a most idézett, azonos címet viselő sorok is a magyarországi német kisebbség sorsán túlmutatva ölelik fel az európai népek történelmi tragédiáit, teremtenek emberi közösséget, és vetik fel a megbocsátás szükségességének gondolatát:

⁸ Kalász 2004a, 30.

⁹ „E nyelv bővületében, amihez / túl kék volt a szemem, túl komikus / még a szóejtésem; ám nyüzsögtem, ahol / ilyet is hallhattunk, „né, jádzik a / csitkó a vízvel” – lubickoltam már, akár / szerükön túl, a lebontott malom / vízése alatt, mi, valamennyien / egyforma göncünkkel a nációnkat / a gyöpön hanyagolva –” (Kalász, 2004b, 80).

¹⁰ Német nyelven: „imaginäre Zweisprachigkeit”. Kremnitz 2004.

Szavak

*Már csak a nyelvre vagyok éhes
a megbocsátás sebeire
Isten fejleményeiből ki voltunk rekesztve
nem kéne csontunknak köveznie*

*azt, aki ott áll: szintén csupasz, úgy rejtik: halál
szétszórva a szavak sivatagi város
falán kívül – várni, ha még tudnak, porladt-rekedten
kihallhatóságunk rettenetes híre¹¹*

A maga alkotta költői nyelv és a gyermekkor képeivel benépesített poétikus tér megteremtésével a költő kiszabadul a németiség, a magyarországi német nemzetiség etnikai, politikai és kulturális meghatározottságú diskurzusából. Leveti magáról úgy a helyi dialektus, mint a politikai okokból diszkreditált német nyelv alacsony státuszát, és sikeresen ellenáll a hatalom magyar nyelvének is. Az 1950–1960-as években a hazai német kisebbség számára átlagosan elérhető szintet jóval meghaladó, széles körű műveltségének köszönhetően képes egyéni interpretációs modelleket alkotva felülemelkedni a kisebbségi traumán, és univerzális, humanista eszmék által meghatározott, az emberi lélek rezdüléseire figyelő szemlélőjévé válni az átalakuló világnak. Gyermekkora multikulturális környezetének hatására felismeri a tárgyak és emberek egyedi mivoltát, különbözőségének értékét, ugyanakkor az ott élők sorsközössége megmutatta a párhuzamosan létező gondolatrendszerek létjogosultságát vagy éppen relativitását is.¹² Éppen ezért semmi sem áll távolabb Kalász Mártontól, mint a radikalizmus.

Impromptu

*Ki sem dugni a képem, mint Chopin,
tomboljanak a szobákban szeretteim,
gyűlöljenek a réten, hol a topolyákba
hevült kiáltozásuk úgy beleszólva,
mint szalag a hajba – maradni idebent,
írni, kitalálni rövidke verseket,*

¹¹ Kalász 2004a, 20.

¹² Le Page (1985) ezt a multikulturális nyitottságot tekinti példamutatónak, egy olyan viszonyulást, amely nyitott a sokszínűség irányába, kreatívan támaszkodik a forrásokra, anélkül hogy szükségét érezné annak, hogy ezeket besorolja, rangsorolja, egymás alá vagy fölé rendelve.

*makacsul verseket, se Franciaországnak,
se Lengyelországnak: a kettő végül is
bennük majd egymásban azonosítható –
hol a hazám? ahova verseim
jól készülnek, hogy héjukban idehaza
érezem magam; képeikben a táj: topolyafák
átfénylenek, koronájuk kiáltozás –
úgy, hogy ki se kell már fáradnom értük.¹³*

A költő tehát verseiben érzi otthon magát, mint a dióbél a csonthéjban, ahol is a két fél egy egészet alkot. A gyermekkori táj képei már belső képekké váltak, a távolból küldi őket a költő haza, oda, ahol értik, olvassák őket. Ez a közösen megélt valóság független a történelemtől, a politikától, Kalász Márton a múlt történéseit a lét örökigazságú bölcsességén méri.¹⁴ Költői identitását, amelyet tehetsége, sokrétű kulturális tapasztalatai és klasszikus európai műveltsége segítségével épített fel, mégis az annak mélyén megőrzött önazonossága teszi értékessé. Ez számára a mindennél fontosabb, drága kincs:

*Aki fölrakott, most szépen lebont,
darabról darabra; kiszolgált
ólját a rokon, fényesülő,
nyíló időben: úgy kényelmesen –
mire nem vagyok már használható,
ki tudja: mállok, belém költözött
a másképpen kiűzhetetlen féreg;
nem lehet rossz maga az anyagom –
érezem, a bontó gonddal fűjja le
rólam a viseltség plazmás porát;
egy-egy részem meghatva, szeretettel
forгатja könnyű magasban; kitalálni
nem akarom a gondolatát: ez az én sír
belőlem mindenkor, bármire használ.¹⁵*

¹³ Kalász 2004, 12.

¹⁴ Vers Európában: Milyen keserű lassan e fegyelmi / Nyúg, amely éveinkbe belenőtt:/ Részigazság-cel-
láinkban telelni / és agyonálmodni a lehető –
minden ízére boncolni a hullát, / utána otthagyni az asztalon; / közben érzéseink sűgva tanulják,
/ ez a nap is utolsó alkalom... Kalász 2004b, 72.

¹⁵ Kalász 2004b, 177.

Napjaink gyorsan változó, globalizációs folyamatoktól terhelt társadalmi környezetében az „atipikus”, azaz a közismert identitásdiskurzusokból kilépő identitáskonstrukciók egyre gyakoribbak. A tudomány megalkotta a „kaméleon-identitás” és a „patchwork-identitás” fogalmát,¹⁶ megoldást kínálva ezzel a komplex, egyidejűleg többféle nyelvi forrással és szociális kategóriával való azonosulást lehetővé tevő, vagy éppen deficités környezetben kialakuló identitásjelenségek leírására. Mindezen identitásminták azonban nem képesek arra, hogy a sokszínű interakciós lehetőségek és társadalmi szerepek között biztosítsák a személyiség önazonosságát, kontinuitását, és egységét. Kalász Márton költészetében azonban olyan identitáskonstrukció körvonalazódik, amely kiemeli őt a múlt és jelen korlátai közül, amelynek szegletpontjait időtlen emberi értékek jelölik ki, és ezért mintát adó mindannyiunk számára. Szokolczay Lajos a költő egyik kötetéhez írt előszavában a következőképpen fogalmaz:

„Akárcsak a legnagyobbak, kis nemzet fiaként próbált nagyra törni. Birkózáván a nyelvvel, amely édesanyjától távoli, és mégis anyanyelvként: dajkaként, barátként, szeretőként tartja fogva, készleten hűségre, hogy megszólalása olyan tiszta legyen, mint magányos nyelvek harca: fohász a megmaradásért. [...] Ezért a zsoldárhang, a könyörgés, a rejtőzés fohászaiként megszólaló ima megannyi formája. Szinte bocsánatért esdekel, amikor megszólal, mert tudja: törekeny a nyelv, a szó, s a félreértések léghuzatja még a tiszta szót is megforgatja. A költőnek ez a legnehezebb – harcolni a láthatatlan ellenség ellen. Fegyvere? Bölcs mindent-tudás és alázat. A természetben – hát még a társadalomban – nem remeghet úgy meg egyetlen *fűszál*, hogy létezésének parányi csodája ne az *egészet* visszahangozza. Ez a hang azt mondja, hogy »még nő kicsit a fű, aztán alkonyat van«. Vagyis az ember esendő, élete végleges, a Föld lassan kihűl, s nem marad más, mint a barátság, a halk duruzsolás időtlen csöndje, mikor szinte belülről jön a parancs: *fonódni fényvető szavakba*.¹⁷”

¹⁶ Krappmann 2006, 406–410.

¹⁷ Kalász, 2004a, 5.

BIBLIOGRÁFIA

- Deminger, Szilvia 2004. *Spracherhalt und Sprachverlust in einer Sprachinselsituation. Sprache und Identität bei der deutschen Minderheit in Ungarn*. Frankfurt a. M., Peter Lang.
- Kalász Márton 2004a. *Próba*. Budapest, Magyar Bibliofil Társaság.
- Kalász Márton. 2004b. *Át a pallón*. Székesfehérvár, Vörösmarty Társaság.
- Knipf Erzsébet 1994. *Soziolinguistische Aspekte der Einstellung der Ungarndeutschen zu ihrer Muttersprache*. In Wild Katalin (hrsg.): *Begegnung in Fünfkirchen. Die Sprache der deutschsprachigen Minderheiten in Europa*. Pécs, JPTE, 103–110.
- Krappmann, Lothar 2006. „Identität/Identity“. In Ammon, Ulrich (hrsg.): *Sociolinguistics/Soziolinguistik* (=HSK 3.3.). Berlin, Walter de Gruyter, 406–410.
- Kremnitz, Georg 2004. *Mehrsprachigkeit in der Literatur*. Wie Autoren ihre Sprachen wählen? Wien, Edition Praesens.
- Le Page, Robert, Andrée Tabouret-Keller 1985. *Acts of Identity: Creole-based Approaches to Language and Ethnicity*. New York, Cambridge University Press.
- Mead, George H. 1934. *Mind, self, and society*. Chicago, University of Chicago.
- Nelde, Peter (hrsg.) 1990. *Deutsch als Muttersprache in Ungarn*. Brüssel/Stuttgart, Steiner.
- Wodak, Ruth, Rudolf de Cillia et al. (hrsg.) 1998. *Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität*. Frankfurt a. M., Suhrkamp.

THEOLOGIA

A KÁZUS ÉS A PRÉDIKÁCIÓ VISZONYA MAGYAR HOMILETIKATÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS EURÓPAI KONTEXTUSBAN¹

SZETEY SZABOLCS

A prédikálás és a prédikáció a keresztyén egyház fontos, lényegi és központi megnyilvánulásai és jelenségei közé tartozik. Különösen igaz ez a kálvini reformáció örökségét magáénak valló egyházakban Európa-szerte. Az igehirdetés értelemszerűen érzékeny műfaj, hiszen emberi teljesítményként, emberi alkotás-ként születik meg, amely az adott igehirdető belső és külső meghatározottságai, képességei, preferenciái, egzisztenciája bonyolult összefüggéséből nő ki. A prédikáció a hirdetett egyetemes üzenettel és örök Igazsággal való találkozás mély pillanatában lesz „aktuális”, maivá, megszólítóvá, amely a *mára*, a *mostra* csak az örökkévalóság, a Szentírás szemszögéből, *sub specie aeternitatis* figyel és nem fordítva. A prédikáció nem más, mint Isten igéjének hirdetése és magyarázata. Isten Lelkének átható és teremtő jelenléte teremti meg az emberi teljesítmény feletti csodát: az Isten Beszédéről való beszéd Isten Beszédévé lesz.

A prédikáció nem függetleníthető attól a kortól, kontextustól, amelyben megszületett. Habár a prédikálás jelensége, eszköztára, célkitűzése, módszertana egyetemes, megvalósulása mégis mindig konkrét és egyedi. Tudományos szempontból mindig szükséges az átfordítás, az egyedi és egyéni alkalmazás képessége és készsége, hiszen kulturális, nyelvi határokon túl még az adott, saját(os) történetű közösségre is tekintettel kell lenni.

A homiletika mint az igehirdetés elmélete és tudománya jelentős, mind a mai napig kiható fordulatot vett az európai protestáns teológiaművelésben a 18. században. Ebben a korban keresendő a teológia mai diszciplináris felosztásának alapvetése. Mindennek, valamint a homiletika magyar tudományos adaptáció-

¹ A 20. század feléből két művet emelnék ki: (1) Czeglédy Sándor: *A prédikáció gyülekezettszerűsége* (1938); (2) Kiss János: *A textusszerűség követelményének érvényesülése az utolsó száz év magyar református igehirdetésében* (1940). A szerző nagykőrösi, illetve ceglédi lelkész volt, nevezett műve második lelkészképesítő vizsgadolgozata volt, amely sajnos nyomtatásban nem jelent meg. Dolgozata bírálója Czeglédy Sándor volt.

ja a 19. század elejétől jelenik meg a református, illetve protestáns teológiai szakirodalomban.

A tanulmány címében jelzett *kázus és prédikáció* kérdésköre a prédikáció a *textus- és témaválasztásának* problémáját jelzi. Ennek aktualitását és fontosságát nem szükséges különösképpen indokolni, a kázusok által meghatározott textusválasztás és prédikálás a homiletikatörténet és a homiletikai gyakorlat egyik égető kérdése, amely elsősorban, de különböző hangsúllyal a protestáns gyakorlat sajátja. A jelenség természetesen a 19. században, de azóta is európai dimenzióban jelentkezik, de mindig konkrétan saját történelmi kontextusunk kérdése is.

Az általánosságban *racionalizmus korának* nevezett szellem- és teológiatörténeti korszakban különösképpen virágzott az ezzel a problémával foglalkozó elméleti és gyakorlati teológiai irodalom. Ennek egyik oka az a teológiatörténeti fordulat, amely a 18. század második felének egyházi életét és gyakorlatát alapjaiban meghatározta és átalakította, másrészt pedig az az európai kontextus, amely akkoriban általánosságban jellemezte a teológia tudományát és az egyházi életet. Később nem csupán a homiletikai tankönyvek, hanem egyes résztanulmányok is foglalkoztak a *textus- és témaválasztással*.² Ebben a történeti áttekintésben történelmi tapasztalatok bemutatásával szeretném a jelenséget összefoglalóan bemutatni abban a reményben, hogy mindez előremutató hatással bírhat.

A *kázus* kifejezés nem korlátozható csupán a ma ismeretes, szorosan vett kazuális alkalmakra (keresztelés, esketés, temetés), hanem inkább arról van szó, hogy a prédikáció alkalom adta témája milyen összefüggésben áll az igehirdetéssel, azaz: mennyiben sikerült az adott témához/alkalomhoz úgy textust találni, hogy végül ne a téma, hanem a textus legyen meghatározó a prédikációban. Ehhez elsősorban mindig az kellett, hogy az igehirdető maga határozza meg azt, hogy miről is akar beszélni híveinek. A jelen tanulmány tehát azt boncolgatja, hogy milyen szempontok, elvek és módszerek alapján választottak a 19. században témákat a prédikációhoz, majd ezekhez textust. A korabeli homiletikákban a *témaválasztást* többfajta szakkifejezéssel illették: *Találás*,³ *Feltalálás*,⁴ *Heuristica*⁵ vagy *Heuristik*,⁶ *Inventio*⁷ vagy *De inventione*,⁸ *Matéria*.⁹

² Ráday Könyvtár (a továbbiakban: RK) K.1.67.

³ Zsarnay 1857, 169.; vö. Kun 1855, 21.; Hagenbach 1857, 375.

⁴ RK K.1.78; vö. Hagenbach 1857, 375.

⁵ Tóth 1878, 23.

⁶ RK K.1.78; vö. Kun 1855, 21.; Schleinig 1872, 5.; Mitrovics 1911, 30.; Bartók 1983, 449–451.; Bartók 1998, 219–234.

⁷ Tóth 1878, 23.

⁸ Tóth 1814, 69.; vö. Gombási 1784, 46.

⁹ Schleinig, Nikolaus SJ (Klingau, 1817. október 14. – Wijnandsrade, 1884. november 24.).

A témaválasztást azonban megelőzte egy még fontosabb dolog, jelesül: az a prédikátor által eldöntendő kérdés, hogy mi legyen a prédikáció célja. Azaz a prédikáció mire bírja rá, mire indítsa a hallgatókat, hiszen cél nélkül prédikálni nem túlzottan értelmes dolog. Ahogyan Schleiniger Miklós¹⁰ jezsuita pap írja *Egyházi szóoklattanában*:

„A beszéd legközelebbi és gyakorlati céljának világos fölfogása nélkül hiányozni fog belőle a kitűzött célra való biztos törekvés, ennél fogva – bármily megfelelő legyen is a tárgy magában véve – céltévesztett, haszontalan, ugyszintén közönségesen erőt és komolyságot nélkülöző leend.”¹¹

Gombási István, a tárgyalt korszak legkorábbi református szerzője is elítéli az olyan papokat, akiknek nincsen semmilyen céljuk:

„Sokan minden tzel nélkül prédikállanak; tsak ezt tették-fel magokban, hogy bétöltsék az ő orájakat. Az Illyenek nem egyébért prédikállanak, hanem hogy beszéljenek.”¹²

Érdekes röviden kitérnünk arra, hogy a 19. század előtti homiletikák, illetve prédikációs kötetek mit írnak erről a problémáról. Kultsár György hasonló módon egyesítette a korra jellemző prédikációs műfajokat/elemeket prédikációiban, de kortársaitól eltérően kevés kitérést engedett meg magának az erkölcsi példázatok, a kor eseményeire utalás ürügyén. Ám a tanítani akarás szándéka nem zárta ki a szóval való gyönyörködtetés szándékát sem, amelyet többször is megfogalmazott: Isten, az ő igéjének prédikálásában a tanítóktól nemcsak erkölcsi feladatokat várt el, hanem azt is, hogy „szent életekkel ékesítsék [...] és az embörök között kellemetössé tegyék az Isten igéjének prédikálását”.¹³

A 16. századi prédikációk elsősorban az adott felekezet, illetve közösség híveit akarták lelkileg táplálni, vigasztalni és bátorítani. Az egyénhez szóltak, de

jezsuita szerzetes, homiléta. Schleiniger homiletikai művei miatt Németországban hírnévre tett szert, a tudományág mérvadó személyiségévé lett. Emellett a retorika tanára is volt, Cicero és Quintilianus klasszikus példái mellett a tárgy vonatkozásában a pszichológiát is mérvadónak tartotta. Az egyházsóoklattan önállóságát elismerte ugyan, de nem dolgozta azt ki önálló teológiai tudománnyá. BBK IX., 270–271. A Schleiniger Miklós neve alatt megjelent *Egyházi szóoklattan* (Veszprém, 1872) a *Die Bildung des jungen Predigers nach einem leichten und vollftändigen Stufengange. Ein Leitfaden zum Gebrauche für Seminarieren* című tankönyv (Freiburg im Breisgau, 1864, ²1865, ³1882; további posztumusz kiadások: ⁴1891, ⁵1898, ⁶1908) adaptációja.

¹⁰ Schleiniger 1872, 6–7.

¹¹ Gombási 1784, 46.

¹² Kultsár 1574, 31.; vö. Hubert 2001, 19–20.

¹³ Hubert 2001, 19.

a közösséget szólították meg, egyúttal az igehirdetés által terjedtek az egyes felekezetek tanai. Tájékoztattak a világ eseményeiről, a török dúlta Magyarország más tájain megesett dolgokról. A prédikációk a bibliai történetek aktualizálása céljából számtalan világias témával, szépprózai elemmel bővültek. A műfaj elbírta az olyan kérdéseket, mint amilyen az anekdota, pletyka, nemeseink bűneinek kitergetése, személyes, magánéleti vallomás, műveltségi ismeretek terjesztése stb.¹⁴

A prédikálással elérni kívánt cél kérdésében a racionalista kor homiletikái nagyrészt ugyanazt a nézetet vallották, azaz, hogy:

„Prédikázióknak nevezetik az a’ Beszéd, melyet a’ Lelki Tanító valamely Erköltsi vagy Hitre tartozó, és a’ Bibliából felvett igazságról, a’ Keresztény Gyülekezet előtt, folyó beszédben tart a’ végre, hogy a’ Gyülekezetnek tagjai a’ feltett igazságban megvilágosíttassanak, arról meggyőzettsenek, és kinek kinek erköltsé jobbitasson. Jó Prédikázióknak azt lehet mondani, a’ melly Épít, vagy a’ melly az elmét világosítja, a’ szükséges igazságokat a’ halgatóval megérteti, annak esméretét neveli, erősíti, és a’ Szívet jobbitja, az Akaratban az erköltsi Jó eránt kedvet, és a’ Törvény eránt kész engedelmességet eszközölvén.”¹⁵

A 19. század meghatározó német protestáns teológiai iskoláiban találkozunk ettől egészen eltérő nézetekkel is. Említésük és vizsgálatuk azért érdekes, mivel ezek nem csupán azzal foglalkoznak, hogy milyen legyen a prédikáció és mi célból hangozzék el. Ezt a célt, illetve a célkitűzést összességében a homiletika fölé helyezi, hogy ezáltal valami egészen újat alkosson. A teológia- és homi-

¹⁴ Tóth 1814, 28.; vö. Zsarnay 1857, 176.; Hagenbach 1857, 375.

¹⁵ Stier, Rudolf Ewald (Fraustadt, 1800. március 17. – Eisleben, 1862. december 16.) teológus. 1815–1816 között jogot, majd 1816–1818-ban pedig teológiát hallgatott Berlinben. Itt többek között W. M. L. de Wette, A. Neander. Fr. Schleiermacher és Ph. K. Marheineke tanítványa volt. 1818–1819 között Halléban tanult, ahol W. Gesenius és J. A. L. Wegscheider racionalista elvei miatt visszatetszést váltottak ki benne, később az ébredési mozgalomhoz csatlakozott. Teológiai záróvizsga nélkül került be 1821 áprilisában a wittenbergi Királyi *Predigerseminar*ba, majd 1823-tól tanárként működött. 1825. májusi ordinációja után elsősorban Ó- és Újtestamentumot, hébert, homiletikát és történelmet oktatott. 1829-től lelkészként kezdett működni, 1838–1847 között Barmen-Wichlinghausenben volt lelkész. 1846-ban a bonni egyetem teológiai kara teológiai díszdoktori címet adományozott neki. 1850–1859 között Schkeuditz szuperintendense és főlelkésze, majd 1859–1862 között Eislebenben működött. Stier elsősorban bibliamagyarázattal és bibliafordítással foglalkozott, héber nyelvtant jelentetett meg. A konzervatív tudósok sorába tartozott, a Kijelentés mentén orientálódó hermeneutikája kevésbé a magyarázat nyelvi-történeti aspektusai, sokkal inkább a pneumatikus-szimbolikus és misztikus-típusú síkjai iránt volt nyitott. Tudományos és egyház-politikai pozíciói, valamint énekeskönyvreformja miatt minden oldalról támadták. Számos írása jelent meg. A magyarul *Keriktika* (Pallas X., 445.) rövidítéssel illetett művének első kiadása 1830-ban, második kiadása 1844-ben jelent meg. BBK X., 1457–1460.

letikatörténet sajátos, egyedülálló kísérleteként tartható számon Rudolf Stier¹⁶ próbálkozása, aki a szokásos és bevett *homiletika*¹⁷ szakkifejezés helyett a bibliai gyökerek, valamint a prédikáció bibliai gyökerének hangsúlyozása miatt a tudományág új nevét kívánta megalkotni 1830-ban, majd 1844-ben második kiadásban és átdolgozott, kibővített formában megjelent művében. A könyv bonyolult címe magyarul körülbelül így hangzik: *A bibliai keriktika*,¹⁸ *avagy az Isten Igéje által a prédikálás tudományára*¹⁹ *való művelődés útmutatásának vázolata. Különös utalással a misszióra és az egyházra.* A tudományág, illetve tevékenység átnevezésével a szerző nyilvánvalóan el akarja azt is érni, hogy „a kultuszi-istentiszteleti keretben megjelenő egyházi beszéd [*Kirchenpredigt*]” kissé elkülönüljön annak kontextusától, mivel „a prédikáció fogalma a gyülekezetet és annak istentiszteletét feltételezi”, ami Stier szerint „nyelv, dolog, élet elleni tudományos önkény”.²⁰

„Keriktikának nevezzük – egy új képzésű szóval, tárgyunk új felfogása érdekében – a tudományra való azon útmutatást, hogy [...] Isten prédikátora legyünk [...], avagy a prédikálás tudományára képezzük ki magunkat [...]. Ezt az egyszerű nyelvileg megfelelő kifejezést a Biblia nyelvéből újonnan vesszük, mivel a homiletika használatban lévő szava részben csak az óegyházi és nem a bibliai nyelvhasználatnak felel meg, másrészt pedig az újból elnevezendő tárgy lényeges alapfogalmát nem foglalja magában: [azaz] valami adottat és rábízottat mások tudtára adni.

Mivel a prédikálás (praedicare), az általános alapfelfogás szerint: kikiált, kihirdet – [...] joggal szentesítve van amaz üdvöt és békét hozó jó hír [...] nyilvános és mindig nyilvánvaló hirdetésére [...]. Isten Igéjét az embereknek Isten nevében elbeszélni, ezt mondjuk [...] prédikálásnak, és azt az útmutatást, hogy hogyan jutunk el e hivatás gyakorlásáig, nevezzük keriktikának.”²¹

¹⁶ „Homiletika (a gör. „homilia” szótól) vagy keryktika az egyházi szónoklás tudománya. Alapjában véve nem egyéb mint prédikációk készítésére tanító retorika, amiként a katechetika szintén nem egyéb mint a vallásos nevelés célját szolgáló didaktika. A h. épenúgy mint a retorika, a köv. részekre oszlik: de inventione (feltalálásról), de dispositione (az anyag elrendezéséről), de elocutione (az irányról) és de declaratione et actione (a szóbeli előadásról).” Zoványi 1898, 113–114.; vö. Mitrovics 1911, 9.; Ravasz 1915, 10.

¹⁷ Követem a 19. századi magyar helyesírást.

¹⁸ A *Predigtkunst* egyaránt jelenti a prédikálás tudományát és művészetét.

¹⁹ Stier 1844, 3.

²⁰ Stier 1844, 1–2. A szöveg fordítását Pap Ferencnek köszönöm.

²¹ Stier 1844, 2.

A Stier által a didaktika és a taktika szavak mintájára képzett²² keriktika kifejezés vonatkozásában annyi kritika hangozzék el, hogy ez a szakkifejezés éppúgy egy a bibliai görögben előforduló szócsalád alapján képzett tudományos műszó, mint a homiletika.²³ Stier az 1Kor 15,33-ra²⁴ alapítva állítja, hogy a homiletika kifejezés bibliátlan – mivel ezt a bibliai helyet a pogányság kontextusában kell értelmezni –, ezért egy teológiai diszciplína nem kaphatja innen a nevét.²⁵ Stier „biblikus keriktikája” a célul kitűzött biblicitás ellenére némely ponton mégis bibliátlan.²⁶

G. A. F. Sickel,²⁷ Th. Christlieb²⁸ és R. Stier korabeli homiletikai művei a korszakot alapvetően meghatározó schleiermacheri tanítással szemben kevésbé polemikusak, de azt mégis az ébredés szellemében kívánják korrigálni. A homiletika szakkifejezésének más szóalkotásokkal történő pótlásában az a törekvés ismerhető fel, hogy a szerzők a prédikációnak és prédikálásnak más fundamentumot és célkitűzést akartak adni, mint amit Schleiermacher képviselt, vagy amit Schleiermachernek tulajdonítottak.²⁹

Elmondhatjuk, hogy végső értelemben a 19. században a témaválasztás esetében a fő cél alapvetően az volt, hogy a gyülekezetet, a hallgatóságot erkölcsileg nevelje, a hit ágazataira (hittanra) oktassa, a társadalmi moralitás alacsony szintjét magasabb fokra emelje példaadás által, ami a legfőbb és legnagyobb erkölcs bajnokában, Jézus Krisztusban, valamint a bibliai szereplők erkölcsi-morális nagyságában mutatkozott meg.

Vizsgáljuk meg ezek után, hogy milyen szempontokat vettek figyelembe a 19. században akkor, amikor a prédikátorok témát kerestek, választottak. Felvezetésként két példát hoznék a megelőző korokból. A középkorban a katolikus prédikációknál a *sermo* tárgyválasztása sok esetben nem függött szorosan sem

²² A tudományág elnevezésének történetével, valamint a tárgyalt korszak elnevezési alternatíváival (*halieutika* – *halászmesterség* görög szóból; *halieutika* – a halászat mestersége, átvitt értelemben a rábeszélés művészete, Pallas VIII., 586. – G. A. F. Sickel; *keriktika* – R. Stier, 1830 és 1844; *martiretika* – Th. Christlieb) kapcsolatban vö. Hoekstra 1926, 9–16., 39–40., 91; Müller 1996, 115–116.

²³ A *homília* szó az Újszövetségben főnévi formában itt fordul elő egyedül, negatív értelemben: *gonosz fecsegések*. „Im N[euen] T[estament] steht [... das Wort *Homilia*] gar nur das einzige Mal 1. Kor. 15,33. im heidnischen Spruch von bösen Gefchwätzen.” Stier 1844, 2.

Stier 1844, 2.

²⁵ Markáns kritikáját lásd: Hoekstra 1926, 14–17.

²⁶ Ravasz 1915, 10–11.

²⁷ Müller 1996, 114–115.

²⁸ Vö. Ravasz 1915, 10–12.; Müller 1996, 115.

²⁹ Bárczi 2007, 610.

a liturgikus alkalomtól, sem a választott témától.³⁰ A puritán Medgyesi a következőket írja a *Doce nos orare quin et praedicare* (RMNy 2310) című művében:

„Az Fel vejendő Igék 1 legyenek mindenkoron szintén való Sz. Irás, 2 melyeknek választáfa igazgattaffék az Halgatóknak, Helyeknek és Időknek állapottyokból: az az, olyak legyenek azok mellyek az Halgatóknak f a'kori Helyeknek és időknek mivoltokhoz illendőképpen meg-kivántatnak. [...] Azért ez után jussoddal f szabadsággal ne élylly vízfzsa, hanem vagy azokból az Vafárnapi Evangeliumokból, vagy más Sz. Irásból akarsz Igéket fel-venni, válaszfzad azt f-annyit, (nem gondolván azzal hogy máskorra rendeltetett volna) a'mit f-a'mennyit vefzed-efzedben, hogy az jelen valo alkalmatosság f-a' te Nyájadnak szükfjege kévánand.”³¹

Több mint százharminc évvel később, mintha ugyanezekkel a regulákkal és megjegyzésekkel találkozánk Gombási művében is, aki a következőkre mutat rá:

„Vagyon különösen Haszon-is, a' melyre kell a' Papnak vigyázni, és ez a' keze alatt lévő Nyájnak szükségei. Lássátok hát az itt követendő Maksimát, (principiumot): Ez az, Hogy a' Papnak nem olyan Tekstusokat kell választani, a' melyekre Hajlandóságaitól és Fejességétől vezéreltetik; hanem olyanokat, a' minémüeket kívánnak az ő Nyájjának szükségei. Nem elég tsak hasznos dolgokat mondani, hanem szükség a' jelen-lévő időhez, és állapothoz-is alkalmaztatni magunkat. Ugy kell tenni, mint a' bölts Orvos-Doktorok tselekesznek, a' kik ki-tanulván Betegjeik' (Patienjeik) Nyavalyjajokat, tsupán tsak a' jelenlevő nyavalya' meg-gyógyítására való orvosságokkal éltetik őket. Vigyázni kell hát a' Papnak-is

- 1) Az Időre. Mikor valamely Gyülekezet nagy Nyomorúságban vagyon, vagy Böjt, vagy UR' Vatsorája' osztása ideje vagyon, illő olyan Tekstust választani, a' minémüt kívánnak a' körül-álló-dolgok.
- 2) A' különböző Helyekre. Nem kell ugy prédikállani Falun, mint a' Városokon. Vagynak bizonyos Helységek, a' hol némely Bünök' Nemei inkább vagynak szokásban, mint másutt p. o. A' mi Havasainkon lakó vad nép között inkább uralkodik a' tisztátalan élet, és a' heverés, mint a' Térségen lakozók között; mint ellenben ezek többnyire részegesek.
- 3) A' Személyekre, a' kiknek prédikál. Azon kell igyekezni a' Papnak, hogy ki-tanulja az ő Halgatóinak meg-foghatásbéli tehetségeket; azoknak temperamentumokat; hajlandóságaikat; uralkodó büneiket; életek' módját. 's a' t. és így szüntelen szemmel kell tartani az ő Nyájoknak szükségeit.”³²

³⁰ Medgyesi 1650 [123–124.].

³¹ Gombási 1784, 50–52.; vö. Nagy 1788, 3.; Schleiniger 1872, 272–273.; Tóth 1878, 22–23. 36.

³² Kun 1855, 22.; vö. Zsarnay 1857, 168.

A 19. században Kun Bertalan a következőképpen fogalmazza meg a témaválasztás alapelveként:

„1) A hit- és erkölcs-tan egyetemes ismerete, s ennek elveire való élénk figyelmezés. 2) Szemlélődés, tapasztalás, benyomások, s időviszonyokra való tekintet. 3) Biblia helyek alkalmas megválasztása, – s mellé a hermeneütica.”³³

A 19. század utolsó homiletikájában Mitrovics Gyula így foglalja össze a fontosabb tárgyválasztás szempontjait:

„[...] másodsorban elhatározó a tárgyválasztásra nézve az a viszony, melyben az igehirdető, részint élet-, részint hivatalkoránál fogva áll a gyülekezettel.

Elhatározónak kell lennie a tárgyválasztásra nézve annak a viszonyoknak is, melyben valaki egy és ugyanazon egyházban működő tisztársával van.

Kiváló figyelemmel kell lennünk ezek után tárgyválasztásunknál a hallgatók minőségére és vallás-erkölcsi létszükségeire; még pedig különböző életkorok, életmódjuk, állásuk, műveltségi fokozatuk s különféle hajlamaik és szokásaik szerint.

[...] a lelkész egyéni hangulatának, talán magán, családi, társadalmi vagy éppen saját híveivel való összeköttetéséből származható s őt közelről érintő, kellemes vagy kellemetlen eseményeknek és fordulatoknak, emez események által fölvert szenvedélyeknek sohasem szabad a tárgyválasztásnál szerepet engedni.

[...] azért méltán befoly a tárgyválasztásra az egyházi év is, mint amelybe vannak éppen osztva egyháztársadalmi életünk nevezetesebb, ünnepiesebb alkalmai.

Azért ügyelnünk kell a tárgyválasztásnál az évszakokra, de ezek mellett köz- és társadalmi életünk kiemelkedőbb, tanulságosabb s magát a vallás-erkölcsi életet is közelebbről érinthető alkalmaira.”³⁴

Fontos és hasznos áttekintenünk azon segédeszközöket és forrásokat, amelyek a prédikátorok rendelkezésére álltak.

1. *Textuáriumok, illetve konkordanciák.* Nyomtatásban több ilyen mű megjelent magyar és idegen nyelven, amelyeket a prédikátorok haszonnal forgattak a textus- és témaválasztás közben. Például Maklári Pap Lajos: *Bibliai egyezményes szótár, a szentirat igéinek föllelésére és magyarázatára vezérlő segédkönyv*,³⁵ illetve

³³ Mitrovics 1911, 37–49.

³⁴ Maklári Pap 1855, I.: „Csudálkozom, ha rá gondolok, hogy egyházi irodalmunkban, a Konkordanciák oly igen nehezen honosítható idegen égalji ültetvények, és hogy oly szerfelett gyéren vannak képviselve; míg a külföldi, p. o. a német irodalom mezején válogatni lehet a munkás buzgalom illynemű termékeiben!”

³⁵ Értsd: a hamis esküvés elleni prédikációk.

Schuler: *Repertorium biblischer Texte und Ideen für Casualpredigten und Reden* című műveik. Maklári Pap könyvében inkább bibliai fogalmakat találunk és az azokhoz kapcsolódó igehelyeket, míg Schuler gyűjteménye különböző alkalmakra és esetekre ajánl textusokat elvi-történeti bevezetés és szakirodalmi példatár kíséretében. Ezek közül nem egy egészen „extrém” eset, például: *Békeprédikációk; Bírósi prédikációk; Egyházlátogatási beszédek; Új énekeskönyv vagy országos katechizmus bevezetése alkalmából tartott prédikációk; Esküprédikációk;*³⁶ *Hódoló és a kormányzat hivatalba lépésekor tartott prédikációk; Jégverés és jégzápor prédikációk; Keresztelőkút prédikációk annak szentelésekor; Szénakaszalási prédikációk.*³⁷

Azonban nem csupán nyomtatásban megjelent textuáriumokat használtak, hanem ebben a korban számolnunk kell a kézírásban, másolás által terjedt példányokkal is, amelyeket a lelkészek, illetve a lelkészi pályára készülők saját maguknak készítettek azért, hogy bizonyos adott alkalomhoz könnyebben tudjanak textust választani. Sokszor ezek a textuáriumok valójában nem voltak mások, mint régi halotti/temetési vagy egyéb más, akár évszázadokkal korábban nyomtatásban megjelent prédikációs kötetek, prédikációgyűjtemények textust és kázust feltüntető mutatói.³⁸ Példaként hozom minderre egy Debrecenben, 1826. április 23-án keltezett, ismeretlen szerzőtől származó textusgyűjtemény témaköreit.³⁹

³⁶ Lásd: Schuler 1829.

³⁷ Báthori Gábor püspök, valamint a Báthori család levéltári hagyatékában számos ilyen textuárium maradt fenn. A fennmaradt textuáriumokon – a teljesség igénye nélkül – a következő neveket találjuk: Hunyadi Ferenc, Takáts Ádám, Szatmár-Némethi Mihály, Komáromi Csipkés György, Kamarásy György, Hensingern, Blair, Zollikofer, Tiede, Tillotson, Mestrezat, Osterwald, Chatelain. Vö. RL C/8.

³⁸ RK K.O.129. pl.: „[...]*Soká sinlödött fiatal ember felett; Idegen helyen meg halt felett; Attyafiai mellé temetett ember felett; Véletlen halállal meg halt felett; Apostatált és ismét visszatért felett; Néma ember felett; Vak felett; Siket felett; Valamelly büntetés előtt magát meg ölt felett; Meg öletett felett; Olyan felett, ki barátja óltalmazásában halt meg, vagy a nyavalyát mástól kapta; Fa vágásban magát agyon ütött felett; Tűz öltáskor meg halt ember felett; Mennykő által meg ütött felett: példa az Áron fija 3Mos 10:19; Vízbe halt ember felett; Tébolyodott felett; Égett háznál meg halt felett; Szekér által elgázoltatott felett; [...].”*

³⁹ Fuhrmann 1821, 206–209. Dobos János nyomtatásban megjelent egynémely és a Debreceni Nagykönyvtár kézírattárában található (TtREK R 1246) XIII. és XXII. számú prédikációk esetében feltüntetett forrásmegjelölés (*Predigten-Entwürfe in Sturm'scher Manier*) több 19. századi kiadványsorozatra utalhat. (1) *Predigtentwürfe über die gewöhnlichen Evangelien auf alle Sonn- und Festtage des Jahres in Strumscher Manier, ausgezogen aus den völlig ausgearbeiteten Predigt-sammlungen der vorzüglichsten deutschen Kanzelredner. Vier Jahrgänge. Neue Auflage* (Leipzig, 1803–1805). Az 1803 és 1805 között négy folyamban megjelent kiadvány a kor legkiválóbb német prédikátorainak (pl. Ammon, Löffler, Marezoll, Reinhard, Ribbeck, Rosenmüller, Sander, Zollikofer) az egyházi év vásár- és ünnepnapjain elmondott, teljesen kidolgozott beszédeinek kivonatát, illetve vázát közli – ahogyan erre a teljes cím is utal – 8–10 oldalon. A prédikációk

2. *Külföldi prédikációs magazinok.* A korszak jellemzéséhez hozzátartozik, hogy a lelkészek túlnyomó többsége értett a latin mellett németül, valamint sokan franciául is, ami azt jelentette, hogy közvetlen kapcsolatba kerülhettek és kerültek a múlt és saját jelenük teológiai szakirodalmával. A *Magazin für Prediger* korabeli szakfolyóirat 1803 és 1815 között J. Fr. Chr. Löffler kiadásában jelent meg 8 kötetben (egy-egy kötet két-két füzetből állt). A kiadvány javarészt a W. A. Teller által korábban *Neues Magazin für Prediger* (1792–1802, 10 kötet) koncepcióját követi. Az első részben mindig a kort foglalkoztató teológiai kérdésekről találhatunk tanulmányokat több szerzőtől, valamint könyvismertetéseket (főképp Löfflertől). A második rész prédikációvázlatokat tartalmaz a kor (el)ismert prédikátoraitól (például Glatz, Löffler) a vasár- és ünnepnapi perikópákról, valamint szabadon választott textusokról (például zsoltárok). Megtalálhatóak még különféle alkalmakra írt beszédvázlatok, homíliavázlatok. A kötetek végén katechetikai és liturgiai tárgyú (például vasár- és ünnepnapi kollekták, énekek) közlemények vannak. A *Magazin für Prediger* folytatásaként jelent meg a *Magazin für christliche Prediger* (kiadta Chr. Fr. Ammon, 1816–1819 között 3 kötet).⁴⁰

3. *Külföldi prédikációk,* amelyeket az adott lelképásztor lefordított, és egy az egyben vagy némi változtatással, esetleg saját gondolatait, a gyülekezet szituá-

a „kor igényeihez” vannak igazítva, praktikusak. (2) 1801 és 1805 között jelent meg az apostoli levelekből (epistolákból) vett szakaszok 4-6 oldalnyi terjedelmű prédikációvázlatait tartalmazó folyóirat J. J. B. Trinius kiadásában, amelynek szintén hasonló címe volt (*Predigtentwürfe über die gewöhnlichen Episteln auf alle Sonn- und Festtage des Jahrs, in Sturmscher Manier, ausgezogen aus den völlig ausgearbeiteten Predigtsammlungen der vorzüglichsten deutschen Kanzelredner. Vier Jahrgänge. Neue Auflage.* Leipzig, 1801–1805). Meg kell még említenünk, hogy 1806-ban és 1808-ban Görlitzben a korábbi kiadvány folytatásaként (*Neue Predigtentwürfe über die gewöhnlichen Evangelien...* címmel) újabb folyamok jelentek meg, részben a fent említett prédikátorok igehirdetéseinek kivonataival, ezek azonban már csak általában 4 oldalasak (vö. részletesebben: Fuhrmann 1821, 282–283.; 322–323.). (3) *Predigtentwürfe in Sturmscher Manier über die neuen Pericopen, welche im Jahre 1810 statt der gewöhnlichen Fest- und Sonntageevangelien bei dem evangel[ischen] Gottesdienst in den Kön[iglich]-Sächs[ischen] Landen öffentlich erklärt werden sollen; bearbeitet nach den Predigtsammlungen der vorzüglichsten deutschen Kanzelredner, vom Vers der Predigtentwürfe über die Evangelien und Episteln in Sturmscher Manier. Zwei Abtheilungen* (1. kötet: Leipzig, 1810, 2. kötet: Leipzig, 1811), melyekben az 1810-ben kiadott új százsországi perikóparend evangéliumainak és epistoláinak neves német prédikátorok teljesen kidolgozott prédikációiból vett vázlatos magyarázatai, prédikációkivonatokat találhatók (vö. Fuhrmann 1821, 291.). A címben szereplő *in Sturmscher* (vagy olykor: *Sturmischer*) *Manier* (*Sturm modorában*) kifejezés félreérthető, ugyanis az nem *viharos modorban* (azaz kb. szerkesztetlenül vagy előadási stílusmegjelölésként) értelemben veendő, hanem utalás a műfaj klasszikusára, C. C. Sturmra, aki *Predigtentwürfe über die Evangelien von den Hamburgischen Hauptpastoren* (8 évfolyam, Hamburg, 1779–1786) címmel korábban nagy hatású folyóiratot adott ki (vö. Fuhrmann 1821, 277.). Az egyik prédikációnál a kiadó megjegyzi, hogy lipcsei kiadványról van szó, nem hamburgiról.
⁴⁰ „[...] sok pedig magától nem-is szokott Predikátziókat készíteni, hanem öszveszedi a’ másét, azt forgatja-le, meg sem gondolván, hogy a’ mit haszonnal ellehetett mondani a’ túdós Universitások templomában, az egyáltaljában nem épületes az ő hallgatóira nézve.” Tóth 1814, 35.

cióját is belevéve formált át.⁴¹ Az általam részletesebben kutatott Dobos János (1804–1887)⁴² mintegy harminc külföldi lelkész prédikációit fordította le és használta prédikátori működése során. Ami meglepő azonban, hogy ezek között találunk olyan szerzőket is – a korszakra jellemző módon –, akik egyrészt nem protestánsak (evangélikus, római katolikus, jezsuita szerzetes), másrészt több szerző jóval korábban élt. Jóformán a 16. századtól egészen a 19. századig terjed az adaptált szerzők működésének időszaka.

4. Meg kell említeni még a különféle *Prédikátori Tárházakat*. Például *Lelkipásztori Tárház* (Fábián József), *Protestáns Lelkesi Tár* (Török–Székács), *Erdélyi Protestáns Egyházi Beszédok Tárháza*, *Kecskeméti Lelkesi Tár*. A címadás mutatja, hogy a magyar szerzők a német mintákat követték. Ezek nem minden esetben csak prédikációkat tartalmaztak, hanem sokszor liturgiai útmutatásokat, illetve imádságokat. Ezen kívül még más művek is igyekeztek segíteni abban, hogy a prédikátoroknak mintákat adjanak. A helyzet illusztrálására idézem Ángyán János előszavát:

„Azon segédeszközök számát akartam ezen munkátskámval nevelni, mellyekre nézve, valamint más nyelveken – úgy kivált anyai Nyelviünkön kitettző a’ Fogatkozás. – Német Országban, csak egy Lipszai Vásárra – annyi Predikátiók – jönnek világosságra német Nyelven, hogy egész Könyves Házakat lehetne azokból megtölteni; a’ mellyek közt, azonban alig akad meg egy kettő, a’ mi ide tartozna, értem a’ Halotti Predikátiókat, – – Hazánkban is, a’ több haldokló babonás és idétlen vélekedések közt – közelget az enyészethet azon éretlen ítélet, – a’ mely – a’ haszonnal munkálkodott Predikátorok – épületes munkáikat ugyan azon Koporsóba rakatta – a’ melyben az azokat leiró Kezek ama hosszúsas nyugalomra öszvetéttetek. – Nem szoritják már ma – mint hajdan – munkás magyar Predikátoraink – használható voltokat, egyedül Halgatóink’ gyülekezetehez; a’ közközre botsátás után kiterjesztik azt, másokra is. – Élnek és munkálkodnak – elhunyasok után is a’ Hunyadiak – Tormásiak – Szélesiek – Diószegiek; élni fognak a’ Predikátori Tárházban – több – ilyen halhatatlanságot érdemlő Lelki Tanitók, – ha kivált – azon – néhány egész esztendőkre való Darabok, mellyek ennek nagy érdemü Kiadójánál – nagy Tiszteletü Fábján

⁴¹ Dobos János 1804. április 17-én Óbudán született, 1887. február 3-án halt meg Cegléden. Kecskeméten végezte gimnáziumi, Debrecenben teológiai tanulmányait. 1826–1828-ig Lovasberényben rektor, 1829-ben tette le a papi vizsgát, majd Óbudán apja, Dobos István mellett káplán. Apja halála után 1831–1844 között óbudai, 1844–1845 között kömlödi, 1845–1852 között péceli, 1852–1854 között tahitótfalui, 1854-től haláláig ceglédi lelkész. Az 1847/48-as országgyűlés prédikátora. 1860-tól főjegyző, többször is részt vesz lelkészi vizsgákon. Az 1881. évi zsinat tagja. Több műve is megjelent, ezek közül a legfontosabbak: *A földművelő házában és házában kívül* (Pest, 1860); *Homiliák régiebb és legújabb modorban* (Pest, 1862., ²1873), illetve négy prédikációs kötete, amelyeket 1885–1886-ban fia, Dobos László adott ki.

⁴² Ángyán 1816, I–II.

József Esperest Urnál – kézírásban – már készen állanak, – világhosszra jöhetnek. – De mind ezek mellett is kitettző az említett fogyatkozás. – Annyival kitettzőbb pedig ez, mivel sohol sinsen – annyira szokásban a’ Predikázióval való temettetés, mint – a’ mi Vallásos Felekezetünkhöz tartozó magyar Keresztyén Gyülekezetekben; innét, – gyakran oly rövid a’ Készületidő, hogy – nem mondom – a’ kidolgozására – és megtanulására; de tsak az elolvasására is – egy kidolgozott Predikázióknak – alig vagyon idő. Nagyon kotzkáztatja pedig – az olyan Predikátor – a’ maga betsületét – tekintetét és hitelét Halgatói előtt, a’ ki mind a’ Letzkéknek – mind a’ Matériáknak változtatására nem vigyáz. – – Ugy tartom tehát, hogy nem tzel nélkül tselekeszem, midőn ezen Rajzolatokat közközre botsátom. Tsak Rajzolatok ugyan ezek, de annyira kiszélesített Rajzolatok; hogy kevés bővítéssel lehet velek élni: sőt a’ hol a’ Halgatók (a’ mi tzelérányosabb is) hozzá vagynak szokva a’ rövidebb Predikáziókhoz, így is – a’ mint vagynak – kivéven egynehányat, – elegendők. – Ha ezen tsomó – kedvet fog találni; úgy ezt több Társai is fogják követni.⁴³

Mitrovics Gyula a következőképpen jellemezte homiletikájában a magyar protestáns prédikációt és prédikátorokat történelmi távlatban és saját kora vonatkozásában:

„Az az igazán szívem szerint való lelkész, – mondotta ily értelemben Nicolai is, – aki hallgatóinak folytonosan arról prédikál, hogy jókor keljenek, barmaikat jól gondozzák, földjeiket és kertjeiket szorgalmasan és jó módon műveljék«. Ennek az iskolának kifolyása lett aztán az, hogy Schlez, Zerrenner, Streinbrenner, Salzmann és mások, Németországban ily tárgyról írnak egyházi beszédeket, sőt sokszor egész köteteket: »Földművelési predikációk«, »Hogyan kell az életet a Hufeland-féle elvek alapján meghosszabítani«, »A selyemtenyésztésről«, »A legújabb szerkezetű ekék használati módjáról«, »Hogyan kell a keresztyén embernek magát viselni a beállott marhavésszel szemközt«, »A kává ártalmas voltáról«, »A sétálás hasznáról«, »A tűzre és gyertyára való vigyázatról«. [...] Foktövi János (1614.) A fogantatásról, A fiúknak és lányoknak különböző fogantatásáról, Vagyon-e az asszonyi állatnak lelke, A szülésről, valamint arról is: A bábáknak, a dajkáknak kell-e nyelveket tanulni.⁴⁴

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a vizsgált korszakban – akárcsak korábban – igen fontos szerepet játszott a prédikáció témájának megválasztásánál, hogy milyenek a körülmények. Befolyásoló tényező lehetett egy-egy történelmi esemény, társadalmi katasztrófa, politikai megmozdulás, természeti jelenség, esetlegesen a prédikátor személyes jellegű motivációja.

⁴³ Ángyán 1816, I–II.

⁴⁴ Mitrovics 1911, 32–34. Foktövi prédikációs kötetével kapcsolatban lásd még: Erdélyi 1887, 81.

Elmondható, hogy a 19. század elejére – és ahogyan az időben egyre jobban előre haladunk, még inkább – elkopott vagy teljességgel kikopott a klasszikus, vasár- és ünnepnapokhoz szorosan kapcsolódó perikópák használata. Akkor is igaz ez a megállapítás, ha néhol a textusválasztásból fel lehet ismerni, hogy a perikópák csonka formában, esetlegesen szinte tudatalatti beívódásként még ebben a korszakban is kapcsolódnak egyes ünnepnapokhoz és ünnepkörökhöz. Mindez azt eredményezte, hogy a lelkészek kötött textusrend hiányában kénytelenek az úgynevezett „közönséges vasárnapokat” valamilyen formában „tartalommal”, azaz valamilyen témával helyettesíteni, szinte „felöltetni” és ehhez textust rendelni. Számos példán keresztül látható, hogy nem az egyházi év hagyományos rendjéhez rendeltek textust, hanem egy sokat vitatott, esetlegesen jelentős társadalmi témához, ami viszont gyakran ahhoz vezetett, hogy a textus és a mondanivaló kapcsolódási pontja nehezen állapítható meg.

A temetési prédikációk a tárgyalt téma vonatkozásában külön fejezetet, illetve tanulmányt érdemelnének, ugyanis a halotti búcsúztatás személyessége és személyessé tétele miatt a kázus (azaz a temetés, beleértve a halott személyének, tetteinek, társadalmi-közösségi szerepének összefüggéseit) és a temetési prédikáció különös szimbiózisban élt és létezik egymás mellett. A temetési textusválasztásnak terjedelmes irodalma keletkezett az idők folyamán.⁴⁵

Nagy kérdés, hogy ma, amikor a Bibliaolvasó Kalauzban megannyi újonnan született „ünnepet” találunk, vajon nem ugyanez a motiváció áll-e a háttérben, hogy az „üresjáratú” vasárnapokat megtöltsük valamilyen tartalommal, fő témával vagy rendezőelvel. Nem lenne bölcsebb valamilyen módon mégiscsak visszatérni egy kötöttebb formához, hogy végső értelemben prédikálásunk vezérfonalát az egyházi év szabja meg?⁴⁶

Végső értelemben a kázus és a prédikáció viszonya minden esetben és minden időben nem függetleníthető sem kortól, sem eseményektől; a kérdés azonban mégis az, hogy ezeket mennyire rendeljük alá a Szentírásnak, illetve az évről évre ismétlődő, állandó egyházi ünnepeknek és ünnepi ciklusoknak. Melyiknek van nagyobb prioritása számunkra? Vajon az állandó politikai üzenetek kegyes maszlakokba csomagolásától vagy a média által futatott, jobbára szellemi ugarként funkcionáló műsorok morális tükörképként való használatától, esetleg bura alatt érlelt belső feszültségeink projektálásától várjuk a csodát és az üzenetet? Mind-

⁴⁵ A kérdéskörrel részletesebben foglalkoztam 2011. október 15-én „*A textuáriumok jelentősége magyar protestáns homiletikátörténeti szempontból*” címmel tartott konferencia előadásomban. Az előadás szerkesztett változata a Doktoranduszok Országos Szövetsége Teológiai Tudományos Osztálya kiadásában előreláthatólag még 2011-ben meg fog jelenni azonos címen.

⁴⁶ Az itt vázolt kérdéskörrel részletesen foglalkozott: Pap 2008/2009, 337–348.; Pap 2011, 180–192.

ezek – úgy vélem – másodlagos, harmadlagos és sokad rendű dolgok, amelyek helye és jelenléte erősen kétséges szószékeinken.

Jó lenne újra felfedezni, hogy a kázus és a prédikáció viszonya között nem tántog hatalmas úr, ha a dolgok helyükre kerülnek. Hiszen a kázus (*eset vagy esemény*) nem feltétlenül jelenti csupán és kizárólagosan a ma történt eseményeket és dolgokat. Isten népének élete és Krisztus élete is olyan meghatározó események sorozatából állt, amelyek erőt és vigasztalást nyújtottak és nyújtanak minden helyzetben, így ma is. A Szentírás tartalma és üzenete semmit sem változott az idők során, esetlegesen az ehhez való viszonyulásunk különbözött és különbözik csupán.

A prédikációnak örök és állandó funkciója van, hiszen állandóan és örökérvényűen Isten dolgait és benne Krisztus halálát és feltámadását hirdeti. Ha prédikációinkban a ma emberének, a mai élethelyzetek feszítő kontextusában erről beszélünk és teszünk bizonyosságot, de nem esünk az elvtelen „maizálás” örökké kecsegtető hibájába, akkor reménykedhetünk abban, hogy igehirdetésünk képes lesz megújulni. A felvetett témakör történeti vizsgálata megmutatta, hogy a túlburjánzó téma-, eset- és eseményhajhászat összességében és a korszak öszszetettsége és kontextusának, a prédikálás korabeli társadalmi funkciójának figyelembevétele mellett vesztett örökérvényűségéből, hiszen túlzottan és szinte kizárólag csakis saját összefüggéseit kívánta figyelembe venni. Az „aktualitás” a túlzott időhöz kötöttség eszköze lett: amennyire „mai”, egyúttal annyira múlandó. Megszívlelendő történelmi tanulság!

MELLÉKLET

A mellékletben az elmondottak konkrét illusztrálására, alátámasztására és bemutatására a vizsgált korszakból és forrásokból közlök „beszédes” és tipikus példákat. Néhány esetben a lábjegyzetben prédikációrészleteket is idézek. Helyhiány miatt a prédikációk „textusának” közlésétől minden esetben eltekintetem, azonban érdemes a Szentírást kezükbe véve a bibliai helyeket is átolvasni. A táblázat sorrendjével is szeretném szemléltetni: a címben foglalt téma uralja a textust és nem fordítva.

A prédikáció címe	Textus	Szerző	Lelőhely
A' Hórról, és annak hasznairól	Ézs 55,10–11	Fábián József	PT 1805, 115–125.
A' Hidegről, és annak hasznairól	Jób 37,8–9	Fábián József	PT 1805, 126–136.
A' Jégessőről, és annak hasznairól	2Móz 9,22–26	Fábián József	PT 1805, 137–147.
Miképpen kell élni a' tápláló eszközökkel vagy eledelekkel	Préd 9,9	Fábián József	PT 1805a, 286–295.
Az óltalmazó Himlő dítséretéről	Mt 8,1–4	Balog István evangélikus prédikátor	PT 1806, 17–29.
A' Tehénhimlő óltásra serkentő Tanítás	Zsolt 103,3	Látzai József	PT 1806, 30–46.
A' Gazdáknak és Gazdasszonyoknak kötelességeikről az ő tselédjeik eránt	Kol 4,1	Fábián József	PT 1806a, 250–259.
Az Oskolákról, azoknak szükséges voltokról, és a' mi kötelességeinkről azok eránt	Lk 7,4–5	Fábián József	PT 1806a, 270–278.
A' Szent Házasságról ¹	Mt 19,4–5	Látzai József	PT 1806, 114–128.
Mire kell vigyázni a házastárs választásban vagy elfogadásban? ²	Mt 26,41	Kulifay Zsigmond	Fördös 1855, 27–39.
Néhány igazságok, melyek mind annyiszor eszünkbe juthatnak, valahányszor szemeinket az ősz kezdetét jelentő mérlegjegyre függesztjük ³	Jób 38,32	Kulifay Zsigmond	Fördös 1855, 152–160.
Az ember repülő tehetsége ⁴	Jer 8,7	Kulifay Zsigmond	Fördös 1855, 161–170.
A gyermekek beoltatására kötelező okok ⁵	Jer 9,21	Tóth Ferenc	Fördös 1857, 104–111.
A beoltás ellen tetetni szokott nehézségek ⁶	1Móz 21,16	Kulifay Zsigmond	Fördös 1857, 112–121.
A borrali helyes és helytelen éléstről	Zsolt 104,15	Basa Bálint	Fördös 1857, 195–201.
A szivárvány és Jézus közti hasonlatosság	1Móz 9,13	Kulifay Zsigmond	Fördös 1858, 18–26. ⁷
A jégvihar elleni védszerek	2Móz 9,2	Péterfi Sándor unitárius lelkész	Péterfi 1859, 61–67.
A mezőrablás baromimádás	2Móz 32,7–8	Péterfi Sándor unitárius lelkész	Péterfi 1859, 127–133.

Miként változtatjuk a vizet borrá?	Jn 2,7	Péterfi Sándor unitárius lelkész	Péterfi 1863, 23–28.
Miért kell a részegeskedéstől őrizkedni?	Lk 21,34	Péterfi Sándor unitárius lelkész	Péterfi 1863, 63–69.
Remélhető-e, hogy a hadviselések valamikor végképen megszűnnek?	Mik 4,3–4	Fördös Lajos	Fördös 1867, 27–33.
Minden emberrel békében lenni nem lehet, nem illik, nem jó, nem szabad	Róm 12,18	Kulifay Zsigmond	Fördös 1870, 47–56.
Bárány-szelidség, galamb-szeretet, gerlicze-türelem a nőben ⁸	3Móz 12,6–7	Kiss Ádám	Kiss 1904, 67–72.
Országgyűlési prédikáció a köz- teherviselésről és a közadóról	1Kor 12,25	Dobos János	Szetey 2008a ⁹
<i>Az 1838^{ik} Esztendő március 16^{iki} nagy áradás után midőn a' Duna vize ember emlékezetét felül múltó magosságig dagadván egész Ó Bu- dát le rontá 's Templomunkba is be tört, oskola házunkat le dönté¹⁰</i>	Zsolt 46,2–4	Dobos János	RL C/20 3. doboz 279. számú prédikáció
<i>Van é egyedül idvezítő Ekklesia vagy keresztyén társaság? [1.]</i>	1Kor 4,20	Dobos János	RL C/20 3. doboz 202. számú prédikáció
<i>Van é egyedül idvezítő Ekklesia vagy keresztyén társaság? 2.</i>	Ézs 56,3.7	Dobos János	RL C/20 3. doboz 203. számú prédikáció
<i>Július 17-ik 1831. A Cholera közelgetésére¹¹</i>	Mik 6,9	Dobos János	RL C/20 2. doboz 86. számú prédikáció
<i>Sz[ent] István király napjára. Pesten az Evangélikusok Templo- mában</i>	Ez 45,16	Dobos János	RL C/20 3. doboz 195. számú prédikáció
<i>Az asszony Nemnek rendeltetése</i>	1Tim 2,11–12	Dobos János	RL C/20 3. doboz 212. számú prédikáció
<i>A' Pesti Templom szomorú állapotjokra 75. ezer forint adós- ság feküdvén rajta¹²</i>	2Krón 24	Dobos János	RL C/20 3. doboz 248. számú prédikáció
<i>Közönséges. Földrengés után.¹³</i>	1Móz 19,17	Dobos János	RL C/20 4. doboz 454. számú prédikáció
Virágvasárnap	Mt 21,1–9	Dobos János	Szetey 2008 ¹⁴

<i>Gyógyulásom után, lehet halotti¹⁵</i>	Lk 21,34–36	Dobos János	RL C/20 4. doboz 418. számú prédikáció
I. A tél, vagy a háziélet évszaka a földmivelő életében	Préd 3,1	Dobos János	Dobos 1860, 8–13.
II. A háziélet kötelességeit hanyagoló földmivelő ember boldogtalansága	Péld 24,27	Dobos János	Dobos 1860, 13–18.
A párosélet	1Móz 2,18	Dobos János	Dobos 1860, 18–25.
A párosélet boldogságának feltételei	1Móz 2,18	Dobos János	Dobos 1860, 25–31.
A rendtelenség a ház veszedelme	Péld 11,29	Dobos János	Dobos 1860, 32–38.
A munka törvénye	Jn 6,27	Dobos János	Dobos 1860, 39–45.
A gazdák 1859. A cselédek	Jn 4,53	Dobos János	Dobos 1860, 46–52.
A fényűzés, mint csapás a földmivelő házán	Lk 7,25	Dobos János	Dobos 1860, 53–61.
1858. A földmives	1Móz 2,15	Dobos János	Dobos 1860, 61–69.
A mezei élet elémozdítva a kegyességet	1Móz 24,63	Dobos János	Dobos 1860, 69–76.
Szerencsétlen időjárásokra	1Thessz 3,3	Dobos János	Dobos 1886, 105–113.
Természet elleni életmód veszélyei (Farsangi beszéd)	Lk 15,16	Dobos János	Török 1845, 26–33.
Az 1834. évi tűzvész év napján	Mt 10,25	Dobos János	Dobos 1873, 358–377.
Az Isteni gondviselésnek – a’ világon való gonoszokból – vett ellenvetés ellen való megigazítása. – <i>Egy mérges plánta v. gyökér – nevezetesen – a’ Tsomorika – Ranunculus Seeleratus . – megevése miatt megholt gyermekek felett</i>	1Móz 1,31	Ángyán János	Ángyán 1816, 201–208.
A’ Keresztyén vigyázásra serkentő eszközök az Isteni gondviselés kezében. – mondatott egy olyan ember felett, a’ kit a’ Pálinka’ mértékletlen ivása hirtelen megölt	Mt 24,42.46	Ángyán János	Ángyán 1816, 208–212.

<p>Kötelessége az embernek életét hosszabítani igyekezni, nevezetesen; mikor beteg, orvosi szerekkel élni – a' nyavaják ellen – mind magát, mind hozzá tartozóit védelmezni. – <i>Mondatott egy olyan Kis gyermek felett – a' kibe a' himlő béoltatott; de mint-hogy már akkor – a' természeti himlő mérge benne vólt, a' minek bizonyos jele vólt az, hogy – a' béoltást követett napon, az egész testén kiütött a' himlő, – a' himlő-ben meghólt</i></p>	<p>2Kir 20,5–7</p>	<p>Ángyán János</p>	<p>Ángyán 1816, 219–224.</p>
--	--------------------	---------------------	----------------------------------

- ¹ „Bizony nints oktalanabb szokás Atyámiai! mint a' melly a' Házasság' kezdetében, kivált nálunk a' köznép által gyakoroltatik, a' hol nem hogy előre jó tulajdonságairól esmerné a' házassúló Leány a' Leányt, hanem rend szerént a' harmadik 4-dik Faluba megyen Leányt nézni, és ott-is ha a' Templomba megy, meglátja, belé szeret, már Hü bele Balás! megkell lenni a' Házasságnak! és valósággal tsudálni, és imádni kell az Isteni Gondviselést, hogy az illy oktalan kezdet után tsak annyi bóldog, és meglegedett Házasságok-is találkoznak. –Hiszen a' Templomba a' Sátán-is viláosság' Angyala' képibe szokott megjelenni, és a' legravaszabb Farkas-is, báránynak mutathatja magát a' Juhok közt vígyázó Pásztor előtt; és az emberi legfőbb bóltesség kívántatik arra külömben-is, hogy rá nézve a' formájából esmérhesse-meg az ember, ki mitsodás természetü, 's mire alkalmas? azt pedig a' személyly' látásából a' Világnak minden Bóltse se tudhatja-meg, ki mit tud, és mit tehet? Feltekerd azért az eszedet A! minekelötte házasodni indúlsz, hogy meglásd kivel kötöd-le életednek tsomolyát.” PT 1806, 122–123.
- ² „Hogy sok példával ne éljek, kicsoda az, ki ha valamely ruha darabot akar vásárolni, azt jól meg ne nézné, ne ürgetné forgatná s jól végére ne akarna jární, ha valyon erős, tartós anyagból készült-e az? [...] Pedig a ruhától nem függ az embernek boldogsága; azon, ha az nem tetszik vagy ha ellevesztettük a választást, könnyű akár mikor túladni, könnyű azt jobbal felcserélni, sőt ha fel nem cserélnők is azt, nem tart élet hosszig, elnövik elébb utóbb, s akkor megszabadulunk az únt ruha darabtól; ellenben a házastárs olyan fontos tényezője földi boldogságunknak, hogy ahhozképest a milyen leend, vagy édessé vagy keserűvé teheti és teszi napjainkat, vagy tövisessé vagy virágossá életpályánkat; és attól szabadúlni nem könnyű; olyan az, mint a horgas nyilvessző, mely ha a testbe ment, nem lehet azt abból kivenni mély metszés és vágás nélkül.” Fördös 1855, 27.
- ³ „Ámbár e szerint az égi jegyek legelőször is és leghathatósabbban a mi erőnk csekélységét predikálják: de legyen szabad nekem ez alkalommal azokat veletek más szempontból szemléltetni. Nevezetesen, mivel az az égi jegy vagy csillagcsoport, melybe a nap közelebb belépett, és a melybe való belépésével kezdődik földünk éjszaki félgolyóbisán a föld, – mivel, mondom, ez a jegy az égvizsgálók által mértéknek nevezetik, vagy helyesebben mérlegnek (font, mérő-serpenyő), mivel ekkor a nappal az éjjellel az egész föld kerekéségén oly egyenlő, azaz: mindegyik tizenkét órányi hosszú, mint mikor a fontnak mérő-serpenyői egyenlőn állanak: legyen szabad néhány igazságokat megemlítenem, melyek mindannyiszor eszünkbe juthatnak, valahányszor szemeinket az ősz kezdetét jelentő ezen mérleg-jegyre függesztjük.” Fördös 1855, 152–153.
- ⁴ „Valóban próbáltak is már az emberek a levegőbe magasan fölemelkedni, és utazni az úgymondott lég-golyók segédelmével. De ezen légi utazás, a mellett hogy igen költséges és veszedelmes, még fölöttebb tökéletlen is. Mert nem oda mehet rajta az ember a hová szeretne menni, hanem csak a

hová a szelektől vitetik. Ugyan tehát miért nem adott a teremtő szárnyakat az embernek? miért tagadta meg az embertől, ezen ő egyedüli okos teremtésétől a földön, mit az oktan madaraknak magadt? nem nagy hiányossága-e ez az embernek?

Keresztyén Hallgatóim! Az Isten épen azért nem adott szárnyakat az embernek, mert ő okos ugyan, de épen azért felettebb önző, ravasz és indulatos teremtés. Mennyi titkos gonoszságot követ ő el most is midőn repülni nem tudván, méltán félhet attól, hogy utoléretik és fölfedeztetik; mennyire pusztítja egymást most is, midőn csak a földön harcolhatván és verekedhetvén, nem mindig hal meg az, kit egyszer a földre levert, hanem kigyógyul és megmarad. Hát ha a gonosz ember, a gyilkos, tolvaj, parázna még repülni is tudna, mennyivel nehezebb volna őt elfogni és megbüntetni? ha az emberek nemcsak a szárazon és vizen, hanem még a levegőben is harcolhatnának, mennyivel több áldozatai esnének el a dühös vérszomjnak és a kielégíthetetlen nagyravágyásnak! valóban az Isten az embernek egy-egy veszedelmebb ajándékot nem adhatott volna, mint a szárnyakat; s nagy szerencsének kell tartanunk, hogy ő nem tud repülni a darvakkal.

De ha testével nem is tud repülni mint a darvak, annyival inkább tud repülni lelkével, elméjével, okosságával, és ez oly előnye neki a szárnyas állatok fölött, melyhez a legsebesebb repülés is nem hasonlítható.

Elfogy körülötted az eleség, mint a vándor madarak körül! meghidegülnék irányodban az emberek, mint a levegő meghűvösödik az ős napjaiban! megtámad ama paizsos férfiú a szükség! nincs mit adni síró gyermekeidnek! nincs mivel táplálnod magadat! szíved majd megszakad, látván magad körül a sápadt arcokat, szeretnél azokkal együtt elrepülni távol tartományokba, mint a darvak, hol kenyeret megtalálhatnád!

Oh szegény atyámfia! hiába keresesz te már ma ilyen országot. Mert a hol emberek nem laknak, ott a föld magától nem sokat terem, mivel éhségedet csillapíthatnád; a hol pedig emberek laknak, ott minden tenyérnyi földnek van már gazdája, és azok is mind önzők. A te sorsod ott sem lenne kedvezőbb.

De én mutatok neked egy pártfogót, ki az égben lakozik, ki a szegénynek oltalma, őrzője, jutalmazója, ki az ég madarait – melyek őt nem ismerik – táplálja, és a mezők liliomaira – melyeknek nincs értelmök – ékes köntöst ad; ki szereti az őt féltőket, és megsegíti a benne bízókat. Repülj fel ezen mindenható atyához buzgó fohászid szárnyain, panaszd le előtte inséges sorsodat, kérjed őt alázatosan, hogy ne hagyjon martalékul esni a nyomornak, hajtsa hozzád a tehetősek szívét, adjon neked erőt a munkára és áldást igyekezedre.” Fördös 1855, 162–163.

⁵ „Magyarok! kedves hazámfia! A legmesszebb levő tengereknek szigetei, és a legbutább nemzetek is örömmel, és hálaadással fogadták a himlő beoltást, – Európában pedig egy ország sincs, a hol ez a himlő nyavalyán már szembe tűnő erőt ne vett volna; – s csak mi közöttünk vagynak-e még érzéketlen szülék! – csak mi köztünk nem szánják-e az édes atyák s édes anyák magzataikat a himlő áldozatává tenni! – s csak a mi nemzetünk nem akar-e élni az Istennek kezünkbe adott jótéményével?” Fördös 1857, 105.

⁶ „Keresztyén Hallgatóim! E beszédek, melyekből megtetszik mily gyengéd indulattal, szeretettel viseltetett az egyiptomi, az Ábrahámtól elűzetett és magára hagyatott Hágár, az ő gyermeke, Ismael iránt, midőn nem találván vizet a kietlen pusztában, azt gondolá, hogy neki és gyermekének szomjan kellene elveszni; – e beszédek, mondom, csak azért vettem most fel, hogy alkalmat vegyek belőlök azoknak a szüléknek, és főleg anyáknak serkentésére, kikből ez anyai szeretet kialakult, kik nem csak nem sajnálnák ártatlan gyermekeik halálát, hanem még ohajtják is azt. Azokat értem, kik a mentő-, vagy téhén-himlőt, vagy épen nem, vagy csak sok hívogatás és mintegy kényszerítés után oltatják be gyermekeikbe. Mert miután számtalan példák által bebizonyult az, hogy a kibbe a mentő-himlő beléjük oltatik, azok ez által megmenekednek a hólyagos himlőtől, mit mondjunk, miért nem kapnak még is az Istennek ezen megbecsülhetetlen jótéményén, mely különben is ingyen szolgáltat ki, miért nem kapnak, mondom, mégis ezen némely szülék?” Fördös 1857, 112–113.

⁷ Vö. Gombási 1784, 121. „Nem kell az ilyen *Tekstusokat* erőssen sürgetnünk, és vitatnunk. Még-is

némelyek soha ki-nem-tudnak térni belőlle, mikor egyszer belé-kapnak a' *Tipusba*, (példázatokba) A' Fő Pap öltözetében, a' leg-kisebb ékességig, mindeneket a' *Kristusra* magyaráznak. Mikor valami olyas Sz. Írásbéli-helyre akadnak, a' melyben a' *Kristus Kenyernek* nevezetik, azon kezdik-el a' *Hasonlatosságok*' elő-számllását, miképen készítik a' *Kenyeret*. A' *Buzát*, ugy mondanak, a' *Malomban* viszik, ott meg-örölvén, liszté tsinalják, és azután tésztául a' *Sütökementzébe* vetvén, meg-sütik. 's a' t. *Hasonlóképen*, ugy-mondanak, a' *Kristus-is* meg-töretett, és mint egy meg-öröletett, 's meg-sütetett a' *nyomorúságok*' kementzében."

⁸ „Valjon miért rendelte Mózes, hogy az anya, szülés után bárányt, galambot és gerliczét vigyen Isten elé áldozatul? hiszen rendelhetett volna mást, talán becsebbebbet, értékebbebbet?

Föltehető, hogy Mózes, ki Egyiptomban növekedett, az ottani nép jelképes írására gondolt e törvény írásakor. Az egyiptomi írásmód ugyanis nem betűkből, hanem képek, ábrákból állt, a családrtság szó helyett kigyót, ellenség helyett egy kézben tartott nyilat rajzoltak.

Nem lehetetlen hát, hogy midőn ő az anyává lett nőtől bárányt kívánt, ez által szelidséget, midőn galambot, ez által szeretetet s anyai hűséget és midőn gerliczét parancsolt, ez által csöndes türelmet akart szívére kötni minden nőnek.

Bármint legyen: a bárányszelidség, a galambszeretet s anyai hűség, a gerliczetürelem oly gyönyörű női erény, hogy arról méltó beszélni.” Kiss 1904, 67.

⁹ A kézírásban fennmaradt prédikációt korábban saját átírásban közöltem. Olvasható a Károli Gáspár Református Egyetem honlapján: http://www.kre.hu/portal/doc/teka/Teka2008_3_4.pdf.

¹⁰ „Nagy csapás, hallatlan veszély érte városunkat, érte gyülekezetünket, nem volt elég hogy néhány esztendőök óta el haltak közülünk az öregek nem volt elég hogy atyáink örökségén idegenek osztottak el a' fiak hibája miatt, nem volt elég hogy minden esztendőben félve számláltuk fel a' népet mert minden esztendőben ritkultak atyánkfiai, szegényültek hitünk sorsosai, nem volt elég hogy Templomunkban nem foglalta el senki a' meg holtak helyét, a' meg maradt kevés is, kis hilyán koldus botra jutott a' mostani veszély miatt. Úgy van által mentenek rajtunk az Úrnak vizei, meg szakadoztak az örvényeknek fejei, a' mélység mélységet kiáltott lakóhelyünk körül láttuk a' habokat miként emelkedtek föl ellenünk, miként dagadt föl az árvíz ablakainkhoz és mi meg rémültünk mert az Úr meg látogatott minket! A' vizek mellyek útközben városokat, helységeket nyeltek el, el jöttek mi hozzánk is föl jajdult, föl kiáltott a' Nép de a' vizek színén széledt el a' rémült lakosok kiáltozása! Utcáinkon a' habok rúgtak és hajlékunkba vizek jöttek lakók helyett, még most is harsognak füleinkben az árvizek, az anyokat kereső gyermekeknek, és a' gyermekeiket kereső anyáknak kiáltásai – még most is hangzik lelkünkben mint omlának össze hajlékink, mint romla össze városunk, oskolánk és az Úr házának kerítései, a' ház a' hol gyermekeink tanulnak le omlottak mind, és nem sokára a' szél el fújja azoknak porát! Éz ennyi sok kár veszély között mi maradt meg egyebünk bátorságunknál, Istenbe vetett bizodal munknál? Mit ajánlhatnék mit köthetnék most inkább szívetekre mint a' keresztyén bátorságot Istenben való bizodalmat, mert ha a' veszély nagyságán el rémülvén jajgattok, el csüggedtek úgy lészünk igazán nyomorultak! Keresztyének! Nem csak minket talált az ítélet nem! Száz ezerek vagynak hazánkfiai között kik el mondhatják Jeremiással [...]. Hallottuk füleinkkel, és láttuk szemünkkel a' szomszéd jó város nagy veszedelmét, hallottuk a' vizek elől futó lakosoknak égre ható kiáltását az éjjeli setéségben, és senki segítségökre nem mehetett, sokaknak lett sirja az árvíz, sok csak életét menthette meg, egész élete keresményiből nincs semmije. [...] Egy sárhalommá, kő rakássá lett városunk, sírhalommá kő rakássá lett az egész környék! Sokan keresik hol állott a' hajlék melyben születtek és föl nevedtek alig találják meg helyét, a' Dunának partjai sírnak és ezt kiáltják a' Profétával az által menőknek [...].”

¹¹ RL A/630. „Augustus 1² napján ütött ki nálunk a' veszedelmes Nap keleti cholera morbus, ugy hogy csak hamar a' holtak száma 20^{mill} 25re ugrott minket egy darabig meg kimélt, de végre mi se lehettünk jobbak mint már a' leg első áldozatja volt. – 1831. augusztus 10. (temetve 11.) özv. Gere Kata vagy Mezei Kata 62 eszt. ki Pestises szekéren” [6 kolerában elhunyt személy van feljegyezve az anyakönyvben]. Ezen kívül még 1866-ban találunk erről adatokat, amikor is ezt olvashatjuk a RL A/639. számú anyakönyvben (1866. szeptember 19-i bejegyzés): „A beteg szállítása végre behurcolta ide is, a német kormány s a consilium gyáváságából, 4. éves szünet után a cholérát. Ez az

első eset nálunk ezt megelőzte már két eset az atyafiaknál.” (Az utolsó kolerás temetése november 1-jén volt.)

¹² Vö. Pruzsinszky 1921, 40.

¹³ A Pest Megyei Levéltár Nagykőrösi Osztálya (továbbiakban: PML NKO) V. 42-c. 1317/1868. számú közigazgatási feljegyzés alatt eredetileg a szakirodalomban *jászberényi földrengésnek* nevezett 1868-as földrengés által okozott ceglédi károkról való jelentés került be a városi levéltárba. Az iratot – sajnos – időközben kiselejtezték. A földrengés 1868 júniusában kezdődött Jászberényben, a rengések december végén szűntek meg.

¹⁴ Különösen fontos a prédikációhoz, a harmadik elhangzás alkalmával fűzött alkalmazás, amely az 1848. márciusi eseményekre reagál. A kézirat alapján ezt az alkalmazást korábban közöltem: Szetey 2008.

¹⁵ Az 1864. február 14-én tartott tanácsülésének jegyzőkönyv a következőket tartalmazza: „Főt[isztelen]dő úr örömét fejezvé ki azon, hogy súlyos betegsége miatt hosszas ki maradása után – az egyház Tanácsban ismét elfoglalhatja [...]”. RL D/77. A ceglédi református egyháztanácsí jegyzőkönyvek 1855–1869.

LEVÉLTÁRI ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

PML NKO V. 42-c. 1317/1868.

Cegléd Mezőváros Tanácsának iratai 1848 1871 (–1874). Közigazgatási iratok 1848 1871. 1317/1868. szám.

RK K.0.129

Textusgyűjtemény különböző alkalmakra 1826.

RK K.1.67

Koncz Elemér homiletika jegyzete 1843.

RK K.1.78

Homiletika jegyzet 1850 után.

RL A/630

Dunamelléki anyakönyvek mikrofilmjei. Óbudai vegyes anyakönyvek 1720–1895.

RL A/639

Dunamelléki anyakönyvek mikrofilmjei. Ceglédi anyakönyvek 1800–1895.

RL C/8

Báthory [*sic!*] család iratai 1773–1877 (10 doboz; 1,25 ifm).

RL C/20

Dobos János (1804–1887) iratai 1813–1956 (4 doboz; 0,52 ifm).

RL D/77

Ceglédi egyházközség iratai 1721–1930 (12 doboz, 8 kötet; 1,70 ifm).

TtREK R 1246

Dobos János 61 prédikációjának kézírata.

BIBLIOGRÁFIA

- Ángyán János 1816. *Halotti Predikációkra való Rajzolatok*. [...] Pest.
- Bárczi Ildikó 2007. *Ars compilandi*. Budapest, Universitas Kiadó.
- Bartók István 1983. Két XVII. századi magyar egyházi retorika. *Irodalomtudományi Közlemények*, 447–462.
- Bartók István 1998. „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BBK IX. *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* (IX. kötet). Herzberg.
- BBK X. *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* (X. kötet). Herzberg.
- Dobos János 1860. *Egyházi beszédek. Első Füzet. A földművelő, házánál és házán kívül*. Pest.
- Dobos János 1873. *Homiliák régibb és legújabb modorban*. Pest.
- Dobos János 1886. *Egyházi beszédei*. Harmadik kötet. *Közönséges népszerű vasárnapi tanítások. A régibb 1830–1850. közötti korszakból. Részben különféle kutforrások nyomán*. Budapest.
- Erdélyi Pál 1887. Foktövi János ismeretlen prédikációs könyve 1614-ből. *Magyar Könyvszemle*, 74–88.
- Fördös Lajos 1855. *Kulifay Sigmund kunhegyesi ref. lelkész Egyházi beszédei. Második füzet*. Kecskemét.
- Fördös Lajos 1857. *Különféle viszonyokra vonatkozó Papidolgozatok. Tizedik füzet*. Kecskemét.
- Fördös Lajos 1858. *Különféle viszonyokra vonatkozó Papidolgozatok. Tizenkettedik füzet*. Kecskemét.
- Fördös Lajos 1867. *Papi Dolgozatok különféle esetekre. Tizennegyedik füzet*. Pest.
- Fördös Lajos 1870. *Néhai Kulifay Sigmund kunhegyesi reform. lelkész Egyházi beszédei. Harmadik füzet*. Pest.
- Fuhrmann, Wilhelm David 1821. *Handbuch der theologischen Literatur oder Anleitung zur theologischen Bücherkenntniß für Studirende, Candidaten des Predigtamts und für Stadt- und Landprediger in der protestantischen Kirche*. Leipzig.
- Gombási István 1784. *A' Papi Szent Hivatal' Gyakorlásáról valo Traktának első Darabja*. [...] Kolozsvár.
- Hagenbach, K. R. 1857. *A Theologiai Tudományok Encyclopædiája és Methodológiája*. Pest.
- Hoekstra, T. 1926. *Gereformeerde Homiletiek*. Wageningen.
- Hubert Ildikó 2001. *Kulcsár György, az alsó-lindvai prédikátor († Alsó-lendva, 1577. június 11.)*. Lendva–Budapest, Országos Széchényi Könyvtár.
- Kiss Ádám 1904. *Egyházi beszédeiből. Új kiadás*. Komárom.

- Kovács Ödön 1877. *A vallásbölcsheszet kézikönyve. II. kötet.* Budapest.
- Kultsár György 1574. *Postilla, az az evangeliomoknak, mellicet esztendő által a' keresztyének gyöleközetibe szoktat oluvasni es hirdetni, prédicatio szerint valo magyarázattia, az régi és mostani sze[n]tirásbeli doctoroknak irásokbol [...].* Alsóindva.
- Kun Bertalan 1855. *Egyházi szónoklattan. Használható minden hitfelekezetű különösen protestans lelkészek által.* Miskolc.
- Maklári Pap Lajos 1855. *Bibliai egyezményes szótár, a szentirat igéinek föllelésére és magyarázatára vezérlő segédkönyv.* Pest.
- Medgyesi Pál 1650. *Doce nos orare, quin et praedicare etc. az az imadkozásra és praedicatio irásra s-tételre és a' nak meg-tanulására-való mesterseges tablak.* Bártfa.
- Mitrovics Gyula 1911. *Egyházi szónoklattan. Tekintettel a magyar egyházi beszéd-irodalomra.* Debrecen.
- Müller, Hans Martin 1996. *Homiletik. Eine evangelische Predigtlehre.* Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Nagy István 1788. *Agenda, az az, egyházi szolgálat-béli Okos Isteni Tisztelet' módja [...].* Győr.
- Pallas VIII. *Pallas Nagy Lexikona* (VIII. kötet). Budapest.
- Pallas X. *Pallas Nagy Lexikona* (X. kötet). Budapest.
- Pap Ferenc 2008/2009. Újra az egyházi évről a Kálvin-évben. *Magyar Egyházzene*, 337–348.
- Pap Ferenc 2011. „Reformátusok a kegyelem trónusánál”. Teológiai alapelvek és a mai magyar református istentisztelet kérdései. *Collegium Doctorum*, 180–192.
- Péterfi Sándor 1859. *Köznép előtt tartott Egyházi Sz. Beszedegek. Péterfi Sándor volt Csókfalvi- jelenleg Székelykereszturi lelkész által. Második füzet. (Május 1-ső vasárnapjától September 1-ső vasárnapjáig.)* Kolozsvár.
- Péterfi Sándor 1863. *Köznép előtt tartott Egyházi Sz. Beszedegek, Péterfi Sándor volt Csókfalvi, most Hévízi pap által. Első füzet. (Január 1-ső napjától Május 1-ső vasárnapjáig.)* Kolozsvár.
- Polner Ödön 1928. Kossuth Lajos. *Protestáns Szemle*, 239–249.
- Pruzsinszky Pál 1921. *A Budapesti Kálvin-téri templom. Visszatekintés a Pesti Református Egyház multjára.* Budapest.
- PT 1805. Fábíán József (szerk.): *Prédikátori Tárház vagy olyan gyűjtemény, Mellyben A' Prédikátori Hivatalra tartozó mindenféle szükséges dolgok egymás után rövideden feltaláltnak, [...] Első kötet. Második fogás.* Veszprém.
- PT 1805a. Fábíán József (szerk.): *Prédikátori Tárház vagy olyan gyűjtemény, Mellyben A' Prédikátori Hivatalra tartozó mindenféle szükséges dolgok egymás után rövideden feltaláltnak, [...] Első kötet. Harmadik fogás.* Veszprém.

- PT 1806. Fábíán József (szerk.): *Prédikátori Tárház vagy olyan gyűjtemény, Mellyben A' Prédikátori Hivatalra tartozó szükséges dolgok egymás után rövideden feltaláltatnak, [...] Második kötet. Első fogás.* Vác.
- PT 1806a. Fábíán József (szerk.): *Prédikátori Tárház vagy olyan gyűjtemény, Mellyben A' Prédikátori Hivatalra tartozó szükséges dolgok egymás után rövideden feltaláltatnak, [...] Második kötet. Második Fogás, mellyben Prédikáziók foglaltnak.* Vác.
- Ravasz László 1915. *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika).* Pápa.
- Schleiniger Miklós 1872. *Egyházi szónoklattan.* Veszprém.
- Schuler, Heinrich 1829. *Repertorium biblischer Texte und Ideen für Casualpredigten und Reden, nebst Winken zur zweckmäßigen Einrichtung derselben und hieher gehörigen geschichtlichen und literarischen Notizen [...]* Halle.
- Stier Rudolf 1844. *Grundriß einer biblischen Keryktik, oder einer Anweisung, durch das Wort Gottes sich zur Predigtkunst zu bilden. Mit besonderer Beziehung auf Missión und Kirche.* Halle.
- Szety Szabolcs 2008. Dobos János. Virágvasárnap 1848 márciusában. *Református Élet*, 2.
- Szety Szabolcs 2008a. Prédikáció egy témára, avagy 1848-as országgyűlési prédikáció a közteherviselésről és a közadóról. *Téka*, 32–36.⁴⁷
- Tóth Ferentz 1814. *Homiletika.* Győr.
- Tóth Mihály 1878. *Egyházzónoklattan. Az egyházi beszéd rövid történelmével, hittanhallgatói részére készítette, s kiadta Tóth Mihály.* Debrecen.
- Török Pál 1845. *Egyházi beszédek.* Pest.
- Zoványi Jenő (szerk.) 1898. *Theologiai Ismeretek Tára. Hazai és külföldi források alapján. II. kötet (G–Ny).* Mezőtúr.
- Zsarnay Lajos 1857. *Paptan. Vezérfonalul tanításaihoz kézirat helyett.* Sárospatak.

⁴⁷ A publikáció elérhető az interneten is: http://www.kre.hu/portal/doc/teka/Teka2008_3_4.pdf.

ISTENTISZTELETÜNK KÉRDÉSEI ÉS A KÖZELMŰLT LITURGIAI FEJLEMÉNYEI HOLLANDIÁBAN¹

—◀▶—
PAP FERENC

Nem szükséges bizonygatni a tételt, hogy kultusz és kultúra nem csupán etimológiailag tartozik össze, hanem a kultusz fogalmával lefedett teljes és összetett valóság bír kultúrateremtő erővel. Ma azonban különös nyomatékkal szükségessé hangsúlyoznunk, hogy a keresztyén egyház elsődleges hivatását és feladatát tekintve kultuszi közösség, ugyanis a számos kötelezettségvállalás és a társadalmi jelenlét feladat kijelölése az egyház és a hit összetartozásának pontosan ezt az aspektusát halványítja el. Korunk valós és mesterkélt életben tartott vitái liturgikus kérdésekben, valamint az egyház közösségének sokszor tétova útkeresései az egyháziatlanodás félreérthetetlen folyamataival együtt jól szemléltetik, hogy lényegi kérdés az istentisztelet ügye beleértve a liturgikus kutatások és a liturgikus nevelés jelentőségét is.

A magyarországi, illetve a magyar ajkú református egyházak körében néhány év óta új lendületet vett az egyház istentiszteleti életének teológiai tisztázásra, reflexiókra, történeti vizsgálatra épített megújítása és meggazdagítása,² ugyanígy e folyamattal párhuzamosan az énekeskönyv megújítása is – reménység szerint – a megvalósulás felé tart. Ezen folyamatok között fontos a külföldi példák, minták vizsgálata, különösen azon egyházaké, amelyek velünk szorosabb közösséget és kapcsolatot ápolnak és ápolnak akár történeti távlatban is. A svájci és holland, valamint a kisebb számú német református egyházak folyamataira különösen figyelünk.

¹ A szerző a KRE HTK egyetemi adjunktusa, a Szenci Molnár Albert Egyházművészeti Intézet liturgiai szakcsoportjának vezetője. Jelen tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0006 „A tehetséggondozás feltételeinek javítása a Károli Gáspár Református Egyetemen” című pályázat „Homiletika- és liturgiátörténeti kutatások” szakcsoportjában készült.

² Fekete Károly (szerk.): *Reformátusok a kegyelem trónusánál. A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei*. Budapest, 2010, Kálvin Kiadó; Pap Ferenc: „Reformátusok a kegyelem trónusánál”. *Teológiai alapelvek és a mai magyar református istentisztelet kérdései. Collegium Doctorem*, 2011, 180-192.

Az egyházi-teológiai vonatkozó szakirodalomban régóta felismert, többször elmondott, azonban talán eléggé komolyan nem vett megállapítás, hogy annak az elvilágiasodásnak, amit éppen a protestáns attitűd mozdít elő, nem ellenszere és legyőzője az, ha az egyházat, illetve pontosan és kizárólag annak kultuszi gyakorlatát tesszük szekulárisrá. Ha elfogultság nélkül szemléljük a folyamatokat és jelenségeket, arra a felismerésre jutunk, hogy a tartalmak és formák sok esetben elvtelen kompromisszumok általi „világhoz” igazításával akarjuk azt megmenteni, amit nem lehet, ami már elveszett. Magyarán: az egyház misszióját, küldetését egy kultusztalan vagy kultusziatlan eszközrendszerre felépített koncepció határozza meg, amely azt vizionálja, hogy kultuszközösséget épít, istentiszteleti közösségbe integrál. Ez azonban így lehetetlen.

Ezeket a folyamatokat a II. Vatikáni Zsinat egyik meghatározó, de félreértett fogalmával, az *aggiornamentó*val jellemezhetjük, ami javarészt a túlélés miatti kapkodással párosul. Az úgynevezett „értékválság” korszaka keveredik az egyházba beszűrődő marketinges szemlélettel, a ki- és beszavazó show-k által sugallt viszonylagos „értékrenddel”. Nem az érték és az eredeti szándék felől, hanem a tetszési index szemszögéből és a bulvárbiznisz eszköztárával, az eladhatóság kategóriájában gondolkodva közelítenek sokan liturgikus kérdésekhez, az istentiszteletet nem több számukra, mint performansz vagy prezentáció. Olyan áltudományos művek és háttéranyagok lesznek meghatározóvá és bírnak sokak számára revelációs hatással, amelyek eszköztárak és alkalmazott módszereik tekintetében vajmi kevés valódi kapcsolódási pontot tartalmaznak tárgyukhoz, valamint megközelítési módszerük nem a tudományág saját eszköztárából merít. Azaz: kizárólag vagy túlnyomórészt úgy beszélnek az egyház istentiszteletéről, hogy valójában módszertanuk és az eszköztárak eredendően a marketing, a szervezetkommunikáció vagy éppen valamiféle csoportdinamikai felismerés. Ezzel a megállapítással nem azt hangsúlyozom, hogy nem lehet, vagy nem kell akár a nevezett irányzatok vagy (új) tudományágak eredményeit felhasználnunk. A teológia- és egyháztörténet arra figyelmeztet, hogy óvakodjunk az „egy az egyben” való átfordítástól és a sablonos és meg nem alapozott gondolkodástól, hanem inkább elmélyült tudományos munka eredményeként, elővigyázatosan integráljuk, körültekintően adaptáljuk az éppen aktuális divattudományok elsöprő erővel ható felismeréseit. Az is tény, hogy szegényebbek lennénk a közelebbi és távolabbi tudományok eredményei nélkül, de a teológiai kutatómunka kemény munkáját és izzadságcseppjeit ezek ellenére és mindezekkel együtt sem spórolhatjuk meg, a divatszakmák eredményei nem mentenek fel saját tudományunk és tudományágunk: történetesen a liturgia és a liturgika kutatása alól.

Szükséges hangsúlyoznunk és megértenünk, hogy az istentisztelet nem csoportterápia vagy csoportdinamikai tréning, nem kommunikációs bravúr és nem

a showbiznisz vagy a szórakoztatóipar egyik szereplője. Az ilyen és hasonló megfontolásokból születhet meg például a „válás liturgiája”, az „elbocsátás szertartása” vagy a „válási bűnbánati istentisztelet”, a „házasságbúcsúztató bűnbánati istentisztelet”,³ amely követi a házasságkötés megáldásának eredeti liturgiáját, csak éppen célkitűzése, hatása és következménye pontosan fordított. Úgy vélem, hogy az egyház küldetésének és üzenetének, valamint történeti gyakorlatának fényében ezt az alapvetően a lelkipásztori gondviselés vagy lelkigondozás hatáskörébe tartozó jelenséget és problémát nem kell és nem lehet így kezelni, ráadásul a liturgiátörténet egészen a 20. század első feléig ismeri az ilyen esetekben alkalmazott és a mai napig alkalmazható önálló istentiszteleti cselekményt, amit általában eklézsiakövetésnek hívtak.

Főleg német nyelvterületen figyelhető meg például az istentisztelet „projekt-ként” való felfogása. Ennek szelídebb változata az, amikor a meglévő liturgikus kereteket (énekek, imádságok, prédikáció) egy-egy témával töltik fel (például anyák napja, református egység vasárnapja, bibliavasárnap), ami a magyar nyelvterületen is virágzó gyakorlat. A projekt azonban a liturgikus kereteket, gyakorlatot is felül- és átírja. Például: reformáció napján az istentisztelet a templom előtti térről vagy a gyülekezeti teremből kockaépítéssel indult, amit a lelkész kommentált, majd a kezdő motívumok végig meghatározták az egész istentiszteletet, a kockák építése és hordozása határozta meg az egész istentiszteletet és az üzenetet. A másik példa reformációi körútra hívta a gyülekezetet, az istentiszteletet „interaktívvá” tette, ugyanis az ifjúsági csoport wittenbergi utazásáról készült film szötte át az egész istentiszteletet, amit egyébként egy Lutherről készült musical betétdarabjaival színesítettek.

A harmadik példa szerint a december 24-i délutáni istentisztelet a „posztmodern” ember élethelyzetéből akarta megértetni a karácsonyi történetet, Jézus Krisztus születését azáltal, hogy a nagyváros elidegenedett és magányos emberéhez közeli élethelyzetet adott elő (performansz) a liturgia keretében, illetve a liturgia helyett: egy drogos és valahogyan, valakitől teherbe esett kislány történetét adták elő a szereplők a templomi közönségnek, aki megjárta minden poklot, az adott helyzetben pedig az az erkölcsi (?) dilemmája, hogy jelentkezzen-e abortuszra. Természetesen a történet megrázó és bizonyos pontokon összefüggésbe hozható, párhuzamba állítható a karácsonyi és a „posztmodern” élethelyzet, de csupán annyi a kérdés, hogy az együttérzésen és a megrázáson túl mi által és miben lesz több ez a templomi performansz egy drámapedagógiai szemléletetnél.

³ Vö. Hézser Gábor: *Pasztorálpszichológiai szempontok az istentisztelet útkereséséhez. Elméletek és gyakorlati lehetőségek.* Budapest, 2005, Kálvin Kiadó, 171–190.

A negyedik példa szerint hónapokig készültek az egyik veszfíliai református gyülekezetben az egyiptomi kivonulás vasárnapjára. A mozdítható úrasztalát, amely akadályozta az előadást, kitétték a templomból, hogy a tízcsapás (műanyag) békái ugráltatásának, valamint a Vörös-tengeren való átkeléshez legyen elegendő hely a templomban. Mivel Afrikában és egzotikus tájakon járunk, ezért a gyülekezet és a lelkész is rövid bermudanadrágban és színes hawaii ingben pózolt és járta a hastáncot a „szertartás” alatt.

Az ötödik példa már Hollandiából és katolikus berkekből származik. A lelkipásztor a közösségi lelkületet (*teamspirit*) kívánta a szentmisén demonstrálni. Mivel éppen a 2010-es labdarúgó világbajnokság napjait éltük és Hollandia csapata a döntőre készült, ezért adódott a lehetőség, hogy a középkori templomban narancssárga legyen a díszlet, a templom az adott vasárnapra stadionná változzon, az oltáron focilabda, a szentélyben focikapu „ékeskedett”. A gyülekezet a projektkiírás szerint futbalszurkolóként felöltözve, maskarába öltözve az adott alkalom szellemének megfelelően csápol, szurkolt, a mise nem a kezdő énekkel és az invokációval, hanem a bírói síp megfújásával vette kezdetét, és szállt a labda a padok között, majd ahogyan az ilyen alkalmakon szokásos, a pap dizőzként ugrált a sorok között. Hát hogyan élvezték volna mindezt az emberek! Az illetékes katolikus püspök másnap felfüggesztette a lelkészt. Nem az a döntő az istentisztelet vonatkozásában, hogy a világbajnokság döntőjének vasárnapja volt, hanem az, hogy vasárnap volt.

Nem a labdarúgással, a szurkolással és általában a közösségi élményekkel van gond, hanem a differenciálatlan alkalmazással, valamint azzal a szemlélettel, amely kényszeresen azt akarja állítani, hogy az egyház és a keresztyén istentisztelet semmiképpen nem különbözik más társadalmi, közösségi, politikai cselekvéstől. Mindez abban a korban rendkívül érdekes, amelynek pedagógiája, pszichológiája különösen hangsúlyozza az életritmus, az egyéni és közösségi együttélés természetes és jó értelemben vett rítusainak fontosságát. E tekintetben az iskolai nevelés, az otthoni ünnepszentelés és templomaink, istentiszteleteink ordító ellentmondásban vannak egymással. A keresztyén életvitel, az élet istentisztelet nem létezhet konkrét istentiszteleti gyakorlat nélkül.⁴

A példákat vég nélkül sorolhatnánk tovább. Az istentisztelet ilyenén felfogása és megközelítése ahhoz a színházi, operai rendezői tendenciához hasonlít, amely az adott darab vagy zenemű alkotó által meghatározott kontextusát és koherenciáját saját alkotói szabadságára hivatkozva figyelmen kívül hagyja, így kívánja

⁴ A kérdésvetésekkel kapcsolatban ajánlom továbbgondolásra Hafenscher Károly: *Liturgika. A keresztyén istentisztelet protestáns megközelítésben, ökumenikus szellemben* (Budapest, 2010, Luther Kiadó, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke) című műve vonatkozó fejezeteit.

aktualizálni és modernizálni a mesterművet, amely már többé nem felel meg természetesen az elsődleges szerzői szándéknak. Ez különösen zeneművek, operák esetében vezet az esetek többségében igen szörnyűséges eredményhez (például Mozart egy lebujsban), ugyanis a zenét és a szöveget itt nagyon nehéz, szinte lehetetlen megváltoztatni. A másik lehetőség az, hogy a konkrét cselekmény és kontextus mellett megjelenik egy rendezői ötlet, amely átszövi és átszabja a darabot. Például G. Bizet *Carmen*-je esetében időről időre fényképezőgépeiket csattogtató japán turisták bukkannak fel csoportba verődve a cselekmény fordulópontjain, akik a műsorfüzet szerint a mai embert szimbolizálják.

Az istentisztelet vonatkozásában az egész szertartáson végighúzódnó projekt és a prekonceptió azt szemlélteti és fejezi ki, hogy már a lelkipásztor vagy az egyházi vezetés sem veszi komolyan, hogy az istentisztelet önmagában, imádságai, énekei, az igehirdetés által üzenethordozó és konkrét lehet. Ahogyan a színházban, úgy a keresztyén istentiszteleten is ezek a rendezői koncepciók és elvek felborítják, háttérbe szorítják a lényegét és a mondanivalót, az autentikus szerzői célkitűzést, az istentiszteleten pedig azt, hogy mi az egyház küldetése az igehirdetésben. Természetesen az igehirdetés kifejezés az istentisztelet egészére érvényes, hiszen nem csupán a konkrét prédikáció, hanem az egész istentisztelet – a keresztyén felfogás szerint – Krisztus prédikálása, azaz hirdetése.

Merjünk többet érteni az istentisztelet alatt, mint magát a prédikációt és a bibliai szakasz magyarázatát. Az idők folyamán és a protestáns liturgiátörténetben elhalványultak és visszafejlődtek a liturgikus funkciók, így a köznyelv és a közgondolkodás számos protestáns országban a prédikációt egyenlővé tette a református istentisztelettel. Hosszú évtizedek óta figyelmeztetnek a tankönyvek, valamint elgondolkodtatnak a tények, hogy szükséges az istentisztelet egészét átértékelnünk. Nem elegendő, ha kultuszunkat úgy fogjuk fel, hogy van egy rövid rész a prédikáció előtt és egy rövid egység az igehirdetés után, amelyek értelemszerűen jelentőségükből és jelentésükből veszítenek, mivel csak „kiszolgáló” funkcióval rendelkeznek. Az ének és általában az egyházzene ezért lett hangulati aláfestéssé, ráhangoló előkészítővé és levezetéssé, az imádság (oratio) formai és tartalmi szempontból elvesztette sok esetben értelmét és jelentőségét. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy akár még a megelőző évszázadokban is az 1-1,5 órás prédikáció mellett körülbelül ugyanennyi időt vett igénybe a gyülekezés, éneklés, imádkozás. Ma egy 60 perces istentisztelet esetében átlagosan és maximum 10 perc énekléssel és egyházzenei tevékenységgel kell és lehet reálisan számolnunk, míg a prédikáció legalább 25-30 perc. Budapesten és sok városban akkor kezdődik az istentisztelet, amikor beérkezik a buszjárat és akkorra végződik, amikor indulnak a járatok. Hogyan lehet spórolni? Az éneklés megrövidítésével.

Furcsa és megkérdőjelezhető az a kettősség, ahogyan valójában az egyházzene istentiszteletből való kiszorítása vagy teljes marginalizálása megvalósul (orgonálás az istentisztelet előtt és után, amikor csak a gyülekezést, bevonulást, kivonulást kell aláfestenie a zenének, azonban önálló, történetileg megalapozott funkcióval nem bírhat), de mégis szinte kizárólag az egyházi, illetve énekeskönyvi énekeket, ezek szövegét dallamát teszik felelőssé mindazért, hogy nem elég modern és „közérthető”, „szerethető” az istentisztelet. Felvetődik a kérdés, hogy az egyházhhoz csatlakozni akarók, a fiatalok az istentiszteleten találkoznak ezekkel az énekekkel és énekszövegekkel, de rögtön nem értik meg azokat. A prédikációt, a Biblia szövegét és az imádságokat sem. Az istentisztelet teljesebb megközelítése segít a helyes hangsúlyok megtalálásában és az egyoldalú gondolkodás következményeinek elhárításában.

Önvizsgálatra és önkritikára, a folyamatok, eredmények, kisiklások felismerésére, megértésére, a jobbítás szándékára van szükség. Bizonyos értelemben a liturgikus mozgalmak, amelyekkel kapcsolatban immár mintegy százestendős tapasztalattal bírunk protestáns és római katolikus oldalon egyaránt, pontosan ezen hiányok, fogyatékoságok, önjáró reflektálatlanság miatt jelentkeznek és hallatják a hangjukat. A méltó és emelkedett istentiszteleti életért vívott harcra érvek és indokok nélkül rásütött bélyegek, lenéző megjegyzések (nyitásra képtelen historizmus, tradicionalizmus, konzervativizmus a liturgizmussal együtt) pontosan a párbeszéd tárgya miatt méltatlanok és alkalmatlanok. Ma soraink között sokan úgy vélekednek, hogy a liturgiával való foglalkozás csak egyesek naiv szentimentalizmusa. Tanulságul álljon itt az a római katolikus tapasztalás, hogy ugyanaz a személy vagy irányzat, amely a kezdeti időkben az indokolt változtatásokért küzdött, a liturgikus változások után korábbi ultraliberális jelzője helyett egyszerre az ultrakonzervatívot kellett magára vennie.⁵ A liturgiareformokkal kapcsolatban pedig egyház- és vallástörténeti tapasztalataink vannak, amelyek arra intenek, hogy nagyon óvatosan és rendkívüli tapintattal kell az istentisztelet kérdését kezelni, amit nagyon alapos és elmélyült tanulmányi és nevelői munkának kell kísérnie.

A reformáció az egyház önértelmezésének és gyakorlatának istentiszteletben jelentkező és istentisztelethez kapcsolódó kisiklásai ellen harcolt. A református (kálvinista) hagyományú országok és egyházak liturgiátörténete is természetesen eltérő, de munkánkat és kutatásainkat az a tény is megnehezíti, hogy a konkrét megvalósulási formák vonatkozásában azonban még nagyobb a regionális, gyülekezeti sokszínűség és egyéni variációk lehetősége. Egyrésztől releváns

⁵ Vö. Galambos Ferenc Ireneus: Adalékok a magyar liturgikus mozgalom történetéhez. In Szennay András (szerk.): *Régi és új a liturgia világából*. Budapest, 1975, Szent István Társulat, 62–97.

a szakirodalom, az elmélet és a szertartáskönyvek, liturgikus rendek vizsgálata, másrésről pedig a gyakorlatilag teljességgel felmérhetetlen gyülekezeti gyakorlatból való mintavétel.

A magyar reformáció is mindenekelőtt a saját, megelőző gazdag liturgikus örökségre, hagyományra és előzményekre épített, bizonyos kérdésekben értelemszerűen tekintettel volt az európai testvéregyházak és testvérközösségek gyakorlatára és teológiai álláspontjára, az ebből következő szertartási kérdésekre. Ebben is fontos szerepet játszottak a peregrinus diákok, a személyük által keletkező külföldi kapcsolatok, amelyek között mindig is kiemelkedett a hollandiai, illetve németalföldi egyetemlátogatás. Ez a terület azonban sajátos egyház- és teológiatörténeti szerepet játszott Németország és Anglia között, de azt is tudjuk, hogy számos francia protestáns menekült lelkész és gyülekezet talált menedéket ebben az országban. A magyar református liturgiátörténet kutatási eredményei szerint a korai magyar református istentiszteleti gyakorlatra az esztergomi rítus örökségén⁶ túl jelentős hatást gyakorolt a pfalzi liturgikus hagyomány.

Mai kérdéseink vizsgálatakor, illetve saját hiányosságaink megértésében és felismerésében rendkívüli segítséget nyújthat nyugat-európai testvérközösségeink liturgikus gyakorlatának és változásainak vizsgálata és elemzése, de a keresztyén istentisztelet formáival és hagyományaival való foglalkozás meggazdagító nyitottságot alakít ki saját örökségünk és jelenünk összefüggésekben való látására, valamint aktuális kérdéseink mérlegeléséhez. A konkrét liturgikus gyakorlat megismerése és vizsgálata fontos tapasztalatgyűjtés és szemlélettágítás a gyülekezeti tag, a lelképásztor, de a szakember számára is.

A németalföldi reformátusság története igen összetett és bonyolult, az önálló református egyházak száma különböző okok miatt a 20. századra és században igencsak megszaporodott. A *Samen op weg* (SOW, Együtt az úton) célkitűzés és szakadozások feldolgozását mozdította elő, majd több évtizedes együttműködés után 2004. május 1-jén három történelmi egyház fúziója következményeként létrejött a *Protestantse Kerk in Nederland* (PKN, Hollandiai Protestáns Egyház). A lutheránus hagyományt ápoló kis méretű *Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden* mellett két református-kálvinista egyház is csatlakozott (*Nederlandse Hervormde Kerk, Gereformeerde Kerken in Nederland*) az egységes szervezethez. Az egyházjogi, egyházszervezeti folyamatok magától értetődően együtt jártak a közös protestáns liturgikus örökség újbóli megértésének és felfedezésének hosszú folyamatával, de értelemszerűen a saját jelennel és múlttal való foglalkozás itt is a testvérfelekezetek és a keresztyénség nagy családja hagyományával való alapos foglalkozást is jelentette.

⁶ Vö. Dobszay László: *Az esztergomi rítus*. [Budapest, 2004,] Új Ember.

A PKN létrejötte nem csupán és kizárólag pénzügyi megfontolásból érthető, hogy az amúgy is csökkenő létszámú európai keresztyénség tényét egyszerű összehasonlásokkal, átszervezéssel orvosolják vagy kísérik. A hollandiai fejlemények nagyszerű példát szolgáltatnak arra, hogy a szomorú tények kezelése nem csupán szociológiai, gazdasági kérdésként jelentkezik, hanem lehetőséget nyit a teológiai-szellemi-kultuszi kérdések átgondolására.

A teológiai együttműködés liturgiai és liturgikai gyümölcse az 1998-ban első, a fúzió létrejötte előtt, 2001-ben már harmadik kiadásban megjelent kompendium: *De weg van de liturgie*, azaz: *A liturgia útja*, amelyben a keresztyén kultuszi hagyományokat, háttér-információkat és a gyakorlatot mutatják be a szakértő szerzők.⁷ A hiánypótló kötet mutatja az istentisztelet egyházi életben betöltött elsődleges, megkerülhetetlen szerepét, de ugyanúgy a liturgia és liturgika tudományának akadémiai, egyetemi képzésbeli fontosságát. E kettő elválaszthatatlanul összefügg, hiszen a lelkipásztorokat, hitoktatókat, vallástanárokat, egyházi munkatársakat nem csupán a bibliai tárgyakból és könyvelésből, pályázatírásból, bürokráciából kell felkészítenünk, hanem a szolgálat lényegi kérdéseiből. Gondoljuk meg: a lelkipásztor életének, működésének, szolgálatának túlnyomó része liturgikus cselekmény – pontosan itt nem kell alapos ismeretekkel bírnia?

A mintegy 500 oldalas könyvben az elméleti liturgikai alapvetés és megközelítés (1–3. fejezet) után a keresztyén istentisztelet és formái alapos történeti bemutatása következik, ennek fontos része az ünneptörténet, valamint a keresztyén főistentisztelet elemeinek bemutatása, történeti reflexiója (4–5. fejezet). Számunkra is jelentősek azok a részek, amelyek a holland református gyakorlat történeti változásait mutatják be. A 6. fejezetben a keresztesítés, egyházi tisztségviselők beiktatása, áldó szertartások, a temetés, könyörgő és hálaadó napok elemzését olvashatjuk. A 7. fejezet a templomépület és templomépítés teológiai és kultuszi, valamint református értelmezésével kezdődik, ami általában hiányzik református teológiai szakirodalmainkból. E téren a közeljövő párbeszédeinek alapvető félreértéseket kell tisztázni a magyar református gondolkodásban. Az inkább liturgikai fejezet a szimbólumok és a rítus, a gyermek és a liturgia, a liturgikus nyelv stb. kérdéseinek tárgyalásával folytatódik. Az utolsó fejezet a liturgikus év és az olvasmányrendek alapos és hiánypótló áttekintését nyújtja.

A liturgikai kompendium első kiadásának évében párhuzamosan jelent meg – tehát a fúzió jogi létrejötte előtt – a közös munka másik gyümölcseként a szertartáskönyv (ágenda) első része a legfontosabb istentiszteleti cselekmények

⁷ Oskamp, Paul – Schuman, Niek (ed.): *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk*. Zoetermeer, 32001, Uitgeverij Meinema. Ennek inkább már a liturgika és a spiritualitás határterületén mozgó testvérkötet, folytatása: Bernard, Marcel – Oskamp, Paul (ed.): *Nieuwe wegen in de liturgie. De weg van de liturgie – een vervolg*. Zoetermeer, 2002, Uitgeverij Meinema.

bemutatásával és példáival. A próbakiadás címet viselő könyv: *Dienstboek – een proeve*⁸ a főistentisztelet formáit, valamint az úrvacsora szertartását tartalmazza. Az új, sajátos egyesült protestáns egyházszervezet a különféle szertartási hagyományok összetalálkozását is jelenti, ami a közös liturgikus könyvek használatának következtében meggazdagító hatással bírhat. Újból hangsúlyoznunk kell, hogy az egyházszervezeti-jogi egyesülés alapos, évtizedes múltra visszatekintő teológiai, elsősorban liturgikai együttműködés után következett be. A teológiai princípiumok, valamint az egyház- és liturgiátörténet értékelő áttekintése számos esetben magával ragadó, mély, példaértékű meggazdagodást jelentett számos a folyamatban részt vevő közösség számára. Mi, magyar reformátusok nem feledhetjük, hogy ezek a történeti értékeket felvállaló, az istentisztelet ügyéért elkötelezett egyháztestek ugyanannak a református közösségnek a tagjai, mint mi. A protestáns liturgikus mozgalom, valamint a tudományos kutatás mély hatást gyakorolt az új ágenda megszületésére, amely nem csupán a református, klasszikus keresztyén és óprotestáns formák visszahozatalával, újbóli bevezetésével járt együtt, hanem a reformáció zenei örökségének, konkrétan a protestáns gregorián anyag természetes magukénak vallásával is.

A hollandiai orgonás egyházzenei örökség és annak folytonossága jóval szélesebb és sokkal jelentősebb, mint a magyar református. Ugyan a kezdeti évszázadokban Németalföldön sem túrték meg református eleink az orgonát az istentisztelet keretei között, de az orgonazene egyéb formákban mégis jelen volt (például J. P. Sweelinck) a templomokban, így a németalföldi protestáns-református kultúrában. Nem csupán az északnémet és németalföldi orgonaépítés jelentős, hanem az ezekre a hangszerekre írt zeneirodalom is. A hollandiai protestantizmustól azonban történeti okok miatt még távolabb került a keresztyén főistentiszteleti nagyformák gyakorlata, valamint a liturgikus éneklés (ezzel együtt az emelkedett liturgikus stílus), ami a magyar reformátusság körében egyes formák tekintetében egészen a 18. század végéig élő gyakorlat volt. A hollandiai kutatásnak és praxisnak itt jóval távolabbra kellett visszanyúlni, mint nekünk.

Az ágenda – felépítését tekintve – jelentős bevezető gondolatok után az egyházi év minden vásár- és ünnepnapjának propriumát (változó szövegeit, zsoltárait, imádságait, többéves olvasmányrendjét) közli Adventtől Nagyhétig. Természetesen ez a részletezés elsősorban a lutheri istentiszteleti forma követői számára kötelező, de értelemszerűen a református gondolkodás és gyakorlat is megerősítő, meggazdagító módon használhatja ezt a hagyományt, ahogyan ez sem idegen a református örökségtől.⁹ A lutheránus gyakorlat pedig meríthet a

⁸ *Dienstboek – een proeve. Schrift – Maaltijd – Gebed.* Zoetermeer, 1998, Uitgeverij Boekencentrum.

⁹ Vö. Pap Ferenc: Újra az egyházi évről a Kálvin-évben. *Magyar Egyházzene*, 2008/2009, 337–348.

reformátusból. Általános liturgiátörténeti felismerés, hogy egészen a 17. századig sokkal közelebb voltak felekezeteink szertartási kérdésekben, mint ahogyan azt mi ma gondolhatnánk vagy feltételezhetnénk.

A Nagyhét mint az egyházi év csúcса részletes rendjét úrvacsorai ágendák követik a prédikációs (református) istentisztelet vázának ismertetésével együtt. Ez a beosztás a nyugati keresztyénség szertartáskönyveinek ősi és nemes hagyományát követi, miszerint a szertartáskönyvek a teljes, azaz úrvacsorás istentisztelet kötött elemeinek (ordinárium) rendjét Húsvéthoz kapcsolva közlik, ami mutatja, hogy az egyház élete, istentisztelet és hite Húsvét mint gyűjtőpont köré szerveződik. Mintegy 150 oldalon keresztül *Tafelgeden* címszó alatt úrvacsorai szövegeket találunk: az egyházi év rendje szerint változó prefációs imádságok mellett a református tradíció úrvacsorai ágendája, Kálvin úrvacsorai liturgiájának alkalmazása, valamint úrvacsorai meditációk sorozata is megjelenik.

E rész után a Húsvéttól az egyházi év végéig terjedő vasárnapok és különféle alkalmak és emléknapi propriumai, liturgikus rendjei, valamint mintegy 240 oldalon keresztül liturgikus énekek (*Liturgische gezangen*) következnek. Ez a rész rendkívül gazdag, ugyanis megtalálható benne a miseordinárium klasszikus gregorián, holland nyelvű öröksége mellett a holland és egyetemes zenetörténet értékes és érdekes gyűjteménye (összesen 9 ordinárium), valamint számos más liturgikus szöveg és ének (Te Deum, Magnificat, Mi Atyánk, invokációk, introitusok, litánia stb.; ezek mind liturgikus énekek a gregoriántól a modernig).

Az egyházi év felosztásában, illetve a vásár- és ünnepnapok elnevezésében tulajdonképpen a klasszikus elnevezések és felosztások dominálnak, a Húsvét utáni vasárnapok számozása kapcsán pedig a II. Vatikáni Zsinat utáni naptárreform érvényesül (Húsvét hét vasárnapját említi), Mennybemenetel ünnepének első számú neve (*Veertigste Paasdag*, negyvenedik húsvétnap) és Pünkösöd első napja elnevezése (*Vijftigste Paasdag*, ötvenedik húsvétnap) kissé szokatlan. A liturgikus naptár ettől függetlenül nem követi a római katolikus új naptárban bevezetett úgynevezett évközi időt (*tempus per annum*), azonban a Szentháromság ünnepe utáni vasárnapok propriumával eléggé sajátos módon bánt az agenda (a különféle egyházak számozását apró betűvel közli a könyv). Néhány szabadon kezelt Szentháromság ünnepét követő vasárnap szövegének közlése után június 19-től kezdődően tizenhárom nyári vasárnap (1–13 *zondag van de zomer*), majd szeptember 18. és november 26. között 10 őszi vasárnap (1–10 *zondag van de herfst*) propriuma következnek.

A 762–836. oldalakon „liturgikus szövegtárat” találunk, amit 100 oldal magyarázat követ: szolgálatról, liturgiáról, istentiszteleti rendtartásról, bibliaolvasási rendekről, a liturgia nyelvéről, rítusokról és szimbólumokról, a templomépületekről, a gyülekezeti ünneplésről, a gyermekek részvételéről az istentiszteleten.

Nyilvánvaló, hogy a szertartáskönyv a liturgiai-liturgikai kompendiummal teljes átfedésben van.

A mindennapi imádságok (*Het dagelijks gebed getijden en huisdiensten*) címszó alatt napszaki könyörgések (prima, vesperás, déli könyörgés) szintén a holland ágenda részét képezik, egyúttal a nyugati egyház napszaki könyörgéseinek klaszikus formáját és módozatát követik.¹⁰ Fontos továbbá a nagy hagyománnyal rendelkező háziáhitatok, családi imádságok szertartási könyvbe emelése, ahogyan mindezt megtették a svájci németajkú református énekeskönyvben (1998) is.¹¹ A zsoltárokat lehet énekelni, azaz recitálni vagy prózai formában elimádkozni. Értelemszerűen a gyűjtemény részét képezik a recitált zsoltárok és a tónusok (a zsoltárszövegek megfelelőképpen elő vannak készítve a recitációs előadásra), az antifónák, kantikumok, valamint további egyéb imádságok. Ezek után áttekintést kapunk a keresztyén egyház napszaki könyörgéseinek történetéről, biblikus és történeti háttéréről, amely után végül a legkülönbébb bibliaolvasó rendszereket, perikóparendeket tekinthetjük át (a zsidó tóraolvasási rendet is).

A *Dienstboek* összeállítását az az alapvető meggyőződés vezette, hogy az Úr napján az istentisztelet egységét az ige (és hirdetése) és az úrvacsora jelenti. Ez egy olyan tétel, amit a magyar teológiai koncepció vonatkozásában körünkben számosan hevesen támadnak és kifogásolnak, éppen ezért ez a holland példa is megerősítésül szolgálhat a reformátori örökség helyes magyar alkalmazása és átfordítása érdekében. A hollandiai felfogás szerint is az istentisztelet a gyülekezet ünnepe, ünnepi együttléte, egyúttal átsüt a tervezeten, hogy a gyülekezetet nevelni, tanítani kell, valamint szükséges nagy hangsúlyt fektetni a lelkipásztori és egyházzenei szolgálat összefüggésére és összetartozására. Az ágenda alapvető szándéknyilatkozata az, hogy nem kíván a gyülekezetek, egyházak liturgiájának és felfogásainak pusztá kompilációja lenni, valamint hangsúlyosan megfogalmazódik, hogy egyedül liturgikus-teológiai felismerések vezették a szerkesztőket, munkatársakat, a bizottságokat.

A fúzió létrejöttének évében, már az új PKN zsinat előszavával megjelent az ágenda második kötete is, amely az általunk ismertetett ágendát már tudatosan első részként (*Deel I*)¹² jelöli. A *Dienstboek – een proeve* második kötete alapvetően a liturgiai-liturgikai kompendium 6. fejezetében ismertetett áldó, beiktató

¹⁰ Vö. Zalatnay István: A napszaki istentiszteletek a magyar református liturgia megújulásának folyamatában. *Magyar Egyházzene*, 2009/2010, 259–298.; Zalatnay István: A napot megszentelő ember megszentelődése. *Magyar Egyházzene*, 2010/2011, 131–138.

¹¹ *Gesangbuch der Evangelisch-reformierten Kirchen der deutschsprachigen Schweiz*. Basel–Zürich, 2000, Friedrich Reinhardt Verlag, Theologischer Verlag, 669–765.

¹² *Dienstboek – een proeve is verschenen in twee delen. Deel I. Schrift – Maaltijd – Gebed. Zondag, feest- en gedenkdagen: dagelijks gebed*.

szertartásokat és ezek szövegeit tartalmazza.¹³ Ennek konkrét tárgyalásától most eltekintek, mivel a Generális Konvent Liturgiai Bizottsága jelenleg és egyelőre csak a vasár- és ünnepnap i úrvacsorás istentisztelettel foglalkozik.

A hollandiai liturgiai fejlemények és a jelenlegi kitekintés eredményei megerősítenek bennünket abban, hogy semmiképpen sem szabad a magától értetődő, ősi, természetes liturgikus és kultuszi kifejezésformákat, megnyilvánulásokat elsikkadni hagyni és marginalizálódni. Ezek a mai napig erővel és vitalitással rendelkező, letisztult formák, amelyek nem utolsósorban a keresztyénség eredőivel és a keresztyén egyház gyökereivel kapcsolnak össze bennünket. Őriznünk kell a liturgikus stílust, amely saját kifejezésformánk. A liturgiával és az egyház istentiszteletével való foglalkozás nem öncél, nem pusztán liturgizmus, hanem az egyház elsődleges funkciójával való szembesülés, valamint mindeneket megelőző kötelességünk.

Az istentisztelet nem a lelkész monológja vagy magánszáma, de nem is szervezetlen, szabadegyházás káosz. Az istentisztelet nem színielőadás, drámapedagógiai szakkör, csoportterápia vagy csapaterősítő tréning. Úgy tűnik, hogy magyar kontextusban még csak a szép szavakig jutottunk az úgynevezett istentiszteleti „one-man-show” vagy egyházi „Ein-Mann-System” kiiktatásában. Értelemszerűen a liturgikus funkciók és liturgikus kompetenciák újragondolása és újraértékelése nélkül a jelen helyzetet nem oldja meg az, ha valakit kiállítunk szavalni vagy valamit elmondani az úrasztalához az istentisztelet órájában.

A külföldi, így a jelen hollandiai példa és szöveggyűjtemény vizsgálata rámutat, hogy a túlzott pedagógiai vagy didaktikus felépítésű és pedagógiai szempontok alapján megkomponált, újból vagy újraírt szövegek és szertartásrendek nehezen illeszkednek liturgiai feszesség híján az istentisztelet menetébe, azok inkább megtörik azt. Gond bizonyos költői szövegek (énekszövegek, versek, költemények) imádságként való alkalmazása, mivel azok gyakorlatilag az imádság helyén kontextustalanná válnak, elveszítik liturgikus vagy más funkciójukat. A liturgia és liturgika kérdéseit a teológiai gondolkodás, tudományművelés és egyházi közbeszéd tárgyává kell tenni, amennyiben változást szeretnénk hosszú távon elérni.

¹³ *Dienstboek – een proeve. Deel II. Leven, Zegen, Gemeenschap. Voor andere gelegenheden.* Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 2004.

HISTORIA PAEDAGOGIAE

AZ EURÓPAI MATEMATIKATANÍTÁSI TÖREKVÉSEK HATÁSA A MAGYAR ELEMISZÁMTAN-TANÍTÁSRA

KÖVES GABRIELLA

I. AZ ELEMISZÁMTAN-TANÍTÁS MÓDSZEREI A 19–20. SZÁZADBAN

A 19. században az elemi számtan tananyagának kiválasztását csaknem befejezettek tekintették. A módszertan körül azonban heves viták folytak. 4 alapelv küzdött egymással:

- a szemléleten alapuló számfogalom alakítása;
- a számok minden oldalú vizsgálatán alapuló számfogalom alakítása;
- a számláláson és soralkotáson alapuló számfogalom alakítása;
- a számbeli viszonyok feldolgozásán alapuló számfogalom alakítása.¹

1. A szemléleten alapuló számfogalom alakítása

Pestalozzi (1746–1827) pedagógiai alapelve, hogy szemléleten kell alapulnia az ismeretszerzésnek. Szerinte három tényező teszi világossá, biztossá az ismeretet: a szó, az alak és a szám.² Ő is felismerte, hogy a számtan tanítása alkalmas az értelmi fejlesztésre. Pestalozzi eljutott arra az absztrakciós szintre, hogy magát a számot helyezte a tanítás középpontjába. Arra törekedett, hogy a szemléletből alakuljon ki a számképzet és a velük kapcsolatos műveletek. Mai szemmel nézve, elfogadott elvei ellenére, Pestalozzi számtanoktatása tökéletesen elhibázott volt. Egyrészt a formalizmusa miatt, másrészt, mert mellőzte a 10-es számrendszert.³

Pestalozzi 1780-ban megnyitott intézete módszertani központtá vált, világméretű visszhangot váltott ki. Hatása a saját korában főleg angolszász nyelvterületen,

¹ Beke 1911.

² Pestalozzi 1959.

³ Beke 1911.

de a 19–20. századi reformmozgalmakban is kimutatható. Mindezek ellenére (szerencsére) a tanítók között alig akadt olyan, aki a számolással kapcsolatos módszereit egy az egyben átvette. Követőinek tekinthetjük Tillichet, Türköt, Kawerau-t, Diesterweget,⁴ a magyarok közül például Fekete Jánost és Talyiga Istvánt.⁵ Lesnyánszky *Didaktika, és methodika, avvagy a' tanításnak közönséges tudománya* című könyvében Weinkopf és Pöhlmann munkáira támaszkodva összefoglalja a számvetésre vonatkozó alapelveket. Ezek: a számvetés a memória és az értelmi fejlesztés eszköze; a fej- és az írásbeli számolás azonos fontosságú és fontos a fokozatosság betartása, a motiváció („A számvetést érdekessé kell tenni.”).

Valamint fontosnak véli az ismeretek gyakorlati alkalmazását is: „A tanulás eredménye legyen hasznos”.⁶

Diesterweg (1790–1866) német pedagógus, tanító a nevelés alapkérdéseiről alkotott koncepciója talaja a 20. századi reformpedagógiának. Didaktikai alapelvei mellett megalkotja a számolás tanítására metodikai szabályrendszerét.

- Meghatározza az ismeretszerzés útját, amely szerinte: a tárgy kifejtése – felfogása – gyakorlás – alkalmazás.
- Kimondja, hogy a szemlélet vezet a helyes felfogáshoz.
- Példákon keresztül jutunk el a törvényszerűségek megállapításához.
- Az új ismeretet be kell építeni a már meglévő régebbi ismeretek rendszerébe.
- A tanulásra fordított időt a gyermek előmenetelének függvényében kell meghatározni.
- Az „elvont” számolást, a számfeladatokat ugyanolyan fontosnak tartja, mint a gyakorlati alkalmazást.
- Összekötötte a számjegyek ismeretét az alkalmazással.
- A mértékegységek ismeretét, a pénzhasználatot a számolástanítás tárgyának tekintette.
- A pontos, világos ismereteket, az értelmes tanulást helyezte előtérbe, a bemagolt szabályokkal szemben.
- A tanulóknak maguknak is feladatokat kellett alkotni.

A számtanoktatásban megszüntette a fejszámolás és az írásbeli számolás közti ellentétet. A természetesség elvének követőjeként azt vallotta, hogy csak a

⁴ Barnard 1857.

⁵ Beke 1911.

⁶ Lesnyánszky 1832.

mindennapi élethez kapcsolódó feladatokkal kell foglalkozni, de úgy, hogy azt egyszerű paraszti ésszel mindenki megértse.⁷

A manapság is elfogadható elvek ellenére könyvében nem tartja be sem a fokozatosság, sem a „természetesség” elvét.

Diesterweggel azonos nézeteket vallott a magyar számtanoktatók közül például Edvi Illés Pál (1793–1871), aki az Akadémia elemi tanítói kézikönyv megírására kiírt pályázat első díját kapta az *Első oktatásra szolgáló kézikönyv, vagyis a legszükségesebb tudományok öszvesége, vallási különbség nélkül minden néptanítók s tanulók számára...* című munkájáért. A kézikönyv a Magyar Természettudományi Társulat kiadásában megjelent 1837-ben, 1838-ban bővített kiadásban, 1839-ben három kötetben.

2. A számvetés alapelve a szám minden oldalú vizsgálata

Ez idáig a számtantananyagot a műveletek szerint csoportosították. Előbb tanították az összeadást a számlálással, majd a kivonást, utána a szorzást, majd az osztást. A gyakorló feladatok megoldásában gondolkodás nélkül, mindig ugyanazt a műveletet kellett alkalmazni.

Grube (1816–1884) *Leitfaden für das Rechnen in der Elementarschule*⁸ című munkájában egy-egy szám megismertetését két részből építette föl. A tiszta szám részben, leszámoltatta a számot, majd az adott számkörben elvégezte a négy alpműveletet. Már tudatosan gondot fordított a műveleti tulajdonságok begyakoroltatására. Az alkalmazott szám részben, mint a címben is benne van, a tanult számkörben szöveges feladatokat oldatott meg.⁹

3. A számvetés alapelve a számlálás és soralkotás

Grube módszerével Tanck és Knilling nem értett egyet. 1884-ben már hangoztatták, hogy a számítást a számolásnak kell megelőznie. A számolási jártasság kialakulásához sok számolási gyakorlatra van szükség. Ezt a jártasságot meg lehet szerezni soralkotással: számlálás kettesével, hármásával stb. növekvő és csökkenő sorban. Ezt az eljárást már alkalmazta Busse, Tillick, Diesterweg, de ők eszköznek tekintették és nem alapelvnek.¹⁰

⁷ Smith 1803.

⁸ Grube 1842.

⁹ Beke 1900.

¹⁰ Fink 1900.

A számlálás és soralkotás alapelveit nem tekinthetjük a számtantanítás új metodikai alapelveinek, csupán egy hangsúly eltolódásának. Fontossága abban állt, hogy tudatosodott, hogy a számfogalom csupán a szemlélettel nem alakítható ki, nem keletkezik magától. Nagyobb számkörben nem a szemléletre alapozva végezzük a műveletek tanítását, hanem az analóg gondolkodásra alapozva.

4. A számvetés alapelve a tanulók ismeretkörébe eső számbeli viszonyok feldolgozása

Türk és Kawerau kivételével még hosszú ideig a gyakorlati alkalmazást nem tekintették feladatnak a számolásmetodikusok. Sokáig csak a számítás begyakorolásának eszközei voltak a mindennapi élethez kapcsolódó feladatok. Ahogy az iskoláztatás elterjedt, úgy fordult az oktatás is a gyakorlati élet felé. A népiskolai oktatásnak egyik fő célja volt, hogy alkalmazható tudásra tegyenek szert a tanulók.

Herbart (1776–1841) elvei terjedtek a 19. század közepétől, melynek hatására az ismeretek alkalmazhatósága, világos, rendszeres tárgyalása elengedhetlenné vált. Ez idáig a legfőbb kérdés az volt, hogy mi képezze a tananyag tárgyát, mostantól az is fontossá vált, hogy milyen módon. Grube megteremtette a tantárgyon belüli koncentrációt, és ez egyre inkább terjedt éppen az alkalmazhatóságra törekvés hatására. Cowham 1897-ben Angliában megjelent *New school methode* című tanítói kézikönyvében kifejti, hogy számtantanítási feladatok kapcsán a piaci, üzleti viszonyokkal is foglalkoztak, ezt ki lehetne terjeszteni az egyéb tudományokra, mint történelem, földrajz és az összes természetismereti tárgy. A számolás elszigetelődése helyett ő a tantárgyak közötti koncentrációt is javasolja. Az első osztályos tananyagot a mesék köré csoportosítja: *Hamupipőke, Piroska és a farkas* stb. A második osztályban Robinson történetéhez, a további osztályokban a Bibliához gondolta kapcsolni a számtani műveleteket.¹¹

„Mindegyik (elv) magába véve helyes és szükséges; de a számtani oktatás hibás, ha vaskövetkezetességgel akarjuk egyik elvet megvalósítani; az egyedüli helyes eljárás abban van, hogy az elvek mindegyikének a kellő helyen és módon érvényt szerzünk” – írja Beke Manó ezekről az alapelvekről az 1911-ben megjelenő *Vezérkönyv a népiskolai számtan oktatáshoz* című könyvében.¹²

¹¹ Cowham 1897.

¹² Beke 1911.

II. TÖREKVÉSEK A MATEMATIKATANÍTÁS MEGÚJÍTÁSÁRA A 20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Az 1880-as években a matematikatanítás megújítására beindult nemzetközi reformmozgalom hatására Magyarországon 1891-ben megalakult a Matematikai és fizikai társulat, a Bolyai János Matematikai Társulat elődje. A magyarországi reformmozgalom vezetője Beke Manó (1862–1946) matematikus, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja, aki számos népiskolai tankönyvet is írt. Több matematikus segítette a mozgalom munkáját, például Mikola Sándor (1871–1945) az MTA rendes tagja, Rácz László (1863–1930) a *Középiskolai Matematikai Lapok* szerkesztője, Rados Gusztáv (1862–1942) matematikus, az MTA tiszteleti tagja, a budapesti műegyetem rektora az Eötvös Loránd Matematikai és Fizikai Társulat elnöke, és Arany Dániel (1863–1945) a *Középiskolai Matematikai Lapok* alapítója. A mozgalom kitért a tananyag és az oktatási módszerek korszerűsítésére is, főleg a gimnáziumi oktatásban. Rácz és Mikola a „munkáltató matematikatanítás” tananyagát és módszereit dolgozta ki.¹³ Módszereiben arra törekedtek, hogy a közvetlen tapasztalatok alapján alakuljanak ki a világos matematikai fogalmak. A módszerüket a Fasori Evangélikus Gimnáziumban vezették be. Az iskola tanítványa volt például Wigner Jenő (1902–1995), Nobel-díjas fizikus és matematikus, Neumann János (1903–1957) matematikus, Teller Ede (1908–2003) fizikus, Harsányi János (1920–2000) Nobel-díjas közgazdász.

III. TÖREKVÉSEK A MATEMATIKATANÍTÁS MEGÚJÍTÁSÁRA A 20. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL

1. Pszichológusok törekvései

A pszichológusok érdeklődése világszerte a fejlődéslélektan, tanulás, gondolkodás problémáinak feltárása felé fordult. A különböző tanuláselméletek és a velük kapcsolatos didaktikai koncepciók befolyásolják az oktatást és a tankönyvszerkesztést is, bár Itelson szerint a különböző tanuláselméletek a tanulásnak csak egyes lényeges aspektusait tükrözik.¹⁴

Az *asszociációs tanuláselmélet* szerint a tanulás lényege azoknak a kapcsolatoknak az elsajátítása, amelyek a dolgok, cselekvések állapotok között fennáll.¹⁵

¹³ Szendrei 2005.

¹⁴ Itelson 1973.

¹⁵ Itelson 1973.

A tanulás a képzettársítások kialakításával és megszilárdításával jön létre. A kapcsolat létrejöttének a feltétele, hogy a kapcsolódó elemek „határosak” legyenek. Ez a kapcsolódás történhet logikai, pszichológiai, funkcionális vagy fizikai síkon.

A mai matematikaoktatásunk elemimatematika-fogalmi is többszörösen absztraktak. Ezen fogalmak kialakításánál többnyire a tárgyi manipulációra alapozunk, majd fokozatosan a konkrét tárgytól elszakadva eljut a tanuló az absztrakt matematikai fogalomhoz.¹⁶ Például: a természetes szám fogalomalkotásánál a sok-sok háromelemű halmaz kirakásából (három alma, három labda, három kisautó stb.) alakul ki a három fogalma. Az asszociáción alapuló tanulásból következnek a már Maróthi¹⁷ tankönyvében is megtalálható didaktikai alapelvek, mint például a szemléletesség, érthetőség, rendszeresség, fokozatosság; az egyszerűtől az összetett felé haladás. (Lásd Comenius, 1592–1670, didaktikai alapelvei.)

A *behaviorista tanuláselméletek*, a klasszikus kondicionálás, vagy első típusú kondicionálás elsősorban Pavlov 1849–1936 nevéhez fűződik. Szerinte a feltétlen inger kiváltja a feltétlen választ. A feltétlen inger gyakori társítása egy semleges ingerrel maga után vonja, hogy a semleges inger (feltételes inger) is kiváltja az előbb említett választ (feltételes reflex).¹⁸ A feltételes inger ismételt társítása a feltétlen ingerrel az oktatásban úgy jelenik meg például, hogy ha a tanuló valamely ismeretelemeket mindig ugyanabban a kérdésfeltevési sorrendben hall, akkor ezzel feltételes reflexet alakítunk ki benne. Például ha a tanuló a szöveges feladat megoldásmenetét begyakorolta (az első lépés az adatok kigyűjtése, a második a terv elkészítés stb.), akkor egy-egy szöveges feladat (probléma) megoldásakor ezeket a lépéseket alkalmazza.

Pavlov elméletére építve az ingerek és a rá adott válaszok kapcsolódási folyamatait alapul véve építi fel tanuláselméletét például Thorndike, Skinner, Tolmann, Osgood, de egymástól eltérően a próbálgatásra, a hibátlanságra, a megerősítésre, a sikerre, a megelőző ismeretre helyezik a hangsúlyt. Skinner szerint a sikeres teljesítmény azonnali megerősítése emeli a teljesítmény hatásfokát. Ez az iskolai tanulásra alkalmazva azt jelenti, hogy a tanulónak azonnal meg kell tudnia, hogy helyesen vagy hibásan végezte-e el a feladatot.¹⁹ Skinner elméletéből következik, hogy például a matematika-példatáraknak tartalmazniuk kell a feladatok megoldását. Skinner a tanulási folyamatot számos elemi lépésből építi fel, amelyek lehetővé teszik a tanuló számára a fokozatos, lépésről lépésre történő haladást. Skinner *A tanítás technológiája*²⁰ című könyvében az operáns

¹⁶ Szalontai 1988.

¹⁷ Maróthi 1743.

¹⁸ Pléh 1992.

¹⁹ Thorne–Henley 2000.

²⁰ Skinner 1973.

kondicionálás elméletére építi fel a programozott oktatás elméletét. A programozott oktatást alapvető tanítási módszernek tekinti, amely az azonnali megerősítés elvét maradéktalanul be tudja tartani. Keller (1899–1996) oktatási csomagot dolgozott ki az operáns kondicionálás elméletére alapozva, amely alapja lett a programozott, a személyre szabott, később a számítógéppel segített oktatásnak.²¹

Az 1960–1970-es évek programozott matematikaoktatás kísérletei abba maradtak, a magyar általános iskolákban nem terjedt el.²² Az utóbbi években azonban a számítógép-használat általánossá válásával, az interaktív táblák terjedésével szaporodnak az elemi szintű matematika oktatásában a tananyaghoz szorosan kapcsolódó digitális feladatok, feladatrendszerek, animációk.

A *kognitív tanuláselméletek* a megismerést szolgáló gondolkodási mechanizmusokkal foglalkoznak. L. S. Vigotszkij (1896–1934) a tudat működésének magyarázatát a természettudományokkal összhangban, tudományos módszerekkel kívánta megadni. Vigotszkij szerint a tanulás megelőzi a fejlődést, míg a *legközelebbi fejlődési zóna* biztosítja a köztük lévő kapcsolatot. Az iskolai oktatásra vonatkoztatva a pedagógusnak nem kell megvárni, hogy a tanuló teljesen önállóan fejlessze ki mentális képességeit. Fontos, hogy a pedagógus a legközelebbi fejlődési zóna és a gyermek fejlettségi szintjének figyelembevételével avatkozzon be a tanuló tanulási tevékenységébe.²³ Sajnos Vigotszkij műveinek nagy része csak halála után jelent meg, és csak jóval később fordították angolra, így nézetei csak a század közepétől kerültek be a pedagógiai köztudatba.

Ugyanebben az időben Piaget (1896–1980) kognitív fejlődéselmélete az értelmi fejlődést a környezethez való adaptációnak tekinti: egyrészt asszimiláció, azaz az új tapasztalatok beépítése a már meglévő sémákba, másrészt akkomodáció, azaz a sémák igazítása a meglévő sémákba nem illeszthető tapasztalatokhoz. A természettudományos nevelés új irányzatainak kialakulását vonta maga után ez a szemlélet, miszerint a tanuló nem a készen kapott tudás passzív befogadója, hanem aktív cselekvés révén hozza létre tudását.²⁴ Vigotszkij felfogásával ellentétesen Piaget megalkotta a fejlődés szakaszos modelljét. A gyermek kognitív fejlődésének négy szakaszát határozta meg, és úgy gondolta, hogy mindegyik szakaszhoz különböző magatartásforma társul, és minden gyermek átmegy mindegyik szakaszon. H. Gardner (1943–) már az 1970-es években hangoztatta, hogy Piaget életkori szakaszokra bontott értelemfelfogása túlságosan a nyelvi képességekhez kötött; kevésbé érvényesek a nem nyugati kultúrákban. Howard szerint az értelmi fejlődés inkább folyamatos, mint szakaszos; az értelmi fejlődés

²¹ Thorne–Henley 2000.

²² Szalontai 1988.

²³ Vigotszkij 1971a, b; Thorne–Henley 2000.

²⁴ Piaget 1970; Csapó 2008.

attól is függ, hogy a gondolkodási műveleteket milyen előzményekhez kapcsolva végezzük és így a különböző területeken elérhetünk különböző szinteket.

Maria Montessori (1870–1952) a gestalt-pszichológia tanulási elméletére alapozva már 1932–1933-ban megjelentetett két könyvet a gyermekek tanulása pszichológiai aspektusainak témájában, de az akkori politikai, gazdasági helyzetben nem figyeltek fel az eredményeire. 1934-ben, a Kindergarten Association (Svájc) kongresszusán bemutatta számtantananyagait. Alapgondolata, hogy a tanulónak a megtanulandó tananyag szerkezeti kapcsolódásait, struktúráit kell megmutatni a hatékony tanuláshoz. Állítólag az ő ötlete volt a mai napig használt színesrúd-készlet. Tévedése csupán az volt, hogy a gyermekek gondolkodásában egyoldalúan és olyan erősen kapcsolódott a számok fogalma a színekhez, hosszúságokhoz, amely szinte már gátolta a számfogalom rugalmas kialakulását.

F. C. Bartlett (1886–1969) a matematikai gondolkodásban is nélkülözhetetlen általánosítás gondolkodási műveletet tárta föl. Abból a feltételezésből indul ki, hogy az emberek már meglévő sémákba, azaz mentális keretekbe illesztik be az új információkat.²⁵

R. R. Skemp (1919–1995) megállapítása szerint a matematikatanulás problémáit a legtöbb esetben pszichológiai problémák okozzák.²⁶

2. Matematikusok törekvései

Már az 1950-es években világszerte számos pedagógus, pszichológus hangsúlyozta, hogy a matematikaoktatás nem felel meg a kor tudomány és technika által támasztott követelményeinek. Talán Pólya György: *How to Solve It? A New Aspect of Mathematical Method*²⁷ 1945-ben megjelent könyvét tekinthetjük a New Math mozgalom egyik inspirálójának. Pólya pedagógiai felfogása a heurisztikus gondolkodást, a matematika felfedeztetését állítja a középpontba, ami az iskolai oktatásban a felfedeztető vagy az irányított felfedeztető stratégiával valósítható meg. A problémamegoldást 4 lépésre tagolja:

1. a probléma megértése,
2. terv készítése a probléma megoldására,
3. a terv végrehajtása,
4. az eredmény ellenőrzése, átgondolása, azaz, hogy hogyan lehetne javítani a megoldáson.

²⁵ Bartlett 1932; 1958.

²⁶ Skemp 1975.

²⁷ Pólya 1945. Magyarul *A gondolkodás iskolája* címen jelent meg, Budapest, 1967, Gondolat Kiadó.

1957-ben az első szputnyik fellövését követő „szputnyik-sokk”²⁸ hatására nagy lendülettel beindultak a matematikatanítás megreformálására irányuló pedagógiai kísérletek, melyeknek négy, területileg is elkülönülő színtere alakult ki: az Egyesült Államok, a nyugat-európai államok, Anglia és a Szovjetunió területén.

Milos Jelinek cikkére alapozva összefoglalom az 1950-es évek végétől, az 1960-as évek közepéig a matematikatanítás megújulásával kapcsolatos főbb eseményeket.²⁹

Az *Egyesült Államokban* 1958-ban egy matematikatanítási konferencián kidolgozták azt a szempontrendszert, amely alapján az 1959/60-as tanévben már elkezdték az oktatást.

A tananyag főbb jellemzői, hogy mindegyik osztályban szerepel a halmazelmélet, áthatva a matematika minden ágát, a szimbólumokat fokozatosan vezetik be, a műveletek fogalmát általánosítják, önálló témaként jelenik meg a számrendszerek, a számológép használata, a vektoralgebra, valószínűség-számítás, statisztika és a grafikus módszerek alkalmazása. Megismerkednek az absztrakt algebrai fogalmakkal, úgymint csoport, gyűrű, test.

Nyugat-Európában, 1959-ben a franciaországi matematikatanítási szimpóziumon javasolták, hogy készüljön tanterv, amely a modern matematika fogalmait már az általános iskolában bevezeti. Ez 1961-re készült el két szinten. Az első egységesen a 11–15 éves tanulók számára, a második azoknak a 15–18 éveseknek, akik természettudományos érdeklődésűek.

Az első szint szempontjai: Az alkalmazott oktatási módszerek segítsék a tanulók önálló munkáját, a matematikai törvények felfedezését. A tanulók nem kapnak kész definíciókat, hanem tapasztalás útján maguk jönnek rá a törvényszerűségekre. Az algebra tananyaga megmarad, de azt a halmazelmélet és az absztrakt algebra szemléletében dolgozzák fel. A numerikus számolásról a műveleti tulajdonságokra helyezik a hangsúlyt. A geometriában korán bevezetik a vektor fogalmát, a koordinátageometriát, a szögfüggvényeket.

Angliában 1960-ban megjelent Dienes Zoltán *Building up mathematics* című könyve (magyarul 1973-ban jelent meg először), ebben meghatározta a matematikatanítás elveit és a tanulás szakaszait.

Dienes szerint a matematika tanítás elvei:

²⁸ 1957. október 4., az első szovjet mesterséges hold felbocsátása, az amerikai űr kutatás lemaradása maga után vonta az amerikaiak természettudományi és matematikai képzésének felülvizsgálatát. Az ennek kapcsán bekövetkező fejlődés láncreakciót váltott ki a nyugat-európai országokban, majd átterjedt az egész világra. Pálfalvi 2000.

²⁹ Milos 1965.

1. A *dinamika elve*: Az előkészítő, strukturált, gyakorló típusú játékokon szerzett tapasztalatok alapján alakítja ki a matematikai fogalmakat. Kezdetben konkrét tárgyakkal, majd később gondolati úton.
2. A *konstruktivitás elve*: a játékok strukturálásában a konstrukció mindig előzze meg az elemzést.
3. A matematikai *változatosság elve*: a változókat tartalmazó fogalmak kialakítására úgy kell a tapasztalatszerzést kialakítani, hogy a változók a lehető legtöbb variációban előforduljanak.
4. A *perceptív* (észlelési) *változatosság* vagy többszörös konkretizálás elve.

A fogalmi struktúrákat több, tartalmilag ekvivalens, de az észlelés számára különböző formában kell bemutatni, hogy minél inkább megragadható legyen a fogalom absztrakt matematikai tartalma.³⁰

A tanulás szakaszai:

1. A szabad játszás, a játékok,
2. a közös vonások keresése,
3. az ábrázolás (reprezentálás),
4. a szimbolizálás (jelhasználat) és a formalizálás.³¹

A Szovjetunióban 1961-ben a Kolmogorov (1903–1987) nevével jelzett csoport dolgozta ki a kísérletet. Kolmogorov nevéhez fűződik többek között az axiomatikus valószínűség-számítás kidolgozása. A „Kolmogorov-csoport” alsóbb szinten a tanulók aktivitására és a tehetséggondozásra fókuszált, felső szinten a tanárképző intézetekben az oktatás színvonalának emelésére, valamint a matematikusképzésre.

A tananyagot a függvény- és halmazfogalomra alapozták. Beépítették a tananyagba a matematikai logikát, a valószínűség-számítást, az információ- és játékelméletet, a numerikus módszereket, a lineáris programozást és a számológépet. Az absztrakt algebrai ismeretek beépítése a tananyagba kevésbé volt jellemző, mint a többi kísérletben.

A kísérletek az egyes országok oktatási struktúrájára épültek, de nem elszigetelten zajlottak. Több nemzetközi szervezet is foglalkozott a matematikatanítás megreformálásának problematikájával (UNESCO, IMUK, CIEAEM).

³⁰ Dienes 1973.

³¹ Dienes 1973.

IV. MATEMATIKATANÍTÁSI KÍSÉRLETEK MAGYARORSZÁGON

1. A magyarországi reformok előzményei

Az 1940-es években fantasztikus matematikuscsapat alkotott magyarországon. Hajós, Surányi, Rényi elismert matematikusok voltak, és voltak elképzeléseik arról, hogy hogyan lehetne a matematika oktatását jobbítani.

Az ötvenes évek elején a középiskolákban és a Tanárképző Főiskolán is megindult egy matematikaoktatási reform. 1950-ben Varga Tamás az *Első könyvünk* matematikarészében, az első osztályosok számára dolgozza fel újszerűen a tananyagot. A matematika-szakköri füzetek, az 1947-ben újra megindított *Középiszkolai Matematikai Lapok*, az 1953-tól megjelenő *A Matematika Tanítása* folyóirat, mind-mind kedvezően befolyásolták a matematika tanítását. A Bolyai János Matematikai Társulat szintén sokat tett a tanítás színvonalának emeléséért.

Péter Rózsa 1947-től a Budapesti Pedagógiai Főiskola Matematika Tanszékének vezetőjeként széles körű, jelentős tevékenységet folytatott az alsófokú és középiskolai matematikaoktatás korszerűsítése és a matematika szakos tanárképzés színvonalának emelése érdekében. 1943-ban jelent meg a matematikát népszerűsítő, elsősorban nem matematikus érdeklődésű embereknek szánt *Játék a végtelennel* című könyve. (A könyvet ez idáig 14 nyelvre fordították le.) 1949-ben az első gimnáziumi osztály számára Gallai Tiborral közösen írt matematikatanácskönyve jelent meg, melyben akkor újszerű, szokatlan szemléletben tárgyalták a matematikai témaköröket.

Egy másik hatás a Karácsony Sándor által képviselt pedagógiai irányzat. Karácsony Sándor didaktikai elveiben hangsúlyozza, hogy a tanítás a nevelés része, az oktatás során a tanulónak és a tanárnak aktív kölcsönhatásban kell lennie, a tananyag kiválasztásnak a gyermek érdeklődésének megfelelőnek kell lennie. Hibásnak tartja az egységes tudományos rendszer (világkép) tantárgyakra való felosztását. A tanítás, tanulás módszereiről azt vallja, hogy mindegyiknek megvan a maga helye a nevelés folyamatában, de a vitát, a közös megbeszélést tartja a legeredményesebbnek.³² Kalmárnak is, és Vargának is szoros kapcsolata volt Karácsonnyal. Karácsony pedagógiai elveit tanulóként megtapasztalhatták, oktatóként alkalmazták.

Az ötvenes években kialakult egy tehetséges, széles műveltségű, a matematikusok körében világszerte elismert, összetartó, egymást segítő matematikusokból álló csoport, amelynek tagjai különböző szinteken a matematikatanítás fejlesztéséért is dolgoztak. Az akkori vezetés (főleg Aczél György személyében,

³² Karácsony 1939; 1942–1946.

aki akkor, a Kádár-korszakban a kulturális élet legfőbb irányítója) is segítette ennek a csoportnak a munkáját.

Az 1950-es évek elején Magyarországon betiltották a pszichológiai társaság működését, egyedül a pedagógiai pszichológia kapott lehetőséget, így több pszichológus kezdett foglalkozni az iskolai tanulás lélektani kérdéseivel. Lénárd Ferenc kutatásának középpontjában a gondolkodás-lélektan, a gondolkodás, problémamegoldás sajátosságainak feltárása állt. A törvényszerűségek megismerésének gyakorlati célja a nevelő-oktató munka, a pedagógiai gyakorlat segítése.³³

Az 1962-63-as tanévben Lénárd irányításával elkezdődött az Intenzív-variációs longitudinális és komplex tanuláspszichológiai kísérlet. A kísérlet kezdetben az alsós matematikára és a felsős történelemre, később más tantárgyakra is kiterjedt. Az alsós matematika variációs matematikatanítás néven terjedt el.³⁴ Variációs modelleket használtak arra, hogy a tanulókkal gyakoroltassák az átlépést az egyik gondolkodási fázisból a másikba.³⁵ Mivel a kísérlet tanuláspszichológiai kérdésekre kereste a választ, a tanterv által előírt tananyagban lényegében nem változtattak. A kísérlet 1976-ban abbamaradt egyrészt az OPI árszervezése, a pedagógiai tanszék megszűnése miatt, másrészt az új tanterv megjelenése időszertülnné tette a tanítási programokat.³⁶

A Bolyai János Matematikai Társulat felkérte Dienest, hogy tartson egy kététes kurzust, ahol ismerteti matematikatanításának alapelveit, bemutatja a feldolgozott matematikai anyagot, az alkalmazott eljárásokat, munkaeszközöket. Ennek hatására kezdte el Varga Tamás 1961 szeptemberében első tanítási kísérletét.

1962-ben Nemzetközi Matematikatanítási Szimpóziumot rendeztek Budapesten. A tanácskozás hatására az OPI keretein belül Varga Tamás irányításával az első kísérlet tapasztalatait figyelembe véve megkezdődött a komplex matematikatanítási kísérlet.

1. Varga módszerének célkitűzése, hogy optimális fejlődési lehetőséget biztosítson minden tanuló számára. A kísérlet ezt a problémát több oldalról közelíti meg.³⁷
2. A tananyagot úgy építi fel, hogy a leggyengébb és a legfejlettebb tanulók is évről évre megtalálják benne a számukra saját szintjükön leglényegesebb tanulnivalót.
3. A feladatanyag egyaránt felkelti a magasabb és alacsonyabb szinten levő tanulók érdeklődését.

³³ Lénárd 1978.

³⁴ Demeter 1990.

³⁵ Lénárd 1978.

³⁶ Demeter 1990.

³⁷ Varga 1967.

4. Az osztálymunka megszervezésében épít a csoportos, páros, illetve egyéni munkára.
5. A tanórai felszerelést kibővíti a színes rudakkal, a Dienes-készlettel, a logikai készlettel, a szöges táblával. Mindezek ésszerű használatát elsősorban a hátrányos helyzetű tanulók szempontjából tartja fontosnak.

Varga kandidátusi értekezésének (1975) összefoglalásában 8 pontban foglalja össze a komplex matematikatanítási kísérlet koncepcióját.

1. a) Szükségesnek tartja a tananyag és a tanítási módszerek együttes továbbfejlesztését.
1. b) A program elterjesztését fokozatosan a pedagógusok önkéntes bekapcsolódásával képzelte el.
2. A tanítási modell kitér a tematikára, a tananyag felépítésre, a segédeszközökre, a tanítás kereteire, szervezeti formáira, a motiválásra, az értékelésre, az órák légkörére.
3. A tananyag kiválasztásának szempontjai: a tananyag korunk matematikáját tükrözze, tekintettel legyen az alkalmazhatóságra és a matematika belső szempontjaira.
4. a) Hangsúlyozza a részdiszciplínák egységbe fonódását, a köztük lévő kapcsolatok erősítését.
4. b) Alkalmazkodik az életkoronként előírt tananyag hagyományos rendjéhez, de bevezeti a törzsanyag, kiegészítő tananyag és előkészítő tananyag fogalmakat.
5. Az iskolai taneszközöket (tankönyvek) bővíteni kívánja munkalapokkal, feladatkártyákkal, munkaeszközökkel, szemléltető eszközökkel (film, számológép, számítástechnikai eszközök).
6. Kibővíteni kívánja a tanítás kereteit. A frontális osztálymunka mellett be kívánja vezetni az egyéni és kiscsoportok munkaformát.
7. a) A túlterhelés csökkentése és az eredmények növelése érdekében fokozni kívánja a belső motivációt a tananyag érdekessé tételével, a tanulási folyamat változatosságával, az eredményességről való meggyőződéssel.
7. b) Az eredményesség mérésének, az értékelésnek összhangban kell lennie a kitűzött célokkal.
8. A demokratikus légkört az eredményes matematikaoktatás feltételének tekintette.³⁸

A komplex matematikatanítás tananyaga öt tantervi témakörből áll, melyek el-
sőtől nyolcadikig megjelennek:

³⁸ Varga 1967.

1. halmazok, logika,
2. számtan, algebra,
3. függvények, sorozatok,
4. geometria, mérések
5. kombinatorika, valószínűségszámítás, statisztika.³⁹

1973-ban az MTA Elnöksége Közoktatási Bizottságának Matematikai Albizottsága javasolta, hogy az új tantervet a komplex kísérletre kell alapozni. Az új tanterv bevezetése több lépésben, felmenő rendszerben történt, 1978-ban vezették be kötelezően minden magyar általános iskola első osztályában.⁴⁰

Az 1978-as tanterv lényeges elemei megegyeznek a komplex matematika tananyagával. Spirális felépítésben megjelenik mind az öt témakör. A módszertani alapelvekben is tükrözi a komplex elvi szemléletet és gyakorlati megvalósítást. Az egyezés magától értetődő, hiszen az 1–4. osztály tantervének szerzői Varga Tamás és két munkatársa, C. Neményi Eszter és Radnainé Szendrei Júlia.

2. A kísérlet értékelése

A tanterv és a hozzá kapcsolódó tananyag sok vitát váltott ki az oktatással foglalkozók körében. A tanterv megvalósítása sokban különbözött a tanterv készítőinek elképzeléseitől. Az már az 1980-as évek elején is, de a végére teljesen szembetűnővé vált, hogy a fenti elképzelések és eljárások nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket.

Klein Sándor kis mintás hatásvizsgálata alapján megállapítja, hogy: A hagyományos tananyagban a 2. osztályban a számfogalom kialakulása terén a kontrollcsoport tanulói lényegesen jobb eredményt értek el. A kísérleti osztályban nagyobb volt a különbség a tanulók teljesítménye között. Több volt a kreatív megoldást adó, de a feladatot nem megoldók száma is. Az alapműveletek területén 3. osztályban az összeadás és a kivonás elvégzésében nem mutatkozott különbség, de a szorzás, osztás elvégzésénél a kontrollcsoport teljesített jobban. A mértékek átváltásában a kontrollosztályok mutatkoztak szignifikánsan jobbnak. A szöveges feladatok megoldásában a kísérleti csoport ért el jobb eredményt.⁴¹ Mindezek ellenére Klein szerint a „felmérés igazolta, hogy a kiemelt témakö-

³⁹ Pálfalvi 2000.

⁴⁰ Pálfalvi 2000.

⁴¹ Klein 1980, 63–82.

rökben alapfokon a tanulók tájékozottak, [...] a hagyományos tantervi anyagban is elérik, sőt néhány esetben túlszárnyalják a kontroll osztály teljesítményét.”⁴²

Az ötödik osztályos tanulók körében az 1982-83. tanévben előméréseket, 1984-ben országos reprezentatív mérést végeztek. A 6. osztályos tanulók körében a mérés eredménye, hogy a tanulók kis része olyan magas szintre jutott a matematikai tanulmányaiban, hogy az a korábbi tantervek alapján elképzelhetetlen lett volna. Ugyanakkor tekintélyes részük nem sajátította el a harmadik osztályos minimumkövetelményt.⁴³

A Monitor '86 vizsgálat három területet: az olvasási képességet, a matematikai tudást és a számítástechnikai műveltséget mérte. A matematikavizsgálat négy populációban az aritmetikai műveletek végzését, az algebrai, számelméleti ismereteket, a függvények, sorozatok témakört, a geometriai, kombinatorikai, valószínűség-számítási ismereteket mérte.⁴⁴ A vizsgálat eredménye messze alatta maradt a vártnak. Például a 7. osztályban az írásbeli osztásnál, ami akkor 3-4. osztályos tananyag volt, a tanulónak csak 58%-a számolt helyesen. Ugyanennek a feladatnak a megoldása Nagy József 1973-as felmérésében a tanulók 70%-ának sikerült. Az egyenletek, egyenlőtlenségek minimumszintű feladatait 53% oldotta meg. A 4. osztályos szintű egyszerű szöveges feladatot a 8. osztályban 57,6% oldotta meg, míg 4. osztályban mintegy feleennyien. A mérések témakörben 75% nyújtott gyenge teljesítményt.⁴⁵

Hajdu szerint az aritmetikai témakörben a felső tagozat eredménytelenségének oka, hogy az „alsó tagozatot a tanulók fele bizonytalan szám- és műveletfogalommal fejezi be”. A szöveges feladatokra 120 tanórával kevesebbet szánnak, mint 1978 előtt. A mérések témakörben kimutatták, hogy az eredménytelenség oka a problémameglátó képesség fejletlensége. A térszemlélet fejletlenségét abban látja, hogy a pedagógusok nem alkalmazzák kellően a szemléltetést, modellezést.⁴⁶

A Lénárd-féle variációs matematikatanítási kísérletben részt vevő iskolák tanulóival is elvégezték az eredménymérést a Monitor '86 eszközeivel. A teljesítmények lényegesen jobbnak mutatkoztak a kísérletben részt vevő tanulók körében. Például 4. osztályban a szorzást a Monitor '86 vizsgálat szerint a tanulók 7,8%-a, míg a kísérletben részt vevők arányaiban több mint háromszorosa végezte el 90%-os teljesítmény fölött (lásd 1. táblázat).

⁴² Klein 1980, 82.

⁴³ Hajdu–Novák 1985.

⁴⁴ Vári 1989.

⁴⁵ Hajdu 1986.

⁴⁶ Hajdu 1986.

Teljesítményküszöb	Szorzás		Összeadás	
	Monitor	Kísérlet	Monitor	Kísérlet
50% fölött				
Összes megoldás	49,4	79,3	35,0	62,8
Jó megoldás	43,0	77,5	33,0	61,4
90% fölött				
Összes megoldás	8,1	29,2	7,5	21,2
Jó megoldás	7,8	25,0	6,8	20,2

1. táblázat. A tanulók számolási képességének szintje %-os megoszlásban (Demeter 1990)

Lénárd és munkatársai által kidolgozott gondolkodásfejlesztő variációs tanulási módszer eredményesnek bizonyult. A módszer teljes egészében nem terjedt el, de részleteiben fellelhető a tanítási gyakorlatokban.

V. AZ 1990-ES ÉVEKTŐL NAPJAINKIG

1991 őszén a kormány elrendelte a használatban lévő összes tankönyv tartalmi felülvizsgálatát. A tankönyvek felülvizsgálatát gyakorló pedagógusok végezték. A tankönyv-engedélyezési eljárást az 1/1994. (II. 3.) MKM rendelet újrászabályozta. A 2004/1991. (HT 4.) Kormányhatározat alapján a közoktatás tankönyvellátása szabadpiaci tevékenység. Az 1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról biztosítja a pedagógusok szabad tankönyvválasztási jogát. A tankönyvjóváhagyás megmaradt állami feladatként, és évente hivatalos tankönyvjegyzéket hoz nyilvánosságra a minisztérium, de van lehetőség arra is, hogy az iskolák ne erről a jegyzékről válasszanak tankönyvet (5/1998. MKM-rendelet).

A tankönyvek tartalmi megfelelésének alapkérdéseit a közoktatási törvény szabályozza. A tankönyvekben a Nemzeti Alaptantervben meghatározott tartalmak megvalósulását a nevelés-oktatás tartalmi egységét, az átjárhatóságot az iskolák között a kiadókhoz, tankönyvekhez, programokhoz kapcsolódó kerettanterv hivatott garantálni. Ennek a szándéknak a meg-, vagy nem megfelelése már egy másik tanulmány témája.

Az iskolák bőséges, színes választékot találnak, amelyben az eligazodás cseppet sem egyszerű. Egy-egy új tankönyv beválása vagy be nem válása csak évek múltán derül ki. A kiadók „mézesmadzag-propagandája” komoly csalódást okozhat.

BIBLIOGRÁFIA

- Barnard, H. 1857. *Reformatory Education: Papers on Preventive, Correctional and Reformatory Institutions and Agencies in Different Countries*. Hartford, F. C. Brownell.
- Bartlett, S. F. C. 1932. *Remembering*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bartlett, S. F. C. 1958. *Thinking*. New York, Basic Books.
- Beke Manó 1911. *Vezérkönyv a népiskolai számtanoktatáshoz*. Budapest, Magyar Tudományegyetemi Nyomda.
- Beke Manó 1900. *Vezérkönyv a számtani tanítás oktatásához*. Budapest, Magyar királyi Tudományegyetemi Nyomda.
- Beke Manó 1911. *Vezérkönyv a népiskolai számtanoktatáshoz*. Budapest, Magyar Tudományegyetemi Nyomda.
- Cowham, J. H. 1879. *A new school method*. London, Westminster School Book Depot.
- Csapó Benő 2008. A tanulás és tanítás tudományos megalapozása. In Fazekas Károly – Köllő J. – Varga J. (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. Budapest, Ecostat, 217–233.
- Dienes Zoltán 1973. *Építsük fel a matematikát*. Budapest, Gondolat Kiadó, 151–156.
- Demeter Katalin 1990. Egy fejlesztő kísérlet összehasonlító adatok tükrében. *Fejlesztő Pedagógia*, 1.4, 29–33.
- Grube, A. V. 1852. *Leitfaden für das Rechnen in der Elementarschule*. Berlin.
- Fink, K. 1900. Geschichte der elementar-mathematik URL: http://openlibrary.org/works/OL220986W/Geschichte_der_Elementar-mathematik.
- Hajdu Sándor 1986. A Monitor '86 vizsgálat ismertetése. *Pedagógiai szemle*, 1989. 39.12, 1142–1152.
- Hajdu Sándor – Novák Lászlóné 1985. Az általános iskola felső tagozatában folyó matematikatanításról. *A matematika tanítása* XXXII. 3, 65–67.
- Itelson, L. B. 1973. A pszichológiai tanuláselméletek és az oktatási folyamat modelljei. *Szovjetszkaja Pedagogika*, 1973. 9.
- Klein Sándor 1980. *A komplex matematikatanítási módszer pszichológiai hatásvizsgálata*. Budapest, Akadémia Kiadó.
- Lénárd Ferenc 1978. *A problémamegoldó gondolkodás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lesnyánszky András 1832. *Didaktika, és methodika, avvagy a' tanításnak közönséges tudománya*. Nagyvárad.
- Maróthy György 1743. *Aritmetica vagy számvetésnek mestersége*. Debretzen.

- Milos Jelenek 1965. A matematika tanításának modernizálására irányuló törekvések (A Magyar Tudományos Akadémia Matematikai Kutató Intézete Módszertani Csoportjának tájékoztatója). *Matematika tanítás*, 177–181.
- Smith, D. E. 1903. *The teaching of elementary mathematics*. London, Macmillan & Co., ltd. URL: http://www.archive.org/stream/teachingofelemen00smitrich/teachingofelemen00smitrich_djvu.txt. (Letöltés 2010. 11. 10.)

BESZÁMOLÓ

A KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEMEN FUTÓ TÁMOP-PROJEKT ELŐREHALADÁSÁRÓL

—◀▶—
SEPSI ENIKŐ

2011. június 6-án a Károli Gáspár Református Egyetem mind a négy karára kiterjedő, másfél éves futamidejű TÁMOP-projekt indult, melynek keretei között összesen 36 millió Ft-ot fordíthatunk tehetséggondozásra. A projekt megnevezése „TÁMOP-4.2.2.B-10/1: A tehetséggondozás feltételeinek javítása a Károli Gáspár Református Egyetemen,” kiemelt célja az OTDK-ra való felkészülés támogatása, általában a hallgatók tudományos munkájának anyagi, szellemi eszközökkel való elősegítése. A projekt szakmai vezetője dr. Sepsi Enikő egyetemi docens, menedzsere dr. Fabiny Tibor egyetemi tanár. A futamidő vége 2012. december 6.

Az *Állam- és Jogtudományi Kar* Deres Petronella egyetemi docens, kari TÁMOP-felelős vezetésével tette közzé a pályázat keretében a hallgatók tudományos kutatói munkájára szóló felhívást. A felhívásra 30 hallgató jelentkezett. A pályázat keretében ösztöndíjat nyert hallgatók kiválasztása komplex szempontrendszer alapján történt meg, ennek eredményeként 11 fő részesül ösztöndíjban. A hallgatók 2011. október eleje óta folytatnak kutatást alkotmányjog, közigazgatási jog, büntető anyagi jog, büntető eljárási jog, kriminológia, polgárjog, polgári eljárásjog, médiajog, nemzetközi jog, nemzetközi magánjog, egyházjog, munkajog, szociális jog, jogelmélet, jogtörténet területeken.

A hallgatók – témavezetőik segítségével – kutatási munkatervet készítettek. Lezajlottak a szakmai egyeztetések, a hallgatók a témák szakirodalmának feltérképezésével megkezdték a kutatási munkát. Az oktatói-hallgatói konzultációk folyamatosak, a hallgatók a kutatási munka mellett a projekt első szakaszában megrendezett tudományos diákköri ülések és konferenciák szervezésében is közreműködtek, továbbá a tudományos műhelyek szakmai munkájában is részt vettek.

A projekt keretében könyvtárfejlesztésre is sor kerül. A szakmai egyeztetések után a projektben részt vevő kiemelt oktatók összeállították a kutatási munkához szükséges szakirodalom-listát, melynek beszerzése folyamatban van.

A hallgatók a pályázati ütemtervben meghatározottak szerint tudományos konferenciák keretében mutatják be kutatási eredményeiket. A legszínvonalala-

sabb munkákat a Kar *Acta Iuvenum Caroliensia* című kiadványsorozatában publikáljuk. A beszámolási időszakban az ehhez kapcsolódó szervezési kérdéseket egyeztetettük.

A *Bölcészettudományi Karon* folyó tehetséggondozás keretében dr. Fülöp József adjunktus, a Német Nyelv- és Irodalom Tanszék oktatója, a Hüperion Fordítói Tehetséggondozó Műhely vezetője kihelyezett műhelytalálkozót szervezett Balatonhenyén 2011. június 18-tól július 23-ig.

A projekt már 2011 nyarán (július 1–9.) támogatta a dr. Lázár Imre egyetemi docens szervezte *Anthropology of Healing Arts and the Art of Medicine* című nyári egyetem megrendezését, melynek keretében a Kommunikáció- és Médiatudomány, valamint a Német Nyelv- és Irodalom Tanszék hallgatói Budapesten és Tiszanánán meghívott előadók előadásait hallgatták meg az irodalmi és orvosi antropológia tárgyköréből. A projekt a hallgatók utazásához járult hozzá.

Három hallgatónk (Bakos Áron, Barta Krisztina, Torma Ágnes) 2011 őszén a projekt útiköltségkeretének terhére utazhatott a szegedi Kárpát-medencei Keresztény TDK országos fordulójára.

A támogatás révén a Bölcészettudományi Kar – dr. Vassányi Miklós tudományos dékánhelyettes, kari TÁMOP-felelős koordinálásával – pályázat útján 15 hallgatói demonstrátorral köthetett ösztöndíjszerződést, akik elsődleges feladata szakmailag kiváló TDK-dolgozat írása, valamint tanszékük, intézetük tudományos és tudományszervezési munkájának elősegítése. A demonstrátorok 13 hónapon át kapják ösztöndíjukat.

A Kar 2011. november 25-én, pénteken egész napos TÁMOP Demonstrátori Szimpóziumot szervezett. A 15 demonstrátor a vezetőtanára és 15–30 fős állandó hallgatóság jelenlétében, Fabiny Tibor professzor úr elnökletével tartott előadást a kutatási témájáról. A rendezvényt több tanszékvezető és oktató is megtisztelte jelenlétével. Az előadások tudományos szempontból jók, színvonalasak voltak, a tanárok segítő kérdéseket, értékelő megjegyzéseket fogalmaztak meg.

A kari tehetséggondozás keretében a Történettudományi Intézet „*Neves történetészek*” című előadás-sorozatában többek között két vendég tartott tudományos előadást a történészhallgatók számára: prof. dr. Sípos Gábor, a kolozsvári Babeş–Bolyai Egyetem tanára 2011. november 30-án, prof. dr. Orosz István, a Debreceni Egyetem tanára pedig december 7-én.

A Német Nyelv- és Irodalom Tanszék 2011. december 9–10-én a Textur Irodalom- és Kultúratudományi Műhely, illetve a Hüperion Fordítói Tehetséggondozó Műhely tagjai számára nagyszabású tanulmányi kirándulást szervezett Bécsbe, melynek során múzeumokat néztek meg. A TÁMOP-projekt a csoport vasúti utazásának költségét fedezte.

Szintén a projekt keretein belül, Gazdasági Igazgatóságunk informatikai osztályvezetője segítségével megindult a Pszichológiai, illetve a Filológiai Kutatólabor informatikai eszközeinek beszerzése. A Pszichológiai Kutatólabor a projektnek köszönhetően számos tesztszoftverrel is gazdagodik.

A *Hittudományi Karon* prof. dr. Zsengellér József dékán úr vezetésével első lépésben a tehetséggondozás feltételeinek javítása címén az infrastrukturális fejlesztések és beszerzések valósultak meg.

Az oktatások, előadások, prezentációk színvonalának emeléséhez, a számítógépes és internetes programok modern használatához a TÁMOP-projekt keretében beszereztünk egy interaktív táblát (795 000 Ft), illetve egy másikat saját költségvetésünk terhére.

A hallgatók számítógépes, interaktív tanulását, felkészülését támogatandó, illetve a doktori képzés céljaira beszereztünk 7 számítógépet, melyek az egyetemi rendszerhez csatlakoztatva hozzáférést biztosítanak a hallgatóknak az előfizetéses internetes folyóiratokhoz, *e-book*okhoz (819 000 Ft.). Tanulmányi anyagok feldolgozásához, előkészítéséhez pedig egy lézernyomatót és egy szkennert (65 000, illetve 72 000 Ft) szereztünk be.

A doktorandusképzés céljaira 6 széket, 3 könyvespolcot (219 000, illetve 35 480 Ft), és a könyvtárfejlesztés kiegészítéseként könyvespolcokat és 2 íróasztali forgószéket vásároltunk (250 000, illetve 53 900 Ft), továbbá doktori alprogramokhoz szakkönyveket vettünk 28 825 Ft értékben.

A Hittudományi Kar más intézményekkel, illetve tudományos szervezetekkel közös posztdoktori és doktori tudományos konferenciákat szervezett a TÁMOP keretében. Így 2011. július 10. és 13. között „*Rewritten Bible*” *after 50 years* (Az „Újraírt Biblia” 50 év múltán) címmel tartottunk nemzetközi tudományos konferenciát a Magyar Hebraisztikai Társasággal közösen.

Előadónak a bibliai szövegkutatás kimagasló nemzetközi személyiségeit hívtuk meg: Vermes Gézát, Georg J. Brooke-ot, Jonathan Goodson Campbellt az Egyesült Királyságból, Sidnie White Crawfordot, Eugen Ulrichot, Steven Fraadét az Egyesült Államokból, Christopher Begget Kanadából, Emanuel Tovot Izraelből, Anders Kloostergard Petersent Dániából, Stefan Schorcht Németországból. Hazai előadóként doktori iskolánk témavezetői és oktatói közül Karasszon István, Xeravits Géza és Zsengellér József tartottak előadást. A hazai és külföldi doktoranduszok közül Balassa Eszter (HTK-s doktoranda), Vető Ágnes, Ribáry Márton, Balácsi Tamás és Ötvös Csaba, valamint David Friedman, Finn Damgaard és Rachel Adelman vettek részt és tartottak előadást. A konferencia anyaga kötet formában is megjelenik a leideni Brill Kiadónál.

2011. október 25-én a Ráday Gyűjteménnyel közösen rendeztünk tudományos konferenciát a Ráday Könyvtár 150 éves évfordulója alkalmából. Itt a hazai

könyvtárosszakma kiválóságai (Hubert Gabriella, P. Vásárhelyi Judit és Berecz Ágnes) előadásai mellett doktori iskolánk oktatói (Ladányi Sándor, Papp Anette) tartottak előadást. Doktoranduszainkat Szetey Szabolcs képviselte egy előadással.

A DOSZ Teológiai szekciója 2011. október 14. és 16. között rendezte meg a *Fiatal Kutatók és Doktoranduszok II. Nemzetközi Teológus Konferenciáját* a KRE Hittudományi Karán. A 73 előadó között a HTK 6 doktorandusza is tartott előadást.

Az öt doktori programhoz igazodva öt új kutatási és tehetséggondozási programot indítottunk el: A *biblikus kutatások* körében Izrael Biblián kívüli történeti forrásait magyarul feldolgozó kutatócsoportot hoztunk létre, melynek munkájában Zsengellér József professzor vezetésével Kovács Kristian és Csabai Ágnes doktoranduszok, valamint Balogh Dávid graduális hallgató vesznek részt.

A *gyakorlati* doktori alprogramhoz kapcsolódva „Homiletika- és liturgiátörténeti kutatások” néven kutatócsoport jött létre Papp Ferenc adjunktus vezetésével. Szetey Szabolcs doktorandusz és Vass Réka Adrienn graduális hallgató vesznek részt a kutatási munkákban.

Az *egyház-történeti* doktori alprogramhoz kapcsoló új kutatásunk „A Református Egyház élete a Kádár-korszakban az egyházi iratok tükrében.” A kutatócsoportot Szabó Előd tanársegéd vezeti. Résztvevők: Hajdú Éva doktorandusz és Sáska Attila graduális hallgató.

A *pasztorálpszichológia* területén „A gyermekek lelkgondozása” című kutatás indult el Kaszó Gyula adjunktus vezetésével, Négyesi Adrienn doktoranda közreműködésével.

A *rendszeres teológiai* doktori alprogramhoz kapcsolódva „Biblia a művészetekben” elnevezésű kutatási program indult Dull Krisztinának, az Egyház-művészeti Intézet titkárának vezetésével, Horváth Mariann és Márkus Tamás graduális hallgatók bevonásával.

A nagykőrösi *Tanítóképző Főiskolai Kar* dr. Váradi Ferenc főiskolai adjunktus kari TÁMOP-felelős vezetésével a megvalósítás első félévében a tehetséggondozásban részt vevő tanárok segítségével létrehozta azokat a hallgatói csoportokat, melyek a projekt keretében kutatásokat végeznek, konferencia-előadásokat, tanulmányokat írnak. Ezekben a körökben zajlik a felkészülés a kari TDK, majd OTDK-szereplésekre is. A csoportok munkájába – karunk jellegéből adódóan – a levelező képzési formában tanuló diákok is bekapcsolódtak. A tavaszi félévtől a közreműködő hallgatók közül hatan 10 hónapon keresztül ösztöndíjas demonstratorként, intenzívebb formában vehetnek részt a munkában.

Fazekasné dr. Fenyvesi Margit főiskolai tanár vezetésével a szociális munkadiakónus szakos hallgatók a fogyatékoság megélésével kapcsolatos terepkutatást végeznek, dr. Szarka Júlia főiskolai docens csoportja óvodai drámapedagógia-ku-

tatást folytat, dr. Somodi Ildikó főiskolai docens diákjai pedig ehhez kapcsolódva a bábkészítés gyakorlatát és hagyományát feltáró kutatómunkát végeznek. Köves Gabriella doktoranda, főiskolai adjunktus diákjaival oktatásiprogram-fejlesztést végez.

A terv szerint lezajlott eszközbeszerzésnek köszönhetően januárban munkába áll az az (Oktatástechnológiai Centrumot kiegészítő) Dokumentációs Műhely, mely audiovizuális archívumot hoz létre a diákköri tevékenységek támogatására, s emellett a publikációs tevékenységet és disszeminációt is korszerű eszközökkel segíti.

Az itt végzett munkában a Tisztaszoftver Programban biztosított eszközökön túl kizárólag Open Source (nyílt forráskódú) szoftvereket használunk, beleértve az internetes jelenlét, a képszerkesztés, videovágás és kiadványszerkesztés területeit is.

Megkezdődtek konferenciáink (március, szeptember, december) előkészületei is. Az első rendezvényen a tehetséggondozó programban kutató diákjaink és oktatóink mellett dr. Lázár Imre egyetemi docens is részt vesz a BTK részéről. A műhelymunka tárgya Kodály Zoltán és Németh László pedagógiai munkásságának kortárs alkalmazhatósága lesz.

A projekt következő fázisában az átfogó kari tehetséggondozási programok és a kari programok közötti szinergiák kerülnek előtérbe. A következő nagyobb esemény terv szerint egy – 2012 tavaszán tartandó – doktoranduszkonferencia lesz a Hittudományi Kar és a Bölcsészettudományi Kar közös szervezésében.

A KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM 2011. ÉVI EREDMÉNYEI

AZ EGYETEM VEZETÉSE

2011 tavaszán Egyetemünk pályázatot írt ki a rektori tisztség betöltésére, amelyre benyújtotta pályázatát prof. dr. Balla Péter rektori teendőkkal megbízott rektorhelyettes. A KRE SZMSZ által előírt egyetemi bizottság és a Szenátus egyhangú támogatása mellett, a Fenntartó kérelmére Köztársasági Elnök úr prof. dr. Balla Pétert 2011. szeptember 1-jétől kezdődően 3 évre az Egyetem rektorává nevezte. ki. A KRE rektorának munkáját két rektorhelyettes segíti dr. Bozsonyi Károly és prof. dr. Miskolczi Bodnár Péter személyében.

Karaink vezetése stabil, a dékánok a kari munkavállalók bizalmát élvezve tevékenykednek. Dr. Sepsi Enikő dékán asszony 2010 októbere óta látja el ezt a feladatkört a Bölcsészettudományi Karon. 2011 nyarán fejezte be egymás után második dékáni időszakát dr. Békési Sándor a Hittudományi Karunkon, akit a dékáni tisztségben dr. Zsengellér József professzor úr követ. Az Állam- és Jogtudományi Kart dr. Antalóczy Péter, Tanítóképző Karunkat továbbra is dr. Nagy István dékán úr vezeti.

A Rektori Hivatal és a Gazdasági Igazgatóság állománya folyamatosan bővül. Az egyetemi élet sokszínűsége, a számtalan szerteágazó tevékenység kívánja meg az egyre növekvő létszámot. Gazdasági igazgatónk, dr. Kovács Zsolt Csaba, stratégiai igazgatónk, dr. Kovács Barnabás és főtitkárunk, dr. Bohátka Gergely felügyelik és koordinálják az Egyetemen zajló gazdasági, stratégiai és igazgatási folyamatokat.

OKTATÁS

Az elmúlt időszakban intenzív felvételi kampányt folytattunk, amelynek – és Egyetemünk egyre jobb hírének is – köszönhetően Bölcsészettudományi valamint Állam- és Jogtudományi Karunkra a megelőző év ugyanezen időszakához

képest mintegy 37 százalékkal többen iratkoztak be a 2011/12-es tanév őszi szemeszterének I. évfolyamára. A 2011/12-es tanév jelentkezési, felvételi és I. évfolyamra a beiratkozási adataink a következők:

KAR	ÁJK	BTK	HTK	TFK
JELENTKEZŐK	1566	4046	53	565
FELVETTEK	501	972	26	185
BEIRATKOZOTTAK	383	899	27	157

A **diplomázottak számát illetően** elmondhatjuk, hogy a 2010/11-es tanévben karonkénti bontásban az alábbi számú diplomát adtuk ki:

ÁJK	233 fő
BTK	557 fő
HTK	30 fő
TFK	42 fő

Összesen tehát: 780 fő vehette át Egyetemünkön diplomáját az elmúlt tanévben.

A Károli Gáspár Református Egyetemre a 2011/12-es tanévben az őszi szemeszterre beiratkozott hallgatók létszámát a következő táblázat mutatja:

	nappali	levelező + esti	szakirányú továbbképzés	felsőfokú szakképzés	összesen
HTK	89 lelkész 23 doktorandusz	10 levelező 9 esti	0	0	131
ÁJK	759	717	8 (jogi szak- okleveles lelkész; levelező)	84 (jogi asszisz- tens; nappali)	1568
BTK	1843 (ebből 5 doktorandusz)	213	200*	0	2256
TFK	100	221 (Nagykőrös) 122 (Maros- vásárhely)	36 (pedagógus szakvizsga)	7 (ifjúság- segítő)	486
KRE-SZTE	0	332	0	0	332
összesen	2814	1624	244	91	4773

* pedagógus szakvizsga szakirányú továbbképzés; képi kifejezéspszichológia szakirányú továbbképzés; mentálhigiénés segítő szakirányú továbbképzés; szupervizor szakirányú továbbképzés.

Az elmúlt tanévben is kezdeményeztük új szakok, illetve képzések indítását. A MAB az elmúlt időszakban a következő szakok indítását támogatta a Bölcsészettudományi Karunkon: szociológia alapképzési szak, német nyelv, irodalom és kultúra mesterszak. Büszkék vagyunk arra, hogy Magyarországon elsőként és egyedülként 2011 szeptemberében a mi Intézményünkben kezdhették meg a hallgatók

tanulmányaikat terminológia mesterképzésben. Ugyanebben az időben indítottuk újra a pedagógus szakvizsga szakirányú továbbképzésünket mentortanári szakiránnyal.

Bölcsészettudományi Karunkon egy új Történelemtudományi Doktori Iskolát (TDI) is létrehoztunk, amelynek szervezői és oktatói a magyar történelemoktatás és -kutatás nemzetközileg elismert szakemberei. Szükségesnek láttuk ugyanis, hogy egy olyan doktori képzési hely létesüljön, amely a magyar múlt 18–20. századi történelmének legfontosabb kérdésköreit, a társadalmi, politikai és katonai konfliktusok történetét vizsgálja. A Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság a Történelemtudományi Doktori Iskola létrehozását támogatta, és az iskolát 5 évre akkreditálta. A TDI képzése 2012 szeptemberében indul.

Lépéseket tettünk továbbá majdani közös képzések kialakítása felé is. Bölcsészettudományi Karunk részese a 8 európai egyetem által szervezett nemzetközi lexikográfiai mesterképzésnek (joint-degree), amelynek akkreditációs anyaga elkészült. A mobilitás finanszírozására 2012 tavaszán közös Erasmus Mundus pályázatot nyújt be az EMLex konzorcium a koordináló erlangeni egyetem vezetésével.

A KRE tervei között szerepel a BA és MA képzések, a felsőfokú szakképzések és a szakirányú továbbképzések palettájának további szélesítése a meglévő erőforrások optimalizálásával.

KUTATÁS ÉS PÁLYÁZATOK

Egyetemünk az oktatás mellett kutatási feladatokat is ellát. Kutatási tevékenységének egyes területeit a Magyarországi Református Egyház Zsinata által megfogalmazott célokhoz kapcsolja (társadalmi felzárkóztatás, roma integráció, társadalmi mobilitások vizsgálata, egyházkutatás, szociális felmérés, egyházi kommunikáció működése, magyar református protestáns teológiai és kulturális örökség feldolgozása, eredményeinek, különlegességeinek megismertetése és megőrzése és a Reformáció 2017-ben következő 500 éves évfordulójának előkészítése).

A KRE Karai sikerrel vesznek részt nagy volumenű, intézményi szintű fejlesztést lehetővé tevő TÁMOP/OTKA és egyéb hazai és nemzetközi pályázatokban. Az OTKA Bizottság 2011. december 7-én hozott döntése értelmében a dr. Vassányi Miklós KRE BTK dékánhelyettes vezetésével beadott *A misztika fogalmi és hagyományai az európai gondolkodásban* című, K 101503 jelű, négyéves futamidejű pályázat támogatást nyert. A projektben részt vevő károlis kutatók: dr. Daróczi Anikó, dr. Kendeffy Gábor, Parlagi Gáspár, dr. Sepsi Enikő, dr. Tóth Anna. Az OTKA Bizottság támogatásban részesítette továbbá a prof. dr. Fabiny

Tibor vezetésével beadott, a magyarországi anglistikai kutatások területén hiánypótló *Milton Elveszett Paradicsomának magyar kritikai kiadása* című, szintén négyéves futamidejű pályázatot (Nyilvántartási szám: 101928). A projektben részt vevő további károlis kutató dr. Péti Miklós. Bölcsészettudományi Karunk konzorciumban a Pécsi Tudományegyetemmel és más intézményekkel multi-médiás tananyag-fejlesztési pályázatot nyert el a nemzetközi kommunikáció, a vizuális kommunikáció, a szervezeti kommunikáció és a társadalomtudományi módszertan tárgykörében (TÁMOP-4.1.2.A/1-11/1).

Állam- és Jogtudományi Karunk 2011-ben sikerrel pályázott az Oktatásért közalapítvány által kiírt, a tehetséggondozást támogató pályázatán. A program zárásaként elindítottuk a Kar *Acta Iuvenum Caroliensia* című sorozatát, melyben a tehetséges hallgatóknak kívánunk publikálási lehetőséget biztosítani. Az elitképzés és tehetséggondozás eredményeit mutatja, hogy egyre több hallgatói csapattal tudunk nevezni az országos és nemzetközi tanulmányi versenyekre, hallgatóink a lelkiismeretes oktatói felkészítésnek köszönhetően sikerrel vesznek részt a megmérettetéseken. A kutatómunka támogatásának elősegítésére Állam- és Jogtudományi Karunkon 2011 októberében a következő műhelyek jöttek létre:

1. Büntetőjogi tudományok kutatóműhely, vezetője dr. Lajtár István;
2. Európai Jogi és Nemzetközi Jogi kutatóműhely, vezetője dr. Osztoivits András;
3. Infokommunikációs- és hálózatos ágazatok jogi kutatóműhely, vezetője dr. Tóth András;
4. Alkotmánybíráskodás és bírói jogalkalmazás kutatóműhely, vezetője prof. dr. Pokol Béla;
5. Kereskedelmi Jogi és Pénzügyi Jogi kutatóműhely, vezetője prof. dr. Miskolczi Bodnár Péter;
6. Munkajogi és Szociális Jogi kutatóműhely, vezetője dr. Kun Attila;
7. Közjogi kutatóműhely, vezetői dr. Cservák Csaba és dr. Rixer Ádám

A tehetséggondozásra a Hittudományi Karunkon is nagy hangsúlyt fektetünk. 2011-ben elnyertünk egy Nemzeti Tehetség Program keretében hirdetett pályázatot dr. Horváth Erzsébet docens asszony vezetésével. Az OTDK-n (prof. dr. Karasszon István tanszékvezető vezetésével) második helyezést elért hallgatónk, Gér András László ezenkívül megkapta a 2011-es Pro Scientia Aranyérmet is.

Az Egyetemünk Tanítóképző Főiskolai Karán folyó két évtizedes kutatómunka elsősorban a kisgyermekek képességfejlesztésének szakszerűségét igyekezett szolgálni 2011-ben is. A korai alapkészség- és képességfejlesztés feltételeit a Szegedi Egyetem Neveléstudományi Tanszékével továbbra is közösen kutatjuk. A gyermekek korai fejlesztése tekintetében a kognitív készségek szakszerű kezelése mellett a lelkiületi, az érzelmi és a társas-lelkiületi képességek diagnosztizá-

lására, működésére, fejlesztésére is különös gondot fordítunk, amelynek eredményét a tanítóképzés mellett az óvodai nevelés és a hittanoktatás területére is kiterjeszthetjük. Az egyházzene és a liturgia kapcsolata napjainkban egyre inkább a figyelem és a tudományos kutatás középpontjába kerül. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézetének több kollégánk alapító tagja. A Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiumában folyó kutatási tevékenységet egyházzenei vonatkozásokban, a 2007-ben létrejött KRE Egyházművészeti Intézete koordinálta 2011-ben is, közös konferenciák alkalmával tartott előadásainkkal, publikációinkkal.

A diakónusképzésünk empirikus kutatásai, fejlesztőmunkánk középpontjában 2011-ben a „Diakóniai modellek, gyülekezeti diakóniai tevékenység Magyarországon” témakör állt. Partneri tevékenységet folytatunk az EUSW (European Platform for Worldwide Social Work) szervezetével, a Bethel-Bielefeldi Evangelische Bildungsstätte für Gemeinde und Diakonie-vel, a belfasti Union Collegedzal és a Presbyterian Church in Ireland Zsinati Irodájával. Mindezek az európai szociális munka/diakónia gyakorlatának megismerését szolgálják.

Tanítóképző Főiskolai Karunk célirányos pályázatainak köszönhetően 2011-ben megalakult az Imre Sándor nevét viselő Önképző Kör, amelynek ifjúsági konferenciáján több tehetséges hallgató mutatta be tudományos kutatásának eredményeit és művészeti alkotásait.

RENDEZVÉNYEK, KONFERENCIÁK

Egyetemünk külső és belső élete nagyon mozgalmas volt 2011-ben. Egyre több fórumon, kiállításon, rendezvényen jelentünk meg azzal a céllal, hogy minél több tanulni vágyó fiatal ismerhesse meg intézményünket, és nyílt napjainkon bepillantást engedtünk Egyetemünk életébe. Munkavállalóink számára is mind több fórumot biztosítunk az egymással való eszmecserékre, megbeszélésekre. A hagyományos Balatonszárszói Egyetemi Napok mellett oktatói fórumokon és összevont értekezleteken biztosítunk lehetőséget egymás véleményének a megismerésére. A Karok közötti együttműködés keretében, ahol erre mód van, oktatóink más Karokra is „áttanítanak”.

2011 őszén az Egyetem vezetése első alkalommal hirdette meg a tréninghét elnevezésű programsorozatot, amelynek keretében valamennyi dolgozónk és hallgatónk rendhagyó szakmai és önismereti foglalkozásokon és rendezvényeken vehetett részt. Lehetőséget teremtettünk arra, hogy a károlis diákok az oktatáson túl olyan élményekhez és programokhoz juthassanak, amelyek a közösséghez tartozásukat erősítik, készségeik fejlesztését szolgálják, de a hagyományos

képzési struktúrában nehezen valósíthatók meg. Munkavállalóink részére elsősorban kommunikációs és közösségépítő tréningeket szerveztünk.

Karaink számos hazai és nemzetközi konferenciát szerveznek, egyrészt a magyar társadalmat érintő aktuális témákról, másrészt szakmai profiljukhoz illeszkedő témákban. Konferenciáink többsége nem csak a szűkebb szakmabeli közönség érdeklődését váltja ki, hanem országos médiumokban is megjelenik.

Az Állam- és Jogtudományi Kar 2011. február 18-án rendezte meg *Az alkotmányozás dilemmái* című konferenciát. 2011. március 16-án került sor *A vallásszabadság és az egyházak jogi helyzetének szabályozása az Európai Unióban és Magyarországon* című konferenciára, melyet a KRE ÁJK a Református Közéleti és Kulturális Központtal és a Magyar Külügyi Intézettel közösen szervezett. 2011. május 26-án a KRE ÁJK Európai Jogi és Nemzetközi Jogi Tanszéke tartott konferenciát a Brüsszel I. rendelet módosítása tárgyában. 2011. május 31-én a Gazdasági Versenyhivatal Versenykultúra Központjával közösen került megrendezésre a *European Competition Day plus* elnevezésű nemzetközi konferencia. 2011 decemberében került sor a KRE ÁJK Munkajogi és Szociális Jogi Tanszéke, a PPKE-JÁK Munkajogi Tanszéke, a Magyar Munkajogi Társaság és a Magyar Munkaügyi Kapcsolatok Társaság közös szervezésében *A Munka Törvénykönyve dilemmái* című konferenciára. Szintén 2011 decemberében került megrendezésre a II. KRE Büntetőjog-történeti konferencia, hagyományteremtő céllal. A KRE Bocskai István Állam- és Jogtudományi Szakkollégiuma által szervezett, *Az európai civiljog születése és megjelenése a XXI. században* című konferenciát 2011. december 9-én tartottuk. Több konferenciára is a Zsinati Iroda székházában került sor, ami szintén hozzájárult ahhoz, hogy ezen alkalmainkról a média is tudósított.

2011. július 4. és 6. között a KRE Hittudományi Kara adott otthont a Kárpát-medencei református hittudományi karok tanárainak szervezett *Ceotus Theologorum* rendezvénysorozatnak. Hittudományi Karunk a Magyar Hebraisztikai Társasággal közösen 2011. július 10. és 13. között rendezte meg a *Rewritten Bible After 50 Years: Texts, Terms or Technics* címen az „újraírt Biblia” jelenségével foglalkozó nemzetközi konferenciát. A HTK a DOSZ Teológiai szekciójával közösen rendezte meg 2011. október 14. és 16. között a Fialat Kutatók és Doktoranduszok II. Nemzetközi Teológus Konferenciáját. A korábban Egyetemünk könyvtáraként működő Ráday Könyvtár megalapításának 150 éves évfordulója alkalmából 2011. október 25-én tartottunk könyvtáros szakmai konferenciát a Ráday Gyűjteménnyel közös szervezésben. 2011. november 22-én rendeztünk a Stipendium Bernardinum ösztöndíj 250 éves jubileuma alkalmából nemzetközi konferenciát.

2011. május 5-én a KRE BTK Történettudományi Intézetében került megrendezésre a *Politikai játszmák – bujdosói hétköznapiak (1711–) (Rákóczi – Mikes és a bujdosók, legendák, valóság és kultusz)* című konferencia. 2011. június 16. és 18. között tartotta nemzetközi konferenciáját Bölcsészettudományi Karunk Német Nyelv és Irodalom Tanszéke *Inspirationen – az inspiráció, az ihlet szerepe a művészetekben, tudományokban és vallásban* címmel. Anglisztika Intézetünk 2011. szeptember 16. és 18. között szervezett konferenciát *The King James Bible: A Prehistory and Afterlife* címmel. A *vallásfogalmak sokfélesége* című vallástudományi konferenciára 2011. november 11–12-én került sor a Szabadbölcsészet Tanszék és a Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszéke szervezésében, a Magyar Tudomány Ünnepe keretében. A rendezvényen a külföldi előadók között szerepelt dr. Hartmut Zinser, a berlini Freie Universität Vallástudományi Tanszékének tanszékvezető professzora. Ugyanígy saját rendezésű tanácskozás volt 2011. november 29-én a Makkai családnak a magyar művelődéstörténetben játszott szerepéről rendezett nemzetközi konferencia, határon túli előadókkal, a KRE BTK Korajújkori Gazdaság- és Művelődéstörténeti Tanszék szervezésében.

Rendezvényeinkről, illetve az Egyetem életét érintő fontosabb eseményekről honlapunk ad tájékoztatást, amelynek naprakészségéről PR-csapatunk gondoskodik. Az elmúlt időszakban sokat fejlődött Egyetemünk külső és belső kommunikációja. Elindítottuk hallgatóink részére is hírlevelünket. Felvételi előtt álló, a honlapunkon regisztráló fiatalok számára információszolgáltatást (pályázati tanácsadás) kívánunk megvalósítani. A protestáns és világi sajtóval jó kapcsolatokat ápolunk. Több médiumnál is volt károlis hallgatókkal együttműködésben folyik a munka. Az egységes KRE-arculat bevezetése mellett színvonalas tájékoztató kiadványokat készítettünk. Megtervezett, összehangolt megjelenésünk a médiumokban Egyetemünk jó hírvének terjesztését szolgálta. Kiemelt célkitűzéseink közt szerepel a Kárpát-medencei református jelenlét támogatása, megerősítése, amelyhez Egyetemünk a maga eszközeivel igyekszik hozzájárulni (marosvásárhelyi és illyefalvai képzések). Fontosnak tartjuk a Magyarországi Református Egyház életébe, programjaiba való aktív bekapcsolódást, és rendszeresen részt veszünk az MRE programjaiban (Református Zenei Fesztivál, Csillagpont, Kárpát-medencei Református Középiskolák Országos találkozója, önkéntesség).

KIADVÁNYOK

Bölcsészettudományi Karunk kezdeményezésére és vezetésével megújult Egyetemünk könyvkiadási rendszere. Az eddigi kiadványokat felváltja a KRE és a L'Harmattan Kiadó közös sorozata, a Károli Könyvek, melynek három alsorozata:

a monografikus jellegű munkák, a tanulmány- és konferenciakötetek, illetve a forráskiadványok, fordítások, műfordítások. Az első, *A klinikai pszichológia horizontja* címet viselő, prof. dr. Bagdy Emőke 70. születésnapjára kiadott tanulmánykötetet 2011 szeptemberében mutattuk be a Magyar Tudományos Akadémián, amelyet dr. Lovász Irén *Szagrális kommunikáció* című monográfiája, valamint a dr. Petróczi Éva és prof. dr. Szabó András által szerkesztett *A zsoldár a régi magyar irodalomban* című konferenciakötet követett. Az elmúlt napokban jelent meg a Károli Könyvek sorozat újabb kötete, a KRE Hittudományi Kar Doktori Iskolájának kiadványa *Jakab, az Úr testvére* címmel, amelynek szerzője dr. Galsi Árpád.

Bölcsészettudományi Karunk *Orpheus Noster* történettudományi-filológiai folyóiratát, valamint az egyetemi évkönyvvé alakult *Studia Caroliensis*át is megújult arculattal adja ki és terjeszti az Egyetem a L'Harmattan Kiadó közreműködésével. Az Egyetem és a Kiadó megállapodása szerint a Kiadó a megjelentetett kötetekből igyekszik e-bookokat fejleszteni, amelyeket azután az Egyetem oktatóinak és hallgatóinak rendelkezésére bocsát. Bölcsészettudományi Karunk esetében a kari jegyzetek a Patrocinium Kiadó gondozásában jelennek meg önköltségi áron. A szerkesztőbizottság döntése alapján mintegy 10-12 jegyzet és tankönyv készül el az elkövetkező másfél évben. 2011 decemberében jelent meg a BTK első kari jegyzete *Környezet és emberkép* címmel, amelynek szerzője a Kar oktatója, dr. Lázár Imre.

Tanítóképző Főiskolai Karunkon 2011-ben tovább folytatódott a teológia nem teológusoknak sorozat jegyzeteinek kiadása. Dr. Nagy István a bibliaismeret, Keresztes Hajnalka a katechetika területén segítette megjelenő könyveivel hallgatóink sikeres tanulmányait. A HTK, BTK és TFK közös Szenczi Molnár Albert Egyházművészeti Intézetének 2011-ben is megjelent *Porta Speciosa* című nemzetközi folyóiratszám.

Az Állam-és Jogtudományi Kar 2010-től működik együtt a Patrocinium Kiadóval. Az együttműködés keretében 2011-ben 12 jegyzet és dr. Szabó Zsolt *Parlamentari vizsgálóbizottságok* című monográfiája jelent meg a kiadó gondozásában. A *Studia Iuridica Caroliensis*a című idegen nyelvű sorozatunk 6. számában 14 angol nyelvű tanulmány olvasható oktatóink, külföldi vendégoktatók és kutatók tollából.

Az ember embertársához és környezetéhez fűződő viszonyrendszerét a MRE Doktorok Kollégiumának Pedagógiai Szekciója a 2011. évi ülésén, a debreceni konferencia keretében is tovább kutatta. Egyetemünk 5 oktatója adott elő a témában. Karácsony Sándor pedagógiai rendszeréből fakadó lelkiületi és a társas-lelkiületi működésen alapuló neveléstudomány rehabilitációját fémjelző kutatási irányzat tanulmányait az Egyházunkon belüli és a világi kiadványok, 2011-ben is megjelentették: *Collegium Doctorum* (A Magyarországi Református Egyház

Doktorok Kollégiumának periodikája), a *Magyar Református Nevelés* folyóirat és a társegyetemek, többek között a Debreceni Hittudományi Egyetem, a Nyugat-Magyarországi Egyetem *Őrszavak* című elektronikus folyóirata.

MINŐSÍTÉS

Befejezésül hadd említsünk meg néhány Egyetemünket minősítő, független forrást. A *felvi.hu* rangsora szerint 2010-ben 45 magyarországi felsőoktatási intézményből a 7. legjobb a Károli. Az összesített oktatói rangsor szerint Egyetemünk a 7. helyen szerepelt (*HVG különszám, Diploma 2011*). Bölcsészettudományi Karunk az 1. helyen állt a munkaerő-piaci kapcsolatok és a képzés színvonala tekintetében, valamint az intézményi szolgáltatások terén a 2. helyet foglalta el (*HVG különszám, Diploma 2011*). A *HVG különszám, Diploma 2012* című kiadványban közzétett adatok szerint a KRE BTK az országos abszolút kari rangsorban az 5. helyen szerepel (a tavalyi rangsorban a 29. helyet foglalta el). A rangsorban a bölcsészettudományi karok közül egyedül az ELTE BTK előzte meg.

Fentiek alapján elmondható, hogy Egyetemünk a magyar felsőoktatás palettáján fontos és kiemelkedő helyet foglal el. Mint ilyen intézmény, felelősségünk az oktatás színvonalának megőrzése és emelése, egyházi fenntartású egyetemenként a református szellemiségű, naprakész tudás átadása hallgatóinknak. Az elmúlt évek erőfeszítései nyomán már nemcsak a hallgatók választják Egyetemünket egyre növekvő számban, hanem oktatók is szívesen jönnek hozzánk. Jó reménnyel vagyunk afelől, hogy Egyetemünk képes a fenti célokat megvalósítani, és nemcsak hallgatóink számára hasznos tudást nyújtani, hanem oktatóink számára is inspiráló környezetet teremteni kutatásaikhoz. A Károli Gáspár Református Egyetem távlati célja, hogy a Reformáció 2017-ben ünneplendő 500 éves évfordulójára közép-európai rangú és színvonalú protestáns egyetemmé váljon.

Istennek adunk hálát az elért eredményekért, tőle kérünk áldást Egyetemünk egész közösségére, jövőjére:

Az Egyetem Vezetői